

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**AZERBAJCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE
HAYDAR ALİYEV (1993-2003)**

ELSEVAR SALMANOV

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

NİSAN 2019

AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE HAYDAR ALİYEV (1993-2003)

Elsevar SALMANOV

DOKTORA TEZİ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

NİSAN 2019

Elsevar Salmanov tarafından hazırlanan “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Haydar Aliyev - 1993-2003” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Soyalp TAMÇELİK

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Başkan : Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN

Siyasi Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Doç. Dr. Ali ASKER

Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Karabük Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Prof. Dr. Murat AKÇAKAYA

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

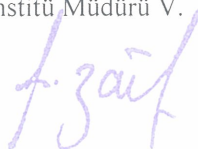

Tez Savunma Tarihi: 29/04/2019

Jüri üyeleri tarafından DOKTORA tezi olarak uygun görülmüş olan bu tez Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Figen ZAİF

Enstitü Müdürü V.

ETİK BEYAN

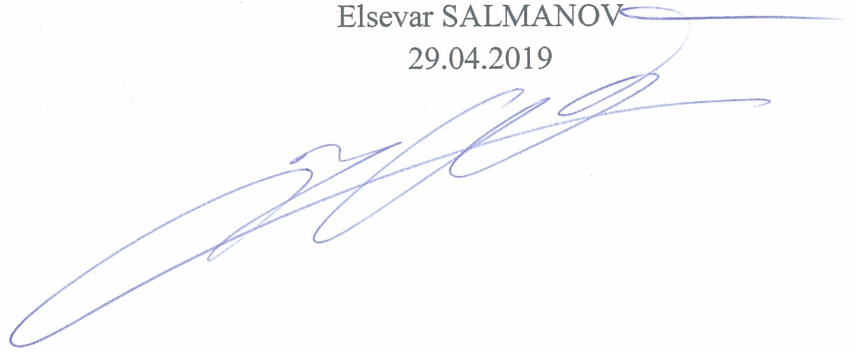
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Elsevar SALMANOV

29.04.2019

AZERBAJCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE HAYDAR ALİYEV - 1993-2003
(Doktora Tezi)

Elsevar SALMANOV

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Nisan 2019

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, 1969-2003 yılları arasındaki zaman diliminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin temel dinamiklerinin Haydar Aliyev şahsiyetinin fikir, ideoloji, algı ve icraatları bakımından irdelenmesidir. Çalışmada, Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği döneminde Moskova'dan bağımsız iç ve dış politika yürütememesinin doğurduğu zorluklar ve bu kapsamda Haydar Aliyev'in sahip olduğu devlet tecrübesi ve birikimi ile bu koşulların sınırlarını zorlaması; Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Azerbaycan'ın yaşadığı siyasi-ekonomik zorluklar ve Haydar Aliyev'in ülkeyi bu kaos ortamından kurtarması ve bunun Türkiye ile ilişkiler üzerindeki olumlu etkileri; Azerbaycan'ın Türkiye ile bütün alanlarda ilişkilerinin geliştirilmesindeki Haydar Aliyev'in eşsiz rolü; Haydar Aliyev vizyonu doğrultusunda Türkiye'nin Azerbaycan dış politikasındaki öncelikli yeri; Azerbaycan dış politikasında Haydar Aliyev'in kendine özgü *Denge Stratejisi* ve bu kapsamda oluşturulmuş politikaların Türkiye ile ilişkiler üzerindeki etkileri ve Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin egemenliğinin perçinlenmesi ve uluslararası arenada varlığının kabul ettirilmesi doğrultusunda Haydar Aliyev'in eşsiz hizmetleri gibi tarihsel hususlar arşiv belgeleri başta olmak üzere, geniş bir bilimsel kaynak dokümantasyonu ile araştırmaya yansıtılmıştır.

Bilim Kodu : 114115
Anahtar Kelimeler : Haydar Aliyev, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, SSCB, Politbüro
Sayfa Adedi : 315
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Soyalp TAMÇELİK

AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS AND HEYDAR ALIYEV 1993-2003

(Ph. D. Thesis)

Elsevar SALMANOV

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

April 2019

ABSTRACT

The purpose of this study is the research of the basic dynamics of the Azerbaijan-Turkey relations in terms of ideas, ideology, perception and acts of Heydar Aliyev, at the time period between the years of 1969-2003. In this study, historical subjects such as the difficulties of not being able to carry out independent domestic and foreign policy of Azerbaijan in the period of Soviet Union and the forcing of Heydar Aliyev's state experience and accumulation the boundaries of these conditions in this context; Azerbaijan`s political and economic challenges after the collapse of the Soviet Union, Haydar Aliyev`s rescue the country from this chaotic environment and its positive impact on relations with Turkey; the unique role of Heydar Aliyev in the development of relations with Turkey in all areas; Turkey's principal place in the foreign policy of Azerbaijan in line with the vision of Heydar Aliyev; Heydar Aliyev`s unique *Balance Strategy* in the foreign policy of Azerbaijan and impact of policies that are established in this context on relations with Turkey; the unique services of Heydar Aliyev for the riveting of the sovereignty of the Republic of Azerbaijan and its existence in the international arena, have been reflected in the research especially with the archival documents and the wide range of scientific resource documentation.

Science Code : 114115
Key Words : Heydar Aliyev, Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict, Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline, USSR, Politburo
Page Number : 315
Supervisor : Prof. Dr. Soyalp TAMÇELİK

TEŞEKKÜR

"Azerbaycan-Türkiye arasındaki ilişkiler ve Haydar Aliyev - 1993–2003" konulu bu doktora tezi çalışması 6 seneye yakın bir çalışmanın sonucudur denilebilir. Doktora tezi çalışmasının isminde 1993-2003 yılları arası belirtilse de, çalışmada iki ülke ilişkilerinin tarihsel arka planı çerçevesinde Haydar Aliyev şahsiyetinin politik-bürokratik hayatı ve icraatları irdelendiğinden dolayı, doktora tezi 1969 yılından 2003 yılına kadar olan bir zaman dilimini kapsamaktadır.

Çalışmada, Haydar Aliyev`in kişisel yaşantısının, onun bürokratik-politik hayatını şekillendirmesi ve bu kapsamda Azerbaycan-Türkiye ilişkileri üzerindeki etkileri; Azerbaycan`ın yüzleştiği iç ve dış siyasî sorunlar, ekonomik zorluklar ve savaş sebebinden oluşmuş olumsuzluklar kapsamında ikili ilişkilerin seyri; bölgesel ve küresel güç merkezlerinin Azerbaycan siyaseti ve bunun ikili ilişkilere yansımaları; Azerbaycan`ın Türkiye ile ilişkilerinin askerî, ekonomik, siyasî, kültürel ve insanî boyutlarında Haydar Aliyev`in rolü; Azerbaycan`da Haydar Aliyev iktidarının küresel düzeyde stratejik nitelikli ekonomik projelerinde Türkiye`nin yeri gibi önemli konular bilimsel açıdan irdelenmiştir.

Bu çalışmada bilimsel açıdan dikkat çekilen önemli hususlardan birisi, Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin yönetim yapısının geliştirilmesi ve egemenliğinin konsolidasyonu kapsamında Haydar Aliyev şahsiyetinin icraatlarıdır. Bu çerçevede Haydar Aliyev`in *Küresel Güçler* gerçeğini göz önünde bulundurarak, kendisine özgü denge stratejisi politikaları doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin egemenliğinden asla ödün vermeden, devlet çıkarlarının maksimizasyonunu gerçekleştirebilmeyi ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini başarması bu kapsamda zikredilebilir.

Bu konuların teferruatı, arşiv kaynakları başta olmak üzere, geniş bir bilimsel kaynak dokümantasyonu ile desteklenmiş ve tarihsel gerçeklikler bilimsel üslup kalıplarında araştırmaya yansıtılmıştır.

Azerbaycan ve Türkiye`nin iki yakın kardeş ve stratejik müttefik ülkeler olması gerçeği, ikili ilişkilerin tamamen sorunsuz olduğu anlamına gelmemektedir. Çalışmanın amaçlarından birisi de sorunlu ve sorunsuz yönleriyle Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini etkileyen faktörleri bilimsel açıdan irdeleyerek açığa çıkarmaktır.

Uzun ve birçok zorluklarla karşılaşılan sürecin sonunda bu doktora tezi çalışmasının tamamlanmasında ilk önce büyük fedakârlık göstererek bana çok yardımcı olan saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Soyalp Tamçelik'e, çok sayıda devlet arşivlerinden faydalanabilmeme olanak tanıyan saygıdeğer devlet yetkililerine ve bana verdiği büyük manevi destekten dolayı sevgili eşim ve aileme derinden teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xi
HARİTALARIN LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV VE TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

1.1. Haydar Aliyev'in Kişisel Yaşantısındaki Unsurlar.....	9
1.2. Haydar Aliyev'in Sovyet Yönetimindeki Rolü.....	16
1.3. Haydar Aliyev'in Sovyet Dönemindeki Türklük Algısı ve Türkiye'ye Bakış Açısı....	25

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

2.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye'nin Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tanıması	41
2.2. Karabağ Sorunu ve Türkiye'nin Tutumu.....	53
2.3. Azerbaycan'ın İç Siyasetindeki Dinamikler	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASININ GENEL İÇERİĞİ

3.1. Haydar Aliyev`in İktidara Gelişi	77
3.2. Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri	90
3.3. Azerbaycan-İran İlişkileri	97
3.4. Azerbaycan-Rusya İlişkileri.....	106
3.5. Azerbaycan-ABD İlişkileri	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN SİYASAL BOYUTLARI

4.1. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Siyâsî İlişkileri.....	119
4.2. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Stratejik Ortaklık Düzeyine Yükselmesi.....	133
4.2.1. İki Ülke İlişkilerinin Siyasal Boyutu	133
4.2.2. İki Ülke İlişkilerinin Askerî Boyutu	143
4.2.3. İki Ülke İlişkilerinin Güvenlik Boyutu.....	146

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

5.1. Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerini Belirleyen Etkenler	153
5.2. Bakü Petrolleri ve Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Enerji Faktörü.....	160
5.3. Stratejik Öneme Sahip Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı.....	173
5.4. Azerbaycan-Türkiye Arasında Ticarî İlişkiler	192
5.5. Azerbaycan`daki Türk Yatırımları.....	195

ALTINCI BÖLÜM**HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ**

6.1. İki Ülke Arasındaki Tarihsel ve Kültürel Bağlar	201
6.2. İki Ülke Arasında Kültürel İlişkileri Belirleyen Faktörler	205
6.3. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Arasında Yapılan Kültürel Anlaşmalar	209
6.4. Azerbaycan-Türkiye Kültürel İlişkiler Ağı ve Etki Alanı	212

YEDİNCİ BÖLÜM**HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE BÖLGESEL VE KÜRESEL FAKTÖRLER**

7.1. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Bölgesel Faktörler	221
7.1.2. Gürcistan Faktörü	230
7.1.3. Kuzey Kafkasya Faktörü	234
7.1.4. Hazar Denizi'nin Statüsü Sorunu	248
7.1.5. İran İslam Cumhuriyeti Faktörü	251
7.2. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Küresel Faktörler	253
7.2.1. Rusya Federasyonu	256
7.2.2. Avrupa Birliği	261
7.2.3. ABD	264
SONUÇ	269
KAYNAKLAR	275
EKLER	291
EK-1. Resimler	292
EK-2. Haritalar	310
ÖZGEÇMİŞ	315

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 5.1. EİT Üyesi Ülkelerin Ekonomik Verileri.....	155
Çizelge 5.2. Azerbaycan Ekonomisinin Rusya Federasyonu`na Bağımlılığı (%)	158
Çizelge 5.3. Türkiye`nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticarete Ülkelere Göre Payı.....	159
Çizelge 5.4. Hazar Denizi`nde ispatlanmış ve olası petrol rezervleri	161
Çizelge 5.5. Eski SSCB Ülkelerinin Piyasa Ekonomisine Geçişte Başlangıç Koşulları (1989-1991).....	166
Çizelge 5.6. Azerbaycan, BDT ve Eski Doğu Bloku Ülkelerinde ekonomik büyüme oranları	169
Çizelge 5.7. Azerbaycan, BDT ve Eski Doğu Bloku Ülkelerinde Enflasyon Oranları, 1991-1999 (Tüketici Fiyat Endeksine Göre Yıllık Ortalama Değişim Oranı %)	169
Çizelge 5.8. BTC Petrol Boru Hattı ile Erken Üretim Petrol Boru Hatlarının Maliyetlerinin Karşılaştırılması	189
Çizelge 5.9. BTC Sponsor Grup Üyeleri ve Payları	191
Çizelge 5.10. H. Aliyev`in iktidarının son 4 yılında Türkiye`nin Azerbaycan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2004, (Milyon \$)	193
Çizelge 5.11. Azerbaycan ve BDT Ülkelerinde Toplam Yabancı Yatırım (1991-1999, milyon dolar).....	197
Çizelge 5.12. Türkiye-Azerbaycan İkili Ticarî Verileri (Milyon dolar).....	198
Çizelge 5.13. Kuzey Kafkasya Toplulukları.....	235

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1.1. SSCB Döneminde Azerbaycan`ın da yer aldığı Güney Kafkasya bölgesi	23
Harita 5.1. ECO Ülkeleri	154
Harita 5.2. İİT ülkeleri haritası	157

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e	adı geçen eser
a.g.m	adı geçen makale
a.y	aynı yer
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AHC	Azerbaycan Halk Cephesi
AIOC	Azerbaijan International Operating Company- Azerbaycan Uluslararası Faaliyet Şirketi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AMBO	Arnavutluk-Makedonya-Bulgaristan Petrol Boru Hattı
AMBA	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi
ANS	Azerbaycan News Service
ACEYEDA	Azerbaycan Cumhuriyeti El Yazmaları Enstitüsü Devlet Arşivi
ACMDYTA	Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi
ACMTA	Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Tehlikesizlik Arşivi
ACSPSHDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Sosyal Hareketler Devlet Arşivi
AC	Azerbaycan Cumhuriyeti
ACDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
ACDKKA	Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlar Komitesi Arşivi
ACDBA	Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi
ACMMA	Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Arşivi
Az.SSC	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AzTV	Azerbaycan Televizyonu
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BDÜ	Bakü Devlet Üniversitesi
BM	Birleşmiş Milletler

Kısaltmalar	Açıklamalar
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
CAOP	Central Asia Oil Pipeline - Orta Asya Petrol Hattı
CNPC	China National Petroleum Corporation - Çin Millî Petrol Şirketi
CPC	Caspian Pipeline Consortium - Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu
d	dosya
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ECO	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
F	fon
FSA	Freedom Support Act (Özgürlüğe Destek Yasası)
RFDA	Rusya Federasyonu Devlet Arşivi
GATS	The General Agreement on Trade in Services (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması)
gg.	qod (il)
GUAM	Gürcistan-Ukrayna-Azerbaycan-Moldova Bloku
İİT	İslam İşbirliği Teşkilat
IMF	Uluslararası Para Fonu
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KEK	Karma Ekonomik Komisyon
KGB	Devlet Güvenlik Komitesi
KPMK	Komünist Parti Merkez Komitesi
KP	Komünist Partisi
l.	liste
NKVD	Narodnyy Komissariyat Vnutrennih Del - Halk İçişleri Komiserliği
OIC	İslam İşbirliği Teşkilatı
PSA	Production Sharing Agreement - Hasılat Paylaşımı Anlaşması
RCD	Regional Cooperation For Development (Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü)
RF	Rusya Federasyonu

Kısaltmalar	Açıklamalar
RDÇTA	Rusya Devlet Çağdaş Tarih Arşivi
s.	sayfa
SADVAL	Birlik Terör Örgütü
SESRIC	İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Eğitim Merkezi
SOCAR	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TESEV	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TÖMER	Türkçe ve Yabancı Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi
TRACECA	Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TÜDEV	Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı
v	vek (yüzyıl)
vr	varak
YAP	Yeni Azerbaycan Partisi

GİRİŞ

XX. yüzyılın son on senesi, dünya tarihi açısından etkileri bugün de sürmekte olan bir dizi olaylara sahne olmuştur. Bu olaylar serisini başlatan önemli hadise ise hiç kuşkusuz, Sovyetler Birliği'nin çöküşüdür. 1985 yılında dönemin SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreteri M. S. Gorbaçov'un başlattığı *Perestroyka* ve *Glasnost* (Yeniden yapılanma ve şeffaflık) söylemleriyle başlayan bu süreç, birkaç sene sonra önlenemez biçimde önemli bir küresel gücün çöküşüyle sonuçlanmıştır. Bu, siyâsî tarih bakımından iki kutuplu dünyada bloklardan birinin devre dışı kalması veya Sosyalist Doğu Bloku'nun yıkılması anlamına gelmekte idi.

Yaşam süresi 70 seneyi bulan Sovyetler Birliği siyâsî, sosyal, ekonomik, kültürel ve askerî bakımdan inişli çıkışlı bir yol izlemiştir. Bu süre içinde Sovyetler Birliği V.İ. Lenin döneminde uzun ve kanlı bir iç savaş dönemi geçirmiş, İ.V. Stalin döneminde bir dünya savaşını geride bırakmış, kanlı ve zorunlu kolektifleştirme sürecini tamamlamış, kendi "iç düşmanlarını" bertaraf etmiş, tek partili bir rejim oluşturmuş, birden fazla toplumsal ve siyâsî kriz atlattmış, uluslararası güçlerle defalarca karşılaşmış, N. Kuruşçev döneminde kendini sorgulamaya başlayarak "Sovyet liberalizmi" ismi verilen on yıllık bir süreç yaşamış, devamında L.İ. Brejnev döneminde uluslararası arenada son kez boy göstererek bir dizi bölgesel ve dünya çapında siyâsî-sosyal ve askerî krizlere neden olmuş, bu dönemin artçı şokları gibi geçirdiği kısa sürelik duraklamalardan sonra M.S. Gorbaçov'la birlikte yenilenmek gereksinimi duymuş ve bu son çaba devasa küresel gücün yok oluşuna neden olan zincirleme olaylar dizisini başlatmıştır. Kronolojik olarak kısaca özetlenen bu süreçler, yaklaşık 30 senedir dünya sovyetologları tarafından bitmek tükenmek bilmeyen yüzlerle konunun açılmasına, binlerle bilimsel yapıtın ortaya çıkmasına, insanı hayretlere düşüren yüzlerle olayın aydınlatılmasına yol açacak kadar geniş bir tarih alanının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu otuz senelik sürede, ilk dönemlerde Sovyetler üzerine kaleme alınan genel içerikli çalışmalar, zamanla yerini daha kapsamlı çalışmalara bırakarak devasa bir literatür ortaya çıkartmıştır. Söz konusu bu literatürün oluşumunda Post-Sovyet ülkeleri tarihçilerinin rolü büyük olsa da, gittikçe artan bir ilgi ile konu yabancı tarihçilerin de çalışma alanına girmiş ve farklı bakışların ve yaklaşımların yer aldığı zengin bir Sovyetler tarihi bibliyografyası meydana getirilmiştir. Özellikle son on yılda SSCB liderleri ve bölgesel Sovyet yöneticilerinin, Politbüro üyelerinin, aydınların, ideologların, muhaliflerin yaşam öykülerinin yazında daha geniş bir şekilde yer alması,

Sovyetler tarihine farklı bir açıdan bakılmasını olanaklı kılmıştır. Günümüzde Post-Sovyet ülkelerinin yönetici ve idareci kesiminin, başlıca yazarlarının, şairlerinin, siyaset bilimcilerinin hatta memurlarının büyük oranda Sovyet yaşamının, özellikle de eğitiminin bir parçası olduğu dikkate alındığında, ortaya çıkarılan bu literatürün ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Zira bu çalışmalar, bir anlamda Sovyet sisteminden sonra ortaya çıkan siyâsî-sosyal oluşumlar için bir miras niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla, Eski Sovyet coğrafyasında yer alan ülkelere bakarken, insan kaynakları bakımından hala canlılığını ve etkinliğini koruyan zihinsel, kültürel, yaşamsal, politik ve düşünsel ortamın varlığını dikkate almak gerekmektedir. Söz konusu bu çalışmada ana konusunu teşkil eden Haydar Aliyev`in de uzun bir Sovyet geçmişinin olduğunu dikkate alarak, onun gerek Sovyetler dönemi ve gerekse de Sovyet sonrası Azerbaycan`ın bağımsızlık yıllarındaki faaliyetlerini değerlendirirken, belirtilen hususların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Toplamda 7 Bölüm`den oluşan bu doktora çalışması, neredeyse Haydar Aliyev döneminin tamamını kapsamaktadır. Bu durumda tezin konusu yaklaşık olarak 35 yıllık bir dönemi (1969-2003) içine almaktadır. Lakin bu tarihi sıralamayı ve dönemlere ayırarak belirlemek pek de kolay değildir. Zira, Haydar Aliyev`in Sovyet Azerbaycanı`nın başında bulunduğu ve SSCB Bakanlar Sovyeti Başkanı`nın Birinci Yardımcısı olduğu yıllarda Türkiye ile ilişkiler birçok anlamda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin dışına çıkarak Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkileri kapsamına girmektedir. Kuşkusuz, bu ilişkilerde H. Aliyev`in politik birikimi ve özel girişimleri belirleyici olsa da, bunu tek yanlı değerlendirmek doğru değildir. Bu bakımdan, tez çalışması sırasında H. Aliyev`in Sovyet dönemi ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan`da H. Aliyev`in on yıllık iktidarı dönemi ise bu tezin ana içeriğini oluşturmaktadır. Tez kapsamında bu süreç siyâsî, kültürel, ticarî, askerî konular olmak üzere farklı bölümlere ayrılarak incelenmiştir. Çalışma sırasında birçok zorlukla karşılaşmıştır. Bu zorlukların başında yöntem, kaynak ve değerlendirme gibi sorunlar ön sırada yer almıştır.

Tezin önemi

Haydar Aliyev dönemi ve onun zamanında Azerbaycan-Türkiye ilişkileri farklı boyutlardan çeşitli çalışmalarda, özellikle de Türkiye`de eğitim alan Azerbaycanlı yüksek lisans ve doktora öğrencileri tarafından farklı düzeylerde tez konusu olarak çalışılmıştır. Söz konusu bu çalışmaların bazıları, bu tezin konusunun seçildiği ve önemli ölçüde yazıldığı süreçte ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmalar arasında Yüksek Öğretim Kurulu Arşivi`nde yer alan basılmamış temel 18 yüksek lisans ve doktora tez bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar konuyu farklı boyutları ile irdelerken, belli olaylara ve alanlara odaklanmışlardır. Araştırmalar sırasında dikkat merkezinde tutulan bu çalışmalardan farklı olarak, bu doktora tezinin başlıca önemi, Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tüm boyutlarını açıklığa kavuşturmak ve özellikle iki ülke arasında bağımsızlık sonrasında gelişen ilişkilerin tarihi olduğu kadar, hukukî ve uluslararası ilişkiler bakımından da incelenmesidir.

Tezin diğer bir önemi ise Sovyetler döneminde ve sonrasında Haydar Aliyev iktidarının Azerbaycan-Türkiye ilişkileri bakımından tamamının ortaya çıkartılmasıdır. Zira, bu süreç oldukça önemlidir. Çünkü Haydar Aliyev`in siyâsî kişiliği kadar onun aldığı eğitimin, siyâsî ve ideolojik bakış açısının ve devlet anlayışının Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin oluşumunda belirleyici etkisi olmuştur. Bu ince çizginin belirlenmesi iki ülke ilişkilerinin boyutlarının tam anlaşılması bakımından son derece önemlidir. İfade edilen hususlar dikkate alınmadığı takdirde konunun tüm boyutlarıyla anlaşılması pek mümkün gözükmemektedir.

Tez çalışmasının diğer bir yeniliği ise geniş bir arşiv bilgisinin araştırmaya yansıtılmasıdır. Kullanılan arşiv belgeleri büyük oranda ilk defa yazılı bir çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Zira, bu belgelerin bir çoğu Türkiye-Sovyet ilişkileri bakımında son derece önemli olmakla birlikte, uzun yıllar Sovyet arşivlerinde “Gizli” ibaresi ile koruma altında tutulmuştur.

Çalışma sırasında günümüzdeki cari olayları ve kişileri tartışan bir üslup kullanılmışsa da, ilgili bütün unsurlara tarafsız kalmaya özen gösterilmiştir. Lakin bunun her zaman olması mümkün olmamıştır. Zira, bu tezde tartışılan olayların hala bir çoğunun nedenleri tam olarak gün yüzüne çıkmış değildir. Nitekim, Dağlık Karabağ Sorunu, bu

sorunun birincil tarafı olan Ermenistan`ın yürüttüğü siyasetin tüm yönlerini ayrıntıları ile belirlemek olası değildir. Bunda Ermenistan kaynaklarına ulaşılmakta çekilen sıkıntılar ilk sırada gelmektedir. Bunun gibi Rusya`nın bölgeyle ilgili çalışmalarının tam bilgisinin arşivlere ve araştırmalara yansıtılmadığını da belirtmek gereklidir.

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise araştırılan dönemin politik bakımdan çok kırılmalı olmasıdır. Zira, bu süreçte Azerbaycan adeta bir varlık mücadelesi vermiş, çok sayıda yönetim değişimine uğramış, devamlı askerî başarısızlıklar ve darbelere sahne olmuştur. Tüm bu olayları derleyip toparlamak ve çalışmaya uygun bilimsel bir üslupta yansıtmak kolay olmamıştır. Bunun başlıca nedeni Azerbaycan`da yaşanan bazı ülke içi olayların iki ülke ilişkilerinde hayati derecede öneminden kaynaklanmaktadır.

Sıkıntı çekilen bir diğer husus da Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Sovyet sonrası Doğu Bloku ülkeleriyle Türkiye diplomasisinde yeni bir sayfanın açılmasıdır. İşte, bu Türkiye için de yeni olan safhanın tarihî, sosyal, kültürel ve en önemlisi de siyâsî yönlerini belirlemek pek kolay değildir. Anlaşılan, Azerbaycan ve Türk ülkeleri kadar, Türkiye de 90`lı yıllarda diplomasi tarihi bakımından yeni bir süreç yaşamış ve bu sürece son halinin verilmesinde bir dizi sorunlar ve sıkıntılar geçirmiştir. Nitekim, araştırılan dönem Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ Sorunu, Kafkasya`nın geneline yayılan etnik ve bölgesel çatışmalar kadar, Türkiye`nin olaylara bakışı, Kafkasya`da beliren sorunlar karşısında tarihi komşular olan Rusya ve İran ile ilişkilerinin düzenlenmesi, Türkiye için gerek bölgesel, gerekse de uluslararası önem kazanan “Ermenistan Sorunu” ve buna bağlı olarak yeniden gündeme gelen “1915 Yılı Olayları” Türk diplomasisinin ciddi bir sınav vermesine neden olmuştur. Tüm bunlarla birlikte, Türk diplomasisinin ABD, AB ve bölgeyle ilgili diğer güçlerle de ilişkilerini dikkate alarak politika yürüttüğü göz önünde bulundurulduğunda, Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin birden fazla boyutunun olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır.

Yöntem sorunu

Tez çalışması sırasında aşılması gereken en önemli sıkıntı *yöntem sorunu* olmuştur. Nitekim, kültürel bakımdan, tarihi ve kimlik değerleri açısından iki ayrı ülkenin ilişkilerinin ön plana çıkarıldığı bu tezde ciddi kavram, anlayış, metod yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bunda, Azerbaycan`ın önemli ölçüde Sovyet kalıplarına bağlılığı etkili olmuştur.

Zira, basit gibi gözüken birçok kavram ve terim, iki ülke'nin bakış açısından önemli farklılıklar içermektedir. Bu kavramlar etnik kimlik, tarih konularından kültürel ve siyâsî konulara kadar geniş bir alanı içine almaktadır. Örneğin, Türkiye'de Azerbaycan Türklerini tanımlayan "Azeri" kavramı, Azerbaycan tarihi dikkate alındığında farklı bir anlam ifade etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan literatüründe "Türk" tanımlamasının gerek tarihi, gerekse de özel anlamda Türkiye'den farklı açıklamaları bulunmaktadır. Dolayısıyla, tezin geneline bakıldığında, bu ve benzeri ifadeleri kullanırken birçok içeriğinin dikkate alınarak vurgulandığı belirtilmiştir. Örneğin, Türkiye'de "Azeri" adı Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türklere verilen etnik bir tanımlamayı ifade etmektedir. Oysa, bu ifade Azerbaycan'da daha ziyade coğrafi bir içeriğe sahip olup hiç kullanılmamaktadır. Onun yerine kullanılan "Azerbaycanlı" adı ise hiç bir etnik anlam taşımayıp, Azerbaycan'da yaşayan etnik-dil farkı gözetilmeden tüm Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının ortak kimliğini ifade etmektedir.

Yöntem açısından karşılaşılan bir diğer zorluk ise gerek Sovyetler Birliği döneminde, gerekse de sonrasında Azerbaycan'da idarî, siyâsî, kültürel ve sosyal anlamda korunan Sovyet dönemine ilişkin tanımlar ve terimlerin yansıtılmasıdır. Bunda iki ülke arasında ağız farklılıklarının olması da önemli bir sıkıntı oluşturmaktadır. İdeolojik sorunlar da aynı ölçüde problem oluşturmaktadır. Söz konusu araştırmada Azerbaycan'ın bir devlet kimliği kadar ideolojik, kültürel, tarihî anlamda da bir yenilenme, kendini bulma süreci dikkate alınırca, bu sorunların ne denli ciddi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynak sorunu

Bu çalışmada kullanılan ve yararlanılan bilgiler, genelde dört farklı kaynaktan toplanmıştır:

- a) Arşiv belgeleri
- b) Yayımlanmış eserler
- c) Süreli yayımlar
- d) İnternet kaynakları

Kullanılan kaynaklar arasında ilk sırada yer alan arşiv belgeleri için 13 farklı arşivden istifade edilmiştir. Bu arşivlerin bir kısmının isminin, doktora çalışması

tamamlandığı sırada değiştiğini belirtmek gerekmektedir. Lakin doktora çalışması sırasında yararlanılan dönemdeki kullanılan arşiv isimlerini zikretmenin doğru olduğu değerlendirilmektedir. Kullanılan arşivlerin her birinin kendine özgü bilgi depolama yöntemleri bulunmaktadır. Standart anlamda bilinen uluslararası arşivcilikten farklı olan bu yöntem, Sovyet arşiv bilgi depolama sisteminden kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda bir bilgi genelde dört farklı işlemin içinde yer almaktadır. Bu depolama sistemi sırasıyla Fond, Liste, Dosya, Varak olarak sıralanmaktadır:

Fond: Türkçe “Fon” olarak tercüme edilen bu bölümde her olay, kimlik ve konu ayrı bir başlık ismi altında belgelenmiştir. Örneğin, Haydar Aliyev`in siyâsî faaliyetleri Siyâsî Tarih Arşivinde “Haydar Aliyev Fondu” adı altında, parti faaliyetleri Siyâsî Partiler Arşivinde yine aynı isimle, istihbarat faaliyetleri Ulusal İstihbarat Arşivi`nde aynı isimle, milletvekili faaliyetleri ise Millî Meclis Arşivi`nde yine aynı isimle özel bir bölüm oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bir kişinin tüm faaliyetlerini araştırmak için birden fazla arşivi taramak gerekmiştir.

Liste: Fonlar içinde konular listelere alınarak sıralanmıştır. Her liste içinde bazen bir, bazen de birden fazla dosya yer almaktadır.

Dosya: Dosyalar sayfalar dolusu varaklardan oluşmaktadır.

Varak: Varaklar, arşiv çalışmaları yapan tarihçilerin kullandığı her bir bilgi küpürünü oluşturmaktadır.

Bu dört işlemlerli bilgi kaynağı, problemlerli gibi gözükse de bir konunun tüm yönleri ile kavranılması bakımından önemlidir ve bilgilerin araştırmacının önüne derli-toplu gelmesi açısından çok verimlidir. Bu arşiv belgeleri arasında Sovyet döneminde Türkiye`de yayımlanan Sovyetlerle ilgili gazete küpürlerinin yer alması doktora çalışmasını birçok açıdan kolaylaştırmıştır.

Süreliler yayımlara gelince, çalışmada genelde gazetelerde yer alan dönem ile ilgili çok sayıda haber ve köşe yazısı kullanılmıştır. Kuşkusuz bu süreli yayın bilgileri yayınlandığı dönem ve koşulların gereklerini kendinde barındırdığından bir süre sonra gerçek değerini kaybetmekle birlikte, yaşanan dönemin koşulları bakımından anlamının değişmesine

neden olmaktadır. Bazen de arşiv bilgileri ile kıyaslandığında gazete haberlerinin tamamen başka bir içerik taşıdığı da ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan bu bilgileri kullanırken ciddi taramalar yapılması gerekmiştir.

Çalışmanın önemli kaynaklarından birisini de konuya ilişkin basılı kitaplar oluşturmaktadır. Bunlar ikincil nitelikli kaynaklar olsa da, tezin tamamlanmasında önemli bir bilgi kaynağı niteliğindedir.

Araştırılan dönemin birçok konusu farklı başlıklar altında tanzim edilmiştir. Örneğin, Türkiye`de Bakü petroleri, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı, güvenlik, bölgesel strateji, Kafkasya sorunları üzerine birçok sayıda tez çalışılmış, konuyla ilgili olduğu ölçüde bu tezlere başvurulmuştur.

Tezin değerlendirilmesi

Tezin ilk iki bölümü konuya giriş niteliği taşısa da, sonraki bölümlerin anlaşılması bakımından çok önemlidir. İlk bölümde Haydar Aliyev`in Sovyet dönemi faaliyetleri araştırılmış ve bir anlamda onun daha bu dönemde şekillenen Türkiye bakışı irdelenmiştir. İkinci bölümde ise SSCB`nin çözülme ve çöküş sürecinde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri incelenmiştir. Bu süreç Azerbacyan`ın aynı zamanda bağımsız olarak Türkiye ile ilişkilerinin temellerinin atıldığı dönemi içermektedir.

Tezin sonraki dört bölümü (3, 4, 5, 6. bölümler) tam olarak Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin siyâsî, askerî, ekonomik ve kültürel boyutlarını irdelemektedir. Sonuncu, yedinci bölüm ise araştırılan dönemde bölgesel ve küresel olaylara ve faktörlere genel bir bakış sunmaktadır.

Özetle, bu çalışma, 1969/70-2003 yılları arasında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini araştırmaktadır. Bu uzun süreç başlıca olarak üç döneme ayrılmaktadır:

- a) Haydar Aliyev`in Sovyet Azerbaycanı Komünist Partisi Birinci Sekreteri ve Politbüro üyesi olduğu 1969-1987 yılları arasındaki süreçte Azerbaycan-Türkiye ve Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkileri dönemi;
- b) Azerbaycan`ın bağımsızlık süreci ve Haydar Aliyev`in Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti`nin yönetiminde bulunduğu 1987-1993 yılları arasındaki dönem;

- c) Haydar Aliyev`in Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olduğu 1993-2003 yıllarını kapsayan on yıllık dönem.

Haydar Aliyev`in belirtilen bu üç dönemin en etkin siyâsî figürü olması, bu dönemlerin tam ve kesin olarak birbirinden ayrılmasını zorlaştırdığı görülmektedir. Bu dönemler, sadece siyâsî bakımdan değil, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tüm boyutlarıyla sürekliliği açısından tam görüntüsünün ortaya çıkartılması kapsamında birbiriyle sık ilişkili dönemlerdir.

Tezin hedefi

Azerbaycan ve Türkiye her ne kadar birbirine yakın ve hatta birbirine bağılı ülkeler olsalar da araştırılan dönemde ikili ilişkilerin sorunsuz olduğu asla söylenemez. Bu çalışmanın da temel hedefi sorunlu ve sorunsuz yönleriyle Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine bilimsel bir yaklaşım getirmektir. Gerek Sovyetler Birliği, gerek bağımsızlığın ilk yıllarında, gerekse de Haydar Aliyev`in on yıllık Cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ciddi sınavlardan geçmiştir. Çalışmada mümkün olduğu kadar bu hususlar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırılan dönemin gerçek anlamda ikili ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesinin başlangıç dönemi olduğu dikkate alınırca, ikinci önemli hedefin iki ülke ilişkilerinin temel düzeyinin belirlenmesi, hangi aşamalardan geçtiğinin vurgulanması, sıkıntılı ve sorunlu yönlerinin aydınlatılması, ilişkilerin aşamalı olarak bugün geldiği seviyenin başlıca parametrelerinin tanımlanması olduğu söylenebilir.

Çalışmanın üçüncü hedefinin ise, her iki ülkenin kaderini ve muhtemelen bundan sonraki gelişim düzeyini belirleyen noktalara dikkat çekilmesidir. Bu, ikili ilişkilerin ekonomik, siyâsî, stratejik, askerî ve kültürel boyutlarının ilk aşamasının aydınlatılarak, bundan sonraki düzeyi için öngörülecek safhalara bakışı kolaylaştırmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV VE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

1.1. Haydar Aliyev'in Kişisel Yaşantısındaki Unsurlar

Haydar Aliyev 10 Mayıs 1923 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (Az.SSC) bağlı Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde doğmuştur. Babası Alırıza önceleri Bakü'de, daha sonra ise Nahçıvan demiryollarında çalışmıştır. Klasik Doğu (müslüman, Türk) ailesinin tipik özelliklerini yansıtan Aliyev ailesinin dünya anlayışı, geleneksel ve dinsel hayatla ilgili düşünceler üzerinde biçimlenmiştir. V. Solovyov ve E. Klepikova'nın çalışmasında Aliyev ailesinin "şif inancına" bağlı oldukları belirtilir.¹ Bu bakımdan Aliyev ailesinin sosyal yaşamı, dinî ve geleneksel bayramlar, kutsal mekanların ziyareti ve Nahçıvan'da bulunan Hz. Zehra Mescidi (camisi) ile sınırlıydı. Haydar Aliyev,² 1995 yılında Nahçıvan Hz. Zehra Mescidi'nin restorasyon sonrasındaki açılış konuşmasında, dindar bir aile çocuğu olduğunu, anne-babasının namaz kıldığını, çocukluk yıllarının ise söz konusu caminin avlusunda oynamakla geçtiğini söylemiştir.³

H. Aliyev'in ailesi toplamda sekiz çocuktan oluşuyordu. H. Aliyev'in annesi İzzet hanımın bütün hayatı dini-geleneksel fikirlerin etkisinde idi. Oğlu Haydar'ı eğitim için Nahçıvan'dan Bakü'ye yolcu ettiği zaman oğluna, ilk olarak Bakü'de bulunan *İçerişehir*'de yaşayan ve halk arasında dinî açıdan dönemin en büyük mistik şahsiyeti kabul edilen Mir Mövsüm Ağa Hazretleri'ni ziyaret edip, onun hayır-duasını almayı tavsiye etmiştir.⁴ Sovyet yönetiminin ateizim propagandasının baskın olduğu bu dönemde toplumun kendi geleneksel-dinî yaşam tarzına bağlılığı ile ilgili bu örnek oldukça dikkat çekicidir.

İlk, orta ve lise eğitimini doğduğu şehirde tamamlayan H. Aliyev daha o yıllarda ressam olmak tutkusunu taşımaktadır. 1939 yılında Nahçıvan Pedagoji Teknik Lisesini

¹ Solovyov V., Klepikova E., *Behind the High Kremlin Walls*, Translated by Guy Daniels in Collaboration with the Authors, New York, Dodd, Mead and Company 1986, s. 63.

² Çalışmanın bundan sonraki kısmında "H. Aliyev" denilecektir.

³ *Qedim Nahçıvanda Bayram*, Bakı: Dövlət Neşriyyatı 1999, s. 31-32.

⁴ Qasımlı M., *Heyder Eliyev – İstiqlala Geden Yol (1969-1987-ci iller)*, Bakı: Bakı Universiteti Neşriyyatı 2006, s. 69.

tamamlayan H. Aliyev, aynı yıl Azerbaycan Sanayi Enstitüsü mimarlık bölümünü kazandı. Ailede okumaya olan ilginin temellerini ağabeyi Hasan Aliyev atmıştır. Nitekim, o, coğrafya alanında yüksek eğitim almış ve bu alanda daha sonra ünlü Sovyet bilim adamları arasına katılmıştır.⁵

1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve 1941 yılında ise SSCB'nin savaşın içine çekilmesi H. Aliyev'in ilgisini politik alana kaydırıldı. 1941-1944 yılları arasında o, Nahçıvan Sovyet Özerk Cumhuriyeti'nin Halk İçişleri Komiserliği'nde ve Nahçıvan Halk Komiserliği Sovyeti'nde şube başkanlığı yaptı. 1944 yılında ise Sovyet iç istihbarat birimi fonksiyonunu yerine getiren İçişleri Halk Komiserliği'ne (NKVD-Narodniy Komissariat Vnutrennih Del; Rusça: НКВД-Народный комиссариат внутренних дел) katıldı. H. Aliyev, 27 Ocak 1944 tarihinde Sovyet İstihbarat Kurumu'na kabul edilmesi için başvurusuna olumlu yanıt almıştı.⁶ V. Solovyov ve E. Klepikova'nın kayıtlarına göre, H. Aliyev daha 18 yaşında, savaş koşulları gereği Kızıl Ordu'ya alınmış, Sovyetlerin 1941 senesinde Kuzey İran'ı işgali sırasında İran Azerbaycanı'nda asker olarak görev yapmıştır.⁷

H. Aliyev 20 yaşında, 1943 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne katıldı. Aileden gelen Fars ve Arap dilleri hakkındaki bilgisi onun Tebriz'de çalışmasını kolaylaştırmıştı. Bazı kaynaklarda, H. Aliyev'in aynı senelerde kısa bir süreliğine Türkiye'de de görev yaptığını dair bilgiler mevcuttur.⁸ Bundan sonra eğitim amacıyla Bakü'ye gönderilen H. Aliyev istihbarat operasyon birimleri alanında kurslarda bulunmuştur. Söz konusu eğitimini 20 Haziran 1945 yılında tamamlamıştır.⁹ Eğitimini tamamladıktan sonra H. Aliyev Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İstihbarat Birimi'nde 5. Şube başkanlığına atandı.

Girişimci ve başarılı yapısıyla dikkatleri kendi üzerine çeken H. Aliyev, 10 Mayıs 1949 tarihli AzSSC Devlet İstihbarat şefi Yemelyanov'un 66 No'lu emriyle özel eğitim almak amacıyla Sankt-Peterburg'a (Leningrad'a) gönderildi. Aliyev, 16 Mayıs 1949 – 16 Haziran 1950 yılları arasında SSCB NKVD Merkezi Operasyon Timi Okulunda eğitim

⁵ A.g.e., s. 70.

⁶ Azerbaycan Respublikası Millî Tehlükesizlik Nazirliyi (AR MTN), *Zayavlenie Q.A.Aliyeva*, H. Aliyev Müzesi kayıtları.

⁷ Solovyov – Klepikova, *Behind*, s. 63.

⁸ Aynı yer.

⁹ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 74.

görmüş və təğmen (*leytenant*) rütbesi almıştı.¹⁰ SSCB NKVD başkanı tərəfindən hazırlanan 21 Haziran 1950 tarixli "H. Aliyev xarakteristiği" Aliyev'i şöyle tarif etmektedir: “disiplinli, manevi açıdan saf, sosial hayatta ciddi, yoldaşları ilə ilişkilerinde girişken, saygılı və taktik seçimlerinde başarılıdır”.¹¹

H. Aliyev haqqında Sovyet istihbarat qayıtlarında onun II. Dünya Savaşında bir süreliğine Ukrayna`da askerî istihbarat biriminde çalıştığı bilgisi yer almıştır. 1950 yılında SSCB İstihbarat Birimi`nde şube başkanı, 1953 yılında isə qarşı-istihbarat şubesi başkanı qörevlerini yürüten H. Aliyev, bu yıllarda SSCB NKVD Doğu Birliğı kapsamında sıkça Pakistan, Afganistan, İran və Türkiyə`de bulunmuşdur.¹²

31 Mart 1965 tarixində Albay rütbesi alan H. Aliyev, Şubat-Mayıs 1966 senesinde SSCB Bakanlar Sovyeti bünyesine alınan KGB`nin¹³ denetimindəki “Yöneticilerin Eğitimi Okulu”nda eğitim görmüşdür.¹⁴ 1967 yılında isə Azərbaycan SSC KGB`nin başına atanmışdır. O, bu qörevdə SSCB Genel Sekreteri L. İ. Brejnev`in damadı Semyon Svigun`un yerini almıştır. Nitekim, Svigun`un merkeze (Moskova`da bir qöreve) atanması üzerine, bizzat onun önerisi ilə H. Aliyev Azərbaycan SSC KGB`nin Başkanı olmuşdur. H. Aliyev`in Svigun`la olan yaxınlığı onun Brejnev ailesi ilə iyi ilişkiler kurabilmesini sağlamış və bu durum, Aliyev`in yaşamında etkili olmuşdur.¹⁵ V. Solovyov və E. Klepikova`nın da belirttikleri gibi, bu yaxınlık H. Aliyev`in yükselişində Türk və Müslüman olması gibi engelleri aşmasında belirleyici olmuşdur.¹⁶ Kuşkusuz bunda dönemin Azərbaycan SSC KP Birinci Sekreteri Veli Ahundov ilə SSCB KGB`nin birinci adamı Y. Andropov`un H. Aliyev`den yana tavrının etkisi de büyüktür. 30 Ekim 1967 tarixində SSCB KGB`nin 136 No`lu gizli emriyle H. Aliyev general rütbesini almıştır. O, KGB`nin general unvanını almış ilk Türk və Müslüman kökenli Sovyetler Birliğı yurttaşdır.

¹⁰ AC MTA – *Prikaz Ministra Qosudarstvennoy Bezopasnosti Azerbaydjanskoy SSR*, H. Aliyev Müzesi qayıtları.

¹¹ AC MTA – *Svidetelstvo on okonçanii şkola MQB SSSR st. Leytenanta Q.A.Aliyeva*, H. Aliyev Müzesi qayıtları.

¹² *Heyder Eliyev. Bibliografik Melumat Kitabı*, red. A.M.Meherrremov, Bakı: Bakı Universiteti neşriyyatı 2003, s. 29; Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 75.

¹³ 1950 yıllarından itibaren Sovyet İstihbarat Birimi ünlü ismi KGB (Devlet Güvenlik Komitesi-Komitet Gosudarstvennoe Bezopasneç) adını almıştır.

¹⁴ AC MTA – *Svidetelstvo ob okonçanii kursa usovershenstvovaniya rukovodyaşego operativnogo sostava. Polkovnik Aliev Qeydar Ali Rza oğlu*, H. Aliyev Müzesi qayıtları.

¹⁵ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 75.

¹⁶ Solovyov – Klepikova, *Behind*, s. 62-63.

İran Azerbaycanı'nda faaliyet gösterdiği yıllarda, Azerbaycan Sovyet yönetimi adına Güney Azerbaycan'da görevde bulunan Aziz Aliyev ile tanışan H. Aliyev sonradan onun kızı Zarife Aliyeva ile evlenmiştir. Bu evlilikten Sevil ve İlham isimli iki evladı dünyaya gelmiştir.¹⁷

H. Aliyev, Azerbaycan SSC KGB'nin başkanı olduğu dönemde bilgi, birikim ve yetenekleri dışında Brejnev ailesi ile yakın dostluğundan da çok faydalanmıştır. Ayrıca SSCB'nin içinde bulunduğu Stalin sonrası yumuşama süreci de göz önünde bulundurulduğu zaman H. Aliyev'in yükselişine etki eden faktörlerin netlik kazandığı görülmektedir.

1953 yılında SSCB Genel Sekreteri İ. V. Stalin'in ölümünden sonra SSCB'de çok sayıda değişiklikler yaşanmıştır. Değişim öncelikli olarak Sovyetler Birliği'nin denetimini ele geçiren yeni yönetimden kaynaklanmıştır. Nikita Kruşçev'in yönetime gelişi SSCB'de "Kruşçev Baharı" olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu dönemin böyle isimlendirilmesine neden İlya Ehrenburg'un "Yumuşama" (*Otpepel*) isimli romanından kaynaklanmaktadır. Burada Stalin döneminin soğuk ve şiddetli siyâsî-ideolojik havası ile kıyaslandığında Kruşçev dönemi "bahar" olarak tanımlanmıştır.¹⁸ SSCB'nin merkezi bölgelerinde yaşanan bahar havası, Stalin'in benzeri, onun gibi katı ve kabuledilemez politikaları benimsemiş olan Azerbaycan SSC Komünist Partisi Yönetim Kurulu Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov'un 1953 yılında ülke yönetiminden uzaklaştırılması ve daha sonra tutuklanarak idam edilmesi ile Kafkas Ötesi'ne de etkisini göstermiştir. Stalin ve Bağırov'un Azerbaycan'da bıraktıkları siyâsî, sosyal, ideolojik "miras", Sovyetler adına aşırı kötümser ve karanlık bir görüntü ortaya çıkarmıştır. 1920'lerin başlarında Türk-Komünist unsurların bertaraf edilmesinden sonra Azerbaycan'da yönetim resmî olarak Rus-Ermeni Bolşevikler'in denetimine geçmiştir. Lenin'in ölümü ve Stalin'in yönetime gelmesi ile Sovyetler Birliği'nde 1930 yılına kadar Stalin yandaşları ile karşıtları arasında ciddi mücadele yaşanmıştır. 1929 yılında Troçki-Znovyev grubunun¹⁹ yok edilmesi ile mücadeleyi Stalin kazanmış, sonraki on yıl içinde SSCB'de devlet terrörüne varacak

¹⁷ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 83.

¹⁸ Hesenli C., *Azerbaycanda Millî Mesele: Siyâsî Rehberlik ve Ziyalılar (1954-1959)*, Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı 2008, s. 6.

¹⁹ Lenin'in arkadaşları olan Troçki ve Znovyev menşevik partili olup, Stalin'i "proletarya diktatörlüğünü", "devlet diktatörlüğüne" dönüştürmekle suçlamışlardır.

biçimde sınıfsal ve ideolojik "temizlik" yaşanmıştır.²⁰ Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bu dönemi yansıtan belgeler *Stalin Gerçekliği*'ni açık biçimde ortaya çıkarmıştır. Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun 15. yıl dönümünün kutlandığı 1932 yılında SSCB'de karşı-devrimci suçlamalarıyla 3.883.891 kişi kurşuna dizilmiştir. Sürgün edilenlerin sayısı ise 7.106.000'i buluyordu. Sürgün edilenlerin 4 milyonu köylülerden oluşmaktadır. 2 milyon insan ise Sovyet karşıtı olmakla suçlanmıştır.²¹ Sovyet Ceza Kampları'nda 30 bin din adamı, 20 bin öksüz çocuk, 200 bin işçi bulunmaktadır.²² SSCB'nin en büyük ceza kampı olan Solovki'de 30 binden fazla siyâsî hükümlü işkence görmüştür.²³

1990 yılı sonrasında açılan gizli KGB belgelerine göre, 1920-1953 yılları arasında toplamda 40 milyon civarında insanın "Sovyet düşmanı" suçlamasıyla tutuklandığı ve idam edildiği gerçeği gün yüzüne çıkmıştır.²⁴

1920-1953 yılları arasında toplamda 300 bin Azerbaycan Türki Sovyet ceza sisteminin kurbanı olmuştur. Bunların önemli bir kısmı aydınlardan oluşturmaktaydı.²⁵ Tüm bunların SSCB'de ağırlıklı olarak Sovyet İstihbaratı tarafından hayata geçirildiği dikkate alınır, toplum nazarında söz konusu kurumun "korkunun sembolü" olması açısından ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Bu kapsamda H. Aliyev'in böyle bir kurumun başına geçmesi Azerbaycan halkı için son derece önemlidir.

1953 yılında Stalin'in ölmesi sonucu katı Stalin yandaşlarının SSCB yönetiminden hızla uzaklaştırılmaları ve bu süreç kapsamında Azerbaycan SSC yönetiminde gerçekleşen yönetim değişimi belirli ölçüde çok olumlu ortam oluşturmuştur. Genel olarak bakıldığında, 1920 yılında Sovyet işgalinden 1953 yılına kadar Azerbaycan Sovyet yönetiminde Azerbaycan Türkleri hep dışlanmışlardır. Örneğin 1920-1953 yılları arasında Azerbaycan SSC Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreterliğini yapmış 13

²⁰ Zubov A., "Böyük terrorun 75 ili", *Gazete SalamPress*, 14-20 İyul (Temmuz) 2012, Şenbe (Cumartesi), No: 25 (115), s. 10-11.

²¹ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (RFDA), font 9401, liste 1, dosya 4157, vr. 201-202.

²² RFDA, font 9401, liste 1, dosya 4157, vr. 203.

²³ RFDA, font 9401, liste 1, dosya 4157, vr. 204.

²⁴ Söz konusu rakamlar için bak. RFDA, font 9414, liste 1, dosya 1155, vr. 1-27, dosya 2740, vr. 1, 5, 8, 14, 26, 38, 42, 48, 58,96-110; font 5446, liste 11, dosya 1310, vr. 13-14; font 9401, liste 1, dosya 4157, vr. 201-205; Popov V. P., "Gosudarstvennyy terror v sovetskoy Rosii. 1923-1953 gg: istoçniki i hx interpretasiya", Oteçestvennie arhivi, 1992, No: 2.

²⁵ Mehmedov İ., *Türk Kafkası'nda Siyâsî ve Etnik Yapı (Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, Eklmeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar E.N.Necf – Ş. Necefov, İstanbul: Ötüken Yayınları 2009, s. 663.

bolşevik yöneticiden sadece 4'ü Azerbaycan Türküdür.²⁶ Ülke yönetiminde yer almanın birincil koşulu Komünist Parti üyesi olmaktır. Azerbaycanlılara Komünist Parti sıralarına katılmanın yolu belirli ölçüde kapatılmıştır. 1920 yılının sonlarında Azerbaycan'da Komünist Parti üyesi 4000 kişi bulunmaktadır. Bunun yarısından fazlasını Ruslar ve Ermeniler oluşturmaktadırlar. Bu oran uzun süre değişmemiştir.²⁷

1954 yılında Azerbaycan Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'nda bir ilk yaşanmıştır. Sovyet tarihinde ilk defa Cumhuriyetin en tepesinde Azerbaycanlı komünistler çoğunluk kazanabilmişlerdir. İmam Mustafayev, Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreteri, Süleyman Rehimov Azerbaycan SSC Bakanlar Sovyeti Başkanı, Mirze İbrahimov ise Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Parlamento) Başkanı olmuştur. Aslında bu durum, Stalin yandaşlarını yönetimden uzaklaştırma siyaseti zamanı Moskova yönetimi tarafından göz ardı edilmiştir. Zira, Kuruşçev yönetimi, Sovyetler Birliği ülkelerinin başına "Stalinizm"e bulaşmamış insanları getirmekle başarılı olacağını değerlendirmektedir. Lakin bu, Stalin sonrası oluşan boşlukta cumhuriyetlerde millî duyguların kabarmasına neden olurken, aynı zamanda Stalin döneminde yaşananların daha iyi anlaşılması ile komünizme olan "inancı" sarsmıştır. Buna, öncelikle SSCB Genel Sekreteri N. Kruşçev'in 1956 yılında gerçekleşen Sovyetler Birliği KP'nin XX. Genel Kurultayı'ndaki "Lider Kültü ve Sonuçları" hakkında konuşması neden olmuştur. Kuruşçev bu konuşmasında, aslında tarihinin büyük bir bölümünün Stalin yönetiminde geçen SSCB'nin doğru yönetilmediğini dile getirmiştir. Hatta o, II. Dünya Savaşı'nın dahi Stalin'in akılsızlığı sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir.²⁸

N. Kruşçev konuşmasında Stalin mirasını yok etmek istediğini açıkca beyan ederken, Stalinizme karşı mücadelede tüm olanaklardan yararlanmaya çalışmıştır. Onun konuşmasında yer alan şu ifadeler çok önemlidir: "Ulusal konuların incelenmesi sonucu birçok kusurlar görülmüştür. Vatana sevginin proletarya duygularına karşıt hissler olmadığını anlamamız gerekirdi".²⁹ Bu son derece önemli husustu ve adeta cumhuriyetlerin ulusal kimliği üzerinden proletarya-diktatörlük baskısının kalktığı

²⁶ AC MTA, PF-292, vr. 70.

²⁷ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 91.

²⁸ *O kulte liçnosti i ego posledstviyax. Doklad pervogo sekretarya TsK KPSS tov. Hruşeva S. N. XX sezde KPSS 25 fevralya 1956 g.*, Rusya Devlet Çağdaş Tarih Arşivi (RDÇTA), Font 1, Liste 1, Dosya 17, vr. 1-88.

²⁹ Hesenli, *Azerbaycanda Millî Mesele*, s. 75.

anlamına gelmektedir. İşte, Kruşçev`in farkında olmadan açtığı bu yol, SSCB`yi oluşturan cumhuriyetlerde kendi ulusal kimliklerini onarım sürecini başlatmıştır.

Kruşçev`in bu “yanlışını” fark etmesi, sürecin önüne geçememiştir. Aşırı ulusal/milliyetçi çıkışlarından dolayı Azerbaycan SSC`nin yönetimi değiştirilmiş, İ. Mustafayev`in yerini alan Veli Ahundov yönetimi Moskova`ya karşı sert çıkışlardan uzak dursa da, ulusallık adına gelişmeleri engellememiştir.³⁰ Böylece H. Aliyev`in yönetime geldiği sıralarda Azerbaycan tüm yönleri ile millî kimlik inşası sürecinden geçiyordu.

Kuşkusuz, söz konusu yeni ulusal kimlik 1930`lu yıllara kadar varlığını devam ettiren ulusal kimlik anlayışından çok farklıdır. 1930`lu yıllarda yapıtları ve ideologları ile birlikte imha edilen ulusal kimliğin temelinde *Türkçülük* anlayışı yer almıştır. Azerbaycan bu anlayışın bir parçası olup, fikri anlamda *Turancılığ*ı hedeflemektedir. Ama 1950`li yılların ortalarından itibaren oluşan yeni ulusal akım Azerbaycan`a özgü olup, *Türklük* kimliğinin yerini coğrafi millî yetçilikle özdeşleşen *Azerbaycancılık* almıştır. Dil ve etnik anlamda Azerbaycancılık Türkçülüğün bazı yönlerini benimsemiştir, ama ulusal coğrafyanın sınırları dışına çıkmamaktadır. Yeni ulusal kimlik ise sadece Sovyet Azerbaycanı ile Güney (İran`da bulunan) Azerbaycan`ı kapsamaktadır. H. Aliyev`in ömrünün sonuna kadar sadık olduğu ulusal anlayış, işte 1950 yıllarında şekillenmeye başlayan bu yeni ulusal/millî anlayışa dayanmaktadır.

Söz konusu yeni ulusal anlayış, dil ve yerel kimlik tartışmaları ile başlamıştır. 19. Yüzyılın sonlarından beri verilen mücadelenin sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) resmîleşen Türk dil ve Türk millî kimlik anlayışı Azerbaycan`ın Sovyetler tarafından işgali sonrasında yasaklanmıştır. Türk Dili ve Türk Milleti tanımlarının yasaklanması Sovyet dönemi Azerbaycan yönetiminde ve aydınları arasında alternatif yeni ulusal kimlik olarak “Azerbacyan dili” ve “Azerbaycanlı kimliği” anlayışlarını oluşturmuş ve Stalin sonrasında ülke yazını ve düşünce hayatında önemli bir yer işgal etmiştir.³¹ Moskova`nın tüm baskılarına rağmen Azerbacyan SSC`nin resmî

³⁰ Bu konuyla ilgili son dönemlerde bir dizi yeni çalışmalar yayınlanmıştır. Söz konusu çalışmalar arasında en önemlisi için bkz. Heslenli Cemil, *Azerbaycanda Sovet Liberalizmi, Hakimiyyet, Ziyahılar, Halq (1959-1969)*, Bakı: Qanun Neşriyyatı, 2018, s. 4-15.

³¹ İbrahimov Mirze, *Azerbaycan Dili*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, 1957, s. 5-36.

dilinin ‘‘Azerbaycan dili’’ olduğunun 1956 yılında onaylanması ile adeta komünist-bolşevik ideolojisinin gölgesinde yeni ulusal kimlik adına büyük mücadele başlamıştır.³²

Bütün bu tarihi sürecin yakın tanığı olan H. Aliyev`in düşünce ve kimlik anlayışı 1950 yıllarında gündeme gelen gelişmeler sonucunda oluştuğu değerlendirilmektedir. Nitekim, 1954 yılı sonrasında daha sık gündeme gelen ve bir diğer anlamda Moskova`ya daha açık karşı koyma biçimine dönüşen bu yeni ulusal anlayış H. Aliyev`in KGB başkanı ve Azerbaycan SSC KP MK Birinci Sekreteri olduğu dönemlerde onun icraatlarında bariz bir şekilde görölmüş ve bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan`ın millî /resmî ideolojisine dönüşmüştür.

1.2. Haydar Aliyev`in Sovyet Yönetimindeki Rolü

1950`li yıllarda yaşanan gelişmelerin sonucu olarak 1960`lı yıllarda Azerbaycan SSC yönetiminde Azerbaycanlı`ların sayı hızla artmaya başlamıştır. Bu sürecin doğal sonucu olarak H. Aliyev Azerbaycan KGB`nin başına geçmiştir. KGB yönetimine geldikten sonra kendisi de kadrolaşma politikasında Azerbaycan/Türk kökenli kadroların ağırlıkta olmasından yana tavır almıştır. Bu durumu kendisi şöyle açıklamıştır: ‘‘Yetişmiş kadro hazırlamanın büyük zaman ve emek gerektirdiği malumdur. Ben, Devlet İstihbarat Komitesi`nde çalıştığım yıllarda ve Azerbaycan`ın yönetiminde bulunduğum sürede millî kadroların hazırlanmasına ve yerleştirilmesine çalıştım. Zira, 1920 yılından beri her şeyin Moskova`nın denetiminde olduğunu biliyordum ve Azerbaycanlılar`a güvenilmediğini tarihsel kanıtlarla birlikte bizzat görüyordum. Ben bu süreci yaşadım. Bu yüzden de millî kadroların eğitimi benim siyasetimin ve icraatlarımın temelini oluşturuyordu’’.³³

Azerbaycan KGB yönetiminin başında bulunduğu yıllarda H. Aliyev, yerel istihbarat birimlerinde Rus ve Ermeni kökenli idarecilerin ve ajanların sayını azaltarak, onların yerine Azerbaycanlı kadroları tayin etmiştir. Kendisi, Azerbaycan KGB Başkanı olsa da Orta Doğu meselelerinde SSCB KGB Başkanı Y. Andropov`un birinci dereceden danışmanı sayılmıştır. İran, Türkiye, Pakistan, Afganistan konularında Y. Andropov öncelikle H. Aliyev`in görüşlerine baş vurmaktadır.³⁴ V. Solovyov ve E. Klepikova, Rus

³² Heslenli, *Azerbaycanda Millî Mesele*, s. 112-180.

³³ AC MTA – ‘‘Azerbaycan DTK Zabıt Heyetinin Millî Terkibi (1950-1985-ci iller)’’, H. Aliyev Müzesi kayıtları.

³⁴ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 80-81.

olmadığı halde H. Aliyev`in bu denli itibar kazanmasının başlıca nedenini gerçekliğe dayanan politika yürütmesinde görmekteyiz.³⁵

H. Aliyev`in Azerbaycan KGB`nin başında bulunduğu yıllar SSCB genelinde milliyetçi akımların ve çıkışların şekillenmeye başladığı dönemdir. SSCB ulusalcılığı “bir hastalık türü” olarak değerlendirirse de, ülke genelinde Rus kimliğine tanıdığı “büyüklük” diğer toplumların nazarında pek hoş karşılanmamıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri L. İ. Brejnev`in SSCB`nin kuruluşunun 50. Yılı dolayısıyla gerçekleştirdiği konuşmasının toplumdaki yansımalarına ilişkin KGB Başkanı Y. Andropov`un Parti Yönetim Kurulu`na sunduğu 10 Ocak 1973 tarihli gizli raporunda Sovyetler Birliği`nde ulusalcı çıkışların giderek yoğunlaştığından söz edilmektedir.³⁶

Birlik ülkelerinde oluşan böyle bir ortamda, Azerbaycan KGB`nin başında bulunan H. Aliyev ise söz konusu çıkışlarla ilgili Azerbaycan`daki durumun Moskova`da pek fazla yankılanmamasına çalışmıştır. O, bu tutumunu Azerbaycan SSC KP YK birinci sekreteri olduğu yıllarda da sürdürmüştür. Örneğin, 1976 yılında düzenlenen 1 Mayıs gösterileri zamanı kendilerini *Milliyet* olarak tanımlayan bir grup gencin oluşturduğu örgüt Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin üç renkli bayrağını taşımış ve dalgalandırmışlardır. Gençler, istihbarat birimlerince yakalanmışlarsa da, H. Aliyev onlarla konuştuğundan sonra “örgüt üyeleri”nin serbest bırakılmasını istemiştir. Oysa, SSCB`de bu “suç” 10-15 yıl hapis cezası gerektirirdi.³⁷ Bundan sonra H. Aliyev`in KGB ve Azerbaycan SSC Komünist Partisi Birinci sekreteri olduğu dönemlerde SSCB KGB kayıtlarında Azerbaycan`la ilgili ulusalcı faaliyetler hakkında bilgiler yer almamıştır. Oysa, sadece 1987 yılı kayıtlarında SSCB genelinde 1519 kişi tarafından SSCB`ye karşı 11.480 imzasız bildiri yayımlanmıştır.³⁸

KGB, genel anlamda SSCB`de devlet içinde devlet hesap edildiğinden, söz konusu kurumun raporları ve önerileri yönetim için büyük önem arz etmektedir. H. Aliyev Azerbaycan KGB Başkanlığı görevini yürüttüğü yıllarda bu durumu iyi değerlendirmiştir.

³⁵ Solovyov – Klepikova, *Behind*, s. 62-63.

³⁶ RDÇTA, font 89, liste 65, dosya 11, vr. 1-2.

³⁷ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 102.

³⁸ Bildiriler genelde Ukrayna, Kazakistan, Letonya, Beyaz Rusya ile Moskova ve Leningrad şehirlerinde dağıtılmıştır. Bkz. RDÇTA, font 89, liste 51, dosya 10, vr. 1-2.

H. Aliyev, 15 Temmuz 1969 tarihinde Veli Ahundov`dan sonra Azerbaycan SSC Komünist Partisi Merkez Komitesi`nin Birinci Sekreteri tayin edilmiştir. Sovyet Azerbaycanı`nda yürütmenin başı olan H. Aliyev`le birlikte yönetimde yer alan 35 kişilik yönetim kardosunun tamamı Azerbaycanlı idi.³⁹ Bu gerçekten de, kendisine kadar Sovyet Azerbaycanı`nda rastlanılmamış bir durumdur.

H. Aliyev yönetime geldikten sonra öncelikli olarak eğitime büyük yatırımlar yapmaya başlamıştır. Bu yönde Moskova`ya, SSCB yönetimine yazdığı raporlarında ülkedeki ulusalcı çıkışların önüne geçilmesi için yönetimin eğitim harcamalarını artırmasının gerekliliğine dikkatleri çekmiştir. Aliyev`in Azerbaycan SSC KP YK Birinci Sekreteri olduğu 1969 yılına kadar ülke bütçesinde eğitime ayrılan pay çok küçüktür. Bundan dolayı, Azerbaycan, eğitilmiş insanların ve eğitim kurumlarının sayına göre SSCB genelinde son sıralarda yer almaktadır. Söz konusu yıllarda Azerbaycan SSC Eğitim Komiseri Ermeni kökenli R. A. Balayan isimli Türk düşmanlığını saklamayan bir komünisttir. H. Aliyev 13 Mart 1970 tarihli Azerbaycan SSC Komünist Partisi Yönetim Kurulu toplantısında R. A. Balayan meselesini gündeme getirmiş ve bunun sonucunda o, görevden alınmıştır.⁴⁰ Bundan sonraki yıllarda eğitime ayrılan bütçe harcamaları artırılmıştır. 1977 yılında bütçeden eğitime ayrılan pay 377,1 milyon ruble idi. Bu rakam önceki yıl ile kıyaslandığında 19,3 milyon ruble fazla idi. 1978 yılında Halk Eğitim Merkezleri`ne 384,3 milyon ruble ayrılmıştır. 1981 yılında bu rakam 723,5 milyon rubleye çıkartılmıştır. 1980 yılında sosyal, kültürel ve eğitim harcamaları Azerbaycan SSC bütçesinin toplamda %57,2`sini teşkil etmektedir. Bu, diğer Sovyet cumhuriyetleri ile kıyaslamada 4 kat fazladır.⁴¹

50 yıllık Sovyet geçmişinin olmasına rağmen 1970`li yıllarda Azerbaycan`da eğitim ocakları, okullar, üniversiteler konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Moskova yerel cumhuriyetlerde okur-yazarlığı ve eğitim düzeyinin geliştirilmesini teşvik etse de

³⁹ Svyatovskiy T., *Rusya ve Azerbaycan. Serhedyanı bölge keçid dövründe*, Bakı: Hazar Universiteti neşriyyatı 2000, s. 248-249.

⁴⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyâsî Partiler ve Sosyal Hareketler Devlet Arşivi (AC SPSHDA), font 1, liste 57, dosya 27 (28), dosya No: 122, paragraf 29.

⁴¹ "Azerbaycan SSR-in 1977-ci il Dövlət büdçesi ve Azerbaycan SSR-in 1975-ci il Dövlət büdçesinin yerine yetirilmesi haqqında", *Qazete Kommunist*, 1976, 26 Noyabr (Kasım), No:276 (16405); "Azerbaycan SSR-in 1981-ci il Dövlət büdçesi ve Azerbaycan SSR-in 1979-cu il Dövlət büdçesinin yerine yetirilmesi haqqında", *Gazete Kommunist*, 1980, 13 Noyabr (Kasım), No: 261 (17579).

Slav ve Hristiyan olmayan toplumların yüksek eğitim almalarında pek istekli değildir. Yüksek eğitim almak isteyenler genelde merkezi/büyük şehirlere yönlendirilmektedirler.

1920 yılına kadar Azerbaycan`da toplamda 976 orta okul bulunmaktadır. 1930`lu yıllarda Sovyetlerin *cehaletle mücadele politikası* kapsamında çok sayıda okullar, özellikle de sadece okur-yazarlığı öğreten eğitim kurumları açılmıştır. Ama okul binalarının büyük bir kısmını devlet tarafından el konulan/müsadere edilmiş şahsi evler ve binalar oluşturmaktadır. Azerbaycan`da çağdaş ders ve eğitim teknolojisi ile donatılmış okullar 1950 yılından sonra açılmaya başlamıştır. 1920-1969 yılları arasında Sovyet Azerbaycanı`nda sadece 34 okul açılmıştır. H. Aliyev yönetime geldiği yıl 120 yeni okul faaliyete başlamıştır. 1 Eylül 1969 tarihinde Azerbaycan`da ilkokul, orta okul ve liselerde eğitim gören öğrencilerin sayısı 1 milyon 130 bine ulaşır. 1970 yılında ise Azerbaycanda toplamda 4.395 okul faaliyet göstermeye başlamıştır. H. Aliyev iktidarının ikinci senesinde 170 okul daha açılmıştır. Bunlardan 55`i devlet bütçesinden ayrılan kaynakla, diğerleri ise kolektif çiftliklerin (Kolhoz) olanakları ile yapılmıştır.⁴² 1974-1975 yıllarında daha 147 yeni okul eğitime başlanmıştır.⁴³

1971 yılında köylerde eğitim düzeyini yükseltmek amacıyla köy okullarının yapımına öncelik verilmiştir. 1971 yılında 1382 orta okuldan 943`ü köylerde/kırsal alanda faaliyet göstermektedir.⁴⁴ Eğitim seferberliği sürecinde, özellikle kadınların eğitimine büyük önem verilmiştir. 1978 yılında Azerbaycan`da toplamda 770.000 üniversite veya lise eğitimi almış kadın vardır.⁴⁵

H. Aliyev`in Azerbaycan SSC KP YK`nun Birinci Sekreterliğinin son yılında (1979) yapılan nüfus sayımına göre Azerbaycan şehirlerinde okur-yazar oranı %100, köylerinde %99 idi.⁴⁶

Öğretmenlerin mesleki gelişimi hususunda da büyük atılım gerçekleştirilmiştir. 1969 yılına kadar Azerbaycan okullarında (ilk, orta okullar ve 8 yıllık okullar) toplamda 75 bin öğretmen çalışmaktadır. Bunlardan sadece 32,5 bini üniversite eğitimi almıştır. Diğer

⁴² Gazete *Kommunist*, 1970, 3 Oktyabr (Ekim), No: 231 (14532).

⁴³ “*Daha çoh mekteb tikek*”, Gazete *Kommunist*, 1975, 8 İyul (Haziran), No: 157 (15983).

⁴⁴ AC SPSHDA, font 1, liste 60, dosya 162, vr. 26-33.

⁴⁵ Gazete *Kommunist*, 1978, 21 Aprel (Nisan), No: 94 (16834).

⁴⁶ AC SPSHDA, font 1, liste 68, dosya 204, vr. 14-15.

%50'i lise mezunu idi.⁴⁷ Üniversitelerin yetersizliği sebebinden kırsal alandan Bakü'ye üniversite eğitimi için gelenler büyük sıkıntılarla yüzleşmektedirler. Sorunun önüne geçmek için, H. Aliyev'in talimatları doğrultusunda Azerbaycan SSC KP YK 12 Ağustos 199 tarihli kararıyla lise eğitimini taşrada tamamlamış gençler sınavsız üniversiteye alınmaya başlamıştır.⁴⁸ Üniversite öğrencilerinin yerleşme sorununu çözmek amacıyla 1973 yılında 4.7 bin metre karelik, 1976-1980 yıllarda 50,6 bin metre karelik yurtların temelleri atılmıştır.⁴⁹

1969 yılında üniversiteye girenler 1974 yılında mezun olarak, 1974-1975 eğitim yılında öğretmenliğe başladılar. 1974 yılında 5800 öğretmen ataması gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda bu rakam 5 binin altına inmemiştir. 1980 yılında 5500 üniversite mezunu öğretmenlik belgesi almıştır. Aynı yıl Azerbaycan'da öğretmenlerin sayısı 120 bine ulaşmıştır. Yani H. Aliyev'in Birinci Sekreter olduğu dönemin ilk sekiz yılında Azerbaycan'da öğretmenlerin sayısı 45 bin artmıştır.⁵⁰

Okullarda okutulan kitaplarla ilgili sorunların aşılmasında da önemli adımlar atılmıştır. 1970 yılında Azerbaycan'da toplamda 5 milyon adet 86 farklı okul kitabı basılmıştır. 1974 yılında bu rakam 100 farklı okul kitabı için 5 milyon 600 bin adete çıkarılmıştır. 1976 yılında 93 farklı okul kitabının tirajı 5 milyon 590 bini aşmıştır.⁵¹ Söz konusu kitapların neredeyse tamamı ana dilde, Azerbaycan Türkçesi'nde yayımlanmıştır.

1977 yılında 19.570, 1978 yılında 20.750,⁵² 1979 yılında 21.075 öğrenci üniversite diploması almıştır.⁵³ 1979 yılında ise Azerbaycan'da 17 üniversite faaliyet göstermektedir.⁵⁴ Söz konusu üniversitelerin beşi H. Aliyev döneminin ilk yıllarında açılmıştır. 1969 yılında Azerbaycan'da 13 üniversitede toplam 70 bin öğrenci eğitim

⁴⁷ "Azerbaycan mektebi yubiley ilinde. Azerbaycan SSR maarif naziri M. M. Mehdizade ile müsahibe", *Gazete Kommunist*, 1969, 22 Avqust (Ağustos), No: 196 (14192).

⁴⁸ AC SPSHDA, font 1, liste 56, dosya 49 (50), paragraf No: 107, vr. 21.

⁴⁹ AC SPSHDA, font 1, liste 60, dosya 57, vr. 64.

⁵⁰ "Mehdizade M. Halg Maarifinin Yeni Tereggisi Uğrunda", *Gazete Kommunist*, 2974, 1 Sentyabr (Eylül), No: 205 (15725); *Gazete Kommunist*, 1980, 13 Avgust (Ağustos), No: 186 (17522).

⁵¹ *Gazete Kommunist*, 1970, 30 Avgust (Ağustos), No: 202 (14503); *Gazete Kommunist*, 1976, 4 İyul (Haziran), No: 155 (16284).

⁵² *Gazete Kommunist*, 1977, 30 Avqust (Ağustos), No: 304 (16739).

⁵³ "1979-cu ilde Azerbaycan SSR-in İgtisadi ve Sosial İnkişafına Dair Dövlət Planı ve 1978-ci ilde Azerbaycan SSR-in İgtisadi ve Sosial İnkişafına Dair Dövlət Planının Yerine Yetirilmesi Gedişi Haggında", *Gazete Kommunist*, 1978, 16 Dekabr (Aralık), No: 267 (17027).

⁵⁴ "Birinci Kurs Telebelerinin Respublika Partiya ve Sovet Fealları ile Görüşünde H. E. Eliyevin Nitgi", *Gazete Kommunist*, 1979, 30 Avgust (Ağustos), No: 198 (17237).

alırken, 1979 yılında öğrencilerin sayısı 100 binden fazla idi⁵⁵. Üniversitede okuyan çocukların %70'den fazlası işçi ve köylü ailelerin çocukları idi. 1976-1980 yılları arasında üniversitelerde 23 yeni bölüm, 72 yeni kürsü açılmıştır. 1980 yılında ülke okullarında 140'dan fazla branşta eğitim verilmiştir. 1980 yılında Azerbaycan'da her 10 bin insandan 172'si üniversite mezunu idi. 1981 yılında Bakü Teknoloji Üniversitesi'nin faaliyete başlamasından sonra başkent Bakü üniversiteler şehrine dönüşür.⁵⁶

1920 yılında Bakü Devlet Üniversitesi'nden (Darülfünun) mezun olan 1.412 öğrenciden sadece 259'u Türktür. 1939-1941 yılları arasında üniversiteden mezun olanların sayısı 479 idi. 1945 yılında ise mezunların sayısı 21 bin 928'e ulaşır. 1945-1969 yılları arasında üniversite mezunlarının toplam sayısı 182.002 idi. 1970 yılında üniversite mezunlarının %70'ini Azerbaycanlı öğrenciler oluşturmuştur.⁵⁷

Azerbaycan'ın bilimsel ve potansiel bakımından en büyük üniversitesi Bakü Devlet Üniversitesi (BDÜ) kabul edilmiştir. Üniversite SSCB genelinde ilk beş arasında yer almıştır. Bu bakımdan üniversiteye yabancı ülkelere de yüksek eğitim almak için çok sayıda öğrenci gelmiştir. 1969 yılında üniversitenin 14 bin öğrencisi vardır. Burada 52 ülkeden öğrenci eğitim almıştır. 1974 yılında üniversitede 55 ülkeden 1.621, 1975 yılında 64 ülkeden 1.647, 1976 yılında 61 ülkeden 2.077, 1977 yılında 1.746, 1981 yılında ise 72 ülkeden 3 bin yabancı öğrenci yüksek öğrenim görmüştür.⁵⁸

H. Aliyev döneminde eğitim alanında bir sıra yenilikler de yaşanmıştır. Örneğin 1969 yılında SSCB'de ilk defa Bakü'de "ABD Eğitimi sergisi" düzenlenmiştir. Sergi 26 Aralık 1969 – 9 Şubat 1970 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Sergiye 10 binden fazla insan katılmıştır.⁵⁹

Azerbaycanlı gençlerin yurtdışında eğitimine büyük önem verilmeye başlanmıştır. 1970 yılında Doğu Almanya üniversitelerinde 122 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır. Kapitalist ülkelerde eğitim almanın zorluklarından (SSCB yönetimi bilinçli bir şekilde söz konusu ülkeler ile sosyal-kültürel ilişkileri sıkı kontrol altında tutuyordu) dolayı öğrenciler

⁵⁵ 1981 yılında Azerbaycan üniversitelerinde eğitim alan öğrenci sayısı 107 bindir. Bkz. AC SPSHDA, font 1, liste 68, dosya 204, vr. 16.

⁵⁶ Gazete *Kommunist*, 1981, 25 İyul (Temmuz), No: 173 (17807).

⁵⁷ Gazete *Kommunist*, 1969, 29 Avgust (Ağustos), No: 201 (14197).

⁵⁸ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 130.

⁵⁹ AC SPSHDA, font 1, liste 56, dosya 53, paragraf No:109, başlık 30, vr. 18.

daha ziyade Polonya, Macaristan, Çekoslovakya ve Yugoslavya üniversitelerini “tercih” etmektedirler. 1976 yılında SSCB'nin 40 üniversitesinde 1.627 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır. 1977 yılında bu rakam 2.500'e yükselmiştir.⁶⁰ 1979 yılında SSCB genelinde 43 şehirde bulunan 152 üniversitede eğitim alan Azerbaycanlı gençlerin sayı 3.315'i bulmaktadır.⁶¹

H. Aliyev'in Azerbaycan SSC KP YK Birinci Sekreterliği döneminde ülkede bilim adamı yetiştirilmesi hususunda önemli atılımlar atılmıştır. 1969 yılında Azerbaycan genelinde 89 bilimsel araştırma merkezinde 12.350 bilim adamı faaliyet gösterirdi. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nde (AMEA) 55 profesör, 329 doktor, 300 araştırma görevlisi çalışmaktadır. 1978 yılında söz konusu rakamlar iki katına çıkmıştır. Bilimsel araştırma merkezlerinin sayı 118'e çıkarılırken, bilim adamlarının sayı 21.407'e yükselmiştir. Bilimler Akademisi'nde 100 profesör, 853 doktor, 7.594 araştırma görevlisi çalışmaktadır. 1980 yılında Akademi bünyesinde 34 bilimsel araştırma merkezi ve enstitü yer almaktadır. Burada toplamda 4.000'den fazla bilim adamı faaliyet göstermektedir. Akademinin asli üyelerinin sayı 56, yardımcı üyelerinin sayı ise 71-dir.⁶²

1947 yılında Azerbaycan'da Azerbaycanlı bilim adamlarının oranı %48.6, 1960 yılında %64.6, 1970 yılında %70.9, 1971 yılında ise %71.3'e yükselmiştir. 1940'lı yıllarda Azerbaycan'da Ermeni kökenli bilim adamlarının oranı %20'lerin üzerinde iken, 1970 yılında bu oran %6.2, 1971 yılında ise %6.1'e gerilemiştir. 1940'lı yıllarda Rus asıllı bilim adamlarının oranı %30 iken, 1963 yılında %16.2, 1970 yılında %14.5, 1971 yılında ise %14.4'e inmiştir. Yahudi kökenli bilim adamlarının oranı ise 1970 yılında %4.8-dir.⁶³

1970-1980 yılları arasında Azerbaycan'da 258 bilim adamı doktorluk, 2.677 kişi ise yüksek lisans derecesi almıştır. 1971-1980 yılları arasında Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nin bilimsel çalışmalarının üretime aktarılması sonucunda 570 milyon rublelik gelir elde edilmiştir. Bu araştırmaların önemli bir kısmını petrol ve petrol sanayisi oluşturmaktadır.⁶⁴

⁶⁰ *Gazete Kommunist*, 1977, 28 Avgust (Ağustos), No: 201 (16636).

⁶¹ “H. E. Eliyevin Moskvada Tehsil Alan Azerbaycan Telebeleri ve Aspirantları ile Görüşde Nitgi”, *Gazete Kommunist*, 1979, 5 Dekabr (Aralık), No: 277 (17316).

⁶² Eliyev H. E., *Sovet Azerbaycanı*, Bakı: Azərneşr neşriyyatı 1981, s. 81.

⁶³ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 138.

⁶⁴ Eliyev, *Sovet Azerbaycanı*, s. 82.

Harita 1.1. SSCB Döneminde Azerbaycan'ın da yer aldığı Güney Kafkasya bölgesi

Petrol alanında bilimsel araştırmalar konusunda Bakü Neft Akademisi SSCB genelinde öncüdür. Akademide faaliyet gösteren Azerbaycanlı bilim adamları İdil-Ural, Batı Sibirya, Türkmenistan, Kazakistan, Beyaz Rusya, Ukrayna ile birlikte, Doğu Almanya, Romanya, Afganistan, Hindistan, Cezayir, Küba, Irak ve Suriye'de petrol-doğalgaz araştırmaları alanında söz sahibidirler. Söz konusu bu bilim adamlarının petrol sanayisindeki icatları ABD, Batı Almanya, Japonya, İngiltere, Fransa, İtalya vs. gibi, toplamda 15 ülkede isim hakkı elde etmişlerdir.⁶⁵

Sanayi alanında H. Aliyev'in hayata geçirdiği uygulamalar, şehirlere işçi akımına neden olmuştur. H. Aliyev bununla aynı zamanda Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde Azerbaycanlılar'ın sayını artırmaya çalışmıştır. 1969-1982 yılları arasında Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde inşa edilen sanayi tesislerinin sayı 1.048'e ulaşmıştır. Sanayi

⁶⁵ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 141.

ürünlerinin yıllık artımı ise %7.9'a varmıştır. Bakü'de metro istasyonlarının inşası hızlandırılmıştır. 1982 yılında Bakü'de yer altında toplamda 28 km. uzunluğunda 19 istasyonu olan metro faaliyet göstermektedir. Bakü Metrosu'nun açılışı ise 1967 yılında gerçekleşmiştir. Ülke geneline elektrik enerjisi temini alanında da önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1920-1969 yılları arasında Azerbaycan'da 28 elektrik santrali faaliyet göstermektedir. H. Aliyev döneminde bunlara 11 yeni elektrik istasyonu eklenmiştir. 1982 yılında tarım ürünleri 1969 yılı ile kıyaslandığında 2.5 kat, 1920 yılı rakamları ile kıyaslandığında 9 kat artmıştır.⁶⁶

Sanayileşme alanında yaşanan tüm bu gelişmeler H. Aliyev'e Bağımsız Azerbaycan'ın kaderini tayin edecek nüfus siyasetini başarılı biçimde hayata geçirmesine yol açmıştır. Özellikle, büyük şehirlerin Azerbaycan kimliğini kazanmasında bu siyaset belirleyici olmuştur.

H. Aliyev'in en önemli başarısı nüfus/kimlik politikası sayesinde olmuştur. Kendisine kadar uygulana gelen Rus-Sovyet politikası sonucunda Bakü tüm yerel özelliklerini kaybetmiş, herhangi bir Rus şehriden pek seçilmemektedir. Başkent nüfusunun neredeyse tamamına yakını Türk asıllı olmayanlardan oluşmaktadır. 1959 yılı kayıtlarına göre, Bakü'de %37.7 oranında Müslüman-Türk yaşamaktadır. Şehrin %52.3'ü qayrimüslimlerden oluşmaktadır. H. Aliyev yönetime gelir gelmez, Bakü'de nüfusu dengeleme siyasetini yürürlüğe sokmuştur.⁶⁷ Şayet, Aliyev'in nüfusu dengeleme siyaseti olmasaydı, bağımsızlık döneminde Bakü ve Abşeron yarımadasının Azerbaycan'dan ayrılması söz konusu idi. Zira, Ruslar bu yönde defalarca girişimlerde bulunmuşlardır. H. Aliyev'den önce Azerbaycan'da şehirli nüfusun %57.3'ü Müslümanlardan oluşmaktadır. 1959 yılında ise ülke genelinde Müslüman-Türklerin oranı %71.7-dir.⁶⁸

Nüfusun çoğunluğunun Azerbaycanlı olmasının sağlanması amacıyla H. Aliyev Müslüman kesimi çok çocuk yapmaya teşvik etmiştir. Bunun için Sovyetlerin çok çocuklu aileleri sosyal destekleme politikasından başarılı biçimde yararlanmışlardır. Öncelikli olarak 10'dan fazla çocuk doğurmuş anneler *Kahraman Anne* ilan edilmekte ve ona madalya verilmektedir. Söz konusu aileye araba, ev ve aylık da almaktadır. Bu uygulama Müslüman aile yapısı için uygun ve olumluydu, ama Rus aileler tarafından zor ve kabul edilemezdir.

⁶⁶ A.g.e., s. 23-24.

⁶⁷ Mehmetov, *Türk Kafası*, s. 691.

⁶⁸ A.g.e., s. 691-692.

Bu uygulama kısa sürede sonuç vermeye başlamıştır. 1979 yılında Azerbaycan genelinde Müslümanların oranı %82.2'ye yükselmiştir. 1970 yılına oranla 1979 yılında nüfus artışı %24 olmuştur. Bununla birlikte, H. Aliyev yerli nüfusu büyük şehirlere, özellikle de Bakü'ye çekmeye başlamıştır. Bakü'de yürütülen inşaat, petrol, doğalgaz ve kimya sanayiinde işçi yetersizliği sorununu gündeme getirerek kırsal alanda yaşayan nüfusu merkeze çekmeye başlamıştır. Bunun sonucunda Azerbaycanlılar'ın Bakü'deki nüfusu 1979 yılında %50'ye ulaşarak, garyimüslimleri dengelemiştir. 1959 yılında 2.929.000 olan Azerbaycan nüfusu 1979 yılında 5.477.000'e yükselmiştir. Yürütülen nüfus politikası tam başarıya ulaşmış, dokuz yılda (1970-1979) nüfus %25 oranında artmıştır.⁶⁹

1975-1979 yılları arasında ülke gelirleri de her yıl ortalama 1,5 kat artış göstermiştir. 1979 yılında Azerbaycan'ın bütçesi 6 milyar 900 milyon rubleye ulaşmıştır. Bu yaklaşık 8 milyar dolara eşittir. Buna uygun olarak kişi başına düşen gelir %21 oranında artmıştır.⁷⁰

Tüm bunları göz önüne aldığımızda, çağdaş Azerbaycan adeta H. Aliyev'in eseridir. 1994 yılında yeniden Azerbaycan yönetimine geldiğinde H. Aliyev adeta siyâsî, sosyal, kültürel, ideoloji ve toplumsal anlamda kendisinin hazırladığı/aşına olduğu ülkenin başına geçmiştir ve iktidarda kalmasında bu yapı belirleyici olmuştur.

1.3. Haydar Aliyev'in Sovyet Dönemindeki Türklük Algısı ve Türkiye'ye Bakış Açısı

2 Aralık 1982 tarihinde H. Aliyev Azerbaycan SSC Komünist Partisi Yönetim Kurulu Birinci Sekreterliğinden, yani Azerbaycan yönetiminde yürütmenin başı görevinden alınarak, SSCB Bakanlar Sovyeti (Kurul) Başkanı'nın Birinci Yardımcısı görevine atanmıştır. Bu göreve gelmesinde Y. Andropov'un büyük katkısı olmuştur. Andropov KGB Başkanı olduğu yıllarda SSCB Genel Sekreteri L. İ. Brejnev'den defalarca H. Aliyev'i Moskova'ya getirtmesini istemiş, ama Brejnev'in çevresini oluşturan *Dnepropetroski Grubu* buna şiddetle karşı çıkmıştır. Brejnev'in ölümü ve daha sonra Y. Andropov'un SSCB KP YK Genel Sekreteri seçilmesi ile Sovyetler Birliğinin yeni lideri bu durumu değerlendirmiştir. Andropov, 77 yaşında ve uzun süredir hastalığı nedeniyle Bakanlar Sovyeti'nin toplantılarına katılamayan N. A. Tihinov'u görevinden alarak H.

⁶⁹ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 287 ve d.

⁷⁰ *Gazete Kommunist*, 1979, 7 Fevral (Şubat), No:31.

Aliyev`i onun yerine atamıştır. Böylece, SSCB tarihinde ilk defa Müslüman ve Türk kökenli bir insan Politbüro (Rusça *Politicheskoye Buro-siyasi büro*) sıralarına katılmıştır.⁷¹

SSCB Bakanlar Sovyeti Başkanı'nın Birinci Yardımcısı olan H. Aliyev`in sorumluluğunda 14 bakanlık vardır. H. Aliyev`in bu göreve getirilmesinin bir sıra başka nedenleri de bulunmaktadır. Her şeyden önce o, bazı Politbüro üyeleri tarafından geleceğin SSCB Genel Sekreteri olarak düşünülmektedir. En azından Y. Andropov çevresi ona bu gözle bakmaktadırlar. İkinci etken SSCB`nin Afganistan siyasetidir. 1979 yılında Sovyetler Birliği`nin Afganistan`a askerî müdahalesi sonucunda yönetim bir sıra zorluklarla karşılaşmış ve Sovyetler bölgede ciddi sıkıntılarla yüzleşmişlerdir. H. Aliyev, bu konuda Andropov`un en önemli danışmanıdır. Üçüncü neden, H. Aliyev`i Azerbaycan`dan uzaklaştırmaktır. Zira, Moskova`da dahi, “Azerbaycan`da Brejnev`in değil Aliyev`in dedikleri oluyor” gibi bir algı oluşturulmuştur. Dördüncü neden sistem Sovyetlerin hantallaşmış yapıdan kurtulması için iki farklı isme Qorbaçov ve Aliyev`e dikkati çekmektedir. Politbüro bu ikisini öne çekmekle Sovyet yönetim yapısına canlanma ve yenilik kazandırmağı düşünmüştür.⁷²

SSCB`de Slav kimliği taşımayan birinin yönetime gelmesi ciddi tartışmalara neden olmuştur. Özellikle, Stalin`den sonra SSCB üst yönetimi Slav olmayanlardan büyük oranda arındırılmıştır. Aliyev`in Politbüro yöneticileri arasında belirgin bir şekilde rol alması karşı tarafı çok rahatsız etmiştir. Aliyev`i suçlayan çevreler onu daha ziyade “Türkçülük”le itham etmişlerdir. Özellikle, Ermeni kökenli politikacı, aydın ve bürokratlar Aliyev`i “Moskova`da oturan Türk Paşası” olarak adlandırmışlardır.⁷³

H. Aliyev`in Türklük algısı yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi 1950`li yıllarda Azerbaycan`da yaşanan gelişmeler, özellikle de 1941-1946 yıllarında İran Azerbaycan`ındaki olayların etkisinde şekillenmiştir. Aliyev yerel milliyetçilik anlayışına sahiptir, ama parçası olduğu toplumun Türk kimliğinin bir parçası olduğunu gayet iyi bilmektedir.

⁷¹ *Soviet politics, Russia after Brezhnev*, Edited by Joseph L. Noguee, New York, Proeger Publishers, 1985, s. 140-141.

⁷² Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 30.

⁷³ *Age.*, s. 544.

Azerbaycan, 1922 yılında düzenlenen Doğu Halklarının 1. Kurultayı ve 1926 yılında yapılan Birinci Türkoloji Kurultayı'na ev sahipliği yapması sebebinden ve Latin alfabesine geçen ilk Türk ülkesi olması nedeniyle SSCB terkinindeki Türk ülkelerinin merkezi konumunda bulunmaktadır. O dönemden itibaren faaliyet gösteren başlıca türkoloji araştırmaları dergisi olan "Sovyet Türkolojisi" SSCB Bilimler Akademisi ile Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi'nin katkısı ile yayımlanmaktadır. 1970 yılında H. Aliyev'in desteği ile derginin yayın kurulu Bakü'ye taşınmış ve Azerbaycan'da yayımlanmaya başlamıştır. Derginin başına ünlü dilbilimci M. Ş. Şiraliyev getirilmiştir. Bundan bir sene önce H. Aliyev'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi Yönetim Kurulu'na yazdığı mektupla M. Şiraliyev'e Eylül 1969 yılında "Kızıl Emek Bayrağı" madalyonu verilmiştir. SSCB'de ilk defa bir Türkolog bu denli önemli devlet nişanı ile onurlandırılmıştır.⁷⁴

M. Ş. Şiraliyev gerçekten de Türkoloji alanında önemli başarılar imza atmıştır. Türkoloji alanında bir ilk hesap edilen "Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası" onun başkanlığında hazırlanmıştır. Atlasın hazırlığı zamanı heyet, H. Aliyev'in desteği ile İran'da, Irak'ta (Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde), Suriye'de, Gürcistan'da, Ermenistan'da ve Dağıstan'da araştırmalarda bulunarak buradaki Türklerin konuştuğu dillerden kelimeler derlemiştir. Atlas, adeta kelimelerin haritası görünümündedir.⁷⁵

H. Aliyev, Azerbaycan yazarlarını ve bilim adamlarının diğer Türk ülkelerinin yazarları ve bilim adamları ile birlikte faaliyet göstermeye teşvik etmektedir. Bu açıdan Yazarlar Birliği'nin 1981 yılı 12-13 Haziran tarihlerindeki 7. Kurultayı'nda söylediği sözler çok önemlidir: "Yazarlar, bilim adamları ve bilim kurumları arasında ilişkiler son derece zayıftır. Bu, aramızda birliğin olmamasının ve kendi tarihimizi yeterince kavramadığımızın göstergesidir. Azerbaycan Ansiklopedisi'nin ilk cildi "Azerbaycan" maddesi olmadan yayımlanmıştır. Türk dilli halkların ölümsüz yapıtı "Divanü Lugati't-Türk" yayına hazırlansa da, on beş seneden fazladır arşivin tozları arasında yatmaktadır. Halkımızın geçmiş medeniyeti ile bağlı yüzlerle yapıt, tarihi eser dilimize çevrilmemiştir. Bunlar olmadan gelişmeden söz etmek anlamsızdır".⁷⁶

⁷⁴ *Age.*, s. 497.

⁷⁵ M. Ş. Şiraliyev, M. İslamov, Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası, Elm, 1990.

⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti El Yazmaları Enstitüsü Devlet Arşivi (AC EYEDA), liste 1, dosya 71, çalışma 1964, vr. 108.

H. Aliyev`in bu konuşması 1970`li yıllarda Türk tarihi, edebiyatı ve kültürü üzerine birçok bilimsel araştırmaların başlamasına tekan vermiştir. Öncelikle “Kitab-ı Dede Korkut” yapıtı üzerinde çalışmalar başlanmıştır. Bu eser 1930`lu yıllardan itibaren yasaklanmış eserler arasında olup, “feodal toplum anlayışını tebliğ” ettiği için sosyalizm toplumu için “yararsız” sayılmıştır. H. Aliyev`in eser üzerinden yasağı kaldırmakla dönemin basınında “Kitabi Dede Korkut” hakkında geniş yayım kampanyası başlatmıştır. Örneğin, yazar A. Afgan eseri “Türk dilli halkların parlak yapıtı” olarak değerlendirmektedir.⁷⁷ Anar`ın senaryosunu yazdığı “Dede Korkut” sinema filmi çekilmiş ve gösterime girmiştir.

1970 yılında Türk Dünyası`nın önemli aydınları arasında yer alan Kazak kökenli Abay Kunanbayev`in doğumunun 125. Yılı Bakü`de çok görkemli bir biçimde kutlanmıştır. Hemen ardından Kunanbayev`in ve diğer Kazak şair Canbul`un Azerbaycan`da eserleri basılmıştır.⁷⁸ Bu gibi girişimler SSCB içinde yer alan Türk aydınlarının birbirini tanımasının önünü açmıştır. Aslında 1930 yılına kadar sıkı olan bu bağlantılar Stalin`in baskısı ile kesilmiş ve bu türden bağlantıları korumak isteyenler “Pantürkist” damgası vurularak hapsedilmişlerdir. Söz konusu korku perdesinin yerel bir Sovyet lideri tarafından delinmesi çok önemlidir.

14 Nisan 1978 tarihinde Özbek yazar Maksut Şeyhzade`nin doğumunun 70. Yılı Bakü`de kutlanmıştır. Yine aynı senede Özbekistan`da Azerbaycan “Kültür Günleri” düzenlendi. 1979 yılında ise bu defa Azerbaycan`da Özbekistan “Kültür Günleri” adı altında bir dizi toplantı, sergi ve etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Özbekistan Kültür günlerinin açılış toplantısında konuşan H. Aliyev “Özbek ve Azerbaycan halklarının ilişkilerinin eskiye dayalı ve zengin tarihi geçmişinin” olduğunu aktarmıştır.⁷⁹

“Kültür” adı altında düzenlenen bu gibi toplantılar, sergiler, müzikli şöenler Sovyetler Birliği`ndeki Türk toplumlarının bir araya gelmesinde, Türk aydınlar arasında bilgi paylaşımında, toplumların birbirlerinin tarihini ve kültürlerini tanımalarında en iyi yöntemdir. H. Aliyev bu yöntemi sonuna kadar başarıyla kullanmıştır. Türk Cumhuriyetleri`nin yöneticileri arasında kurulan kişisel bağlantılar da bunda önemlidir.

⁷⁷ Afgan E., “Dede Gorgud Ekranda”, Gazete Kommunist, 1977, 15 Yanvar (Ocak), No: 12 (16447).

⁷⁸ AC SPSHDA, font 1, liste 57, dosya 26 (26), protokol No: 121, paragraf 45, vr. 3.

⁷⁹ Gazete Kommunist, 1979, 5 İyun (Haziran), No: 126 (17265).

Örneğin, Özbekistan Komünist Partisi Yönetim Kurulu Birinci Sekreteri Şeref Reşidov'un eseri üzerinde Azerbaycan bestecisi Arif Melikov'un kurguladığı "İki Kalbin Efsanesi" balesi Taşkent Opera ve Bale Tiyatrosu'nda defalarca sergilenmiştir.⁸⁰

H. Aliyev, Stalin döneminde hapsedilip kurşuna dizilmiş şair, yazar, sanatçı, bilim adamlarının yaşamını da gündeme getirmeye başlamıştır. Örneğin, Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatının tartışmasız büyük isimlerinden olan ve sosyalizm konusunda tek satır yazmayan tek isim Hüseyin Cavid'in yaşamı aydınlatılmaya başlanmıştır. 1941 yılında sürgünde ölen şairin kabri Azerbaycan'a getirilmiş ve eserleri tiyatrolarda oynanmaya başlanmıştır.⁸¹

SSCB'de Türk halklarının sürgün edilmiş veya başka türlü işgince ve kabul edilemez uygulamalara maruz bırakılan aydınlarının durumunu ilk defa devlet düzeyinde H. Aliyev gündeme getirmiştir. Gürcistan'daki vatanları Meshetiya'dan sürgün olunmuş Ahıska Türkleri'nin durumu basında gündem oluşturulmaya başlanmıştır. Stalin tarafından sürgün edilen Ahıska Türkleri'nin bir kısmı Azerbaycan'a yerleşmiştir. 1969 yılında Azerbaycan'ın Saatlı, Sabirabad, Haçmaz, Zagatala, Guba ve Beylagan ilçelerinde yaşayan Ahıska Türkleri'nden 86 öğrenci sınavsız üniversitelere kabul edilmiştir.⁸²

Sovyetler'in Afganistan'a müdahalesi birçok olumsuz sonuçlar doğursa da, H. Aliyev bundan iyi yararlanmaya çalışmıştır. H. Aliyev KGB Başkanı ve ardından da SSCB KP MK Genel Sekreteri olan Y. Andropov'a sunduğu raporlarında "SSCB'nin İslam Dünyası'na örnek olmak istiyorsa Sovyetler Birliği içinde yer alan Müslüman-Türk cumhuriyetlerinde sosyal, kültürel ve ekonomik atılımlar gerçekleştirmesinin zorunlu olduğunun" gereğini vurgulamıştır. Ona göre, şimdiki olanaklarla Türkistan'ın Müslüman komşularına tesir etme olanağı çok düşüktür.⁸³

H. Aliyev, Sovyetler Birliği'nin Türk ülkeleri ve Türk toplulukları ile ilişkiler kurmasını Moskova yönetimine defalarca tavsiye etmiştir. Bunda, Sovyetler Birliği içinde yer alan Türk cumhuriyetlerinin öncü olmasının gerekliliğinin altını çizmiştir. Bu

⁸⁰ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 504.

⁸¹ H. Aliyev'in katısıyla Hüseyin Cavit'in yıldönümü dahi kutlanmıştır. Bkz. Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 499.

⁸² AC SPSHDA, font 1, liste 56, dosya 49, protokol No: 107, paragraf 21, vr. 13.

⁸³ D'Agustino A., *Gorbachev's Revolution*, New York, New York University Press, 1998, s. 103.

kapsamda Azerbaycan SSC bir çok Türk ülkesi ve toplulukları ile iyi ilişkiler kurmuştur. Irak Türkmenleri ile kurulan ilişkiler buna en iyi örnektir. Irak Türkmenleri ile Azerbaycan Türkleri arasında tarihsel, kültürel, dilsel bağların Sovyet-İrak ilişkilerinde etkili olacağını Sovyetler Birliği Komünist Parti Yönetim Kurulu'na yazdığı 2 Ağustos 1972 tarihli 412 No'lu gizli raporunda dile getiren H. Aliyev, SSCB'nin Irak Büyükelçiliği bünyesinde Irak Türkmenleri özel bir şubesinin açılmasını ve burada Azerbaycanlı uzmanların çalışmasını teklif etmiştir. Moskova açısından kendi komünist propagandasını yapması için bu politika makul görülmüştür. Diğer taraftan Azerbaycan ile Türk ülkeleri ve toplulukları arasında ilişkiler de canlanmıştır. Bu kapsamda, H. Aliyev Irak Türkmenleri'nin Azerbaycan üniversitelerinde eğitim almasının gerekliliğini gündeme getirmiştir.⁸⁴ Irak Kültür Bakanlığı Türkmen Kültürü şubesinin başkanı Abdüllatif Benderoğlu'nun defalarca Bakü'de bulunması ve ilk aşamada Bakü'de 20 Türkmen öğrencinin eğitim almasının kararlaştırılması bu ilişkilerin başlaması açısından önemli bir adım olmuştur. 1970-1980 yılları arasında Irak Türkmenleri'ne Bakü'den kitaplar gönderilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Musul ve Kerkük'e Azerbaycan Türkçesi'nde ve İngiliz dilinde çok sayıda literatür gönderilmiştir.⁸⁵

H. Aliyev'in Azerbaycan SSC Birinci Sekreteri olduğu dönemde gündeme getirdiği en önemli konu Güney Azerbaycan (İran Azerbaycanı) sorunudur. Bilindiği gibi, Rusya ile Kaçarlar Devleti arasında 1813 yılında yapılan Gülistan ve 1828 yılında yapılan Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan ikiye bölünmüş, Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edilirken, Güney Azerbaycan ise İran'ın denetimi altına geçmiştir. Kaçarlar bir Türk devleti olduğu için Azerbaycan Türkleri 1925 yılına kadar İran'da egemen unsur idiler. Ama 1925 yılında İran'da yönetimin Pehleviler'in eline geçmesi ve onların uygulamaya soktukları Panfarsizm siyaseti sonucunda İran Türkleri siyâsî hakları ile birlikte kültürel, hatta dilsel haklarını dahi kaybetmişlerdi. Güney Azerbaycan denilen bölge İran'ın Kuzey-Batı kesiminde yer almakta ve Kafkas Azerbaycanı'nın doğal uzantısı gibi coğrafi özellik göstermektedir. Bölge Pehleviler döneminden beri (1925-1979) Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Hemedan, Kazvin ostanlıklarından oluşmaktadır. Yaklaşık tahminlere göre İran Azerbaycanı'nın yüzölçümü 174 bin

⁸⁴ AC SPSHDA, font 1, liste 59, dosya 142, vr. 58.

⁸⁵ AC SPSHDA, font 1, liste 60, dosya 139, vr. 40.

kilometre karelik alanı içermektedir. 1970'li yıllarda İran Azerbaycanı'nın nüfusu ise 10 milyondan fazladır.⁸⁶

İran Azerbaycanı konusu Azerbaycan'da 1941 yılından beri gündemdedir. Sovyetlerin 1941 yılında Kuzey İrani işgal planı ve bu amaçla bölgede ikinci Sovyet Azerbaycanı oluşturma niyeti Kuzey Azerbaycan'ın gündeminde kalıcı izler bırakmıştır. Ama 1946 yılında Sovyetlerin İran'dan çekilmesi ve devamında Güney Azerbaycan'da oluşturulan millî hükümetin yıkılması bölgeden çok sayıda Türk aydınının Kuzey Azerbaycan'a iltica etmesine neden olmuştur. Onların Sovyet Azerbaycanı'nın bilim kuruluşlarında yerleştirilmeleri Güney Azerbaycan sorunsalının devamlı gündemde kalmasına neden olmuştur. 1970'li yıllarda Pehleviler Devleti'nin yaşadığı derin siyâsî-ekonomik kriz yakın gelecekte İran'da siyâsî rejimin değişeceğinin habercisi idi. İşte, bu doğrultuda H. Aliyev, KGB Başkanı Y. Andropov'la birlikte İran'da ortaya çıkacak herhangi bir siyâsî boşluktan yararlanıp iki Azerbaycan'ın birleştirilmesini gündeme getirmeye başlamıştır. Bu kapsamda Sovyet Azerbaycanı'nın İran'la ilişkileri çerçevesinde süreç hızlandırılmıştır. 9-11 Aralık 1970 tarihinde İran Şahı Muhammed Rıza'nın hanımı Ferah ve onun annesi Feride Diba'nın Azerbaycan seferi gerçekleşmiştir. Bu seferden yararlanıp, Azerbaycan yönetimi Sovyet Azerbaycanı'nın olanaklarını İranlı konuklarına göstermeye çalışmıştır.⁸⁷ Seferin İran basınında geniş biçimde yer alması Güney Azerbaycan'da Sovyet Azerbaycanı hakkında dikkat uyandırmıştır. Bu yöntem bütün ikili temaslarda sıkça kullanılmıştır. Azerbaycan yönetimi İran'ın resmî kişilerinin SSCB'ye sefer programına bir biçimde Bakü ziyaretini de dahil edilmiştir.

H. Aliyev'in ısrarları sonucunda SSCB yönetimi Sovyetlerin İran Büyükelçisi V. Baranov'dan İran Azerbaycanı'nda durumu derinlemesine öğrenmesini talep etmiştir. V. Baranov'un 30 Temmuz 1978 tarihli iki nüshadan oluşan gizli şifreli raporu bu amaçla hazırlanmış olup "İran'da Azerbaycanlı'ların Durumuna İlişkin Soruna Dair" adını taşımaktadır.⁸⁸

Rapor, 1970'li yıllarda İran Azerbaycanı (Güney Azerbaycan) hakkında geniş bilgi içermektedir. Örneğin, raporda İran Azerbaycanı'nın (Doğu, Batı Azerbaycan ostanlıkları, Zencan, Hemedan ve Kazvin) nüfusu 1976 yılı İran'daki nüfus sayımına göre, 6 milyon

⁸⁶ Tağıyeva Ş., Rehimli E., Bayramzade S., *Güney Azerbaycan*, Bakı: Orhan neşriyatı, 2000, s. 68.

⁸⁷ AC SPSHDA, font 1, liste 57, dosya 107, vr. 59-60, 168.

⁸⁸ AC SPSHDA, font 1, liste 65, dosya 176, vr. 80.

gösterilmiştir. İran'ın 33,6 milyonluk genel nüfusu içinde Azerbaycanlı'ların sayının ise 7 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Rapora göre İran genelinde nüfus artışı %2.7 iken, bu rakamın İran Azerbaycanı'nda %3.1 oranında olduğu belirtilmiştir. İran Azerbaycanı'nda nüfusun %65'nin köylerde yaşamasına rağmen Azerbaycanlı tacirlerin ve zengin kesimin İran'da söz sahibi olduklarına dikkat çekilmişti. Buna göre, Tahran pazarları Tebrizli varlıklı tüccar ailelerinin tekelindeydi. İran sanayisinin de Türklerin elinde olduğu kaydedilmiştir.⁸⁹

Raporda oldukça ilginç ve Sovyetlerin *resmî tarih* yazımına uymayan bilgiler de yer almaktadır. Örneğin, Sovyet Büyükelçisinin hazırladığı söz konusu rapora göre, İran Azerbaycanı halkı Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Hazar, Oğuz ve Peçenek Türkleri'nin karışımından türemişlerdir.⁹⁰ Oysa, aynı dönemde Sovyet ve İran resmî ideolojisinde egemen görüş "İrani toplum olan Azerbaycanlılar'ın Türkleştiği" yönündedir. Gerçi, bu egemen resmî söylem H. Aliyev'in desteklediği ve başını ünlü tarihçi Ziya Bünyadov'un çektiği tarihçilerin ciddi karşı eleştirileri sonucu kan kaybetmeye başlamıştır.

Raporun son kısmında, İran Azerbaycanı'nda yaşayan Türklerin Sovyet Azerbaycanı'ndaki soydaşlarına hadsiz ilgi duydukları, Bakü radyosunun programlarını dinledikleri, Azerbaycan müziği işittikleri, *Azerbaycan Muğamı*'nin hayranı oldukları bilgileri yer almaktadır.⁹¹

Sovyetlerin İran'ı işgali yıllarında bölgede askerî ve istihbarat görevini ifa etmiş H. Aliyev'in bölgeyi yakından tanıdığına kuşku yoktur. Yönetime geldiği 1969 yılından itibaren Sovyet Azerbaycanı siyâsî gündeminde ve basınında Güney Azerbaycan'la ilgili konuları gündemde tutan H. Aliyev Bakü'de bulunan eski İran devrimcilerinin de bir çatı altında toplanmasına çalışır.

1969 yılında SSCB'de 12.212 İranlı siyâsî sığınmacı bulunmaktadır. Bunun dışında 5.431 siyâsî muhacir ise Sovyet cezaevlerinde hapiste tutulmaktadır. Bunların evlatlarının toplam sayısı ise 16.749 idi. Bunların 15.538'i SSCB'de doğmuştur. Siyâsî muhacirlerin en büyük grubu Azerbaycan'da yaşamaktadır. Sovyet Azerbaycanı'nda 5.109 siyâsî muhacir bulunmaktadır. Muhacirlerin büyük çoğunluğunu Tudeh ve Azerbaycan Demokratik

⁸⁹ *Aynı belge*, vr. 80-82.

⁹⁰ *Aynı belge*, vr. 84.

⁹¹ *Aynı belge*, vr. 85.

Fırkası yandaşları oluşturmaktadır. 1972 yılında H. Aliyev`in direktifleri doğrultusunda Azerbaycan`daki İranlı muhacirlere 142.500 ruble maddi yardım yapılmıştır. Muhacirler bu yardımın 12.480 rublesini İran Azerbaycanı`ndaki akrabalarına göndermişlerdir.⁹²

H. Aliyev`in talimatları doğrultusunda Azerbaycan SSC Bakanlar Sovyeti evsiz muhacirlere devlet hesabına ev vermiştir. 1973 senesinde Bakü`de 76, Sumgayıt`ta 15, Gence`de 15, Şeki`de 5, Şirvan`da (eski Ali Bayramlı) ise 5 muhacire evler dağıtılmıştır. 1974 yılında siyâsî muhacirlere yeniden 115.469 ruble maddi yardım edilmiştir.⁹³

1 Ocak 1975 tarihli rakamlara göre Sovyet Azerbaycanı`nda 4.639 İran Azerbaycanı`ndan olan siyâsî sığınmacı yaşamaktadır. H. Aliyev`in talimatı ile bu siyâsî sığınmacılardan önde gelenlerinin hayat hikayesi basında sıkça gündeme getirilmeye başlanmış ve onlara “1941-1946 yıllarında Güney Azerbaycan`ın özgürlüğü hareketinde yer almaları dolayısıyla” madalya ve devlet nişanı verilmişti. Söz konusu nişanlar “Halklar Dostluğu” kapsamında değerlendirilmiştir.⁹⁴ 1980 yılında ise Güney Azerbaycan`ın Merend bölgesinde doğmuş dilbilimci M. Hüseyinzade`nin 80 yaşı devlet düzeyinde kutlanmıştır.⁹⁵

1979 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği bünyesinde Güney Azerbaycan şubesi oluşturulmuş ve İran Azerbaycanı`ndan yazar ve şairlerin eserleri yüksek tirajlarla basılmaya başlanmıştır. 1981 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği`nin 7. Kurultayına katılan H. Aliyev buradaki konuşmasında “Güney Azerbaycan konusunun edebiyatda devamlı gündemde tutulmasının” önemle altını çizmiştir.⁹⁶

1979 İran Devrimi ile bölgedeki dengeler büsbütün değişirken, 1980 yılında H. Aliyev “İki Azerbaycan`ın birleşmesi” sorununu gündeme getirmiştir. H. Aliyev`in bu yönde açıklamaları Times dergisine dahi konu olmuştur.⁹⁷

⁹² AC SPSHDA, font 1, liste 60, dosya 143, vr. 41.

⁹³ AC SPSHDA, font 1, liste 61, dosya 16, vr. 82-83.

⁹⁴ Örneğin “21 Azer” (İran Azerbaycanı`nda Azerbaycan Ulusal Hükümetinin kuruluş tarihi) hareketinde yer alan G. Y. Danişyan`a bizzat H. Aliyev`in talimatı ile “Halklar Dostluğu” nişanı verilmiştir. Bkz. AC SPSHDA, font 1, liste 63, dosya 139, vr. 92-93.

⁹⁵ Ahundov A., “Esrin yaşadı”, *Gazete Kommunist*, 1980, 26 Mart, No: 72 (17408).

⁹⁶ “Heyder Eliyevin Azerbaycan yazıcılarının VII gurultayında nitgi”, *Gazete Kommunist*, 1981, 14 İyun (Haziran), No: 139 (17773).

⁹⁷ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 468.

Gerek Azerbaycan SSC yönetiminde bulunduğu yıllarda, gerekse de SSCB Bakanlar Sovyeti birinci yardımcısı olduğu dönemde H. Aliyev Türkiye'ye özel önem vermiştir. Denilebilir ki, Brejnev'le birlikte SSCB'nin Türkiye'ye karşı yumuşama siyasetinde H. Aliyev'in önemli katkısı olmuştur.⁹⁸

Soğuk Savaş (1945-1990) yıllarında SSCB – Türkiye ilişkileri tek yönlü olmamıştır. 2. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında SSCB Türkiye'ye karşı toprak talebinde bulunmuş ve devamında gelişen olaylar Türkiye'nin genel anlamda Batı Bloku, özelde ise ABD yanında yer almasına ve NATO'ya üye olmasına kadar devam etmiştir.⁹⁹ Stalin'in ölümü sonrasında Sovyet-Türk ilişkilerinde normalleşme kendini gösterse de N. Kruşçev'in belirgin olmayan dış politikası Ankara ile Moskova'nın birbirlerine mesafeli yaklaşımına neden olmuştur. Brejnev'in yönetime gelmesi, Andropov'un KGB Başkanı olması ve Andropov'la Aliyev arasındaki yakın ilişkiler SSCB'nin Türkiye'ye bakışını değiştirmeye yol açmıştır. Bu dönemde Moskova'nın geliştirdiği yeni Türkiye stratejisi SSCB Türkiye ile ilişkilerini geliştirdikçe, Ankara Batı Bloku'ndan uzaklaşarak tarafsız konuma gelecektir. Yeni Sovyet yönetiminin başlıca amacı Türkiye'nin tarafsız siyaset izlemesini sağlamaktır.¹⁰⁰

1964 yılında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in SSCB gezisi ve gezi sonrasında SSCB Dışişleri Sovyeti Başkanı A. Gromiko'nun Türkiye'nin "Milliyet" gazetesine verdiği röportaj, iki ülke ilişkilerinde olumlu ortamın oluşturulmasına yöneliktir.¹⁰¹

Yumuşama siyaseti Türkiye'de 1980 askerî darbesine kadar devam etmiş, Ankara ile Moskova arasında buzlar önemli ölçüde erimiştir. Lakin, 1980 askerî darbesi Moskova'nın Ankara'ya tutumunda hafif değişime neden olmuştur. SSCB yönetimi darbenin arkasında ABD ve onun NATO'daki müttefiklerinin olduğuna inanmaktadır. Darbeden hemen sonra Türkiye Cumhuriyeti Dışişler Bakanlığı'na Türk-Sovyet ilişkilerini iyi bilen İlter Türkmen'in getirilmesi ve İ. Türkmen'in A. Gromiko ile Birleşmiş

⁹⁸ Qasımlı M., *SSRİ-Türkiye Münasibetleri (Türkiyede 1960-cı il çevrilişinden SSRİ-nin dağılmasına)*, I. cild: 1960-1979, Bakı: TÛSİAB (Azerbaycan Türk Senayeci ve İş Adamları Beynelhalk Cemiyeti) Yayınları, Adiloğlu neşriyyatı, 2007, s. 431-441.

⁹⁹ Hasanlı C., *Soğuk Savaşın İlk Çatışması: İran Azerbaycanı*, Çeviren: E. N. Necef, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005, s. 539-562.

¹⁰⁰ Qasımlı, *SSRİ-Türkiye*, c. I, s. 105.

¹⁰¹ Abdi İpekçi, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Erkin'in Moskova Ziyareti", *Milliyet gazetesi*, 30 Ekim 1964.

Milletler'in New York'da düzenlenen Eylül 1980 tarihli toplantısı sırasında görüşme gerçekleştirmesi, Moskova'yı büyük ölçüde rahatlatmıştır.¹⁰² Bir sene sonra, 13 Mayıs 1981 tarihinde Mehmet Ali Ağca'nın düzenlediği II Jan Paul suikastı ilişkilerde bir süreliğine gerilime neden olmuştur. Öte yandan, SSCB'nin Afganistan siyaseti de Türkiye-Sovyet ilişkilerinde bir dizi sorunun belirmesine yol açmıştır.¹⁰³

Brejnev'le başlayan yumuşama siyaseti Sovyet-Türk ilişkilerinde Azerbaycan'ı ikinci adres haline getirmiştir. Bu dönemden itibaren Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri SSCB'ye yaptıkları ziyaretler kapsamına Azerbaycan'ın dahil etmesine çalışmıştır. Bunda, Sovyet Azerbaycanı yönetiminin de istekli olduğu anlaşılmaktadır. 1960'lı yılların ortalarında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı sıfatı ile Süleyman Demirel Azerbaycan'a gelmiş ve bu sefer Moskova gölgesinde gerçekleşmiş olsa da, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde uzun yıllardan sonra yeni bir sayfa açmıştır. Hemen peşinden Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın SSCB'ye ve Azerbaycan'a gezisi H. Aliyev dönemine rastlamıştır. 14 Kasım 1969 tarihinde H. Aliyev başkanlığında düzenlenen Azerbaycan SSC Komünist Parti Yönetim Kurulu toplantısında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın seferi kapsamlı bir şekilde müzakere edilmiş ve ağırlamanın en yüksek düzeyde gerçekleştirilmesi için 9 maddelik karar kabul edilmiştir.¹⁰⁴

Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nı Bakü hava limanında 200 kişilik bir resmî heyet karşılamıştır. Cevdet Sunay'ın Bakü Devlet Üniversitesi'ni ziyareti ise özellikle büyük etki uyandırmıştır. Üniversite rektörünün odasında SSCB haritasına bakan Cevdet Sunay'ın Türkiye ile Azerbaycan arasında yer alan Ermenistan'ı göstererek "bu engeli ortadan kaldırmalıyız" sözleri KGB görevlileri tarafından endişeyle karşılanırsa da, H. Aliyev'in özel girişimleri sonucunda bu durum Moskova'dan gizletilmiştir.¹⁰⁵

1973 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin SSCB'deki Büyükelçisi İlder Türkmen Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Gezi kapsamında İ. Türkmen Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel mekanlarını da gezmiştir. Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın elde ettiği başarılar Türkiye'nin dikkat merkezindedir. Nitekim, aynı yıllarda Türkiye'nin içinde bulunduğu

¹⁰² Qasımlı M., *SSRİ-Türkiye Münasibetleri (Türkiyede 1960 çevrilişinden SSRİ-nin dağılmasınadək)*, II cild: 1979-1991, Bakı, Adiloğlu neşriyyatı 2009, s. 106-111.

¹⁰³ *Age.*, s. 135 ve d.

¹⁰⁴ AC SPSHDA, font 1, liste 56, dosya 63 (64).

¹⁰⁵ AC SPSHDA, font 1, liste 56, dosya 63, vr. 13-57.

siyâsî, ekonomik ve sosyal kriz, bir Sovyet modeli olarak Azerbaycan`a ilgiyi artırmıştır. Kuşkusuz, Azerbaycan`a ilgi duyan Türk konuklar, Azerbaycan`ın 1960`lı yıllardan sonra yaşadığı kalkınma politikasına ilgi duymuşlardır. Gözükten tabloda ise 1960`lı yıllara kadar Azerbaycan`ın yaşadığı zorluklar pek farkedilmemiştir.

İlter Türkmen`in ziyaretini Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Bülent Ecevit`in 1976 yılının yazında gerçekleştirdiği Azerbaycan gezisi izlemiştir. Dönemin Azerbaycan basınının da B. Ecevit`i “Karaoğlan” diye tanıtmaya dikkat çekicidir. Gezi sonrasında B. Ecevit`in düzenlediği basın toplantısında Azerbaycan`la ilgili seslendirdiği olumlu ifadeler Azerbaycan medyasında geniş yer almıştır. 1978 yılının Kasım ayında TBMM milletvekili Kabay Ekrem, Nisan 1981 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti`nin SSCB Büyükelçisi Ercüment Yavuzalp`in Azerbaycan`a seferleri gerçekleştirir.¹⁰⁶

Kuşkusuz söz konusu dönemde H. Aliyev`in Türkiye`ye bakışı Moskova`nın Türkiye stratejisinin dışına çıkmamıştır. Ancak Aliyev`in imzasını taşıyan ve arşivlerde yer alan çok sayıda belgede, onun Türkiye ile ilişkilerin olumlu seyrine taraftar olduğu dikkat çekicidir. Öte yandan H. Aliyev`in Türkiye hususunda fazla ileri gitmesi de olanaksızdır. Nitekim, Türkiye konusunda H. Aliyev`in ciddi baskı altında olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, 1960`lardan itibaren yurtdışında Türkiye`nin bir dizi devlet adamına ve diplomatına karşı yönelmiş ASALA terör örgütünün saldırıları bir çok anlamda Moskova`da, özellikle de Moskova`daki Ermeni kökenli yöneticiler tarafından destek bulmaktadır. 1980`li yıllarda Bulgaristan`daki Türkler`e karşı baskıların arttığı dönemde, Moskova`da sadece H. Aliyev`in Bulgaristan Türkleri`nin durumunu gündeme getirmesi ona karşı baskıları epeyce artırmıştır. 4 bin civarında Türkün ölümü, 30 bin Türkün tutuklanması sebebinden Bulgaristan Komünist Partisi başkanı Todor Jivkov H. Aliyev tarafından çok sert bir dille eleştirilmiştir. Aliyev bu durum karşısında Azerbaycan`da Bulgaristan Türklerinin eğitim alabilmeleri için özel olanakların oluşturulmasına çalışmıştır. Bu, Moskova`da Aliyev`e karşı “Pantürkist” suçlamaların şiddetlenmesine neden olmuştur.¹⁰⁷

Dolayısıyla, H. Aliyev`in Türkiye ile ilişkilerde izleyeceği tek yol kültürel ilişkileri geliştirmekten geçmektedir. Nitekim, Aliyev bu yolu sonuna kadar kullanmıştır.

¹⁰⁶ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 517.

¹⁰⁷ *Age.*, s. 544.

Türkiye`de gerçekleştirilen uluslararası sergilerde Azerbaycan`ın temsil edilmesine çalışan H. Aliyev bu yönde Moskova`dan ilk izni 1970 yılında almıştır. 17 Nisan 1970 tarihinde İzmir`de düzenlenen sergide Azerbaycan 22 kişilik heyetle temsil edilmiştir. Sergi kapsamında Azerbaycan`dan giden sanatçıların verdikleri konserler Türkiye kamuoyunda coşkuyla karşılanmıştır.¹⁰⁸

Açılan bu yolu Azerbaycan yazarlarının, şairlerinin, bilim adamlarının, kütüphanecilerinin, sporcularının Türkiye gezileri takip etmiştir. Azerbaycan-Türkiye ilişkileri dönemin Türkiye ve Azerbaycan basınında geniş bir biçimde yansıtılmıştır. Türkiye`nin Millî yet, Yeni Ortam, Cumhuriyet, Yeni Gün, Sanat Dergisi gibi gazete ve dergileri sık sık Azerbaycan`la ilgili haberlere yer vermişlerdir. Azerbaycan basınında Türkiye hakkında yer alan haberler¹⁰⁹ ise Azerbaycan gençlerinde Türkiye`ye karşı ilgiyi çok yüksek düzeye çıkarmıştır. Hatta, Azerbaycan gençleri dönemin önde gelen yazar ve şairlerini Türkiye`nin sorunlarına ilgisiz ve duyarsız kalmakla suçlamışlardır. 1971 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliğinin 5. Kurultayında dönemin ünlü Azerbaycan şairi Süleyman Rüstem bu yönde aldığı eleştirileri ve tehdit mektuplarını açık dile getirmiştir.¹¹⁰

Çok daha ilginç olay, KGB belgeleri arasında zikredilmektedir. 1980`lerde SSCB ile Türkiye millîleri arasında Bakü`de gerçekleşen özel futbol maçında Tefik Behramov stadı tıklım tıklım dolmuş ve Azerbaycanlı seyirciler maç boyunca “Türkiye, Türkiye” diye bağırılmışlardır. Türkiye basınında Azerbaycan`la ilgili çıkan haberlerden dolayı Azerbaycan`a karşı Türkiye`de büyük ilgi uyandırmıştır. 1982 yılında SSCB`nin kuruluşunun 60. Yılı dolayısıyla Anadolu gazetesinin muhabirlerinden İrfan Nasrettinoğlu ve Yeni Ulus gazetesi baş yazarı Güner Samlı Azerbaycan`ı ziyaret etmişlerdir. Gazeteciler geri döndüklerinde Azerbaycan`la ilgili birer yazı kaleme almışlardır. İ. Nasrettinoğlu`nun Anadolu gazetesinin 29 Haziran 1982 tarihli yazısında H. Aliyev`in resmi yer almış ve resmin altına şu sözler yazılmıştır: “Haydar Aliyev birinci adamdır”. Güner Samlı ise makalesine şu başlığı atmıştır: “Bir Türk Yıldızı Moskova`da-Kremlinde”.¹¹¹

¹⁰⁸ A.g.e., s. 521.

¹⁰⁹ Hacıyev H., “Türkiye lövheleri”, *Gazete Kommunist*, 1979, 28 Fevral (Şubat), No: 49 (17088).

¹¹⁰ AC EYEDA, font 340, liste 1, dosya 1441, vr. 57.

¹¹¹ Bu haber ve yazı Azerbaycan istihbarat birimleri tarafından kopyalanarak Bakü`ye gönderilmiştir. Bkz. “*Predsedatel KGB Azerbaydjanskoy SSR Z. Yusufzade – TsK KP Azerbaydjana. 28 dekabrya 1982 goda. Sekretno*” – AC MTA Arşivi, d. No: 536, vr. 148-149.

1970 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi ile Türkiye'nin Türkoloji Enstitüsü, 1973 yılında ise İstanbul Kütüphanesi arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, her iki ülke kütüphaneleri birbirlerini yayınladıkları kitaplarla temin edeceklerdir. 1982 yılında Türk Dil Kurumu ve Erzurum Atatürk Üniversitesi ile Azerbaycan Bilimler Akademisi arasında benzer anlaşmalar imzalanmıştır.¹¹²

1981 yılında Erzurum Üniversitesi hocalarından ve Azerbaycan uzmanlarından Yavuz Akpınar Haydar Aliyev'in talimatı ile Azerbaycan'ın Dış Ülkelerle Dostluk ve Kültürel İlişkiler Cemiyeti tarafından ödüllendirilmiştir.¹¹³

1970 yılında Azerbaycan ressamlarının eserlerinin Türkiye'de sergisinin teşkili, sonraki yıllarda geleneksel hal almıştır.¹¹⁴ Aynı yılda çok sayıda Azerbaycan müzisyeni ve bestecisi Türkiye'nin çeşitli şehirlerini ziyaret ederek konserler vermişlerdir. 1971 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın ve Azerbaycan SSC Kültür Bakanlığı'nın karşılıklı seferleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda ilk sefer Azerbaycan SSC Kültür Bakanı R. Hacıyev tarafından 1970 yılında gerçekleştirilmiştir.¹¹⁵

1981 tarihinde ünlü besteci Arif Melikov'un Nazım Hikmet'in eseri üzerine kurguladığı "Aşk Efsanesi" balesi Ankara Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu'nda gösterilmiştir. Tiyatroyu izleyenler arasında yer alan SSCB'nin Türkiye'deki Büyükelçisi A. Rodinov'un H. Aliyev'e gönderdiği mektupta "Sayın Haydar Alırıza oğlu! Sovyet-Türk ilişkilerini devamlı takip ettiğiniz ve bu konuyu sürekli dikkatte tuttuğunuz için size teşekkür ediyorum".¹¹⁶

H. Aliyev'in talimatları doğrultusunda SSCB'nin Türkiye Büyükelçiliği bünyesinde Azerbaycanlı diplomatların ve bilim adamlarının çalıştığı özel şube oluşturulmuş ve Azerbaycan'ın Türkiye'de daimi basın grubu faaliyete başlamıştır. Bunun sonucunda Türkiye'den getirilen çok sayıda kitap Azerbaycan'da yayınlanmaya başlamıştır. Çağdaş Türkiye edebiyatının önemli eserleri bu yıllarda Azerbaycan'da 30 binlik, bazen de 100 binlik tirajlarla yayınlanmıştır. Aziz Nesin'in, Suat Derviş'in, Reşat Nuri Güntekin'in ve

¹¹² *Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası kitabhanasının harici edebiyatın komplektleşdirilmesi ve beynelxalk kitab mübadilesi şöbesinin materialları*, 1982-ci il üçün hesabat, vr. 1-2.

¹¹³ AC SPSHDA, font 1, liste 68, dosya 408, vr. 22.

¹¹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA), fon 28, liste 12, dosya 62, vr. 2.

¹¹⁵ AC SPSHDA, font 1, liste 57, dosya 159, vr. 26.

¹¹⁶ AC SPSHDA, font 1, liste 68, dosya 408, vr. 96.

başka Türk yazar ve şairlerinin eserleri Azerbaycan`da kendine büyük okur kitlesi bulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

2.1. Azerbaycan`ın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye`nin Azerbaycan`ın Bağımsızlığını Tanıması

Sovyetler Birliği`nde çözülme emarelerinin belirlediği 1989 yılında ilginç bir kitaba imza atan Fransız düşünür J. M. Guehenno şöyle bir tespitte bulunmuştur: “Bütün dünya iki eş biçim altında, yani ulus devlet ve demokrasi biçimi altında ideal olarak dayattığımız Avrupa modeli ile sarsıntıya uğramadan öylece dağılıp gitmektedir... Bu imparatorluklar çağı aslında bir şebekeler çağıdır. Bu çağın imparatoru yoktur, devletleri yoktur, sınırları yoktur. Bu imparatorluk çağında artık hiçbir siyasal ya da felsefi düzeyin yönetmediği bir çokluklar dünyasında, içimizde bir takım içsel birliklerin bulunduğu bir halde yaşıyoruz”.¹¹⁷

1980`li yıllar SSCB için sosyalist birlik ideallerinin kapandığı son on yıl olmuştur. SSCB, aslında Kuruşçev`in Stalinizm`den kurtulmak adına denemek istediği bir yolun önlenemez biçimde genişlemesi sonucunda çözülmeye başlamıştır. 1984 senesinde Sovyet Birliği KP YK Genel Sekreteri olan M. S. Gorbaçov Kuruşçev`in devamcısı olarak gösterilmiştir.

Sovyetler Birliği`nin 1960 yılından itibaren komünist örtü altında, parçalanmış ve beliren yeni koşulların etkisi ile bir araya gelen “su damlalarının belirli bir derinlikte birikmesi” gibi beliren ulusalcılık duygusunun giderek kabarmaya başlaması sonucu dağıldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. SSCB KGB Başkanı V. Çebrikov tarafından imzalanan 26 Şubat 1987 tarihli Sovyetler Birliği Komünist Partisi Yönetim Kurulu`na gönderilmiş 346-E no`lu “çok gizli” şifreli “Devlet İstihbarat Komitesi birimlerinin 1986 yılı imzasız Sovyetler Birliği karşıtı belgelerin müelliflerinin bulunması hakkında” raporunda 1519 kişi tarafından hazırlanmış 11.480 ulusalcı eylemin gerçekleşmesinden söz edilmektedir. Bu eylemlerin 9520`si bildiri, 1960`ı mektup, 879`u duvar yazısı şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bir önceki yıllarla (1985 *Perestroyka`nın ilan edildiği* yıllarla kıyaslandığında bu yazıların sayısı 143, bildirilerin sayısı ise 2683 adet fazla idi.

¹¹⁷ Guehenno J. M., *Demokrasinin Sonu*, Ankara: Dost Yayınları, 1994, s. 46-59.

Kovuşturmalar sonucunda 1237 kişi göz altına alınmıştır. Soruşturmalar zamanı bunlardan 28'i Sovyet yöneticilerine ve parti önderlerine karşı terör eylemleri düzenlemek düşüncesinde olduklarını açıkça itiraf etmişlerdir. 96 tutuklunun ise yerel parti yöneticilerini ciddi boyutlarda tehdit ettikleri belirlenmiştir. En önemlisi ise tutukluların ve aranmakta olanların kimliği ile ilgilidir. Sovyet "karşıtı ve nefreti körükleyenlerin" %26.6'sı üniversite, lise ve orta okul öğrencisi, %19.4'ü işçi, %19.3'ü işsiz, %15.3'ü emekli, %2.6'sı ise kolektif çiftlik (Kolhoz) çalışanı olduğu tespit edilmiştir. Tutuklulardan 10'u katı biçimde Sovyetler Birliği'ne nefret ettiğini beyan etmiştir. 22'si radikal ulusalcı fikirlere sahiptir. 390 kişi komünizm ideolojisi karşıtı, 212'si holiganlık, 35'i yerel yönetimlerde artık kendini açıktan açığa gösteren rüşvet karşıtı, 206'sı ise psikoloji (*şizofren*) sorunları olan kişilerdir. 357 kişinin ise hangi nedenlerden bu eylemelere yöneldikleri belirlenememiştir.¹¹⁸

Sorun, toplam nüfusu 250 milyonu aşan devasa yüzölçümüne sahip bir ülkede belirlenmiş Sovyet karşıtı eylemlerin sayısı değildir. Sorun, eylemlerde dile getirilen söylemlerin Stalin dönemi boyunca iddia edilen "Sovyet düşmanı", "anti-Sovyet ruhlu", "beyaz ideoloji mensubu", "Sovyetler içindeki casus", "kapitalist eğilimli", "burjuvazi aygıtının gizli üyesi" kişilerce değil, bizzat Sovyet sisteminden çıkmış ve Komünist Parti'nin çeşitli birimlerine mensup kişiler tarafından ifade edilmesidir. Sovyet sistemi "hastalık" olarak nitelendirdiği "ulusalcılık kanserini" yok etmek şöyle dursun, bizzat onun kurbanına dönüşmüştür.

En ilginç, eyleme dönüşen ulusalcı söylemlerin hiç birinin Sovyet öncesi Rusya İmparatorluğu genelinde köklü geçmişi olan ulusalcı söylemlerle bağlarının olmamasıdır. Aksine yayılan söylemler bizzat Sovyet yapısının oluşturduğu koşullara bağlı dar, coğrafî, etniksel yapıdan kaynaklanmaktadır. Örneğin, 17-31 Aralık 1986 yılında Kazakistan'da yaşanan ve "*Jeltoksan*" denilen toplumsal olaylar zamanı ele geçirilen 780 bildiri, 3 mektup, 76 Sovyet karşıtı yazı ve 128 gösteride seslenen ulusalcı söylemler "Kazakçılık" ideolojisinin dışına çıkmamış, hiçbir "pantürkist" içerik taşımamıştır. Aynı nitelik Ukrayna'da toplanan bildirilerde de kendini göstermektedir. Söz konusu bu bildirilerde Ukrayna millî yetçiliği adeta hiçbir Slav millî yetçiliği temeli olmayan coğrafî özellikler taşıırken, aksine "Rus" kimliğini yok edici unsur olarak tanımlamıştır.

¹¹⁸ RDÇTA, font 89, liste 51, dosya 10, vr. 1-2.

Ekonomik olarak SSCB'nin varoluşundan beri ancak Brejnev döneminde belli oranda refah düzeyine bir nebze ulaşılabilmiştir. Bu dönemde toplumsal ve sosyal koşulların öncekilerle kıyaslanamayacak kadar yüksek olduğu iddia edilmektedir. Ama bu, vaat edilen *komünizmin* Sovyet topraklarına geldiği anlamına gelmemektedir. Sovyet liderleri partinin her kurultayında adeta “beklenen Mesih” gibi komünizmin geliş tarihini 10 sene daha öteye çekmişlerdir. Ama söz konusu tarihsel vaatler defalarca tekrarlandığı ve her defasında da seneler sonrasına ertelendiği için Sovyet toplumunda ciddiyyetenden uzak bir duruma dönüşmüştür.¹¹⁹

1980'li yıllarda değişen dünya koşulları SSCB'nin dünyaya vermek istediği ideolojik mesajların modasını eskitmiştir. Sosyalist dünyanın kendi içinde beliren anlaşmazlıklar devlet olgusunun ideolojiden daha belirleyici olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. SSCB ile Çin ve SSCB ile Yugoslavya arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Çin'in açık biçimde ABD safına geçmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. İçeride de Sovyetler Birliği siyasal, yapısal ve anlayışsal bir takım değişiklikler yaşamış Çar Rusyası algısı oluşturmuştur. Örneğin, 1964 yılında “Azerbaycan'ın Gönüllü Olarak Rusya ile Birleşmesinin 150. Yıldönümü” kapsamında düzenlenen konferanslar tam bir fiyaskoya neden oldu. Aynı sene, komünist yönetim tarafından Azerbaycan'da şenliklerle kutlanmış ve Moskova Azerbaycan'ı “Lenin Nişanı” ile onurlandırmışsa da, yaşananlar gizletilecek gibi değildir. Zira, Bilimler Akademisi'nde düzenlenen geniş katılımlı konferansta Azerbaycan'ın ünlü ortaçağ tarihçisi, ordinaryus ve aynı zamanda Sovyetler Birliği Kahramanı unvanına sahip Ziya Bünyadov “bunun birleşme değil, işgal olduğunu” beyan ederek, 1804-1830 yılları arasında Rus askerlerine verilen madalyonların da üzerine “işgal” yazıldığını hatırlatarak, söz konusu madalyonlardan birini konferans katılımcılarına göstermiştir. Olay, kamuoyunun gündeminden uzak tutulsa da, parti yönetiminde ve birimlerinde büyük tartışmalara neden olmuştur.¹²⁰ Z. Bünyadov'un bir anlamda H. Aliyev tarafından “Sovyet giyotinininden” kurtarılması diğerlerini de cesaretlendirmiştir. Benzer bir başka tartışma Bilimler Akademisi'nin önemli isimlerinden Mahmut İsmayılov tarafından başlatılmıştır. Kısa süre sonra Azerbaycan Yazarlar Birliği de tartışmalara katılmıştır. Birliğin önde gelen isimleri Abbas Zamanov, Halil Rıza Ulutürk, Bahtiyar Vahabzade Sovyet resmî ideolojisine ters nitelikte eserler yazmaya başladılar. Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Asya ve Afrika Ülkeleri Bölümü öğretim üyelerinden Efulfez

¹¹⁹ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 692.

¹²⁰ Qasımlı, *Heyder Eliyev*, s. 151.

Aliyev (Elçibey) Mısır`da Sovyetler Birliği KP Genel Sekreteri`nin ziyaretine “gölge düşüren” davranışları sonrasında Bakü`ye gönderildikten sonra, açık biçimde bolşevizmi işgal ideolojisi olarak tanımlayan sunumlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Söz konusu bu yazar, bilim adamı ve aydınların hepsi hakkında Moskova düzeyinde baskılar gerçekleştirilse de, hapis, sürgün ve idam cezasından H. Aliyev sayesinde kurtulmayı başarmışlardır.¹²¹

Benzer olaylar Baltık ülkelerinde, Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan`da da defalarca kendini göstermiştir. Durum, Gürcistan`da isyana dahi dönüşmüş, Tiflis ve Sohum`da yaşanan çatışmalarda 2`si kadın 15 gösterici Sovyet askerleri tarafından öldürülmüştür. Yaralanan 54 kişiden 7`si de hastanede yaşamını kaybetmiştir.¹²²

Azerbyacan, SSCB`yi oluşturan 15 cumhuriyet arasında tek ülke olarak bağımsızlığını kanla kazanmıştır. Bağımsızlıktan üç sene önce başlayan Karabağ sorunu 1990 yılında kanlı çatışmalara dönüşmüş ve bu çatışmalar aralıksız olarak 1994 yılına kadar devam etmiştir. Karabağ sorununda Moskova`nın Ermenistan SSC`den yana tutum sergilemesi Azerbaycan`da toplumsal olaylara neden olmuş, bu gösterilerin karşısını almak için SSCB Kızıl Ordu birliklerini Ocak 1990 tarihinde başta başkent Bakü olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde konuşlandırmıştır. 19 Ocak 1990 tarihinde akşam saat 21.00`da Kızıl Ordu birliklerinin Bakü`deki sivil silahsız göstericilere karşı kanlı müdahale gerçekleştirmesi sonucunda tam bir katliam yaşanmıştır. Olaylar sırasında 131 kişi öldürülmüş, 744 kişi yaralanmış, 400 kişi tutuklanmıştır. Olaylar zamanı 25 Sovyet askeri ölmüş, 282`si yaralanmıştır.¹²³ Olaylara sessiz kalan Azerbaycan`daki Sovyet yönetimi artan toplumsal tepkiler sonucu ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında olaylara tepki veren ilk kişi H. Aliyev olmuştur. 21 Ocak günü Moskova`daki Azerbaycan temsilciliğine gelen H. Aliyev burada hayatını riske atarak düzenlediği basın toplantısında 20 Ocak olaylarının siyâsî bir içerik taşıdığını belirtmiş, M. S. Gorbaçov yönetimini sert bir biçimde eleştirmiştir. H. Aliyev, Sovyet yönetimini, SSCB Anayasası`nı ihlal etmekte, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti`nin haklarını gözetmemekte ve yüzden fazla sivil vahşice katletmekle suçlamıştır. Bakü olaylarını “radikal İslami grupların yönetimi ele

¹²¹ *Age.*, s. 152.

¹²² Kozlov B. A., *Neizvestny SSRİ. Protivosoyanie naroda i vlasti 1953-1985 qq*, Moskva: Akvarium 2006, s. 237-258.

¹²³ *Azerbaycan tarihi, Yeddinci cild (iyun 1941 – 2002-ci il)*, red. T. B. Gafarov, A. A. Nadirov, M. H. Abasov, N. G. Gedirova, C. E. Behramov, T. E. Novruzov, Ş. H. Alışanlı, Bakı: Elm, 2003, s. 2809.

geçirme” girişimi olarak tanımlamaya ve göstermeye çalışan Gorbaçov yönetiminin dünyaya duyurduğu açıklamalar karşısında H. Aliyev olayların gerçek nedenini dünya kamuoyuna aktaran tek isim olmuştur.¹²⁴ H. Aliyev söz konusu açıklamasında “Başkaldıran halkın umutlarını ve iradesini kırmak, ulusal benliği ayaklar altına almak ve Sovyet askerî makinesinin gücünü sergilemek amacıyla uygulamaya konulan 20 Ocak soykırımını totaliter komünist rejimin giderayak Azerbaycan ulusuna karşı tertiplemediği askerî saldırı ve cinayettir” demiştir. H. Aliyev, açık bir dille SSCB yönetimini “katil” olarak tanımlamıştır.¹²⁵

Bu yıllarda Moskova`da bir çeşit göz hapsinde bulunan H. Aliyev`e karşı Moskova`nın baskısı ile dönemin Sovyet Azerbaycan yönetimi karalama kampanyası başlatmıştır. H. Aliyev`in Bakü`ye dönüşünü engellemek amacı taşıyan bu girişim, Bakü`de de ciddi tepkilere neden olmuştur. 20 Temmuz 1990 tarihinde Bakü`ye gelen H. Aliyev, 22 Temmuz`da Nahçıvan`a gitmek zorunda kalmıştır. Nahçıvan`da büyük coşkuyla karşılanan H. Aliyev Eylül 1990 tarihinde Azerbaycan SSC ve Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti`ne milletvekili seçilmiştir. 19 Kasım 1990 tarihinde Aliyev başkanlığında toplanan Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti aldığı kararla Sovyetler Birliği`nden bağımsızlığını duyurdu ve kendisini Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ilan ederken, 1920 yılından sonra ilk defa üç renkli Azerbaycan Bayrağı`nı devlet bayrağı olarak kabul etmiştir.¹²⁶

1990 yılının son altı ayına M. S. Gorbaçov`un hazırladığı “Yenilenmiş Birlik” projesinin tartışmaları damgasını vurmuştur. Gorbaçov`un, Sovyet cumhuriyetleri arasında birlik yapısının yeniden düzenlenmesini içeren bu projesi önceki gibi Moskova`ya diğer cumhuriyetlere baskı yapma hakkını vermektedir. Proje 17 Mart 1991 tarihinde SSCB genelinde referanduma sunulmuş ve referandum sonuçlarına hile katılarak projenin kabul edildiği açıklanmıştır. SSCB genelinde referanduma Baltık ülkeleri ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti katılmamışlardır.

¹²⁴ 20 Ocak 1990 Bakü olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi (AMBA), font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 75-78; *Çerniy yanvar. Baku 1990*, Baku: Elm neşriyatı, 1990.

¹²⁵ *Gazete Azerbaycan*, 15 noyabr (Kasım) 1990; Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz ebedidir*, Birinci kitab, Bakı 1997, s. 21.

¹²⁶ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 704.

Öte yandan 1990 yılından itibaren Azerbaycan`da kitlesel halk hareketleri örgütlenmeye başlamıştır. Bu kapsamda ortaya çıkan ilk örgütlenme Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) idi. 17 Mayıs tarihinde AHC`nin Danışma Kurulu oluşturulmuştur. “Yenilenmiş Birlik” projesinin referandumla kabulünden sonra proje gereği SSCB`ye bağlı Cumhuriyetlerin adındaki “Sovyet Sosyalist” ismi kaldırılmış, “Yüksek Sovyet”ler parlamento, sekreterlik görevi ise “Prezidium” (Cumhurbaşkanı-Başkanlık) olarak tanımlanmıştır. 18 Mayıs 1990 tarihli Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti`nin aldığı kararla Azerbaycan`da “Cumhurbaşkanlığı” makamı oluşturulmuş ve Abdurrahman Vezirov`un 20 Ocak olayları nedeniyle Bakü`den kaçması sonrasında KP Birinci Sekreter olan Ayaz Mutallibov ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹²⁷

Ülke içindeki toplumsal baskılara dayanamayan Azerbaycan SSC yönetimi gerilimi düşürmek adına bir dizi kararlar almak zorunda kalmıştır. 21 Mayıs 1990 tarihli Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov`un talimatıyla “28 Mayıs 1918 yılı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin kuruluş günü – Azerbaycan devletinin kuruluş günü ilan edildi”. Aynı gün Azerbaycan Yüksek Sovyeti binasının üzerindeki Sovyet Azerbaycanı`nın “orak-çekiçli kırmızı-mavi bayrağı” çıkarılarak yerine üç renkli Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti`nin bayrağı çekilmiştir. Aynı tarihlerde Moskova`nın Azerbaycan`da 20 Ocak 1990 tarihinde ilan ettiği olağanüstü hal durumunun devam etmesine karşılık Bakü`de ve Gence`de gösteriler düzenlenmiştir.¹²⁸ Daha öncesinde 5 Şubat 1990 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyeti`nin oturumunda bir dizi kararlar alınmıştır. Bu doğrultuda, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin adı değiştirilerek Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin üç renkli bayrağı da devlet bayrağı ilan edilmiştir.¹²⁹

Cumhurbaşkanı kimliğine rağmen Ayaz Mutallibov yönetimi Sovyet mirasını devam ettirerek Moskova`nın politikalarının dışına çıkamamıştır. Başarısız yönetim ve Karabağ sorununun içinden çıkılmaz bir hal alması ülkede toplumsal gösterilerin artmasına ve muhalif siyâsî-sosyal örgütlenmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 28 Temmuz 1991 tarihinde 20 civarında siyâsî-sosyal örgütlenmenin birleşmesi sonucunda *Demokrasi Bloku*

¹²⁷ Gazete *Hayat*, 1 iyun (Haziran) 1990.

¹²⁸ AMBA, Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 92.

¹²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Arşivi (ACMMA), font 2941, liste 1, dosya 263, vr. 153.

oluşturulmuştur. Ülkede yapılan yeni parlamento seçimlerinde *Demokrasi Bloku*'nun 30 adayı milletvekili seçilmiştir.¹³⁰

19-21 Ağustos 1991 tarihinde Moskova'da gerçekleşen askerî darbenin başarısızlığa uğraması SSCB'nin varlığına büyük darbe vurmuştur. Ölü doğmuş "Yenilenmiş Birlik" projesinin gerçekleştirilmesi imkansızken Gorbaçov önderliğinde 9 Sovyet Cumhuriyeti Moskova yakınlarında bulunan Nova-Ogaryova'daki Genel Sekreterlik köşkünde Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) temelini oluşturacak antlaşmaya imza atmışlardır. Azerbaycan'ın bu antlaşmayı imzalaması için Moskova Karabağ'da bir dizi askerî operasyonlar gerçekleştirmiştir. Bu da Azerbaycan yönetiminin antlaşmayı imzalamasına neden olmuştur. Antlaşmanın imzalanmasının ardından toplum nazarında saygınlığını tamamen kaybeden Ayaz Mutallibov yönetiminin imajını yükseltmek için bu sefer Moskova yönetimi Azerbaycan'ın Goranboy ilinde işgalci Ermeni askerî birliklerine darbe indirerek halk oylamasına gitmeyen Ermenistan'ı cezalandırmıştır. Bu da, Karabağ sorununun oluşturulmasında ve bu sorunun bir türlü çözüme ulaşmamasında başlıca etkenin dönemin Moskova yönetimi olduğunu açıkça göstermektedir. Hemen ardından ise Azerbaycan'da ilk Cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirilmiş ve 8 Eylül 1991 seçimlerinde Ayaz Mutallibov Cumhurbaşkanı seçilmiştir. H. Aliyev'in aday olabileceğini dikkate alan yönetim ise Cumhurbaşkanlığı seçimi ile ilgili yasaya 60 yaş sınırlaması getirmiştir.¹³¹

Tüm bunlara rağmen toplumsal baskı ve Azerbaycan şehirlerinde artarak devam eden gösteriler, Ağustos darbesine verdiği destekten dolayı A. Mutallibov yönetiminin konumunu epeyce sarsmıştır. Darbenin başarısızlığa uğramasının hemen ardından 31 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden *Bağımsızlık Beyannamesi*'ni kabul etmiştir.¹³² 18 Ekim 1991 tarihinde ise Parlamento Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Bildirisi'ni onaylamıştır. Böylece, 1918-1920 yılları arasında varlığını sürdürmüş ve Türk-Müslüman dünyasında ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varisi olarak Azerbaycan

¹³⁰ Sultanov O, *XX esrin 80-ci illerinin sonu, 90-cı illerinin evvellerinde Azerbaycan'da siyâsî mübarize*, Bakı: Elm 1995, s. 42-43.

¹³¹ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 254, vr. 10.

¹³² *Azerbaycan Respublikası Ali Sovyetinin Melumatı*, AR Ali Sovyetinin Burahılışı, 1991, No: 15-16, s. 10.

Cumhuriyeti kurulmuştur.¹³³ 29 Aralık 1991 tarihinde gerçekleştirilen halk oylamasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı %95 oy oranı ile kabul edilmiştir.¹³⁴

26 Kasım 1991 yılında Brest-Litovski şehri civarındaki Viskuli köşkünde Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya devlet başkanlarının imzaladıkları antlaşma ile BDT resmen oluşturulmuştur. Bu belge, SSCB'nin varlığını ve onu yöneten Genel Sekreterlik kurumunu geçersiz ilan etmiştir. 1991 yılı Aralık ayının son haftasında SSCB Genel Sekreteri M. S. Gorbaçov istifa etmiştir. Bu, SSCB'nin resmen ortadan kalktığı anlamına gelmektedir.

Güney Kafkasya'da yaşanan bu gelişmeler Türkiye'de yakından takip edilmektedir. Türkiye öncelikle SSCB'de neler olduğunu anlamaya çalışmıştır. Devasa gücün bu denli sessiz biçimde çözülmesini Türkiye gibi hiç bir ülke beklememektedir. Türkiye, M. S. Gorbaçov'un "Soğuk Savaşı bitirmek" girişimini desteklemiştir. "II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası sistem iki kutuplu bir düzene dayanmıştır. Soğuk Savaş, tüm zorluklara rağmen bu iki kutup arasında büyük ölçüde istikrarı da sağlamıştır. Ancak Soğuk Savaş dönemi kendi sonunu da hazırlamıştır. Sovyetlerin yaşadığı değişim, yeni dünya düzeni oluşmasına yönelik itici hareketi de başlatmıştır. Değişiklik gerekliliği bilinci, reform ve daha büyük yenilikler, henüz bu sistemin devam ettiği 1982'de Brejnev'in ölümünden sonra hızla su yüzüne çıkmıştır. SSCB lideri Mihail Gorbaçov, bu değişimin mimarı olmuştur. Hedeflerine ulaşmak için *glasnost* ve *perestroyka*'yı Gorbaçov, tıkanıklığı gidermek, frenleyici mekanizmayı kırmak, ekonomik ve sosyal süreçleri hızlandırmak ve bunlara daha büyük bir dinamizm vermek için güvenilir ve etkin bir mekanizma yaratmak şeklinde tanımlanmıştır. Doğal olarak çözülme ve değişim, SSCB ile sınırlı kalmamış ve ardından tüm uydu ülkeleri de etkilemiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılması, Soğuk Savaşın sembolik olarak bitişini göstermiştir. SSCB etkisini kaybetmesinden sonra ABD tek süper güç olarak kalmıştır".¹³⁵

Belirginleşen yeni gelişmeler Türkiye'nin dış politikasında da bir dizi zorunlu değişikliklere neden olmuştur. İki kutuplu dünya siyasetine göre politikalarını ayarlayan Türkiye'nin SSCB'nin bu denli çabuk ve beklenmeyen çöküşü karşısında "komünist

¹³³ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 264, vr. 37.

¹³⁴ *Halk gazetesi*, 8 Yanvar (Ocak) 1992, No: 4.

¹³⁵ Demir A. F., *Türk Dış Politikası Perespektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul: Bağlam Yayınları 2003, s. 55-56.

dünya” yıkılmıştır. Bunun yerini ise beş yeni Türk Cumhuriyeti ile diğer devletler almıştır. “1991 yılında SSCB`nin dağılması, Soğuk Savaş döneminin sona ermesi, nükleer tehdidin ortadan kalkması ve Avrasyalı halkların özgürlüklerine kavuşması gibi sevinçli haberleri getirmesine rağmen, kısa bir süre sonra, dünyanın en büyük nüfus yoğunluğuna sahip Avrasya kıtasının, Dünyayı kaos ortamına sokacak bir yapıya sahip olduğunun anlaşılması, bu kapsamda, Avrasya kıtasında ortaya çıkan problem sahaları 20 yıllık bir mücadele süresinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaklaşık 70 yıllık bir süre boyunca komünist sistemin baskısı altında kalan Batı Türkistan`ın yerli halkları, bağımsızlıklarını ilan ederek beş Türk Cumhuriyeti olarak uluslararası ortama adım atmışlardır. Fakat çökmüş ekonomik sistemleri, sınır problemleri ve yeni devletlerin demokrasiye uyum sürecinde yaşadıkları sıkıntılar ve bu sıkıntıların çeşitli güç merkezleri tarafından istismar edilmesi, büyük çaplı bir kaos ortamını da beraberinde getirmiştir”.¹³⁶

Soğuk Savaş döneminde Türkiye Cumhuriyeti`nin dış politikasında Sovyet Türk Cumhuriyetleri en fazla Moskova`nın denetiminde kültürel ilişkiler içinde kendisine yer bulmuşlardır. Bu Cumhuriyetler arasında Türkiye özellikle Azerbaycan`la belirli ölçüde yakınlık kurmayı başarmıştır. Ama Sovyet Türk Cumhuriyetleri, özellikle de Kafkasya Türk dış politikasında bağımsız bir güç değildir. Sovyetlerin çöküşü ile Türkiye Türk Dünyası gerçeğiyle yüzleşmiştir. Söz konusu bu dünya bir dizi sorunla kendisini dünya siyasetine dayatmıştır. Türkiye Sovyet sonrası Doğu sınırlarında üç yeni komşu kazanmıştır: Azerbacyan, Gürcistan ve Ermenistan. Bunlardan Ermenistan`la ilişkileri zaten dünya gündeminde var olan “Ermeni Soykırımı” ve ASALA terör örgütünün eylemleri ile sorunlu gözükmektedir. Azerbaycan`la aynı dile, dine ve kimliğe sahip olmasına rağmen bu ülkenin iç dinamiklerini yakından bilmemekle birlikte, Sovyet sonrası toplumun psikolojik yapısına da yabancıdır. Gürcistan ise bir dizi bölgesel sorunlarla yüzleşirken, bir takım aşırı millî yetçi söylemlerle Ankara`yı tedirgin etmektedir.¹³⁷

1988 yılından itibaren Azerbaycan`da yaşanan gelişmeler ve özellikle de Karabağ sorunu Türkiye kamuoyunda ve basınında geniş yankı bulurken, Türkiye dış siyasetinde bir dizi sorunları da gündeme getirmiştir. Ali Fuat Demir`in de belirttiği gibi “bu dönemdeki

¹³⁶ Birsal H., *Dengesiz Güçler Merkezi Avrasya İmparatorluklarından İttifaklara, İttifaklardan Kaoslara*, İQ Yayınları, İstanbul 2010, s. 84.

¹³⁷ Oduncu F., *S.S.C.B.`nin Dağılmasından Günümüze Türkiye`nin Ermenistan ve Azerbaycan ile Olan İlişkilerinin Türk Dış Politikasındaki Kafkasya Yaklaşımlarına Etkileri*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İstanbul 2011, s. 43.

Türkiye ve dış politikasına gelince, kuşkusuz yeni yapıdan ve gelişmelerden etkilenmiştir. İki kutuplu sistemin terk edilmesi ilk bakışta Türkiye'nin genel anlamda öneminin azalacağı ve ikinci plana atılacağı yolunda görüşlerin artmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği ve Komünist Blok kalmayınca onun “küçük komşusu” müttefik Türkiye'nin de eski önemi kalmayacak denmiştir. Ancak bu durum hiç de böyle olmamıştır. Aksine Türkiye'nin bölgedeki yeri ve önemi artmaya başlamış ve bölgesel güç olması daha olanaklı hale gelmiştir”.¹³⁸

Sovyetlerin çöküşüyle birlikte Türkiye'yi rahatsız eden bir diğer husus ise Türkiye'nin bölgesel çatışmaların içine çekilebileceği kaygısıdır. Kamer Kasım'ın da belirttiği gibi, “Diğer önemli bir etken de Türkiye'nin bölgesel çatışmalar ve krizlerle ilgilenmek durumunda kalmasıdır. Bu etki de dış politikaya yeni bir bakışı zorunlu kılmıştır. Türkiye'nin azalacağı iddia edilen stratejik rolü, bölgesel alandaki etkinliğiyle tekrar bu sefer farklı bir şekilde ve Soğuk Savaş döneminden çok farklı bir uluslararası ortamda ortaya çıkmıştır. Türkiye artık daha zayıf komşulara sahipti ve Soğuk Savaş dönemindeki belirlenmiş rolünün çok ötesinde bir vizyon ortaya koyabilirdi. Bunun için Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi hatta daha öncesine dayanan ve bölgesel olaylara müdahil olmama politikasını bırakması gerekmektedir. Stratejik önemini artırma ve uluslararası alandaki gelişmelerden politik çıkarlar sağlama düşüncesi yanında Türkiye'nin ihracata dayalı yeni ekonomik açılımı da bölgesinde aktif olmasını gerektirmektedir. Bu düşüncelerle Türkiye bölgesel işbirliğine önderlik edip projeler ortaya koymaya başlamıştır”.¹³⁹

SSCB'nin dağılmasına rağmen bölgede tamamen bir siyâsî boşluğun oluştuğu iddia edilmemelidir. Rusya Federasyonu SSCB'nin mirasını ele geçirme uğraşı vererek bölgede eskisi gibi egemen güç olduğunu her yolla göstermeye çalışmıştır. Şöyle ki, “Soğuk Savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği'nin hukukî ve siyâsî mirasçısı durumuna gelen Rusya artık Batı dünyası için birincil bir tehdit odağı değildir. Her şeyden önce, Rusya, eski cumhuriyetlerde olan karışıklıklara, çıkarlarına aykırı gelişmelere aktif bir biçimde müdahale etmekle, hatta bazen bu “karışıklıkların” yaratılmasında rolü olduğuna dair bir izlenim yaratmaktadır. Bu durum, Kafkasya ve Orta Asya'da Rusya'nın bıraktığı

¹³⁸ Demir, *Türk Dış Politikasında*, s. 57-58.

¹³⁹ Kasım K., “*Türkiye'nin Kafkasya Politikası: Fırsatlar ve Güvenlik Problemleri*”, Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, USAK Yayınları, Ankara 2009, s. 92.

düşünülen boşluğu doldurmaya çalışan Türkiye'nin işinin pek kolay olmadığını göstermektedir".¹⁴⁰

Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerinde en önemli engel Karabağ sorunu ve sorunun arkasında yer alan Rusya olmuştur. Nitekim, "SSCB'nin çöküşünden sonra bölgesel sorunlar içersinde Karabağ sorunu ikili ilişkilerin tansiyonunu zaman zaman artırmıştır. Örneğin, 1992-1993 döneminde Türk kamuoyunun artan Karabağ duyarlılığı nedeniyle soruna askerî müdahale sesleri yükselirken, dönemin BDT Silahlı Kuvvetleri Komutanı Şapasnikov bunun üçüncü dünya savaşı anlamına geleceğini ilan etmiştir. Benzer şekilde dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel de Karabağ'a müdahalenin Kızıl Orduyu karşılarına alma anlamına geleceğini belirtmiştir. Türk-Rus ilişkilerinin tansiyonunu zaman zaman artırıcı bir diğer sorun ise Çeçen sorunu olmuştur. Özellikle, 1994-1996 dönemindeki ilk savaş sırasında bu tansiyon önemli ölçüde artmıştır. Türkiye'nin resmî Çeçen politikası sorunun Rusya toprak bütünlüğü içinde barışçıl vasıtalarla çözülmesi olmuştur. Ancak zaman zaman Türkiye'de bulunan Çeçen asıllı diasporanın örgütsel ve bireysel faaliyetleri ilişkilerin tansiyonunu artırmıştır. Hatta dönemin Rusya Büyükelçisi Albert Çernişev "evi camdan olan, komşusunun penceresine taş atmamalı" diye PKK sorununa dolaylı bir atıfta bulunmuştur".¹⁴¹

Bütün bu söylenenler dikkate alındığında denilebilir ki, bağımsızlığı sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkileri sınırlı olmuştur. Bunda söz konusu dönemlerde Azerbaycan Cumhuriyeti yönetimlerinin (özellikle, A. Vezirov ve A. Mutallibov) Ankara'ya karşı siyasetlerinde Moskova'yı küstürmemek adına izledikleri politikaların da büyük etkisi vardır. Oysa, ilk bölümde de belirttiğimiz gibi, 1970'li ve 1980'li yılların başında iki ülke arasında önü açık bir yaklaşım söz konusu iken, bu yolda ilerlemek olanakları daha fazla idi.

F. Sönmezoğlu'nun da belirttiği gibi, "Türkiye'nin diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkileri arasında Azerbaycan'ın özel bir yeri olduğu kolaylıkla söylenilebilir. Bu özel olmanın çeşitli nedenleri söz konusudur. İlk önce, Türkiye'de önemli sayıda Azerbaycan kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yaşamaktadır. Bu insanların Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir rol üstlendiklerini söylemek mümkündür. Coğrafi

¹⁴⁰ Sönmezoğlu F., *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 690-691.

¹⁴¹ Oduncu F., *S.S.C.B. 'nin Dağılmasından*, s. 62.

yakınlık ve iki halkın dilinin birbirine olan benzerliğinin de iki ülke ilişkilerinin gelişmesi açısından olumlu bir etki oluşturduğu söylenebilir. Buna paralel olarak Türk işadamlarının ticaret ve yatırım için Türk Cumhuriyetleri arasında en fazla tercih ettikleri ülke de Azerbaycan olmaktadır”.¹⁴²

Türkiye'nin Kafkaslar'ın hemen yanbaşıında varlığı dahi Azerbaycan için belirleyici etkindir. Nitekim, Türkiye'nin adı üzerinde taşıdığı “Türk” kimliği kendisini Türk olarak tanımlayan Azerbaycan için gerektiğinde Ermenistan ve Rusya'ya, hatta Azerbaycan'ın bir devlet olarak ortaya çıkmasından aşırı biçimde rahatsız olan İran'a karşı kullanılabilir önemli siyâsî ve askerî kozdur.¹⁴³

Devletlerarası ilişkilerin oluşmasından önce denilebilir ki, Türkiye ile Azerbaycan arasında toplumlararası ilişkiler başlamıştır. Bu anlamda her iki ülkenin medyası belirleyici rol oynamıştır. 20 Ocak 1990 katliamını dünya kamuoyuna tarafsız olarak aktaran tek ülke Türkiye olmuştur. Bu olay, Türkiye'de hem gurur, hem de üzüntü ile izlenmiştir. Kızıl Orduya karşı Azerbaycan toplumunun sergilediği direniş Türkiye'de gurur hissi uyandırırken, soydaşlarının Sovyet tankları tarafından parçalanması büyük üzüntü ve Ruslara karşı nefret uyandırmıştır. Zaten Türkiye insanının bilincaltında yer alan “Rus düşmanlığı” bu olaylarla bir daha perçinlenmiştir.¹⁴⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Türkiye 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan'ın devlet kimiliğini tanıdığını resmen beyan etmiştir. Ama Türkiye'yi buna zorlayan dönemin Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov olmuştur. H. Hasanov, İtalya ziyaretinde Türkiye'ye uğramış ve bir sıra ülkelerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya hazırlandıklarını vurgulayarak “ilk ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini” belirtmiştir. Bu mesaj Ankara tarafından alınmış ve Türkiye ilk ülke olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Hemen ardından

¹⁴² Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşından Günümüze*, s. 170.

¹⁴³ A.g.e., s. 221.

¹⁴⁴ Selçuk K., *Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Niğde 2009, s. 323. Buna rağmen Türkiye yetkilileri yaptıkları açıklamalarda olayın “SSCB'nin iç sorunu olarak” değerlendirmişlerdir. Türkiye'nin Moskova'yı hesaba katarak SSCB'nin bütünlüğüne ilişkin açıklamaları 19-21 Ağustos 1991 Askerî darbesine kadar devam etmiş, darbe sırasında Gorboçov'u destekleyen Ankara yönetimi, darbeden hemen sonra cumhuriyetlere “Yeni Birlik Anlaşmasını” imzalatmak isteyen Gorbaçov'u eleştirerek “bağımsız olmak isteyen cumhuriyetlere bu hakkın tanınmasını” dile getirmiştir. Bkz. “*Eski Tüfek Komünistler Glasnost'u Tanklarla Ezdi Geçti*”, *Gazete Hürriyet*, 20 Ağustos, s. 12 (Dış Haberler).

Romanya, Pakistan, İsviçre, İran, ABD (23 Ocak 1992) Azerbacyan`ın bağımsızlığını tanıırken, Rusya Federasyonu 109. ülke olarak Bakü'ye ilgili tanıma mesajını göndermiştir. 1993 yılında Azerbaycan`ı dünyada devlet olarak tanıyan ve kabul eden ülkelerin sayısı 116'ya yükselmişti. 70 ülke ise Azerbaycan`la diplomatik ilişkiler kurmuştur. Azerbaycan`da ilk Büyükelçilik de Türkiye Cumhuriyeti tarafından açılmıştır. Peşinden ABD, İran, Almanya, Fransa, İngiltere ve İrlanda kendi diplomatik temsilciliklerini faaliyete geçirmişlerdir.¹⁴⁵

Azerbaycan`ın uluslararası örgütlere üye kabul edilmesinde de Türkiye diplomasisinin katkısı büyüktür. Azerbaycan`ın ilk katıldığı uluslararası örgüt İslam Konferansı Teşkilatı olmuştur. Teşkilat 8 Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan`ı üyeleri arasına alırken, bunda Türkiye etkin rol oynamıştır. Oysa, örgütte yer alan bir çok devlet Azerbaycan`ı tanımadıkları gibi, bu ülke hakkında da yeterli bilgileri bulunmamaktadır. Bu ülkeleri konuyla ilgili Türkiye bilgilendirmiştir. Hemen peşinden Azerbaycan Şubat 1992 tarihinde Türkiye, İran ve Pakistan`ın oluşturdukları Ekonomik İşbirliği Örgütü`ne üye olmuştur. 2 mart 1992 yılında ise Azerbaycan BM`e üye seçilmiştir.¹⁴⁶

2.2. Karabağ Sorunu ve Türkiye`nin Tutumu

1988 yılı Ocak ayında Ermenistan`ın başkenti Erivan`da Azerbaycan`ın Karabağ bölgesinin Ermenistan`a katılması talebi ile kitlesel gösteriler başlamıştır. Kısa süre sonra gösteriler Azerbaycan SSC bünyesinde yer alan Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti`nin Ermenilerin yoğunlukta olduğu merkezi Hankendi`ye (Stepanakert) yayılmıştır. 20 Şubat 1988 tarihinde bölge Yüksek Sovyeti (yerel meclis) toplantısında Ermeni milletvekilleri “Karabağın Azerbaycan`dan ayrılması Ermenistan`a birleştirilmesi talebi ile” Azerbaycan Yüksek Sovyeti`ne çağrıda bulunmuşlardır. Gösterilere paralel olarak Ermenistan`da yaşayan Azerbaycan Türkleri asırlardır yaşadıkları kendi yurtlarından kovulmaya başlamışlardır. Bir sene içinde Ermenistan`dan 260 bin Türk yurdunu terk ederek Azerbaycan`a göç etmişlerdir. Onlara ait 185 köy, 31 bin ev, 165 kollektif çiftlik (kolhoz) ve birkaç 10 bini bulan hayvan sürüsüne Ermeniler tarafından el konulmuştur. Çıkan

¹⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliyinin Arhivi - ACDBA), 21 Yanvar (Ocak) 1992-ci il tarihli 213/2 sayılı hesabat, bkz. *Azerbaycan Respublikası*, s. 69.

¹⁴⁶ AMBA, Tarih İnstitutu Elmi Arhivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 129.

olaylar zamanı Ermeniler insanlık dışı yöntemlerde bulunarak, onlarla insanın ölümüne sebep olmuş ve çok sayıda kadına tecavüz gerçekleştirmişlerdir.¹⁴⁷

İki sene içinde Ermenistan`da yaşayan 300 bin civarında Türk yurtlarından kovulmakla Ermeniler uzun senelerden beri gerçekleştirmek istedikleri “Türksüz Ermenistan” hayallerini gerçekleştirmişlerdir. Böylece, 1988 senesinin Ocak ayında Erivan`da seslendirilen “Ermenistan`ı Türklerden arındırmak”, “Hayestan`ı Haylaştırmak” sloqanları gerçekleşmiştir.

Aslında Karabağ sorununun uzun bir tarihi arka planı vardır. Sorunun temelleri Bolşeviklerin 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan`ı işgali ile birlikte atılmıştır. Azerbaycan`ın ardından 11. Kızıl Ordu birliklerinin Ermenistan`ı ve Gürcistan`ı ele geçirmesi ile Çarlık Rusyası`nın Kafkasya sınırları onarılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti 27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edildiği sırada ülkenin toplam yüzölçümü 97.000 km², tartışmalı bölgelerle birlikte 114.000 km²-dir. Taşnakların yönetimindeki Ermenistan Cumhuriyeti`nin yüzölçümü ise 17.000 km²-dir. Azerbaycan`la Ermenistan hududu Gürcistan`dan başlayıp Kazak kazası, Gökçe Gölü (şimdiki Sevan), Zengezur (Nahçıvan`la Azerbaycan arasında yer alan şimdiki Ermenistan toprakları), Nahçıvan ve buradan da Türkiye sınırlarına uzanmıştır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki sınır hattının uzunluğu ise 63 km-dir. Ancak, Bolşeviklerin Azerbaycan`da yönetime el koyması sonrasında ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal yapısı kadar toprak bütünlüğü de tehlike altına girmiştir.¹⁴⁸

Bolşeviklerin Bakü`yü işgalini fırsat bilen Ermeniler bütün sınır boyunca saldırı başlatmıştır. Ermeni askerî birlikleri Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez kazalarında çok sayıda Müslüman-Türkü katletmişlerdir. 30 Nisan 1920 tarihli Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin Ermenistan Taşnak hükümetine gönderdiği notada şöyle denilmiştir:

¹⁴⁷ Bu olaylarla ilgili resmî veriler için bkz. AMBA, Tarih İnstitutu Arhivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 21, 28, 30, 31.

¹⁴⁸ *Adres-kalendar Azerbaydjanskoy respibliki na 1920 g. na tyurkskom i russkom yazıkah (1-i god izdaniya)*, pod redaktsiey A. İ. Stavrovskogo, Baku 1920, s. 76-88; *İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam*, pod redaktsiey akademika Z. M. Bunyatova, Baku: Elm, 1990, s. 167-179.

1. Karabağ ve Zengezur bölgelerinden ordularınızın çıkarılması.
2. Ermenistan sınırlarına çekilmesi.
3. Milletler arasında düşmanca faaliyetlere son verilmediği halde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesi Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı savaş ilan edecektir.¹⁴⁹

Sovyet Rusya, Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmek için Taşnaksütyun Ermenistanı ile gizli anlaşma yapmıştır. Anlaşma gereği, 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye herhangi bir askerî karşı koyma vuku bulmadan girmesi için Ermenistan sınır boyunca Azerbaycan topraklarına saldırarak, bunun sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin askerî birliklerinin dikkatini Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan bölgesine çekecektir. Azerbaycan'ın işgali tamamlandıktan sonra Sovyet Rusya Karabağ ve Zengezur'u Ermenistan'a verecektir. Bu plan sonucu 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Taşnaksütyun Ermenistan'na verdiği sözü tutmayarak bu defa Erivan'daki Taşnaklara karşı Bolşevik Ermenilerle “Büyük Ermenistan oluşturmaya katkı sağlayacağı” vaadiyle anlaşmıştır. 11. Kızıl Ordu bünyesinde yer alan diğer Bolşevik Ermenilerin de desteği ile Ermenistan'ı ele geçiren Sovyet Rusya 1921 yılından sonra “Karabağ ve Zengezur sorunu”nu Sovyet Azerbaycanı'nın gündemine getirmiştir. Buna, ilk başta Azerbaycan Halk Komiserler Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanov ciddi tepki gösterdiyse de, Bakü'de oluşturulan yeni yönetimde Türkler azınlıkta olduklarından dolayı karşı koymada başarısız olmuştur.¹⁵⁰ Neriman Nerimanov'un Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak adına gösterdiği tüm girişimler Moskova'nın ona karşı baskıyı artırmasına neden olmuştur.¹⁵¹

Bütün bu çabalara rağmen, 10 Ağustos 1920 tarihinde Erivan'da yapılan Rusya ile Ermenistan antlaşmasında, Rusya Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımakta, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan topraklarını ise tartışmalı bölge ilan etmektedir. “Kızıl Ordu birlikleri tartışmalı kabul edilen bu toprakları ele geçirdiği takdirde Azerbaycan SSC ile Ermenistan arasındaki toprak sorununu çözülmüş hesap etmeyecektir”.¹⁵²

¹⁴⁹ *Gazete Komünist*, 1920, 1 Mayıs, No: 23 (41).

¹⁵⁰ N. Nerimanov Lenin'e gönderdiği mektup için bkz. AC SPSHDA, N. Nerimanov Fondu, dosya 32, vr. 4b.

¹⁵¹ AC SPSHDA, font 1, liste 74, dosya 120, vr. 12.

¹⁵² Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Yeni Tarih Arşivi (AC MDYTA), font 410, liste 1, dosya 164, vr. 26.

Güney Kafkasya'nın tamamının Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilmesinden sonra konu daha da karmaşık bir hal almıştı. Kafkasya'da oluşan üç Sosyalist Cumhuriyet arasında toprak sorununu tartışmak için ilk görüşme Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi tarafından Mayıs 1921 tarihinde başlatılmıştır. Müzakereler aralıksız olarak 1923 yılına kadar devam etmiştir. Sonunda Azerbaycan'ın Bolşevik yönetimi Moskova'nın baskısıyla Zengezur'un (Azerbaycan'la Nahçıvan arasındaki topraklar) Ermenistan'a verilmesini onaylamak zorunda kalmıştır. Ardından 1 Haziran 1923 tarihinde Karabağ'da özerk yönetimin kurulmasını kararlaştırıldı. Böylece, 17.000 km² toprağa sahip Ermenistan Cumhuriyeti, Sovyet yönetimine girdikten sonra yüzölçümlerini 29.000 km²'te çıkartmış ve bu olay Karabağ sorununun da temelini atmıştır.¹⁵³

Bu durum karşısında, Sovyet Azerbaycanı yurtlarından zorla kovulmuş Türklerin yurtlarına dönmelerini ve güvenliklerinin sağlanmasını Moskova yönetiminden talep etmiştir. Moskova yönetimi bu talebi haklı bulmuş ve Taşnaksütyun yönetimi zamanı (1918-1921) Ermenistan'daki yurtlarından kovulmuş Türklerin geri dönmesi kararlaştırılmıştır. 1922 yılında Ermenistan'a 100 bin Türk göçmenin geri döndüğü belirtilmektedir.¹⁵⁴ Buna rağmen, 1926 yılındaki nüfus sayımında Ermenistan'daki Türklerin nüfusu az gösterilmiştir. Söz konusu sayıma göre, bu dönemde Ermenistan genelinde 743.573 Ermeni, 84.717 Türk yaşamaktadır. 1939 sayımında ise rakamlar 1.062.000 Ermeni, 130.800 Türk olarak gösterilmiştir. 13 yılda Türk nüfusun 45.000'den fazla artış göstermesi Türk göçmenler arasında geri dönüşün 1926 yılı sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Aksi takdirde Türk nüfusunda %56,8 artış gösterilmesi beklenilmemektedir.¹⁵⁵

1930 yılında Ermenistan'da yaşayan Türklere karşı sert baskılar başlatılmıştır. Türklere karşı baskı ve şiddet olayları özellikle eski Türk yurdu Vedibasır'da büyük ayaklanmalara neden olmuştur.¹⁵⁶ 1930 yılı ortalarında Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur genelinde Türk aydınları ve önde gelenleri tutuklandılar. Buna gerekçe onların kolektif çiftliklere karşı çıkmaları gösterilmiştir. Bu yolla oluşturulan seyyar mahkemelerde onlarca insan hapsedilmiş, yargılandıktan sonra önemli bir kısmı ölüme mahkum edilirken, bir

¹⁵³ AC SPSHDA, f. 1, l. 85, d. 249, vr. 423; l. 74, d. 132, vr. 113-114; d. 329, vr. 32-110.

¹⁵⁴ Arzumana V. – Mustafa N., *Tarihin Qara Sehifeleri: Deportasiya – Soygırım - Qaçqınlıq*, Bakı: Genclik neşriyyatı 1992, s. 105.

¹⁵⁵ *Aynı eser*, s. 105-106.

¹⁵⁶ Resulzade M. E., “*Vedibasır ve Nahçıvan İsyanı Devam Ediyor*”, *Odlu Yurt Dergisi*, 1930 yılı, Sayı: 17 (5), 18 (6).

kısmı da Sibiryaya sürgün edilmiştir.¹⁵⁷ Tutukluların yargılanmasını gerçekleştiren *Özel Üçlüğün* başında ise Ermeni kökenli komiserler bulunmaktadır.¹⁵⁸

1937-1938 yılında Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan bölgelerinde binlerce insan “Sovyet düşmanı” suçlamasıyla damgalanarak ya sürgün edilmiş, ya da kurşuna dizilmişlerdir. Ermenistan yönetimi altında yaşamak zorunda kalan binlerce Türk kendi ana yurtlarını terk etmemek pahasına hep şiddet ve baskı görmüşlerdir. II. Dünya Savaşı sonrasında gerilen Sovyet-Türkiye ilişkilerini fırsat bilen Sovyet Ermenistanı yönetimi Türkiye ile sınır bölgelerinde oturan Türklerin Azerbaycana göç ettirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Stalin’in emri ile 1948-1956 yılları arasında 100 binden fazla Türk zorla ana yurtlarından Azerbaycan’ın Mil-Muğan ovalığına göç ettirilmişlerdir.¹⁵⁹

1948-1956 yılları arasında gerçekleştirilen Türk tehciri, Ermenistan’ı içte rahatsız edebilecek her hangi bir Türk sorununa karşı kendini güvenli hissetmesine neden olmuştur. Bir sonraki aşama gelenekselleşmiş toprak işgal etme politikası için alt yapı oluşturmaktır. 1960 yılından itibaren Ermeniler yeniden Azerbaycana karşı toprak talebinde bulunmaya başlamışlardır. Önceleri sözlü olarak sürdürülen iddialar, kısa süre sonra dönemin basınında da yer almağa başlamıştır. Bunu bir dizi kitap yayınları izlemiştir. Artık, Ermeni basınında Türkler hakkında açıktan açığa suçlamalar ve düşmanca ifadeler yer almıştır. Bunun yanı sıra Ermeni kamuoyunu “1915 Ermeni soykırımı” iddialarını gündeme çıkartmağa başladılar. İlk defa 1964 yılında Erivan’da “1915 Ermeni soykırımının 50. Yılı” anısına çeşitli organizasyonlar düzenlenmiştir. Yüz binlerce kişinin katıldığı gösterilerde “Kahrolsun Türkiye”, “Türlere Ölüm”, “Türksüz Ermenistan”, “Büyük Ermenistan için Türlere Karşı Savaş” gibi sloganlar seslendirilmiştir.¹⁶⁰ Gösteriler sırasında Erivan’da ve diğer şehirlerde Azerbaycan Türlerine ait ev, iş yerleri ve emlak yağmalanmış, onlarca Azerbaycanlı yaralanmıştır. Şubat 1965 tarihinde “Ermeni Ulusal Kahramanı Andranik

¹⁵⁷ Örnek için bkz. Azerbaycan Millî Tehlukesizlik Arşivi (kısaca AC MTA), Nahçıvan, 270 No’lu Mahkeme dosyası.

¹⁵⁸ AC MTA, Karabağ, 165 No’lu Mahkeme Dosyası.

¹⁵⁹ Paşayev A., *Köçürülme*, Bakı: Azerbaycan Devlet neşriyyatı 1995, s. 25; Arzumanlı –Mustafa, *age*, s. 105-111.

¹⁶⁰ Celilov F., “Ermenilerde Şovinizm Hissi Uşag Dünyaya Göz Açandan Tebliğ Olunur”, *Gazete Yeni Azerbaycan*, 29.09.2001, No: 186 (1165).

Ozanyan'nın 100. doğum günü" kutlanmıştır. Aynı günde "Karabağ Harekatı" isimli bir örgüt kurulmuştur.¹⁶¹

Bu tarihten itibaren Ermenistan basınında "Batı Ermenistan (Anadolu) Ermenistan'ın olacaktır", "Dağlık Karabağ bizimdir", "Nahçıvan Ermenistan toprağıdır" gibi ve benzeri yazılar yayımlanmaya başlanmıştır. Dönemin SSCB Başsavcı Yardımcısı V. İ. İlyuhin, olaylarla ilgili şu açıklamada bulunmaktadır: "Biz Karabağ komitesinin çalışmalarını yakın takip altına aldık. Bu komitenin çalışmaları her kesin sandığı kadarıyla hiç te masum değildir. Karabağ Harekatı 1940-1950'lilerden kalma bir iddiadır".¹⁶² Sedat Laçiner'e göre, "1965 yılı Ermeni sorununda önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. ... Güç kazanan Ermeni millî yetçiliği sadece Sovyet Ermenistan'ında değil, tüm dünya Ermenileri arasında güçlenmeye başlamıştır ve bu dönemde Ermeni millî yetçiliğinin adeta yeniden diriltlen unsur da 1915 olayları ve Türk düşmanlığıdır. O tarihe kadar daha çok içten içe yanan bir ateş görünümünde olan Ermeni sorunu, 1965 yılında 1915 olaylarının 50. yıldönümü gerekçe gösterilerek yeniden alev almış ve daha da önemlisi dünya kamuoyuna daha aktif olarak dahil edilmeye çalışılmıştır. Buna karşın Türkiye'nin gelişmelere ilk tepkisi hâlâ olayların komünist hareketin bir devamı olduğu şeklindedir ve ileride Türk ulusal çıkarlarına ciddi bir tehdit olabileceğine ihtimal dahi verilmemiştir".¹⁶³

1960'lı yıllarda Ermeniler açısından yaşanan bir diğer önemli gelişme yurtdışındaki Ermenilerin Ermenistan'ı ziyaret etmelerine ve buralardaki üniversitelerde eğitim almalarına Sovyet yönetiminin müsaade etmesidir. Bununla Sovyetler temelde yurtdışındaki Ermenilerin komünistleşmesini planlıştırmıştır. Ancak bu daha ziyade Sovyet Ermenileri ile yurtdışındaki Ermenilerin aynı amaç uğrunda bütünleşmesini sağlamıştır. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile artık bir devlet ideolojisine dönüşen "soykırım dini"nin temeli 1960'lı yıllarda atılmıştır.¹⁶⁴ Nitekim bu gelişme bugünkü Ermeni ulusalcılığının siyâsî görünüm kazanmasına neden olmuştur.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz. *Ermeni iddialarının "Sovet dövrü", ("Soviet Period" of Claims of Armenians)*, red. A. Nağı, N. Novruzbeyli, T. Memmedli, F. Esgerova, A. Gasimov ve d., Bakı: Biznesmen Namıg Hebibov metbeesi, 2009, s. 9.

¹⁶² *Gazete Komsomolskaya Pravda*, 1989, 15 Aprelya (Nisan), No: 21012.

¹⁶³ Laçiner S, *Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004, s. 59.

¹⁶⁴ A.g.e., s. 58-63.

Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi de, 1970'lı yıllardan itibaren yurtdışında Türkiye diplomatlarına ve yurttaşlarına karşı Ermeni terör örgütü ASALA tarafından düzenlenen eylemlerin Sovyet Ermenistanı tarafından desteklenmesidir. Örgüt 1973-2002 yılları arasında Batı Avrupa'da 235 terör eylemi gerçekleştirmiş, bunun sonucunda 70 cinayet, 41 suikasta imza atmış, 524 kişinin yaralanmasına neden olmuştur.¹⁶⁵

1977-1978 yıllarında SSCB Anayasası'nın değiştirilmesi gündeme geldiği sırada Sovyet Ermenistan'ı Karabağ sorununu SSCB çapında gündeme getirmiştir. Ama bu girişim, aynı dönemde Sovyet Azerbaycanı KP Genel Sekreteri olan H. Aliyev tarafından önlenmiştir.¹⁶⁶

Karabağ sorunu SSCB Genel Sekreteri olarak Gorbaçov'un Kasım 1987 tarihinde Fransa ziyareti sırasında yanında bulunan ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan'ın yaptığı bir açıklamasının basına yansması ile yeniden gündeme gelmiştir. Bu açıklama adeta Moskova'nın Ermenistan yönetimine Karabağ'a yönelik çıkışlarında onay niteliği taşımaktadır. Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde (DKÖB) yaşayan Ermeniler bölgenin bütün idarî birimlerine saldırıp Sovyet Azerbaycanı'nın bayraklarını çıkartarak Ermenistan SSC bayraklarını asmışlardır. Hemen ardından bölge Yüksek Sovyeti'nde yer alan Ermeni milletvekillerine baskı yaparak Karabağ'ın Azerbaycan SSC'den ayrılması ve Ermenistan'a birleştirilmesi yönünde bir karar çıkartılmıştır.¹⁶⁷

Öte taraftan Kasım 1987 – Şubat 1988 tarihleri arasında SSCB Yüksek Sovyeti'nde yer alan Ermenistan milletvekilleri konuyu üç defa parlamentonun gündemine çıkarmış, ama burada sonuç alamayınca 11 Şubat 1988 tairihinde DKÖB merkezi olan Hankendi'de (Stepanakert) kitlesel gösterilere başlamışlardır.¹⁶⁸ SSCB genelinde yapılan son parlamento seçimlerinde (1986) Karabağ Ermenileri bölge parlamentosunda milletvekili çoğunluğunu ele geçirmişdiler. Buna göre 140 milletvekili olan yerel sovyette Ermeni milletvekillerinin

¹⁶⁵ *Ermeni Terörü (Armenian Terror, Armyanskiy terror)*, Haz. E. Samedov, E. Ağayev, A. Hesenoğlu, Bakı: Veten neşriyyatı, 2005, s. 6; Gazıyev Y., *Ermeni meselesi, Yalanlar ve gerçekler*, Bakı: Gafgaz Universiteti, Gafgaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı 2009, s. 169.

¹⁶⁶ *Ermeni iddialarının "Sovet dövrü"*, s. 9.

¹⁶⁷ Cafersoy N., *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-1993)*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s. 19.

¹⁶⁸ 18 Şubat 1988 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi genel kurulunda Gorbaçov'un bir konuşma gerçekleştirerek "milletler meselesi"nin görüşülmesini istemesi, Karabağ Ermenilerinin harekete geçmesine işaret kabul edilmektedir.

sayı 110-dur. Bu da onlara her türlü karar alma imkanı vermiştir. Nitekim bundan yararlanarak 20 Şubat 1988 tarihinde yapılan oylamada 30'a karşı 110 oyla DKÖB Azerbaycan'dan ayrıldığını açıklamıştır. Ama Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi bu kararı tanımadığını belirtmiştir. Ermenistan yönetimi, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin baskıya uğradığını kanıtlamak için aynı tarihte Sumgayıt olaylarını düzenlemiştir. Bakü'den sonra Azerbaycanın ikinci büyük sanayi merkezi konumunda bulunan Sumgayıt'ta bir grup silahlı kişi 28-29 Şubat günü Ermenilere ait evlere baskın düzenlemiş ve olaylarla aynı vakitte bu gelişmeler Ermeniler tarafından dünya kamuoyuna "Türkler Ermenilere katliam yapıyor" mesajı ile aktarılmaya başlanmıştır.¹⁶⁹ Yürütülen hukukî soruşturmalarda sonucunda olayı "Paşa" takma adı ile bilinen E. Gregoryan isimli bir Ermeni teröristin düzenlediği ortaya çıkmıştır. Amaç, dünya ve SSCB kamuoyuna Azerbaycan'ı Ermenilere baskı ve katliam uygulayan ülke gibi tanıtmaktır.¹⁷⁰

Moskova'nın çifte standartlı tutumu, olaylara taraflı yaklaşımı, sorunu çözmek yerine durumu daha da karmaşık hale getirmesi, Karabağ sorununda ipleri kendi eline geçirerek, bundan her iki ülkeye karşı baskı amacıyla yararlanmak istediğini sonraki gelişmeler ortaya koymuştur. Gelişmeler karşısında Moskova yönetimi 17 Mart 1988 tarihinde Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreteri Kamran Bağirov ile Ermenistan SSC KP Birinci Sekreteri Levon Demirçiyani görevlerinden uzaklaştırmakla yetinmiştir. Bundan sonra Azerbaycan yönetimine Abdurrahman Vezirov, Ermenistan yönetimine ise Suren Artunyan getirilmişlerdir. Bu değişim, kontrol mekanizması Moskova olduğu için göstermelik nitelik taşımaktadır. Zira, değişim olayları durdurmamış, bir süreliğine ülke kamuoyunu meşgul etmekten öte bir anlam taşımamıştır. 20 Ocak 1920 tarihinde A. Vezirov'un ülkeden kaçmasından sonra yönetime getirilen A. Mutallibov da Moskova'nın güdümünde sorunu önlemeye çalışmıştır. Ama Moskova'nın sorunu çözmek ve ya önlemek gibi bir niyeti yoktur. Zira, Moskova SSCB'nin dağılması aşamasında cumhuriyetlerde etnik, siyâsî, askerî sorunlar oluşturarak kendisinin yeniden geri dönüşüne

¹⁶⁹ Mammadov İ., Azerbaycan'a Karşı Sumgayıt Tezgağı (Grigoryan'ın Dosyası), Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s. 198.

¹⁷⁰ *Azerbaycan Respublikası. 1991-2001*, Haz. T. Gafarov, Bakı Dövlət Universiteti, 2001, s. 57. Nitekim, bu olaylar sonrasında yurtdışındaki Ermeni lobisi harekete geçerek özellikle ABD ve Fransa'da bir dizi gösteriler düzenlemiş ve göstericiler bu ülkelerdeki SSCB Büyükelçilikleri önünde toplanmıştır. Bu gösterilerin bazıları Haziran'a kadar devam etmiştir. Bkz. Aliyarov S., "Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 60, yıl 1989, s. 103; Taşkıran C., *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları 195, s. 149.

nedenler hazırlanmıştır.¹⁷¹ Karabağ, Rusya'nın bölgede kalmak nedenlerinden sadece biridir. Eylül 1991 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kendisini tek yanlı olarak "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" ilan etmiştir. Aslında bu, Karabağın Ermeni milletvekilleri arasında da ciddi görüş ayrılıklarının olduğunun belirtisidir. Zira, o ana kadar Karabağın Ermenistan'a birleştirilmesini iddia edenler, şimdi onu bağımsızlığı iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Yasadışı yapılan halk oylamasında Karabağ'ın bağımsızlığı onaylanmıştır. Aynı yılın 26 Kasım tarihinde ise Azerbaycan parlamentosu Karabağ'ın özel statüsünü kaldırarak, bölgeyi oluşturan beş ili Azerbaycan'ın diğer illeri konumuna getirmiştir.¹⁷²

Öte yandan Ermenistan'dan 200 bin civarında Azerbaycan Türkleri kendi yurtlarından kovulduktan sonra bu defa Ermeni silahlı birleşmeleri Karabağ'ı Türklerden arındırmaya başlamışlardır. Azerbaycan tarafının söz konusu silahlı baskınların önüne geçme girişimi ise Moskova tarafından engellenmiştir. Nitekim, aynı yılda Moskova Azerbaycan'da silahların toplanmasına başlamış, halkın elindeki av silahlarına dahi el konulmuştur.¹⁷³ Böyle bir ortamda 14-18 Eylül 1991 tarihinde Rus askerlerinin denetimi altında Ermeni askerî birlikleri Goranboy iline bağlı köylere saldırılar düzenleyerek çok sayıda köyü ateşe vermişlerdir.¹⁷⁴ Diğer taraftan Ermenistan kendisini güvence altına almak

¹⁷¹ Rusya eski Sovyet cumhuriyetlerinde kendi etki alanlarını korumak adına benzer sorunları Kazakistan'da Kazaklarla – Ruslar, Kazakistan ile Özbekistan sınırından, Özbekistan'da Ahıska Türkler'ine karşı uygulanan şiddet ve göçe zorlama, hatta Ukrayna'da Batı ve Doğu Ukraynalılar arasında, Gürcistan'da Osetya, Abhazya sorunlarını körüklemiş, bunlar arasında Karabağ, Osetya ve Abhazya'da başarılı olmuştur.

¹⁷² *Siyâsî tarih*, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti neşriyyatı, 1998, kısım II, s. 320-330.

¹⁷³ Ermenistan'da askerî birlikler Rus komutanların denetiminde oluşturulmuştur. 1989 yılında Ermeni Millî Hareketinin askerî kanadı oluşturulmuş ve Ermeni Millî Ordusunun Fedaileri adını almıştır. Bunlar Ermenistan'la sınır bölgesinde bulunan Azerbaycan ilçesi Kazak'a 24 Mart 1990 tarihinde silahlı saldırı düzenleyerek 9 kişiyi katletmişlerdir. Söz konusu bölgedeki Sovyet askerlerinin gözleri önünde bir aileye ait ev ateşe verilmiş, evdeki insanlar diri diri yakılmışlardır. 2 Ağustos 1990 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan Körfez Savaşı ile birlikte Ermenistan yönetimi depremzedelere (1988 yılında gerçekleşen Leninekan depreminde 100 bin civarında insan ölmüştür) yardım adı altında yurtdışındaki Ermeni lobilerinin yönlendirmeleri ve mali desteği sonucu silah almaya başlamıştır. Bunu dönemin SSCB İçişleri Bakanlığına bağlı milis kuvvetlerinin başkomutan yardımcısı Boris Smislov'un açıklamaları da kanıtlamaktadır. Smislov, "Ermenistan yönetiminin engelleyici tutumu nedeniyle Ermeni militanlarının elinde çok sayıda silahların olduğunu ve bunların toplanmadığını" söylemiştir. Bkz. *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1992, s. 58.

¹⁷⁴ AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8961, vr. 22; Süleymanov M., *Azerbaycan ordusu. 1991-1993.*, Bakı: Karabağ neşriyyatı, 1994, s. 85-86.

için 1991 yılının Aralık ayında Rusya ile “Güvenlik, Askerî destek ve İşbirliği Antlaşması”nı imzalamıştır.¹⁷⁵

Aslında dönemin Rusya yönetimi, Azerbaycanı kaybedeceğini bildiği için Ermenistan`ı Karabağ aracılığıyla kendisine bağlamanın yollarını aramaktadır. Yapılan anlaşma da Rusya`ya Ermenistan`da önemli imtiyazlar tanımıştır. Rusya, Ermenistan`da kendi askerî konumunu korumanın yanı sıra, güvenlik gerekçesiyle buradaki stratejik ve askerî bölgeler üzerinde de tam denetim sahibi olmuştur. Karabağa odaklanmış Ermeni kamuoyu ise Rusya`sız Ermenistan`ın varlığının olmayacağı bilinciyle bütün bu imtiyazları Moskova`ya tanımaya hazırdır.

Eylül 1991 tarihinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında ilk görüşme gerçekleşmiştir. 23 Eylül`de Jeleznovodski`de Rusya ve Kazakistan aracılığıyla yapılan Azerbaycan-Ermenistan görüşmesinde bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma gereği taraflar arasında ateşkes ilan edilmekte, sorunun çözümü ise oluşturulacak bir heyete havale edilecektir. Ama, Azerbaycan`da muhalif örgütler Ayaz Mutallibov`a karşı Azerbaycan Millî Ordusu`nun oluşturulmasının zarureti meselesini gündeme getirince, Rusya`nın baskısı ile Ermenistan anlaşmadan çekilmiştir. Ulusal ordunun oluşturulmasından tedirgin olan Moskova yanlısı Azerbaycan yönetimi ise 19 Kasım`da ülkede her ilin kendi savunma birliklerini oluşturulmasına karar vermiştir. 22 ilde askerî-savunma birliklerinin örgütlenmesine başlanmıştır. Askerî Savunma Bakanlığının başına ise Sovyet ordularında hizmet etmiş General Valeh Berşadlı getirilmiştir.¹⁷⁶

Merkezi ve düzenli bir ordu sisteminin oluşturulması yerine il savunma birliklerinin kurulması Azerbaycan için çok kötü sonuçlar doğuracak olaylara neden olmuştur. Zira, bu durum cephede askerî birlik ve disiplin anlayışının yok olması ve önemli gerilemelerin yaşanmasına yol açmıştır. Daha da kötüsü, savunma birliklerinin komutanları il yönetimince atandıktan sonra, Askerî Savunma Bakanı tarafından onaylanmaktadır. Bu da hükümetin gerektiğinde orduya il yönetimi tarafından müdahale etmesine yol açmaktadır. Bütün askerî başarısızlıkların altında bu askerî yönetim bozukluğu yer almıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ AMBA Tarih İnstitüsü Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8961, vr. 23.

¹⁷⁶ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 263, vr. 78.

¹⁷⁷ *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 321.

14 Şubat 1992 tarihinde BDT'nin Minsk şehrinde yapılan toplantısında Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan ve Moldova kendi ordularını oluşturmak istediklerini net biçimde dile getirerek Kızıl Ordu'dan onlara düşen "miras oranlarını" talep etmişler. Paylaşım gereği Azerbaycan Kızıl Ordu'da %4.3, Ermenistan ise %2.8 paya sahiptir.¹⁷⁸ Bu durum karşısında Moskova yönetimi acil önlemler alarak, Azerbaycan'ı bu talebinden vaz geçirmeye çalışmıştır. Öncelikli olarak Azerbaycan'da Rus askerî birliklerinin denetiminde bulunan askerî üslerdeki askerî teçhizatları, cephaneleri gizlice Rusya'ya taşırken, geride kalanları kullanılamaz hale getirmeye başlamıştır. Önemli bir kısmı ise toprağa gömülmüştür.¹⁷⁹ Öte yandan Rus orduları tarafından silahlandırılan Ermeni askerî birlikleri bütün sınır boyunca saldırıya geçirilmiştir.¹⁸⁰ 21 Şubat'ta Gaybalı, Malıbeyli, Aşağı Kuşçular ve Yukarı Kuşçular gibi stratejik öneme sahip bölgeler Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmiştir. 25-26 Şubat 1992 tarihinde Karabağ'da yerleşen Rusya'ya bağlı 366. alayın (3 askerî birlikten oluşmaktadır) desteği ile Ermeniler Hocalı'da soykırıma imza atmışlardır. 20. Yüzyılın sonlarında Srebrenitsa ile birlikte dünyanın en büyük soykırım olarak değerlendirilen Hocalı olayları büyük çoğunluğunu çocukların ve kadınların oluşturduğu 613 kişi vahşice öldürülmesi, 487 kişi yaralanması, 1257 kişi esir alınması ve 8 aile tümünden katledilmesi ile akıllarda kalmıştır. Kimliği belirlenemeyen yüzerce ceset parçalanmış, kadınların göğüsleri kesilmiş, karnı ve cinsel organları yırtılmış, hamile kadınların karnı yarılarak çocukları çıkarılmış ve bu çocukların kafası parçalanmış, erkek cesetlerinin bacakları ve vücutlarının çeşitli kısımları koparılmıştır. Olaydan bir gün sonra (daha sonra kendisi de Karabağda şehit olan) gazeteci Cengiz Mustafayev tarafından kayda alınan görüntüler insanlık dışı bir vahşetin yaşandığının belgesi olarak günümüze kadar kalmıştır.¹⁸¹

Olay Azerbaycan kamuoyunda şok etkisi uyandırmıştır. Bu durum karşısında Moskova yönetimi ile kendi halkı arasında sıkışıp kalan A. Mutallibov yönetimi istifa etmek zorunda kalmıştır. Yönetim yeni Cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar Parlamento Başkanı Yakub Mehmetov'a verilmiştir. Ama 15 Mayıs darbesi ile tekrar yönetime gelmeye çalışan A. Mutallibov başarısızlığa uğrayınca Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır.

¹⁷⁸ AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 127.

¹⁷⁹ Gömülen silahlar ve roket başlıkları zaman zaman bulunarak imhası bugün de devam etmektedir.

¹⁸⁰ Hatta Rusya'ya bağlı Kafkasya Komutanlığının 366. Alayı Şuşa'yı top ateşine tutmuş, eski Kızıl Ordunun 4 ve 7. Alayları ise Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankenti civarındaki Türk köylerini boşalttırmıştır.

¹⁸¹ Geniş bilgi için bkz. *Hodjalı, Hronika genoçida*, Baku: Elm, 1993, s. 152.

Bu durum, yönetimin fiilen Azerbacyan Halk Cephesi'nin eline geçmesine yol açmıştır.¹⁸² Azerbaycan'daki bu iç karışıklığı fırsata çeviren işgalci Ermeni birlikleri Dağlık Karabağ'ın Türkler yaşayan en önemli kenti Şuşa'nı işgal etmiştir.¹⁸³

Karabağ sorununa endeksli olarak belirlenen Azerbaycan'ın siyâsî gündemi yaşanan olaylardan başdöndürücü bir hal almıştır. Azerbaycan halkı kadar çevre ülkeler de aslında bölgede neyin olup bittiğini öğrenmeye çalışmaktadırlar. Birkaç senede kan gölüne çevrilen bölgedeki gelişmeleri yakından izleyen ülkelerin başında gelen Türkiye de olaylara diplomatik tepki dışında pek bir etki gösterememiştir. Aslında bu dönemde Türkiye'de Azerbaycan'a siyâsî bakışlarda da farklılık vardır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal açıkça belirtmese de yönetime AHC'nin gelmesine taraftardır. Nitekim, demokratik değerlere öncelik tanıyan yapısıyla öne çıkan Özal'ın, AHC'nin Lideri Ebulfez Elçibey'e büyük saygı duymaktadır. Onu Sovyet yapısı içinden çıkan ender demokrat kimlikli lider olarak tanımlamaktadır. Bunu ülkenin Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov olduğu halde 15 Mart 1991 yılında Bakü'ye düzenlediği ziyarette de açıkça belirtmiştir. Nitekim, Bakü'de Türkiye Cumhuriyeti'nin Büyükelçilik binasının açılışına katılan T. Özal, Ahundov Bağ'ını dolduran büyük kalabalığın önüne E. Elçibey'le birlikte çıkmış, ona olan desteğini de gösterdiği ilgiyle açığa vurmuştur. Özal'ın biraz da duygusal söylemine ve idealist siyasetine karşılık Başbakan Süleyman Demirel Azerbaycan'da dengeleri bilen biriyle çalışmak taraftardır. Buna karşılık Ayaz Mutallibov'un da S. Demirel'in arzuladığı isim olmadığı açıktır. Nitekim, Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştiren A. Mutallibov'un belirsiz tavırları Türkiye resmîlerinde ona karşı güvensizliğe neden olmuştur. Oysa, aynı dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı olan Haydar Aliyev ise Türkiye'ye karşı güven algısı oluşturabilen devlet adamı kimliği ile hareket etmektedir. S. Demirel, H. Aliyev'in Sovyet Azerbaycanı'nın başında bulunduğu dönemi iyi bildiğinden ve o dönemde Aliyev'in izlediği siyasete bizzat Başbakan sıfatı ile tanıklık ettiğinden Aliyev'in Azerbaycan'ın başına geçmesinde isteklidir.¹⁸⁴

E. Elçibey'in Cumhurbaşkanlığına gelmesi öncesinde Türkiye bölgede yaşanan olaylarla ilgili olarak Azerbaycan'ı destekler tavır alsa da, olaylara Bakü'nün bakış

¹⁸² *Azerbacyan tarihi*, c. VII, s. 325-332.

¹⁸³ A.g.e., s. 329.

¹⁸⁴ Hasanoğlu M. – Cemilli E., *Güney Kafkasya'da ABD Politikası*, İstanbul: İQ Yayınları, 2006, s. 36.

açısından bakmadığı anlaşılmaktadır. A. Mutallibov'un yönetimde bulunduğu yıllarda Türkiye ile Azerbaycan arasında gereken sıcak ortam kurulamamıştır. Buna neden Mutallibov'un dönemin Rusya yönetimine devamlı tavizler veren siyaseti ile kendi iktidarını koruma çabaları olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan ile Türkiye arasında devlet düzeyinde üç anlaşma yapılmıştır. Bunlardan ilki 2 Ocak 1992 tarihinde "Türkiye-Azerbaycan Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması", ikincisi ise 24 Ocak 1992 tarihinde Ankara'da imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması" olup, 1980'lerde Sovyet denetiminde Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan kültürel yönlü anlaşmaların devamı niteliğini taşımaktadır. Bu da Mutallibov yönetiminin Moskova'nın gölgesinde olmasından kaynaklanmıştır. Üçüncü anlaşma ise 6 Mart 1993 tarihinde imzalanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Eğitim, Kültür, Bilim ve Haberleşme anlaşmasıdır.¹⁸⁵

Türkiye kamuoyunda ise Karabağ olayları geniş yankı bulmuştur. Özellikle Hocalı katliamı ve Şuşa'nın işgali İstanbul ve Ankara'da çeşitli parti ve sivil toplum örgütlerince düzenlenen gösterilerle protesto edilmiş, Rusya Büyükelçiliği ve Başkonsolosluğu önünde gösteriler yapılmıştır.¹⁸⁶ Bu gösterilerin öncesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Karabağ'la ilgili bir dizi toplantılar gerçekleştirilmiştir. 19 Şubat 1992 tarihinde TBMM'nin olağan toplantısında Başbakan sıfatıyla Süleyman Demirel Karabağ üzerinden Batı'ya bir mesaj vermiştir. Demirel "Batı, Karabağ sorununda Ermenistan'ı destekler ve Ermenistan uzlaşmaz bir tutum takınırsa, bölgesel bir savaş çıkar" açıklamasında bulunarak ABD, Rusya ve Batı Avrupa ülkelerine uyarıda bulunmuştur.¹⁸⁷

23 Mart 1992 tarihinde Haydar Aliyev, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı sıfatıyla Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirdir. Aliyev'in statüsü onun Ankara'da nasıl karşılanacağına ilişkin bir dizi sıkıntılara neden olsa da, eski SSCB Politbüro üyesi olması onun Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel

¹⁸⁵ Oduncu, S.S.C.B.'nin Dağılmasından, s. 93.

¹⁸⁶ Kurbanov E., "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", Avrasya Etütleri, cilt 3, sayı 4, Kış 1996-1997, s. 8

¹⁸⁷ Taşkiran, a.g.e., s. 166-167.

tarafından kabul edilmesine sebep olmuş, hatta bu görüşmeler sonunda Türkiye ile Nahçıvan arasında bir protokol imzalanmıştır.¹⁸⁸

Aslında Türkiye SSCB'nin dağılması ile yeni sınır komşuları, özellikle de Ermenistan'la iyi ilişkiler kurmayı hedefliyordu. Bunda Türkiye'nin Ermeniler'le yaşadığı son yüz yıllık acı deneyimi unutturmak istemesinin de etkisi büyüktür. Bu amaçla Türkiye ekonomik sıkıntılarla yüzleşen Ermenistan'a insani yardımda dahi bulunmuştur. Yabancı ülke ve kuruluşların yaptıkları insani yardımların Türkiye üzerinden Erivan'a ulaşmasına kolaylık sağlayan Ankara yönetimi, 25 Haziran 1992 tarihinde imzalanacak Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) örgütüne Ermenistan'ı da kurucu üye olarak davet etmiştir.¹⁸⁹ Bunda 1991 yılı Ekim ayında Ermenistan'da yönetime gelen Levon Ter-Petrosyan'ın da etkisi az değildir. Ter-Petrosyan bölgesel ilişkilerini geliştirmenin ülkenin ekonomik sorunlarını çözmekte önemli katkı sağlayacağını düşünmektedir.¹⁹⁰ Ama, Ter-Petrosyan olayları denetlemek gücüne sahip deyildir. Rusya faktörü sorunun oluşmasından bu güne kadar her safhada belirleyici olduğundan, Erivan'ın Moskova'nın istekleri dışında hareket etmesi düşünülmemelidir. Nitekim, Karabağ'da yaşanan gelişmelerde olayların şiddetini artırması Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin başlamadan bitmesine neden olmuştur.¹⁹¹

2.3. Azerbaycan'ın İç Siyasetindeki Dinamikler

15 Mayıs 1992 tarihinde Bakü'de yaşanan darbe ve karşı darbelerle AHC fiilen yönetimi ele geçirmiştir. İki günde yaşanan iki darbeden yararlanan Ermeniler Laçın

¹⁸⁸ H. Aliyev'in bu ziyareti Türkiye'yi Karabağ konusunda harekete geçirmiş, bizzat Başbakan Demirel AGİK düzeyinde bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Bunun sonucunda Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de "Dağlık Karabağ bölgesinde barış için uluslararası bir konferans" düzenlenmesi ve konferansın Minsk'de yapılması kararlaştırılmıştır. Temmuz 1992 yılında Minsk'te yapılan bu konferans Karabağ sorununda Minsk sürecinin de başlamasına neden olmuştur. Bkz. Taşkıran, a.g.e., s. 167-169.

¹⁸⁹ Dikkaya M. – Bakır M., "Türkiye Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Olası Etkileri", Yeni Dönem Türk Dış Politikası, ed. O. Bahadır Dinçer, H. Özdal, H. Necefoğlu, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s. 247.

¹⁹⁰ Gürses E., "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Avrasya Dosyası – Azerbaycan Özel, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Avrasya Bir Vakfı, cilt 7, sayı: 1, İlkbahar 2001, s. 257.

¹⁹¹ Latifaci N., *Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türkiye – Azerbaycan – Ermenistan İlişkileri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Sakarya 2001, s. 71.

koridorunu ele geçirerek Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantıyı kurmayı başarmışlardır.¹⁹²

AHC-Müsavat koalisyonlu yeni yönetimde Müsavat Partisi Başkanı İsa Kamber Millî Meclis Başkanı, 7 Haziran 1992 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle de AHC Başkanı Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı görevlerini üstlenmişlerdir. Meslek itibariyle tarih alanında bilim adamı olan her iki isim Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketinde önemli rol oynamış ve toplumca da sevilen şahsiyetler olmalarına karşılık her türlü politik deneyimden ve diplomatik yetenekten yoksundurlar. Aslında oluşturulan yeni yönetimde devlet ve siyasal geleneği bilen birkaç isim dışında hükümette yer alan diğer isimler sokak gösterilerini yöneten isimler olarak bilinen kişilerdir. Oluşturulan kabinenin yeni üyelerinin neredeyse tamamı özgürlük hareketine katılmadan önce üniversitelerde öğretim üyeliği yapan isimlerdir. Dışişleri Bakanı görevine üniversitede fizik öğretmeni Tevfik Kasımov, Millî İstihbarat Bakanı görevine tarihçi Sulheddin Ekberov, Başbakanlığa ise üniversitede ekonomi dersleri veren Penah Hüseyinov getirilmiştir. Bir başka öğretim üyesi Rahim Gazıyev'e ise Millî Savunma Bakanı görevi verilmiştir. Her ne kadar Rahim Gazıyev A. Mutallibov iktidarının son altı ayından beri bu görevi yürütse de, AHC'den olması sebebiyle yeni hükümette de görevde kalmıştır. İçişleri Bakanı görevi daha önce bu kurumda çalışmış İskender Hamidov'a verilse de, başına buyruk tavırları ve hayalci söylemleri ile ilk günden itibaren tüm eleştiri oklarının hedefi haline gelmiştir.¹⁹³ Özetle, *Cepheciler* (AHC ve Müsavat'ın siyâsî görüşlerinin taşıyıcılarına halk tarafından verilen isim) zor dönemde kolay biçimde geldikleri yönetimde her anlamda devleti/ülkeyi yönetme bilgisinden, tecrübe ve deneyimden büsbütün yoksunlardır.

AHC-Müsavat kolisyonu iktidarda olsa da, parlamentodaki dengeler eşittir. 15 Mayıs karşı darbesi sonucunda Azerbaycan parlamentosu feshedilmiş, eski parlamentodan 50 milletvekili seçilerek Millî Meclis oluşturulmuştur. Yeni meclisteki dağılım 25'i özgürlükçülerden, 25'i ise eski komünistlerden oluşmuştur. Resmî olmasa da oluşan yeni hükümet dört grup arasında bölüştürülmüştür:

- Elçibey yanlıları

¹⁹² AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 138.

¹⁹³ AMBA Tarih İnstitutu Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 138-139; ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 295, vr. 22; dosya 48, vr. 44-45.

- İsa Kamber yanlıları
- Rahim Gazıyev yanlıları
- ve İskender Hamidov grupu.

Rahim Gazıyev ve İskender Hamidov açık biçimde Cumhurbaşkanı makamına gelmek için çalışıyorlar ve yönetime geldiklerinde diktatör rejim oluşturarak bir tür “temizlik sürecini” gerçekleştirdikten sonra sivil ve demokratik yönetime geçileceğini vaatmişlerdir. Savunma Bakanı Rahim Gazıyev bazen de A. Mutallibov’dan yana tavır takınmakta, Parlamenter rejime geçilmesinin gerekliliğini savunarak kendisinin de Başbakan adayı olacağı bir rejimi desteklemektedir.

Dışişler Bakanı Tefvik Kasımov’a yöneltilen sert eleştirilerin başında, toprakları işgale uğramış, binlerce şehit vermiş ve 500.000’den fazla yurttaşının mülteci durumunda olduğu ülkenin gerçeklerini ve uğradığı haksızlıkları dünya kamuoyuna anlatamamak; Azerbaycan’ın Ermenistan’ı "abluka altına aldığı için" Ekim 1992 tarihinde ABD tarafından çıkarılan 907 no’lu yasayla Azerbaycan’a ambargo uygulanmasını önleyememek gelmektedir. Daha da önemlisi ABD *Özgürlüğe Destek Yasası*’na Ek 907 no’lu ek kararla Azerbaycan’a yapılacak her türlü insani yardımların kesilmesini talep etmiştir. Oysa, aynı dönemde siyâsî becerilerini kullanarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı Haydar Aliyev bizzat ABD’den Nahçıvan için insani ve tıbbi yardım almayı başarmıştır.¹⁹⁴

E. Elçibey’in devlet yönetimindeki deneyimsizliği, duygu dolu ve idealist söylemleri dünya siyasetinde de yalnız kalmasına neden olmuştur. Turgut Özal’ın bütün gayretlerine rağmen ABD yönetimi de E. Elçibey’in siyasetini desteklememiştir. Sadeliği ve içten davranışlarına rağmen bir Cumhurbaşkanı olarak konuşmalarında politik üslubu gözetmemektedir. Bu nedenden dolayı olsa gerek yakın diyalog içinde olduğu sadece iki devlet başkanı vardır: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev.¹⁹⁵ Yine dengeleri gözetmeyen konuşmalarından dolayı Azerbaycan’ın iki büyük komşusu olan İran ve Rusya’yı tam karşısına almıştır. Yönettiği ülkenin içinde bulunduğu durumu göze almayarak

¹⁹⁴ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 708.

¹⁹⁵ *Gazete Hayat*, 23 sentyabr (Eylül) 1991.

Cumhurbaşkanı düzeyinde İran`dan Güney Azerbacyan`ı talep etmesi İran`ın açık biçimde Ermenistan`ın safında yer almasına neden olmuştur.¹⁹⁶

AHC-Müsavet hükümeti döneminde Kelbecer'in kaybedilmesine karşılık cephede bir sıra başarılar da elde edilmiştir. Azerbaycan Dağlık Karabağ'da çözüme gitmek için savaşı Ermenistan topraklarına yaymayı denemiştir. Bu amaçla Kazak ilçesi yönünden Ermenistan sınırlarından içeri girilmiştir. Ama bu türden girişimler cephede savaşı bazı komutanların kendi özel teşebbüsleri gibi gözükmektedir. Nitekim Elçibey muhalefeti döneminde Ulusal Ordu oluşturmadığı için hep eleştirdiği A. Mutallibov'un hatalarını tekrarlamıştır. Merkezi ordu yönetiminin olmaması cephedeki durumun sık sık değişmesine yol açmaktadır. Özellikle Savunma Bakanı R. Gazıyev'in ve Birinci Ordu Komutanı Suret Hüseyinov'un açık biçimde Rusya'ya yakınlıkları bilindiği halde onlara karşı ciddi önlemlerin alınmaması Elçibey yönetimini başarısızlığa sürüklemiştir. 15 Mayıs 1992 tarihinde Rahim Gazıyev Azerbaycan`ın Savunma Bakanı sıfatıyla Taşkent`te Kızıl Ordu mirasının paylaşılması ile ilgili katıldığı toplantıda Azerbaycan`ın hakkına düşen payın Ermenistan`la eşit olmasına tek başına karar vermiştir.¹⁹⁷ Gazıyev, *Cepheciler*'in önde gelenlerinden birisi olmasına rağmen Rusya'nın desteklediği A. Mutallibov yönetiminin geri dönmesi bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Ermenistan cephesinde yaşanabilecek en ufak başarısızlığın hükümet değişimiyle sonuçlandığı Azerbaycan`da R. Gazıyev gizli faaliyetleri ile E. Elçibey'in düşürülmesi için her türlü yola başvurmuştur. Nitekim, daha sonra tutuklanıp sorgulandığı sırada "Rusya adına çalıştığını" itiraf etmiştir.¹⁹⁸ 15 Mayıs 1992 tarihinde Mutallibov'un devrildiği tarihten bir gün sonra Milli Meclis'te gerçekleştirdiği sert ve Elçibey'e yönelttiği eleştiri dolu konuşmasında *askerî diktatörlüğün* kurulmasını istemiş ve Mutallibov'un yönetimden gitmesine karşı çıkmıştır. Hatta, Gazıyev kendisini bir diktatör aday olarak göstermekten çekinmeyerek, parlamento önüne toplanan kalabalığa bağırıp çağırması, kendisine sevgi gösterisinde bulunanları korumalarına ellerindeki kalaşnikof marka silahlarla dağıtmalarını emretmiştir. Gazıyev'in hesaplarına göre o, 18 Mayıs 1992 tarihinde *diktatör* ilan edilmesi gerekirdi. O, bu göreve o denli titiz hazırlanmıştı ki, hatta *diktatör* ilan edileceği sırada okuyacağı metni önceden hazırlamış ve kurşuna dizdireceği kişilerin listesini de kafasında belirlemiştir. Ona göre, öncelikle eski komünistlerden 50 kişi asılacak ve böylece toplumda yönetime karşı korku

¹⁹⁶ Elçibey devlet başkanı sıfatıyla İran ve Çin'de yaşayan Türklere yönelik etnik baskıları sert bir dille eleştirmiştir. *Azerbaycan Respublikası. 1991-2001*, Bakı 2001, s. 77.

¹⁹⁷ *Gazete Respublika*, 30 dekabr (Aralık) 2000.

¹⁹⁸ *Gazete Halq Gezeti*, 2 noyabr (Kasım) 1997.

uyandırılacak, bunun sonucu olarak da bütün sorunlar “tere yağından kıl çeker gibi” çözülecektir.¹⁹⁹ “Haydar Aliyev, yönetime geldikten sonra sahip olduğu devlet yönetim deneyimi ve siyâsî tecrübe sayesinde Rahim Gazıyev, Suret Hüseyinov, Alikram Hümbetov üçlüsünün mahkeme önünde yargılanmasını sağlamıştır”.²⁰⁰

Öte yandan, bir çok ülke siyâsî tarihinde yaşandığı gibi Azerbaycan`da da toplumun ezici çoğunluğunun tepkisi sonucu düşmüş bir iktidar sonrasında oluşan yeni iktidara destek veren siyâsî-sosyal gruplar kısa bir süre sonra kendi aralarında bölünmeye başlamış ve tek başına iktidara talip olma yolunu tercih etmişlerdir. “AHC-Müsavat koalisyonunu iktidara taşıyanlar onların güçlenmesini istememişlerdir. Hükümetin ilk icratlarından biri 3 Haziran 1992 tarihinde aldığı “Siyâsî Partiler Yasası” kararı olmuştur. Buna dayanarak parlamento çevresini iktidar isteği taşıyan bir dizi siyâsî parti ve sivil toplum kurumları sardı: Azerbaycan Millî İstiklal Partisi (AMİP), Türk Dünyası Birliği Partisi (TDBP), Çağdaş Turan Partisi (ÇTP), Müsavat Partisi, Boz Kurt Partisi, Azerbaycan Demokratik İstiklal Partisi, Vatandaş Birliği Partisi, Azerbaycan İslam Partisi, Büyük Azerbaycan Uğrunda Mücadele Birliği, Azerbaycanın Karabağa Nicat Cemiyeti, Vatan Cemiyeti, Azerbaycan Kültür Vakfı, Gelişim Birliği, Hacı Zeynalabidin Tağıyev Hayriye Vakfı, Bakülü Cemiyeti, Bakü Güzel Sanatlar Merkezi ve ülkedeki küçük azınlıklara yönelik faaliyet gösteren Rus Topluluğu; Sodrujestvo (Birlik) Cemiyeti; Azerbaycan Slavyan Kültür Merkezi; Azerbaycan Kazaklar Birliği; Lezgi Millî Merkezi; Avar, Ronay Kürt, Tat, Dağıstan Cemiyeti; Tatar, Gürcü, Ukraynalı, Talış Topluluğu; Dağ ve Avrupa Yahudileri Dini Topluluğu gibi etnik-kültürel oluşumlar ve *Azerbaycan Özgür Öğretmenler Birliği* gibi sosyal-toplumsal teşkilatlar hızlı bir şekilde örgütlendiler.”²⁰¹ 1993 yılı ortalarında Azerbaycan`da 30 civarında siyâsî parti ve sivil toplum örgütü bulunmaktadır.²⁰²

AHC-Müsavat koalisyonu A. Mutallibov yönetiminden devraldığı toplum nezdinde Haydar Aliyev’i karalama kampanyasını devam ettirmeye başlamıştır. Bu kapsamda gerek Mutallibov, gerekse de AHC yönetimi “Aliyev’in komünist geçmişine ve Brejnev iktidarındaki konumuna” göndermelerde bulunarak toplum nazarında siyâsî imajını yok etmeye çalışmıştır. Aslında Mutallibov ve AHC-Müsavat koalisyonu döneminde yönetim

¹⁹⁹ Gazete *Azerbaycan*, 16 may (Mayıs) 1999.

²⁰⁰ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 710-711.

²⁰¹ A.g.e., s. 711.

²⁰² *Hürriyyet gazetesi*, 4 may (Mayıs) 1994; *Azerbaycan Respublikası. 1991-2001*, s. 75.

boşluğu ve yetersiz devlet otoritesinin olmayışı sebebinden Azerbaycan “bir devlet içinde iki devlet (Azerbaycan Cumhuriyeti ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)” gibi bir paradoks yaşamaktadır. Bunun önüne geçmek için AHC-Müsavat yönetimi Nahçıvan’ın özerklik statüsüne son vermek istemiş, başaramayınca “Aliyev’in buna engel olduğunu” beyan etmiştir.²⁰³ İ. Mehmetov’un da belirttiği gibi, “oysa, AHC ve Müsavat gibi topluma ulusalcı söylemler beyan eden iktidardaki bu önemli parti temsilcilerinin bilmesi gereken en önemli şey, Nahçıvan’ın ilhakı için Ermenistan’ın öteden beri onun özerk statüsünün kaldırılması yolunda verdiği uğraştır. Siyâsî bilgisizlik ve dengesizlik farkında olmadan bazen Bakü’nün Erivan’la aynı dili konuşmasına neden olmuştur. Her şeyden önce böyle bir teklifi ortaya atmak siyaseten ve hukuken olanaksızdır. Zira, Nahçıvan’ın özerk statüsüne son vermek, 16 Mart 1921 tarihli Moskova, 13 Ekim 1921 tarihli Kars ve 1969 tarihli Viyana antlaşmalarını hükmen geçersiz ilan etmektedir. Oysa, Ayaz Mutallibov ve *Cehpeciler*’in iktidarı boyunca Nahçıvan neredeyse ulaşımaya kapatılmış ve adeta kuşatmaya alınmıştır. Bölgeye elektrik, doğalgaz ve yakıt verilmediğinden bölge ağaçlarının %70’i ısınmak amacıyla kesilerek yakılmıştır. Nahçıvan’ın tek yardım kaynağı Türkiye olmuş ve H. Aliyev bizzat bölgenin uluslararası antlaşmalarca tayin edilmiş özerklik statüsünden yararlanarak bir Türk yurdu gibi Nahçıvan’ın Ermenistan, Rusya ve İran tarafında yutulmasını engellemeye çalışmıştır”.²⁰⁴

H. Aliyev karşıtı kampanya AHC-Müsavat koalisyonunu toplum nazarında psikolojik olarak çökertmiştir. Şubat 1993 yılında muhalefet partilerinin katılımıyla AHC-Müsavat koalisyonuna karşı oluşturulan cephe ile hükümet ikinci büyük darbe almıştır. 18 Şubat tarihinde 21 siyâsî partinin katıldığı toplantıda Millî Meclis’in ve Bakanlar Kurulu’nun feshi ve Cumhurbaşkanlığı öncülüğünde *Olağanüstü Ulusal Devlet Kurtuluş Komitesi*’nin oluşturulması talep edilmiştir.²⁰⁵ Aynı günlerde Kelbecer’in Ermenilerce işgali iktidarı siyâsî kaosa sürüklemiştir. Durumdan çıkış yolu olarak, İçişleri Bakanı İskender Hamidov ülkede olağanüstü hal ilan edilmesini, partilerin kapatılmasını, sıkıyönetim uygulanmasını talep eden bir öneride bulunmuştur.²⁰⁶ Bu öneri doğrultusunda

²⁰³ *Muhalefet gazetesi*, 4 fevral (Şubat) 1993.

²⁰⁴ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 711-712; Ayrıca bkz. *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 334-335.

²⁰⁵ *Hayat gazetesi*, 20 fevral (Şubat) 1993, No: 22.

²⁰⁶ *Yeni Müsavat gazetesi*, 20 may (Mayıs) 1999.

hükümet 3 Nisan'da ülke genelinde olağanüstü hal, 8 Nisan'da ise başkent Bakü'de belli saatlerden sonra sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.²⁰⁷

Önemli sorun şu ki, hükümetin bir kanadından gelen öneriye, öteki kanadı tarafından sert tepki gösterilmiştir. Yönetim içinde fikir birliğinin olmayışı, AHC-Müsavat hükümetini çaresiz konuma düşürmüştür. Kendi taleplerini kabul ettiremeyen yetkililer ise diğerlerini “hainlikle” suçlamaktadırlar. Hükümet içinde iç hesaplaşmalar başlamıştır. “Rahim Gazıyev’i etkisiz hale getirmek için planlı biçimde Suret Hüseyinov’u himaye etmeye ve “yüceltmeye” başladılar. Söz konusu dönemde Suret Hüseyinov, Gence’deki askerî birliklerin başında bulunmaktadır. İktidar onu “savaş gazisi” ilan ederk 8 Ağustos 1992 tarihinde alay komutanı, 8 Eylül’de ise (sadece bir ay içinde) Azerbaycan Millî Kahramanı ve Cumhurbaşkanı’nın Dağlık Karabağ ve Cephe Bölgesinde Özel Askerî Yetkilisi (böyle bir görev hukuken ve yasal olarak mevcut olmadığı halde) ilan etmiştir. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Savaş hattında gerçekleşen bir dizi başarısızlıklar Cumhurbaşkanı’nın Suret Hüseyinov ve Rahim Gazıyev’i görevlerinden almasına neden olmuştur”.²⁰⁸

Bu durum karşı tarafı da harekete geçirmiştir. R. Gazıyev, S. Hüseyinov ve E. Hümbetov üçlüsü cephede bir dizi başarısızlığa neden olarak bu yolla hükümeti düşürmenin planlarını yapmaya başladılar. Bu amaçla “Aralık 1992 yılında Kelbecer’deki stratejik noktaları boşaltmakla düşmana açıkça işgal için ortam hazırlanmıştır. Hüseyinov’un başıbozukluğuna rağmen Kelbecer halkı ve gönüllü birlikler 3 Nisan 1993 yılında bölgenin Ermenilerce işgal edilmesine kadar düşmana karşı şiddetle mücadele etmişlerdir. Ancak, güçlerin eşit olmaması ve en önemlisi ordu tarafından terkedilmişlik, Kelbecer’de tam 15.000 insanın esir düşmesine neden olmuştur. Kelbecer’i işgal eden Ermeniler burada tam bir Soykırım gerçekleştirdiler. Çocuklar ve yaşlılar buldukları yerde kurşuna dizildiler. Kelbecer ilinin 114 yaşam alanı işgal edilmiştir. 500’den fazla müessese, 13.000 ev ve özel mülk ile 100.000 büyükbaş hayvan, 500.000 baş davar, 5.000 at, 1 milyon kuş (tavuk, ördek, kaz ved.) 50.000 arı kovanı, 195.000 halı Ermenilerce el konularak Ermenistan’a götürülmüştür. Kuşatmayı yaramayan insanlar ya öldürüldüler, ya da esir olarak el geçirildiler. Çağdaş dünyanın gözleri önünde cereyan eden bu katliam Türkiye dışında hiçbir Avrupa ülkesi basınında yer almamıştır. Sonradan esirlikten

²⁰⁷ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 712.

²⁰⁸ A.g.e., s. 712.

kurtulanlar Ermenilerin esirlere yaptıkları korkunç işgencelerden söz etmektedirler. Çatalla dişleri sökülen, tecavüze uğrayan, göğüsleri kesilen, karınları yarılarak öldürülen insanların dramı dönemin Azerbaycan yönetiminin ve askerî yetkililerinin beceriksizliği ve hatası olsa da, uluslararası insan hakları örgütü ve kuruluşlarının varoluş gerekçelerini de sorgulatmaktadır”.²⁰⁹ Kelbecer’le birlikte sınır bölgelerinde 130 Azerbaycan köyü Rus ve Ermeni birliklerince işgal edilmiştir. Bu köylerde barınan 60 bin Azerbaycanlı ülkenin iç bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. 4 Nisan günü Kelbecer tamamen Ermenilerin eline geçtiği sırada Dağlık Karabağ dahil Azerbaycan’ın toplam 7500 km² toprağı Ermenistan’ın işgali altına geçmiştir. Bu saldırılar sonucunda özellikle Laçın ve Kelbecer’in işgali, Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında kara yolunun açılmasına neden olmuş ve Ermenistan Karabağ’la sınır konumuna gelmiştir.²¹⁰

E. Elçibey dönemini Azerbacyan-Türkiye ilişkileri adına başarılı bulduğunu açıklayan A. Demir, açıklamalarında taraflar arasında kırınlıkların olduğunu da gizletmemektedir. Ona göre, “Türkiye ile Azerbaycan’ın ilişkileri genel anlamda olumlu ve gelişen bir seyir izlemekle birlikte, birçok sorun ve anlaşmazlık da meydana çıkmıştır. Özellikle Ermeniler ile mücadelede Türkiye’nin sınırlı askerî ve tam bir siyâsî destek vermemesi, Ermenilere karşı kesin bir başarının sağlanamaması ve ülke içinde huzursuzluğa sebep olmuştur. Kelbecer’deki Ermeni saldırılarından kurtulmak için Türkiye’nin lojistik destek verebileceği halde bunu yapmamasından dolayı E. Elçibey üzüntüsünü dile getirmiştir. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal, beş ülkeyi kapsayan Türk Cumhuriyetleri gezisine çıkmış ve bu gezi sırasında Azerbaycan’a uğrayarak, Türkiye’nin Azerbacyan’ın yanında olduğunu ancak savaşı Azerbaycan’ın kendisinin kazanması gerektiğini söylemiştir”.²¹¹

Yaşanan bu gelişmeler karşısında Rusya askerî, siyâsî, lojistik anlamda Ermenistan’ın yanında yer almanın dışında Azerbaycana karşı da toprak taleplerini gündeme getirmeye başlamıştır. Rusya’nın Moskova’da bir araya getirdiği küçük bölücü etnik grupların temsilcileri Azerbaycan’dan toprak talep etmeye başladılar. Sözde “Lezgistan Devleti” iddiasıyla ortaya çıkan SADVAL (Birlik) terör örgütü Ermenistan’ın

²⁰⁹ A.g.e., s. 712-713.

²¹⁰ Nedim Yalçın, “Karabağ Ermenistan Oldu”, *Zaman gazetesi*, 5 Nisan 1993.

²¹¹ Demir, *Türk Dış Politikasında*, s. 97.

Nairi bölgesinin Lusoker kasabasındaki Rus askerî üssünde askerî eğitim almaktadır.²¹² Rusya, Lezgiler adına Azerbaycan'dan toprak talep ederken, Lezgilerin toplu halde yaşadıkları Dağıstan'ı kendi yönetimi altında bulundurmaktadır. Öte yandan bu iddialar, Azerbaycan'daki Lezgi azınlığı tarafından sert tepki görmüş ve SADVAL terör örgütü Azerbaycan Lezgileri arasında kabul görmemiştir.²¹³ Aynı söylem, Moskova destekli ayrılıkçı Talış etnik kimliğine mensup gruplarca da dile getirilmiş, ama başarısızlığa uğramıştır.

Bu yöntemlerle etkili olamayacağını anlayan dönemin Rusya yönetimi Azerbaycan'da gizli darbe ve iç savaş planları hazırlamaya koyulmuştur. Oluşumun başına Moskova'da bulunan Ayaz Mutallibov getirilmiştir. Onu, Bakü'de Hacı Abdul önderliğinde, ilginç biçimde bu defa dinsel içerikli söyleme dayalı propagandayla kamuoyunun gündemine getirmeye başlamışdılar. Öte yandan hükümet tarafından gözden çıkarılmış Suret Hüseyinov, Ali İkram Hümbetov ve eski Savunma Bakanı R. Gaziyev darbe planının içine çekilmişdiler. Oluşacak yeni hükümette bu insanlara verilecek görevler de belirlenmiştir. Bu amaçla Suret Hüseyinov 28 Ocak 1993 tarihinde Ağdere bölgesindeki askerî birlikleri ve araçları Gence'ye çekmiştir. Bundan yararlanan Rusya'ya bağlı 7. Ordunun 128. alayı Ermenilerle birlikte bir sıra bölgeleri ellerine geçirmiştiler.²¹⁴ 3 Nisan 1993 tarihinde Gence'de *Askerî Birlik* adı ile askerî-siyâsî bir örgüt kuran S. Hüseyinov, Haziran 1993 yılında Gence'de bir askerî ayaklanma başlatmıştır. Söz konusu "birlik" 709 Sayılı Askerî birliğin denetimini eline geçirmiştir. Hükümetin 709 Sayılı askerî birliğin faaliyetine son veren kararı bilinçli bir biçimde Savunma Bakanlığı'nın 31 Mayıs tarihli emriyle ertelenmiştir. Bunun üzerine bizzat Cumhurbaşkanı E. Elçibey'in emriyle isyancılara karşı ordudan 3000, millî istihbarattan 200 askerî birlik, 7 tank, 10 roketatar, 11 havan topu, 11 yaya aracı seferber edilerek, Gence'ye gönderilmiştir. Böylece, AHC-Müsavat koalisyonunun yanlış kararları sonucunda Rusya destekli iç savaş ve darbe planı uygulamaya konulmuştur.²¹⁵

²¹² Burada örgüte mensup askerî eğitim gören 17 terörist Bakü metrosunda gerçekleşen 19 Mart 1994 tarihli terör eyleminde rol almışlardır. Bkz. *Azerbaycan*, 10 aprıl (Nisan) 1996, No: 44 (1141)

²¹³ Samur Lezgi Kültür Merkezi yüzlerce Lezgi'nin katılımıyla 31 Mart 1993 tarihinde Bakü'deki Rusya Büyükelçiliği karşısında tepki gösterisi gerçekleştirerek, Rusya'nın "milletleri bölmek, parçalamak ve yönetmek siyasetine" karşı olduklarını beyan etmişlerdir. Bkz. *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 344.

²¹⁴ *Azerbaycan Gazetesi*, 20 fevral (Şubat) 1993, No: 17 (213).

²¹⁵ *Azerbaycan Gazetesi*, 21 sentyabr (Eylül) 1996.

4 Haziran 1993 tarihinde sabah saat 11'de hükümet birliklerinin isyancılara karşı plansız saldırısı (hükümetin bu operasyonu yapacağı Bakü'de bulunan S. Hüseyinov'a bağlı kişiler tarafından ona günler öncesinden haber verilmişti) S. Hüseyinov'un bölgedeki konumunu daha da güçlendirmiştir. İsyancıların Gence'deki yönetimi ele geçirmesi, aralarında Cumhuriyet Başsavcısı'nın bulunduğu 1200 kişiyi rehin alması ile sonuçlanmıştır. Hükümetle isyancılar arasında yaşanan çatışmalarda 68 kişi ölmüş, 150 asker yaralanmıştır.²¹⁶ S. Hüseyinov, Cumhurbaşkanı dahil hükümetin istifasını talep ederek, silahlı birlikleri ile beraber Bakü yönünde hareket etmeye başlamıştır. Gence, Qebele, Gedebe, Tovuz, Göyçay, Fuzuli, Saatlı, Ucar, Ağcabedi, Ağsu, Yevlah, Hacıkabul, Şamahı, Gobustan, Mingeçevir, Ali Bayramlı (Şirvan) ve Sumgayıt'ın denetimini ele geçirmiş ve buradaki il ve ilçe yönetiminde bulunan üst düzey yetkilileri görevlerinden alarak yeni atamalar gerçekleştirmiştir. Aynı tarihte A. Hümbetov da Lenkeran, Masallı, Bilesuvar, Salyan, Neftçala, Yardımlı, Lerik ve Astara gibi illerin denetimini ele geçirerek Bakü'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Böylece, neredeyse Bakü hariç Azerbaycan toprakları ayaklanan isyancıların eline geçerken, cehpede Ermenilerin hızla ilerlemelerinin önü açılmıştır.²¹⁷

Yönetimi devretmekle tehdit edilen Cumhurbaşkanı E. Elçibey son çare olarak Nahçıvan'da bulunan H. Aliyev'den yardım isteme yoluna gitmiş, onu telefonla arayarak başkent Bakü'ye gelmesinin elzem olduğunu söylemiştir. Nitekim, 1993 yılının ilk altı ayında Azerbaycan kamuoyunda oluşan başlıca görüş ülkeyi bu kaos ortamından çıkaracak tek ismin Haydar Aliyev olacağı yönündedir.²¹⁸ Böylece, *Cepheciler* kolay biçimde devraldıkları iktidarı aynı kolaylıkla da devretmişlerdir.²¹⁹

²¹⁶ Gazete *Bakinskiy raboçiy*, 12 iyun (Haziran) 1993.

²¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Arşivi, font 2941, liste 1, dosya 152, vr. 91.

²¹⁸ 16 Ekim 1992 tarihli *Ses* gazetesinde 91 aydının imzasını taşıyan Haydar Aliyev'e yönelik çağrı şu adı taşımaktadır: "Azerbaycan Sizin Sözüünüzü Bekliyor!" Bkz. *Ses gazetesi*, 16 oktyabr (Ekim) 1992.

²¹⁹ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 714.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKASININ GENEL İÇERİĞİ

3.1. Haydar Aliyev'in İktidara Gelişi

Haydar Aliyev 1987 yılında SSCB Bakanlar Sovyeti'nin Birinci Yardımcısı görevinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. 1984 yılında SSCB KP Genel Sekreteri Çernenko'nun vefatından sonra gerek Genel Sekreterlik seçimi sürecinde, gerekse de sonrasında M. S. Gorbaçov'la arasındaki siyâsî rekabet onun bu adımı atmasına neden olmuştur. 1987-1990 yılları arasında Moskova'da baskı ve gözetim altında tutulan H. Aliyev birkaç kez Azerbaycan'a dönme teşebbüsünde bulunmuşsa da onun bu girişimi Moskova tarafından yönlendirilen dönemin Bakü'deki yöneticilerince önlenmiştir. Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreteri Ayaz Mutallibov (bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı), onun Bakü'de bulunmasının "arzu edilmediğini" belirtmiştir. Öte yandan H. Aliyev'e karşı dönemin Azerbaycan medyasında yoğun bir karalama kampanyası başlatılmıştır. Özellikle, Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreteri olduğu yıllar kabartılıyor ve "Brejnev'in adamı" olmakla suçlanmaktadır. 30 Mayıs 1990 tarihinde yayımcı Ajdar Hanbabayev'in suikast olayı da Aliyev'in Bakü'ye dönmemesine yönelik bir mesajdır.²²⁰ Bu suikastle dönemin Moskova ve Bakü yönetimi adeta Haydar Aliyev'e gözdağı vermeye çalışmıştır.

H. Aliyev kendisi de bir dizi siyâsî açıklamalarla aleyhinde oluşturulmak istenen algı politikalarını çökertmeye çalışmıştır. 20 Ocak Bakü katliamına verdiği sert tepki ve Gorbaçov yönetimine yönelik eleştirileri onun dikkat merkezinde kalmasının nedenlerindedir. Bir Politbüro üyesi ve SSCB Bakanlar Sovyeti Başkanı'nın Birinci Yardımcısı olmuş birinin SSCB Genel Sekreterine yönelik dile getirdiği sert ifadeler çok önemli bir gelişmedir. Bu, SSCB dışında, özellikle de Batı'da SSCB'nin üst düzey yönetiminde ciddi rekabetin yaşandığı biçimde yorumlanmıştır. H. Aliyev 20 Temmuz 1990 tarihinde tüm karşı koymalara rağmen Bakü'ye gelmiştir. Ama siyâsî baskılar ve başka nedenlerden dolayı Bakü'de fazla duramadan iki gün sonra Nahçıvan'a gitmiştir. 30

²²⁰ *Qayıdış. 1990-1993. Səndərlər toplusu*, Bakı: Poliografya, 1996, s. 8; Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 714.

Eylül 1990 seçimlerinde Nahçıvan Özerk SSC Yüksek Sovyeti'ne (yerel parlamento) milletvekili, ardından da Nahçıvan Özerk SSC Yüksek Sovyeti Başkanı seçilmiştir. 14 Ocak 1991 tarihli Nahçıvan Özerk SSC Yüksek Meclisi'nde yaptığı konuşmasında eski bir Sovyet yöneticisi olarak SSCB'nin geleceğinin olmadığını vurgulaması kaydedilmesi gereken önemli bir husustur. Adeta Sovyet imparatorluğuna karşı, SSCB yüzölçümü dikkate alındığında küçük bir nokta oluşturan Nahçıvan'da savaş başlatmış gibidir. Bunun en önemli göstergesi, Nahçıvan Yüksek Meclisi'nin "SSCB'nin varlığının korunması ve devam ettirilmesine ilişkin halk oylamasını" reddeden karar almasıdır. Halbuki, Nahçıvan'ın da bağlı bulunduğu Azerbaycan SSC yönetimi referandumuna gitmiş ve şaibeli referandum sonuçlarına göre Azerbaycan nüfusunun %93,3 oranında "ezici çoğunluğunun" SSCB'nin devam ettirilmesinden yana olduğunu beyan etmiştir.²²¹

21 Kasım 1992 tarihli Haydar Aliyev kurucularından olduğu *Yeni Azerbaycan Partisi*'nin (YAP) Başkanı seçilmiştir. AHC-Müsavat hükümeti bir yıllık faaliyetinin ardından Suret Huseyinov ve Ali İkrım Hümbetov'un ayaklanmalarıyla devrince 9 Haziran 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey tarafından ülkede beliren siyâsî krizin önüne geçmesi amacıyla Bakü'ye davet edilen Haydar Aliyev parlamento (Millî Meclis) Başkanlığına seçilmiştir. Elçibey'in Nahçıvan'a gitmesi, Ali İkrım Hümbetov'un Lenkeran'da sözde "Talış-Muğan Cumhuriyeti" kurma girişimleri, S. Hüseyinov'un Gence'de tek başında iktidar olma çabaları ve Karabağ'da Ermeni işgalinin hızla ilerlemesinin gölgesinde yapılan yeni Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yeniden Azerbaycan'ın yönetimine seçilen H. Aliyev aldığı bir dizi önlemlerle ülkede siyâsî istikrarı oluşturmayı başarmıştır. Daha sonra, önce A. Hümbetov'un, ardından S. Hüseyinov'un darbe girişimlerini önleyen H. Aliyev, Rövşen Cavadov'un yönetimi askerî girişimlerle ele geçirmek teşebbüsünün de karşısını alarak ülkedeki siyâsî boşluğu doldura bilecek lider olduğunu kanıtlamıştır. H. Aliyev bir anlamda ideolojisi, kadroları, yönetim birimleri ve yapısıyla 1960'lardan beri oluşturduğu ülkeyi şimdi Moskova'dan bağımsız yönetmek fırsatını yakalamıştır.²²²

Gence görüşmelerinin ardından Bakü'ye gelen H. Aliyev, 15 Haziran günü Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi'nin olağandışı oturumunda Meclis Başkanı

²²¹ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 233, vr. 475.

²²² Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 716; Alieva L., "The Foreign Policy of Azerbaijan", Central Asian and Caucasian Prospects Briefing Paper, 9 October 1996, No: 9, s. 7; *Qetiyyetin tentenesi. Sendeli Hronika*, Bakı: Bakı 1995, s. 438

seçilmiştir²²³. Tam bu sırada Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey aldığı ani bir kararla 17/18 Haziran gecesini Bakü'yü terk ederek doğduğu yer olan Nahçıvan'ın Ordubad iline bağlı Keleki köyüne gitmiştir²²⁴. Millî Meclis 21 Haziran tarihinde Cumhurbaşkanı'nın acilen başkent Baküye dönmesi zarureti doğrultusunda karar kabul etmişse de E. Elçibey buna olumsuz yanıt vermiştir. Millî Meclis 24 Haziran günü Anayasa gereği (madde 121.7) Cumhurbaşkanı yetkilerini Meclis Başkanı'na devretti. Böylece, ülke yönetimi fiilen H. Aliyev'e geçmiştir.²²⁵ S. Hüseyinov "gölge başbakan" (bakanlar konseyi başkanı) olarak atanmıştır.²²⁶

H. Aliyev'in beklenmedik biçimde sahneye çıkışı darbecileri huzursuz etmiştir. Bu Rusya tarafından hazırlanan planın boşa çıktığı anlamına gelmektedir. Darbecilerin Mutallibov'u başa geçirmek girişimi boşa çıkınca Gence'de kendilerine *Sahra Cephe Yönetimi* kurmuşlardır. Rahim Gazıyev ve 15 Haziran'da da A. Hümbetov Gence'ye geçtiler. Ermenistan işgalcileri ile cephede savaşan başat askerî birlikler de geri çekilmiş ve savaş hattında alınacak kötü sonuçların H. Aliyev'e maledip safdışı edilmesi planlanmıştır.²²⁷

Millî Meclis, Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'e halkın itimadının devam edip etmemesi ile ilgili 29 Ağustos 1993 tarihinde halk oylaması (referandum) yapılmasına ilişkin karar almıştır. Referandum sonuçlarına göre halkın %97,5'i Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanı görevini sürdüremez kanaatindedir. 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Haydar Aliyev Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²²⁸

H. Aliyev iktidarının önünü kesmeye çalışan S. Hüseyinov, R. Gazıyev ve A. Hümbetov güçlerini birleştirerek Bakü'nün denetimini ele geçirmeye çalışmışlardır. Çok sayıda mahkum 1994 yılı 21-22 Eylül gecesini hapishaneye yapılan saldırıyla firar etmiştir. Ardından 1994 yılı 29 Eylül tarihinde Millî Meclis Başkan Yardımcısı Afiyeddin Celilov, Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki Özel İstihbarat Birimi Başkanı Şemsi Rahimov

²²³ *Qayıdış*, s. 756.

²²⁴ AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8953, vr. 167.

²²⁵ *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 350.

²²⁶ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 152, vr. 133.;

http://www.meclis.gov.az/muzey/Senedler/sened_8.html

²²⁷ *Azerbaycan Tarihi*, s. 351.

²²⁸ *Qayıdış*, s. 778.

düzenlenen suikastler sonucu öldürülmüşdüler. Karabağ savaşlarında önemli başarılarla imza atmış, ama bir şekilde düzenlenen krizin içine çekilen Polis Özel Harekat Birimleri (*Omoncular*) komutanı Rövşen Cavadov, 40 kadar askerle önce İçişleri Bakanlığı binasına saldırmıştır. Ama saldırı önlenince, bu defa 2 Ekim'de Yargıtay binasını ele geçirmiştir. Haydar Aliyev'in R. Cavadov'la yürüttüğü bir dizi görüşmenin ardından *Omoncular* Yargıtay binasını boşaltmışlardır. 4 Ekim'de ise S. Hüseyinov ve etrafındakiler 300 kadar silahlı birlikle Gence'deki kamu binalarını denetimlerine geçirip kendilerince yerel bir yönetim oluşturduklarını duyurmuşlardır. Bakü'ye doğru hareket ettirilen askerî birlikler ise Cumhurbaşkanlığı, Millî Meclis ve Savunma Bakanlığı binalarını kuşatmaya almıştır.²²⁹ Bu yapılanlar gerçek anlamda tam bir darbe girişimiydi.

Darbeciler H. Aliyev'in görevi bırakmasını beklemekteydirler. Yayılan söylentiler H. Aliyev'in de E. Elçibey gibi Bakü'yü terk ederek kaçacağı yönündedir. Ama H. Aliyev 4-5 Ekim gecesi devlet televizyon ve radyosu aracılığıyla çok etkili bir konuşma yaparak halka çağrıda bulunmuştur. Halkın kendi seçtiği yönetime sahip çıkmasını isteyen H. Aliyev'in çağrısı üzerine on binlerce insan kuşatma altındaki stratejik kamu kurumu binalarının önüne akın ederek H. Aliyev'in yanında olduğunu göstermiştir.²³⁰ Sokaklara dökülmüş coşkulu kitlelerin baskısı karşısında geri adım atmak zorunda kalan darbeciler Cumhurbaşkanlığı sarayı çevresindeki tankları ve askerî birlikleri geri çekmek zorunda kalmışlardır. Halkın desteğini bir kez daha arkasına alan H. Aliyev, R. Cavadov'u ikna ederek denetimindeki *Omoncuları* yatıştırmış ve S. Hüseyinov'a bağlı birlikleri silahsızlandırıp geçici de olsa sükuneti sağlamıştır. Ardından A. Hümbetov'a bağlı birlikler bertaraf edilmiştir. Bu olaylardan sonra S. Hüseyinov ve A. Hümbetov Rusya'ya kaçmışlardır.²³¹

Yaşanan olayların bilançosu çok ağır ve acı olmuştur. Beş ay devam eden siyâsî kriz sonucu Ermenilerce işgal edilen Azerbaycan toprakları %20'ye ulaşmıştır. Darbecilerin denetimi altındaki bölgelerde ise sosyo-ekonomik ve psikolojik sıkıntılar uzun süre atlatılamamıştır. İşgal sonucu 1250000'den fazla insan öz yurtlarını terk ederek ülke içinde göçmen (*kaçkın*) durumuna düşmüşlerdir. Kaybedilen toprakların çoğu S. Hüseyinov'un

²²⁹ *Gazete Azerbaycan*, 1994, 5 oktyabr (Ekim) 1994, No: 83.

²³⁰ Serdarov Z., *Heyder Eliyev ve Millî Mübarize* Tarihimiz, Bakı: Çınar-Çap 2008, s. 142.

²³¹ 1996 yılında Rusyada yakalanan S. Hüseyinov Azerbaycan'a teslim edilerek mahkemece yargılanmış ve "Azerbaycan halkına ve devletine ihanetle" müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Ama daha sonra devlet affından yararlanarak serbest bırakılmıştır. Bkz. *Gazete Maarifçi*, 1999, 17 fevral (Şubat), No: 14.

toplumu yönetime karşı ayaklandırmak amacıyla bilinçli biçimde askerî birliklerin cephe hattından geri çekilmesi sonucu kaybedilmiştir. Hatta aynı günlerde S. Hüseyinov bir televizyon kanalındaki konuşmasında kaybedilen Ağdam bölgesinin Ermenistan'a "borç olarak verildiğini" ve kısa zamanda kolay bir şekilde geri alınacağını iddia etmiştir.²³²

Hüseyinov-Gazıyev-Hümbetov üçlüsünün girişimlerinin Moskova tarafından yönetilen askerî darbe girişimi olduğu her yönüyle bellidir. Moskova bu yöntemle Azerbaycan'a Elçibey döneminde bölgeden "kovulmasının" bedelini ödetmiş ve H. Aliyev'i büyük tavizler vermeye zorlamıştır. Nitekim darbenin başarısız olması olayların sonlandığı anlamına gelmemektedir. Darbeciler bu defa *Azerbaycan Hizmet Vakfı* bünyesinde toplanmaya başlamışlardır. 4 Aralık 1994 tarihinde vakıf bünyesinde oluşturulan *Azerbaycan Stratejik Araştırmalar Merkezi* amacının Haydar Aliyev'i devirmek, Elçibey ve Mutallibov'un yönetiminde geniş katılımlı *Devlet Konseyi* kurmak olduğunu açıklamıştır. Oluşuma Müsavat ve Doğru Yol partilerinin yanısıra diğer gruplar da destek vermektedirler. AHC ve 10 kadar teşkilat da yeni oluşumları dışarıdan desteklediklerini belirtmişler.²³³

Yeni oluşumda askerî alan ve yetkiler Rövsen ve Mahir Cavadov kardeşlerinin denetimindeki *Omon* birliklerine havale edilmiştir. Nitekim iktidara giden yoldaki düşümü de onların çözmesi beklenmektedir. Bu amaçla *Omon* birlikleri 12-13 Mart gecesini Ağstafa ve Kazak illerinde ayaklanmışlardır. 15 Mart 1995 tarihinde Bakü'nün Nizami İlçe Polis Merkezi'ne bir saldırı düzenlenmiştir. Bu defa daha hazırlıklı olan H. Aliyev 16 Mart tarihinde imzaladığı Kararname ile Polis teşkilatındaki özel hareket birimleri olan *Omon* birliklerini lağvetmiş ve ayaklananların teslim olmasını talep etmiştir. Devlet ve isyancılar arasında 17 Mart'a kadar süren çatışmalarda *Omon* komutanı Ruşen Cavadov öldürülmüş, kardeşi Mahir Cavadov ise İrana kaçmıştır.²³⁴ Böylece, H. Aliyev'in ülkede istikrarı sağlama doğrultusunda denetimi ele geçirmesi tam iki yıl sürmüştür. Bu bir senelik kaosun bedelini Azerbaycan sosyo-ekonomik kayıplarla ağır bir şekilde ödemiştir. Ermeniler Dağlık Karabağ'ın işgalini tamamlayıp çevresindeki 7 ili işgal etmişler. Gubadlı,

²³² *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 350; Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 717.

²³³ *Gazete Halq Gezeti*, 1997, 15 Mart, No: 34

²³⁴ *Gazete Azerbaycan*, 1995, 28 Mart, No: 42; Sonrular H. Aliyev bu olaylar nedeniyle 3 gün boyunca uyumadığını söylemiştir. Bkz. Serdarov, *Heyder Eliyev ve Millî Mübarize*, s. 144.

Zengilan, Füzuli, Ağdam illeri kaybedilmiştir. Bir milyonu aşkın insan göçmen (kaçkın) durumuna düşmüştür. Yüzlerce insan öldürülmüş ve esir alınmıştır.²³⁵

Ülke güvenliği ve siyâsî istikrarın sağlanmasının ardından H. Aliyev dış politikaya yoğunlaşma imkanı bularak ülkenin çok büyük hasarlar görmüş siyâsî itibarını onarmaya, ülkeyi içinde bulunduğu yalnızlaşmış durumdan kurtarmaya çalışmıştır. İktidarda bulunduğu sürede 68 Devlet ve Hükümet başkanıyla görüşen, ülkenin içinde bulunduğu derin siyâsî, ekonomik, sosyal, askerî ve stratejik krizi aşmaya çalışan H. Aliyev aralıksız olarak altı sene (1988-1994) devam eden dış baskı ve askerî saldırılardan büyük yara almış Azerbaycan`a yeni yaşam alanı belirlemeye çalışmıştır.

Sovyet döneminin tarım siyasetinin temelini oluşturan kollektif çiftliklerin (*kolhoz*) alternatifi belirlenmeden kaldırılması köy ekonomisini iflasa sürüklemiştir. Pamuk, üzüm, ipek ve tütün üretimi tümünden durmuştur. Enflasyon son 3 yılda %300`ler düzeyine yükselmiş, 1 dolar 5000 manat`a eşit olmuştur. Ülkenin başlıca gelir kaynağını oluşturan petrol üretimi ise keskin biçimde azalmıştır. Bakü ve bir sıra büyük şehirler göçmenlerin akımına uğramış, ülkenin sosyal-demografik yapısı büsbütün değişmiştir. Başlıca olarak ekonomik nedenlerden dolayı yüzlerce insan ülkeyi terk ederek Rusya ve diğer ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Sovyet Azerbaycanı`nın ve SSCB`nin yönetiminde bulunduğu yıllarda H. Aliyev`in en önemli özelliği dengeli, sakin ve istikrarlı politik ortamlar oluşturarak başarılı olmasındadır. Askerî olduğu kadar siyâsî çatışmalardan da kaçınmıştır. Ciddi bir istihbarat ve askerî deneyimi olmasına karşılık Azerbaycan SSC Birinci Sekreteri olduğu yıllarda kendisinden önceki yöneticilerin başvurdukları ideolojik ve askerî söylemlerden kaçınarak kültürel, sosyal ve ekonomik söylemlere öncelik tanımıştır. Bundan olsa gerek, yönetimi sırasında Azerbaycan`ı “SSCB-nin model ülkesi” haline getirmeyi başarmıştır.

1993 yılı sonlarına gelindiğinde Azerbaycan adeta dünyadan tecrit olunmuş “ada” konumundadır. Hatta kardeş Orta Asya Türk Cumhuriyetleri tarafından bile açık biçimde dışlanmıştır. Rusya ise büsbütün Ermenistan`ın yanında Azerbaycan`a karşı ilan edilmemiş savaş vermektedir. H. Aliyev bu durumu düzeltmek amacıyla 24 Eylül 1994 tarihinde Azerbaycan`ın BDT`ye üye olmasını sağlamakla kalmamış, birliğe üye ülkeler içinde yeni

²³⁵ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 716; Serdarov, *Heyder Eliyev ve Millî Mübarize*, s. 145.

grupların ve tarafların oluşturulmasını başarmıştır. Bu amaçla Rusya'nın her türlü baskısına rağmen GUAM (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova) Bloku'nun mimarlarından olmuştur. Nitekim Blok'un resmî Protokolü 25 Kasım 1997 tarihinde Bakü'de imzalanmıştır. GUAM'ın oluşum sürecine Rusya'nın müdahalesinin en az düzeye indirilmesi için de GUAM'ın bir sonraki toplantısının 4 Nisan 1999 tarihinde Washington'da gerçekleştirilmesini sağlamıştır.²³⁶

H. Aliyev'in birinci Cumhurbaşkanlığı dönemini ülkenin kaos ve dış müdahaleden kurtarılmasına ve devlet kimliğinin kazanılmasına, ikinci Cumhurbaşkanlığı dönemini ise ülkenin ekonomik anlamda kendi özgürlüğünü kazanmasına dönük iki aşamada değerlendirilmektedir. Bu anlamda Azerbaycan'ın yeraltı zenginliklerini gerek siyâsî-stratejik, gerekse de ekonomik açıdan önemli birer araç olarak değerlendirerek, bölgeyle ilgili devletleri Azerbaycan'a çekmekle ülkenin siyâsî güvenliği için destek aramıştır. Bu yönde dünyaya açılan kapıdan Karabağ sorununu bir işgal siyaseti olarak duyuran H. Aliyev öncelikle bölgenin ekonomik gücü olmayı hedeflemiş, devamında bunu stratejik ve siyâsî avantaja çevirmeyi planlamıştır. Tüm bu girişimleri yanında Ermenistan'ı Rusya'nın güdümüne düşürecek biçimde dış dünyadan tecrit etme politikası izlemiştir.²³⁷ H. Aliyev, 1993-2000 yılları arasında Ermeni lobisinin etkili olduğu ülkelerden ABD ile 18, Fransa ile 16, Rusya ile 28 defa Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili görüşmeler gerçekleştirmiş, Türkiye ile ise 78 defa durumu değerlendirme olanağı bulmuştur.²³⁸

Öncelikli olarak ülkenin ve bölgenin güvenlik konularına ağırlık veren H. Aliyev yeni ve merkezi ordunun oluşturulması için çeşitli şahısların ve grupların denetimindeki askerî birliklerin faaliyetlerini sonlandırmış, dış devletlerden silah alınması için bir dizi anlaşma yapmıştır. Türkiye'nin aracılığıyla NATO ile işbirliği yollarını arayarak, bölgede Rusya'nın tek güç olma durumunu sonlandırmaya çalışmıştır.²³⁹

²³⁶ *Gazete Halq Gezeti*, 1999, 27 aprel (Nisan), No: 37; Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 726.

²³⁷ H. Aliyev'in bu politikası Ermenistan basınında da gündeme getirilmiş ve Azerbaycan sert biçimde itham edilmiştir. Bkz. *Hayastan gazetesi*, 1998, 16 Nisan, No: 39; *Azq gazetesi*, 1997, 19 Ağustos, No: 171.

²³⁸ *Respublika gazetesi*, 2001, 24 aprel (Şubat), No: 24; Serdarov, *Heyder Eliyev ve Milli Mübarize*, s. 83. Ermenistan basınında Kerim Ali takma ismiyle yer alan bir yazıda, H. Aliyev'in Karabağ siyaseti şöyle değerlendirilmiştir: "Aliyev, savaşı, tunel kazarak Karabağ'ı ele geçirmeye çalışıyor". Bkz. *Azq gazetesi*, 1997, 30 Temmuz, No: 141.

²³⁹ *Hayk gazetesi*, 1998, 14 Mays, No: 50.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası 12 Kasım 1995 yılında halk oylamasıyla kabul edilmiştir. Anayasa'da Azerbaycan'ın yönetim şekli "Cumhuriyet" olarak belirtilmiş ve devlet yapısının Dünyevi (seküler) olduğu vurgulanmıştır. Azerbaycan'ın resmî devlet dili *Azerbaycan Dili* olurken, ulusal kimlik *Azerbaycanlı* olarak belirtilmiştir.²⁴⁰ Anayasada yer alan 158 maddenin 48'inin (yaklaşık 1/3'i) insan hak ve özgürlükleriyle ilgili olması Azerbaycan adına Doğu ve İslam ülkeleri arasında bir istisna oluşturmaktadır. Aynı tarihte (12 Kasım 1995) yapılan Parlamento seçimleriyle Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi'nin yeni yapısı oluşturulmuştur. Ülkede yasama organı Millî Meclis 125 milletvekilinden oluşmaktadır.

Asrın Antlaşması adıyla 20 Eylül 1994 yılında imzalanan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesiyle H. Aliyev, Azerbaycan'ı Rusya etkisinden çıkartarak ekonomik olarak Türkiye kanalıyla Avrupa başta olmak üzere Batı'ya entegre etmeye çalışmıştır. Projenin uygulamaya konulmasıyla Azerbaycan ekonomisi 2006 yılında %26 büyüme oranıyla büyük ölçüde kendi ekonomik özgürlüğünü ilan etmiştir.

Yeni anayasayla ülkede siyâsî partilerle ilgili köklü düzenlemeler belirlenmiştir. H. Aliyev yönetime gelmesinin hemen sonrasında iki büyük darbe girişimiyle yüzleşmesine rağmen kendi siyâsî muhaliflerinin hasımlarına dönmüşmesine müsaade etmemiştir. Mayıs 1995 tarihli Kararnameyle oluşturulan Af Komisyonu 1995-2003 yılları arasında Cumhurbaşkanı'na aflu ilgili 30 yasa tasarısı sunmuş ve bu kapsamda siyâsî tutukluların ve darbecilerin neredeyse tamamı özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Belirtilen yıllarda 63.477 tutuklu serbest bırakılmıştır. Affedilenler arasında darbeye karışmış askerlerin ve yöneticilerin bile olması H. Aliyev'in siyâsî muhalefetle yumuşak diyalog arayışlarında haber vermektedir.²⁴¹ Daha da önemlisi 1993 yılında Azerbaycan'da idam cezası kaldırılmıştır. 1998 yılında ise bu hükümlerle ilgili Ceza Kanunu'nun 21. Maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Azerbaycan bu kararıyla Doğu'da idam cezasını kaldıran ilk ülke olmuştur.²⁴²

²⁴⁰ H. Aliyev'in "Azerbaycancılık" ideolojisi hakkında bkz. Rustamov R., *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış), Ankara 2008, s. 176-198

²⁴¹ *Azerbaycan gazetesi*, 2003, 26 Mart, No: 31.

²⁴² Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 727; Semenderov F., *Cinayet hüğugu. Ümumi Hisse*, (Ali mektebler için ders vesaiti) Bakı: Azerbaycan Dövlət Universiteti Neşriyyatı, 1999, s. 41-42.

2001 yılı resmî verilerine göre, Azerbaycan'ın toplam nüfusu 8 milyon 81 bine ulaşmıştır. 1999 tarihli nüfus sayımına göre, ülke nüfusunun ezici çoğunluğunu, yani 7,2 milyonunu Azerbaycan Türkleri (% 93,6) oluştururken, etnik azınlık statüsünde olan topluluklar ise oranına göre şöyle sıralanmıştır: Lezgiler 178 bin (% 2,2), Ruslar 142 bin (% 1,8), Ermeniler 120,7 bin (işgal altındaki topraklarda, %1), Talışlar 76,8 bin (%1,0); Avarlar 51 bin (%0,6), Tatarlar 30 bin (%0,13), Ukraynalılar 29 bin (%0,2), Sahurlar 16 bin, Gürcüler 15 bin, Kürtler 13 bin (0,13), Tatlar 10 bin, Yahudiler 9 bin, Udinler 4 bindir.²⁴³

2002 yılı resmî kayıtlarında ülke nüfusu 8.202.500'e ulaşmıştır. 2007 yılı kayıtlarında ise 9.149.000'e ulaştığı görülmektedir. 2002 nüfus verilerine göre, toplumun %49,1'ini erkekler, %50,7'ini ise kadınlar teşkil etmektedir. Nüfusun %50,7 şehirlerde, %49,3'ü ise köylerde ve kasabalarda oturmaktadır. Köylü nüfusu %20'lik oranında da şehirlerde çalışanlardan oluşması dikakt çekmektedir. Nüfusun %59'u orta yaş haddi sınırının altında yer alırken, çalışan nüfusun 3,7 milyon olduğu belirtilmiştir. Bu verilere dayanarak Azerbaycan'ın dünyanın genç nüfusa sahip ülkeleri arasında yer aldığını söylenmektedir.²⁴⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları millî kimlik olarak hiçbir etnik ayırım gözetilmeksizin “*Azerbaycanlı*” adını paylaşmaktadırlar. Azerbaycan yasaları etnik ve dini mensubiyetin nüfus cüzdanlarında ve pasaportlarda belirtilmesini kaldırmıştır.²⁴⁵

2000 yılında ülkede 111.000 çocuğun eğitim gördüğü 1790 anaokulu bulunmaktadır. Kasım 2000 yılında Bakü'nün Ahmedli kasabasında 12 evden oluşan çocuk kenti kurulmuştur. Ülkede 367 okul dışı çocuk eğitim kurumu faaliyet gösterirken, burada 310.000 öğrenci eğitim görmektedir. H. Aliyev döneminde eğitim alanında yaşanan hızlı yükseliş sonucunda Azerbaycan'a 40'dan fazla yabancı ülkeden eğitim hizmetlerinde yararlanmak üzere teknoloji getirtilmiştir.²⁴⁶

H. Aliyev'in Cumhurbaşkanlığının ikinci döneminde Azerbaycan eğitim sistemi büyük oranda yaralarını sarmıştır. 2000-2001 eğitim-öğretim yılında ülkede 4548 devlet okulunun faaliyet gösterdiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu okullarda toplam 1 milyon 654

²⁴³ *Azerbaycan Devlet Statistik Göstercileri: 2002*, Bakı 2002, s. 44.

²⁴⁴ *Müstegil Azerbaycan. 10 İl*, Bakı 2002, s. 48, 52, 71.

²⁴⁵ *Azerbaycanlılar*, Hügug Ensklopediyası lüğeti, ed. F. Süleymanov ve d., Bakı: Devlet Neşriyyatı 1991, s. 7.

²⁴⁶ *Tehsil gazetesi*, 2000, noyabr (Kasım), s. 8, No: 11 (aylık gazete).

bin öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir. Öğretmenlerin sayısı ise 165 bine ulaşmıştır. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan`da öğretmenlerin büyük çoğunluğunu (%80 civarında) kadın öğretmenler teşkil etmektedir. Bunun başlıca sebebi öğretmen maaşlarının az olması gösterilmektedir. Kızlar arasında yüksek eğitime ilginin artması, üniversitelerde kız öğrencilerinin sayısının erkeklerden fazla olmasıyla kendisini göstermektedir. Bunun sonucunda Azerbaycan`da öğretmenlik daha ziyade bir kadın mesleği halini almıştır. Ülkede özel yetenekli öğrencilerin eğitim aldığı 225 civarında okul bulunmaktadır. Bunun 7'si *gymnasium* dediğimiz özel eğitim alanı üzere öğretim veren okul, 33'ü ise lise düzeyinde faaliyet göstermektedir. H. Aliyev döneminde Azerbaycanda özellikle Türkiye merkezli eğitim kurumlarının geniş şekilde yayılmasına büyük olanaklar sağlanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan`da faaliyet gösteren Türk okulları arasında en başarılıları *Atatürk Lisesi, Bakü Özel Türk Lisesi, Bakü Turgut Özal Lisesi ve Özel Sumgayıt Liseleri* dikkat çekmektedir. Türk okulları ile birlikte Türkiye eğitim sisteminin bir getirisi olarak dersane sistemi de Azerbaycan`a bir yenilik olarak girmiştir. Azerbaycan`da ilk dersaneler de Türk eğitimci tarafından açılmıştır. Bunların yanısıra H. Aliyev döneminde ülkede 18 bin çocuğun eğitim aldığı 38 yatılı okul bulunmaktadır. Bu okullarda eğitim alan çocukların önemli bir kısmını öksüz çocuklar oluşturmaktadır.²⁴⁷

2000-2001 eğitim-öğretim yılında ülkede toplam 43 üniversite bulunmaktadır. Bu üniversitelerde eğitim alan öğrencilerin toplam sayısı 119,7 bine ulaşmaktadır. Aynı sene üniversite eğitimi için 40 bin öğrencinin sınavlara katıldığı ve bu rakamın %70'ini kızların oluşturduğu dikkat çekmektedir. Sovyetler döneminde Azerbaycan'ın "eğitilmiş baba, ev hanımı kadın" söyleminin yerini H. Aliyev döneminde "eğitilmiş kadın, asker baba" söylemi almıştır.²⁴⁸ Bağımsızlık sonrasında, özellikle H. Aliyev'in düzenli merkezi bir ordu ve polis sistemi oluşturmasıyla erkeklerin büyük bir çoğunluğu asker ve polis mesleğini daha tercih edilir bulmaktadırlar. Ülkede zorunlu askerlik hizmet 1,5 yıl, üniversite mezunları için 1 yıldır. Lise döneminde öğrencilere askerî okullardan *Gizir mektepleri*, Yüksek eğitim veren Hava, Deniz, Kara Harp okullarına, Polis Akademilerine ve yurtdışındaki askerî eğitim veren yüksek okullara başvurmak olanağı tanınmıştır. Bunlardan *Gizir mektepleri`ne* başvurular ortaokuldan başlamaktadır. Zorunlu askerî hizmetini tamamlayan askerlere ise orduda kalıp maaşlı hizmet etmek olanağı tanınmıştır.

²⁴⁷ Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Arşivi, Kollegiyasının 2000-ci il senedleri, vr. 87.

²⁴⁸ Mehmetov, *Türk Kafkası*, 728.

H. Aliyev döneminde faaliyet gösteren üniversitelerin 25'i devlet, 18'i özel üniversite statüsüne sahiptir. Devlet üniversitelerinde çalışan öğretim görevlilerinin sayısı 22.135'i bulmaktadır. Bunun 2.000'nini profesörler oluşturmaktadır. Özel üniversitelerde çalışan öğretmen, doçent ve profesör sayısı ise 5.000'in üzerindedir. 2002-2003 eğitim-öğretim yılı rakamlarına göre, 10 yabancı ülkede 882 Azerbaycanlı öğrenci eğitim alırken, Azerbaycan'da eğitim alan yabancı ülke vatandaşlarının sayısı 2.100-dir. Yabancı öğrencilerin büyük bir kısmını Türkiye ve İran uyruklu öğrenciler oluşturmaktadır.²⁴⁹

2001 yılında Azerbaycan nüfusunun 2 milyon 901 bini lise, 694.000'i teknik-mesleki lise, 612.000'i ise üniversite mezundur. Yaşı 15'in üzerinde her bin kişiden 908'i eğitilidir. Ülke genelinde her bin kişiden 108'i üniversiteli hesap edilmektedir. Azerbaycan'da okuryazarlık oranı ise 1970'lerden beri %100'ün altına inmemiştir.²⁵⁰

SSCB'nin dağılması ve devamında cereyan eden kötü siyâsî ve sosyo-ekonomik süreçler sebebinden bağımsızlığın ilk dönemlerinde Azerbaycan toplumunun eğitim ve kültürel düzeyi büyük oranda olumsuz etkilenmiştir. Katılımcıları az olmasına rağmen 2000 yılında ülkede toplam 3354 kulüp bulunurken, ülkedeki halka ve öğrencilere açık 4374 kütüphane faaliyet göstermektedir. Bu kütüphanelerde yer alan kitap sayısı ise 39 milyonu bulmaktadır. Ayrıca 607 sinema kulübü, 26 amatör tiyatro, 27 profesyonel tiyatro ve 155 müze faaliyet göstermektedir.²⁵¹ Ülkede Medya ve Enformasyon Bakanlığı'nın izniyle faaliyet gösteren 600 civarında basın yayın kuruluşu ve haber merkezi bulunmaktadır. Ocak 2001 verilerine göre, ülkede 8 dilde toplam 300 gazete ve 72 dergi yayımlanmaktadır. Azerbaycan'da yayınlanan gazetelerin sadece 4'ü resmî devlet kurum ve kuruluşlarına bağlı olup, diğerleri özeldir. Özel basın kuruluşlarının büyük bir kısmını siyâsî partiler ve onlarla ilgili STK'ların gazeteleri oluşturmaktadır.²⁵² Buna rağmen gazete ve dergilerin tirajı Sovyet dönemi ile kıyaslandığında onda bir düzeyinde bile değildir. Ülkenin en büyük muhalefet gazetesinin tirajının 4 binden fazla olmaması bunun en önemli göstergesidir. Ülkede 20 haber ajansı faaliyet göstermektedir. 1996 yılında UNESCO'nun desteği ile *Azerincom* Ajansı kurulmuştur. H. Aliyev döneminin bir diğer özelliği internetin hızlı biçimde Azerbaycan'a girmesidir. 1996 yılından itibaren Azerbaycan'da internet hizmetleri faaliyete başlamış ve 2002 yılında büyük bir kısmını gençlerin oluşturduğu

²⁴⁹ *Azerbaycan müellimi gazetesi*, 2002, 20-26 dekabr (Aralık), No: 52.

²⁵⁰ *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 449.

²⁵¹ A.y.

²⁵² A.g.e., s. 451.

(%80) 120 bin internet kullanıcısı bulunmaktadır.²⁵³ Devlet radyosu 13 dilde yayın gerçekleştirmektedir. Azerbaycan'da Kablolı TV ve uydu antenler aracılığıyla büyük bir kısmı Türkiye'nin televizyon kanalları olmak üzere komşu ve Avrupa ülkelerinin televizyon kanalları izlenmektedir. H. Aliyev döneminde faaliyet gösteren yerel televizyon kanalları arasında AzTV-1, AzTV-2, ANS, Speys, Lider, Azad Azerbaycan, İctimai TV yer almaktadır. Ancak ülke kamuoyunun büyük bir kısmının Rusya televizyonlarını izlediği ve Rus yayınlarını takip ettiği görülmektedir. Örneğin 1999-2000 yıllarına ait anketlerde ülke nüfusunun *elit* tabakası olarak nitelendirilebilecek kısmının %82'si Rusya'nın televizyon kanallarını izlemektedir.²⁵⁴

Söz konusu bu veriler göz önüne alındığında H. Aliyev'in yönetime gelmesinden bu yana Azerbaycan, topraklarının %20'sinin Ermenistan tarafından işgal edilmesine rağmen hızla gelişmekte olan bir ülke taplosu çizmektedir.

8 Temmuz 2003 yılında sağlık sorunları nedeniyle Türkiye'nin Gülhane Askerî Tıp Akademisi Hastanesi'ne (GATA) kaldırılan H. Aliyev, durumunun daha da ciddileşmesi üzerine ABD'deki Cleveland Hastanesi'ne kaldırılmış, ama uzun süren tedavilere olumlu yanıt vermeyince 12 Aralık 2003 tarihinde yaşamını yitirmiştir.²⁵⁵ Vefatı nedeniyle Azerbaycan'da bir haftalık ulusal yas ilan edilmiş, cenazesine büyük bir kalabalık eşlik etmiştir. Öldüğünde, H. Aliyev ikinci Cumhurbaşkanlığı dönemini tamamlamış kabul ediliyordu.

24 Aralık 1991 yılında Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçmesi yönünde aldığı karar gereği, 1992 yılının Eylül ayından itibaren ilk okulların birinci sınıfında uygulamaya konulmuştur. Ama Latin alfabesine geçiş süreci 2001 yılında tamamlanmıştır. H. Aliyev'in imzaladığı Ferman doğrultusunda 1 Ağustos 2001 yılından itibaren devlet kurumlarında ve okullarda Latin alfabesinin kullanılması kararlaştırılmıştır. Aynı gün Azerbaycan'da *Alfabe ve Azerbaycan Dili Günü* ilan edilmiştir.²⁵⁶

21 Temmuz 1992 yılında kabul edilen "Dini Özgürlükler Hakkında Kanun"la Azerbaycan'da din ve vicdan hakları devlet güvencesi altına alınmıştır. 1991-2001 yılları

²⁵³ A.y.

²⁵⁴ A.g.e., s. 453.

²⁵⁵ H. Aliyev daha önce 3 Mayıs 2003 tarihinde GATA hastanesinde bir haftalık tedavi görmüştü.

²⁵⁶ *Halg Gazeti*, 2001, 19 avgust (Ağustos), No: 63; *Azerbaycan Taihi*, c. VII, s. 471.

arasında Azerbaycan`da 160 cami yapılmıştır. Bu camilerin bir kısmı Sovyet döneminde yıkılmış, bir kısmı ise mahvedilmiş eski camilerdir. Bunlar arasında özellikle Bibi Heybet camisinin²⁵⁷ inşası için Bakü şehrinin güneye açılan yolu genişlendirilmiş ve eski karayolu hattı cami alanı ilan edilmiştir.²⁵⁸ Yine bu kapsamda İslam dininin kutsal kitabı Kuran-ı Kerim yetmiş yıllık aradan sonra ilk defa Azerbaycan diline tercüme edilmiş ve basılmıştır.²⁵⁹ 1989-1990 yılları arasında faaliyet gösteren Bakü Medresesi ise 1991 yılında Bakü İslam Enstitüsü`ne, 1997 yılında ise Bakü İslam Üniversitesi`ne dönüştürülmüştür.²⁶⁰

Azerbaycan Türkleri`nin geleneksel ve dini bayramları resmî olarak da kutlanmaya başlanmış ve bu doğrultuda takvimde düzenlemeler yapılmıştır. Millî Meclis`in 27 Ekim 1992 tarihli yasasıyla “Azerbaycan Cumhuriyeti Bayramları Hakkında Kanun”la Nevruz, Kurban ve Ramazan bayramları devlet düzeyinde kutlanmaya başlanmıştır.²⁶¹ Dinin toplum ve insan hayatında önemli bir etken olduğunu göstermesi bakımında bizzat H. Aliyev kendisi Umre ziyaretinde bulunmuştur.²⁶² Bunun gibi Azerbaycan`da 37 Hristiyan teşkilatı faaliyet gösterebilmesi için resmî onay almış, kapatılmış Ortodoks kilisesi faaliyete başlamıştır. Dini misyonerlik faaliyetinde bulunan örgütler arasında Budist kökenli “Krişna Bilinci” örgütü kısa sürede ücretsiz 100 binlerle tiraj budist kaynak dağıtmıştır.²⁶³

H.Aliyev`in Ocak 1998 tarihli talimatı doğrultusunda Azerbaycan`da pornografik yayınlar yasaklanmış, bu kapsamda yayınlanan “Sarı metbuat” ve “Bulvar” gibi dergilerin yayını durdurulmuştur.²⁶⁴

E. Elçibey`in açık beyanda bulunmalarına karşılık H. Aliyev İran`la soruna yol açmamak amacıyla Güney Azerbacyan konusu pek gündeme getirilmese de bu alanda tüm bilimsel ve örgütsel çalışmalara destek verilmiştir. Bu dönemde Güney Azerbaycan hakkında çok sayıda kitap yayınlanmış, Azerbaycan Yazarlar Birliği bünyesinde İran

²⁵⁷ 1935 yılına kadar mevcut olan cami bu tarihte dinamitle partlatılarak yok edilmiştir.

²⁵⁸ Azerbaycan Respublikası Dini Gurumlarla İş Üzre Dövlət Komitesinin Arşivi (ACDKKA), 2001-ci il hesabatı materialları, vr. 19-20.

²⁵⁹ Kur`an`ın ilk tercümesini Ziya Bünyadov ve Vasıf Memmedaliyev, ikinci tercümesini ise Neriman Kasımoğlu gerçekleştirmiştir.

²⁶⁰ *İslam gazetesi*, 1994, 16 may (mayıs), No: 34.

²⁶¹ ACMMA, font 2941, liste 1, dosya 19, vr. 118.

²⁶² ACDKKA, 2001-ci il hesabatı materialları, vr. 24.

²⁶³ *Azerbaycan gazetesi*, 1997, 5 aprel (Nisan), No: 34.

²⁶⁴ *Azerbaycan gazetesi*, 2001, 14 avqust (Ağustos), No: 56.

Azerbaycanlı yazarların ve edebiyatçıların örgütlenmelerine olanak tanınmıştır.²⁶⁵ H. Aliyev'in talimatı doğrultusunda 1918-1920 yıllar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ve Ermeniler tarafından Müslüman-Türlere yönelik soykırımların tarihinin öğrenilmesi için bilim insanları seferber edilmiştir. Bu girişim sonucunda bu alanda çok sayıda yayın gerçekleştirilmiş ve konferanslar düzenlenmiştir.

3.2. Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri

Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaş 1987 yılında sınır çatışmaları ile başlayıp, devamında dönemin Rusya yönetiminin yoğun askerî ve silah desteği ile kanlı çarpışmalara sahne olmuş ve 1994 yılına kadar hiç hız kesmeden devam etmiştir. Savaşı durduran ateşkesin imzalandığı 1994 yılında Azerbaycan topraklarının %20'sini kaybetmiştir. Bu savaşta Azerbaycan 20.000 şehit vermiş, 100.000 yaralı, 5.000 savaş engellisi ve 1 milyondan fazla göçmen ise Azerbaycan'a savaş sonucunda degen en büyük insan kaybı olmuştur. Bunun dışında 314'ü kadın, 58'i çocuk, 255'i ihtiyar olmak üzere 4.861 kişi Ermenistan tarafından esir alınmıştır. Esirlerin akıbeti ise hala belirsizliğini korumaktadır.²⁶⁶

Ermeni ve Rus silahlı birlikleri tarafından işgal edilen topraklarda 982 kütüphane, 862 kulüp, 1831 stüdiyo, 6 tiyatro, 10 park, 22 müze (toplam 100.000'den fazla eser), 100'den fazla tarihi-mimarlık yapıtı, 13 tarihi yapıt, 22 eski höyük, 31 cami, 44 kilise, 2 Yatır ve yüzlerce heykel ve anıt yok edilmiş, bir kısmı da kullanılmaz hale getirilmiştir.²⁶⁷

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgali ve bu durumun devam etmesi sebebinden ekonomik gelirlerinin 1/3'ünü savaş durumundan dolayı savunma harcamalarına ayırmak zorunda kalan Azerbaycan'ın yüzölçümünün 1/4'ünde fiili olarak savaş yaşanmaktadır. Savaş yüzünden ülke topraklarının 1 milyon ha tarım sahası, 72.000 ha ekin alanı, 34.000 ha üzümçülük alanı, 65.000 büyükbaş hayvan, 240.000 baş koyun, 173 sanayi merkezi, 122 inşaat müessesesi, 200'den fazla maden işletmeciliği, 4 altın, 3 civa, 2 granit, 2 mermer yatakları, 10 doğal maden suyu, 250.000 hektar ormanlık alan, özellikle de Zengilan ilinin Çınar ormanları Ermenistan işgalci birliklerinin işgali altına

²⁶⁵ *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 462.

²⁶⁶ AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 19, dosya 8961, vr. 106; *Azerbaycan gazetesi*, 1994, 10, 13 may (Mayıs), No: 46, 48.

²⁶⁷ Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Arşivi, Kollegiyasının 1996-ci il senedleri, vr. 53.

geçmiş, büyük bir kısmı ise yok edilmiştir. 60.000'den fazla özel tarım mülkiyeti ve yüzlerce kollektif çiftlik (kolhoz) yakılmış veya harabe durumuna düşürülmüştür.²⁶⁸

Azerbaycan'ın işgal altında bulunan Dağlık Karabağ ve ona bitişik bölgelerinde Ermenistan'ın denetiminde terörist oluşumların ve teşkilatların barınmalarına ve gizli eğitim faaliyetlerine olanak sağlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti istihbarat kayıtlarına göre, Laçın iline bağlı Zabuh köyünde Zeynel Öcalan önderliğinde *Kürt Kongresi*, Hocavend ilinin Kırmızı Pazar bölgesinde önderliğini Suriyeli Zamir el-Kıssa'nın yaptığı *Halk Özgürlük Cephesi*, Zengilan ilinin Mincivan kasabasında başını Ömer Şahabî'nin başını çektiği Libyalıların *Hizbullah* örgütü ile başında Musa Gulam Hakk'ın bulunduğu Lübnan *Hamas* örgütlerinin kampları ve askerî üsleri açılmıştır. Şuşa'nın Halfalı, Hocavend'in Kiş, Askeran'ın Hankendi gibi yerleşim alanlarında Ermeni terör örgütü ASALA'nın kampları bulunmaktadır. 26 Mayıs 1996 tarihinde işgal altındaki Karabağ bölgesinde Ermenilerin kontrolünde *El-Kaide* terör örgütünün eğitim merkezleri oluşturulmuştur. Kayıtlara göre onlar burada *atom, biyolojik, kimyasal ve bilgisayar-teknolojisi* olmak üzere dört alanda eğitim almaktadırlar. Atom teknolojisi ve terörizmi alanında eğitim kampları Ağdaban, Hanabad, Hasanriz ve Kropatkin'de; biyolojik terörizm eğitimi veren kamplar İstisu, Kiş, Aşağı Veyselli'de; kimyasal terörizm eğitimi veren kamplar Vejneli ve Havışlı'da; bilgisayar-teknolojik terörizm kampları ise Şuşa ve Hankendi'de yerleştirilmiştir.²⁶⁹ PKK terör örgütüne destek amacıyla Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerde bu örgüte eğitim amaçlı askerî üstler oluşturduğu Nisan 2008 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'nın hazırladığı raporda belirtilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri tarafından etkisiz hale getirilen PKK'lı teröristler arasında Ermenistan kökenli teröristlerin bulunması bunu kanıtlamaktadır. Ermenistan PKK'ya toplam değeri 210 milyon doları bulan silah tespit edilmiştir.²⁷⁰

Savaş yıllarında ve sonrasında Ermenistan ve işgal altındaki Karabağ topraklarında Rusya'nın *S-300* ve *Tayfun* füzelerinin konuşlandırılmasının Ermenistan'ı Türkiye ve Azerbaycan'a karşı güvence altına almak amacı güttüğü açıklanmıştır. Ermenistan'da nükleer silah çalışmaları yürüten şirketler arasında Ermenistan'ın *Vartanoid*, Rusya'nın *Razdanmaş*, Fransa'nın *Jack-Mac Metaliz* bulunurken, İran, Fransa, işgal öncesi Irak,

²⁶⁸ *Azerbaycan Cumhuriyeti, 1991-2001*, Bakı Dövlət Universiteti Neşriyyatı 2001, s. 198; *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 396.

²⁶⁹ *Azerbaycan gazetesi*, 2003, 15 yanvar (Ocak), No: 7.

²⁷⁰ Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 721.

Pakistan, Suudi Arabistan gibi ülkelerde şubeleri bulunan *Leasing Business Company*'nin de Ermenistan`la irtibatla olduğu belirtilmektedir. Yaklaşık 25 yıldan beri Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ'da Suriye, Suudi Arabistan, Pakistan, İran, Afgan kökenli *El-Kaide* ve Ermenistan bilim adamları tarafından nükleer silah çalışmalarının yapıldığı laboratuvarlar ve araştırma merkezleri oluşturulmuştur. İşgal altındaki bölgelerde Azerbaycan sınırlarından rahatlıkla gözlemlenebilen ekolojik dengesizliklerin (boğuk ve zehirli hava, bitki ve otların yok olması ve s.) kaynağında bu yatmaktadır. Ermenistan`ın işgal ettiği bölgede 2000 yılında bir dizi denemelerde bulunduğu kanıtlarla bilinmektedir. 14 Aralık 2000 tarihinde Ermenistan resmen nükleer silah çalışmaları programını onaylamıştır. Kabul edilen yasanın 4. Maddesinde nükleer silah çalışmalarının yapılması için seçilen topraklar işgal altındaki Azerbaycan topraklarından Kelbecer`in Başalibel, Şuşa`nın Göytala, Laçın`ın Mihidere, Malhalaf, Aşağı Ferecan köyleri belirlenmiştir. Başkent Erivan, Rusya tarafından herhangi bir savaş halinde Türkiye'nin başkenti Ankara'ya ve Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye kadar olan alandaki bütün üsleri rahatlıkla vurabilecek S-300 füze ve nükleer başlık koruma programına alınmıştır. Bunun dışında işgal altındaki Azerbaycan topraklarında Ermenistan hükümetinin kontrolünde uyuşturucu üretiminde kullanılan bitkiler ekilmekte ve üretilen bu yasadışı ürünler İran ve Gürcistan üzerinden Ermenistan dışına çıkarılmaktadır.²⁷¹

BM Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan işgaline ilişkin kabul ettiği bağlayıcı nitelik taşıyan 30 Nisan 1993 tarihli 822 no`lu, 29 Temmuz 1993 tarihli 853 no`lu, 14 Ekim 1993 tarihli 874 no`lu ve 11 Kasım 1993 tarihli 884 no`lu kararları Ermenistan yönetimi tarafından önemsenmemiştir. Öte yandan bu kararların sadece birinde Ermenistan'ın ismi zikredilmiş ve daha ziyade "sözde Dağlık Karabağ"a gönderme yapılmıştır.²⁷²

H. Aliyev'in yönetime geldiği sırada Azerbaycan'ın düzenli bir ordusunun olmaması çok önemli bir eksik oluşturmuştur. Savaşın sürdüğü sırada 30.000 civarında askerîn S. Hüseyinov, R. Gazıyev ve A. Hümbetov tarafından savaş bölgesinden geri çekilerek darbe, ayaklanma ve bir dizi yasadışı eylemlerin içine çekilmesi bölgedeki kontrollerin kaybedilmesine neden olmuştur. Savaşın Karabağ'ın dışına, Beylegan bölgesine kadar yayılması ülke için ciddi bir tehdiide dönüşmüştür. H. Aliyev ordudaki anarşiyi önlemek

²⁷¹ A.y.; *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 356.

²⁷² Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliyi Arşivi (ACDBA), No: 209/11 (13 noyabr 1993); No: 216/17 (11 noyabr 1993) cari hesabatı.

amacıyla 1 Kasım 1993 tarihli kararıyla Devlet Savunma Birliği'nin kurulmasını emretmiştir. Ertesi gün televizyon aracılığıyla yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında H. Aliyev “ülkenin namusu, özgürlüğü, var oluşu için birleşmeyi ve düşman işgaline karşı direnmeyi” halktan talep etmiştir. Çağrının ertesi günü binlerce insan gönüllü ordu sıralarına yazılmıştır. Sovyetler Birliği'nin Afganistan savaşında görev almış daha deneyimli askerler ise Cumhurbaşkanı'na muracaatta bulunarak “Afganistan'da görev almış eski savaşçılardan oluşan birlik” kurulmasını istemişlerdir. Söz konusu birlik daha sonra oluşturulmuştur.²⁷³

23 Kasım 1993 tarihinde Millî Meclis “*Savunma Hakkında Yasa*”yı onaylamıştır. Bir ay içinde 16.700 askerden oluşan 40 birlik kurulmuştur. Darbeciler S. Huseyinov, R. Gaziyev ve A. Hümbetov denetimindeki *Sahra Savaş Yönetimi* lağvedilerek ona bağlı 33 askerî birlik yeniden organize edilmiş ve 36 alaya bölünerek işgalci Ermeni kuvvetleri ile savaşmak üzere cepheye sevk edilmiştir. Aralık 1994 yılı sonunda Azerbaycan'ın elinde toplam 54.000 kişilik askerî birlik bulunmaktadır. Buna karşılık hâlâ ordu giyim, yiyecek, kışla, askerî üs ve özellikle de silah açısından büyük sıkıntı yaşamaktadır.²⁷⁴

H. Aliyev'in, ateşkesin kabul edildiği 12 Mayıs 1994 tarihine kadarki dönemde başlıca faaliyeti düzenli merkezi ordunun kurulması ve ülkenin savunmasına yöneliktir. Aralık 1993 yılında uzun bir süreden sonra Azerbaycan ordusu Ermenistan işgalci birliklerini Beylegan ilinin ilerisine atmıştır. Burada Azerbaycan'a ait I. Alay'a saldıran işgalci birliklerin elindeki 15 tankın 7'si mahvedilmiştir. Azerbaycan birlikleri 30 km ilerlemişlerdir. Bu savaşlarda Akif Hanaliyev tek başına 50 işgalci askerî etkisiz hale getirmiştir. Öldürülen işgalci askerlerin cesetlerinin toplanması sırasında onların çoğunun Ermenistan ve Rusya pasaportları dışında Fransa ve Afrika ülkelerinin pasaportlarını taşıdıkları da görülmüştür.²⁷⁵

Ocak 1994 yılında Azerbaycan askerî birlikleri bütün savaş hattında saldırıya geçerek stratejik konuma haiz Füzuli iline bağlı Horadiz kasabasıyla birlikte 22 köyü, Cebrayıl ilinin bir kısmını, Kelbecer iline bağlı Bozlu, Tekekaya, Babaşlar, Kanlıkent, Çenli, Susuzluk, Kasimbinesi, Yanşakbine, Yanşak, Bağırsak, Kamışlı ve Bağırılı yerleşim alanlarını, Çiçekli dağı stratejik yüksekliğini ve böylece Kelbecer – Ağdere yolu

²⁷³ *Gazete Azerbaycan*, 5 Kasım 1993.

²⁷⁴ *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 358.

²⁷⁵ *Azerbaycan gazetesi*, 1994, 20 yanvar (Ocak), No: 11, 7 iyun (Haziran), No: 43.

üzerindeki Tunel'e kadar olan işgal edilmiş toprakları geri almayı başarmışlardır. Çıkan çatışmalarda Ermenistan işgalci birliklerinin 4.000 askerî, 50 zırhlı aracı, 15 savunma teçhizatı etkisiz hale getirilmiştir. Bu çatışmalarda Azerbaycan 1.500 şehit vermiştir.²⁷⁶

H. Aliyev bizzat kendisi sıcak bölgedeki cephe hattında bulunan askerlerin yanına giderek görüşmeler gerçekleştirmiş, savaştaki son duruma ilişkin komutanlardan bilgi almıştır. Şubat 1994 yılında cephede çatışmalar yeniden şiddetlenmiştir. Ermenistan bizzat Rusya askerî birliklerini ve yurtdışından getirdiği çoğu Fransa, Lübnan, Suriye ve Libya'da çeşitli Ermeni örgütleri kamplarında eğitilmiş silahlı birlikleri cephede konuşlandırmıştır. Kelbecer'in işgalden kurtarılması için hazırlanan başarısız "Murovdağ" operasyonu sonucunda Azerbaycan askerî birlikleri geriye çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunun dışında Rusya'dan yasa dışı yollarla Azerbaycan'a giren çoğu Ermenistan'da terörist eğitim almış çeşitli azınlıklara mensup teröristler bir çok metro ve tren istasyonlarına ve yolcu trenlerine terörist saldırılar düzenlemişler. Düzenlenen bombalı saldırılar sonucunda çok sayıda masum sivil insan hayatını kaybetmiştir.²⁷⁷

Dönemin Rusya Federasyonu yönetimi Ermenistan'ı askerî ve politik olarak desteklemenin yanında, Azerbaycan'a da kendi koşullarını kabul ettirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda Rusya'nın Azerbaycan'a sunduğu barış önerisinde şu koşullar bulunmaktadır: İşgal altındaki Azerbaycan toprakları Ermenistan'ın elinde kalacak; işgal edilmiş bölgelerde Rus askerî birlikleri konuşlandırılacak; Azerbaycan ile Rusya arasında Azerbaycan'ın bir dizi kabuledilemez tavizlerine dayalı siyâsî ve ekonomik ilişkiler tesis edilecektir. Söz konusu bu sözde barış antlaşması planının Azerbaycan'a kabul ettirilmesi için çok sayıda ülkenin askerî desteğini alan Ermenistan tarafı cephe boyunca geniş çaplı saldırılar başlatmıştır. 10 Nisan 1994 tarihinde Ermenistan Azerbaycan'a karşı topyekun bir saldırıya geçmiştir. Ama Goranboy ilinin Talış ve Gülistan köylerinde cereyan eden şiddetli çatışmalarda düşman birlikleri yenilgiye uğratılmış ve aralarında Fransa vatandaşlarının da bulunduğu 150 Ermeni askerî öldürülmüştür. Terter iline bağlı İlhiçılar ve Göyark köyü civarındaki savaşlarda ise düşman 200 asker kaybettikten sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ama Rus birliklerinin yer aldığı Ağdam ve Ağdere ilçelerinde

²⁷⁶ *Aynı gazete*, 1994, 25 yanvar (Ocak), No: 13.

²⁷⁷ 1 Şubat 1994 yılında Bakü Demiryolu Garı'nda Kislovodsk-Bakü trenine düzenlenen terör saldırısında 3 kişi yaşamını kaybetmiştir. 8 gün sonra ise bu defa Hudat tren istasyonunda yük treni patlatılmıştır. 13 Nisan 1994 tarihinde ise Dagestanskiye Ogni isyasyonunda Bakü-Moskova treni patlatılmış ve patlama sonucunda 6 kişi ölmüştür. Bkz. *Ermenistan Respublikası: Terrorizm devlet siyasetinin terhib hissesi kimi. Faktlar ve regemler*, Bakı 2000, s. 5-6; *Azerbaycan Tarihi*, s. 359.

devam eden çatışmalarda 20 civarında köy daha Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Ancak Azerbaycan tarafından bölgeye ek askerî birliklerin takviyesinden sonra buradaki durum dengelenmiştir.²⁷⁸

Bundan sonra Rusya'nın arabuluculuğundan ateşkes görüşmeleri başlamıştır. Rusya yapılacak ateşkesin kendi arabuluculuğunda gerçekleşmesini isterken, Azerbaycan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Ördütü (AGİT) Minsk Grubu'na üye ülkelerin aracılığı ile geçici bir ateşkes planından yana olduğunu açıklamıştır. Sonunda Bakü'nün isteğini kabul eden Rusya 8 Mayıs 1994 tarihinde imzalanan Bişkent protokolü ile ateşkesin sağlandığını duyurulmuştur. 12 Mayıs 1994 tarihinde ise cephede ateşkes ilan edilmiştir.²⁷⁹ İmzalanan ateşkes taraflara herhangi bir koşulu dayatmadan sadece sorunun barışçıl yolla çözümünü öne sürerek cephe hattında geçici sükuneti temin etmektedir.

Ama öngörülen sorunun barışçıl yollardan çözümü “dış güçlerin” Ermenistan'a baskıları sonucu Ermenistan'ın geri adım atmamasıyla hala sağlanmış değildir. Bizzat H. Aliyev bu amaçla Minsk Grubu ülkeleri üst düzey yetkilileri ve temsilcileriyle 130'dan fazla görüşme gerçekleştirmiştir. Çözümeye yaklaşıldığı AGİT'in Aralık 1996 Lizbon anlaşmasından da hiçbir sonuç alınmamıştır.²⁸⁰ Aksine AGİT Minsk Grubu eş başkanları olan ABD, Rusya ve Fransa temsilcileri Ocak 2001 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları ile gerçekleştirilen görüşmede H. Aliyev'den “zavallı”, “fakir”, “ekonomik durumu ve koşulları ağır olan” Ermenistan'a ödün vermesini rica etmişlerdir.²⁸¹

AGİT Minsk Grubu eşbaşkanı olan arabulucu ülkelerin (Rusya, ABD ve Fransa) kendi sorumluluklarını Ermenistan'dan yana kullanmaları ve zarara uğrayan taraf ile hukuku çiğneyen taraf arasında fark gözetmeksizin meseleye yaklaşım benimsemeleri Karabağ sorununun çözümsüz kalmasında başlıca etkindir. Aksine bu süreçte Rusya'nın katkısıyla Ermenistan Rusya, İran ve Çin'den 10 milyar dolarlık silah satın alarak, pek de “zavallı konumda” olmadığını kanıtlamıştır. Daha da önemlisi 1994-1996 yılları arasında Rusya Ermenistan'a toplam hacmi 1 milyar doları bulan 84 adet T-72 tankı, 50 adet piyadeler için RDM-2 savaş zırhlısı, 8 adet R-17 uzak mesafeli füze başlığı yerleştirilebilen roketatar, OCA-Zenit savarlar için 40 roket, 349 adet roketle birlikte 27

²⁷⁸ *Gazete Azadlıq*, 1994, 24-26 aprel (Nisan), No: 32; *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 359.

²⁷⁹ *Gazete Azerbaycan*, 1994, 10-13 may (Mayıs), No: 36-38.

²⁸⁰ *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 372; Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 724.

²⁸¹ *Gazete Azerbaycan*, 2002, 25 iyul (Temmuz), No: 47.

adet “Krug” (Daire) Zenit roketatar, 40 adet “İgla” seyyar roketatar, 18 adet hareket halinde aktif olan “Grad” aracı, 1000 adet “Strela-2” ve “Strela-3” roketleri satmıştır. Ermenistan tarafından alınan silahların uluslararası piyasada toplam değeri 3 ila 4 milyar dolar olduğu halde Rusya Ermenistan üzerinde bir takım haklar elde etmek amacıyla Erivan’a daha ucuz fiyatlar önermiştir. 1997 yılında Ermenistan ile Rusya arasında gerçekleşen silah anlaşması doğrultusunda Ermenistan 30’dan fazla MİG-29 savaş uçağı, S-300 füzeleri ve diğer silahlar almıştır. Her silah anlaşması ve Erivan’ın uluslararası arenada desteklenmesi Rusya’nın biraz daha Ermenistan’da kuvvetlenebilmesi anlamına gelmektedir.²⁸²

29 Ağustos 1997 tarihinde Rusya ile Ermenistan arasında “Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardıma Dair” anlaşma adı altında bir dizi anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşmalardan biri askerî nitelikli olup, herhangi bir savaş anında Rusya’nın Ermenistan’a askerî desteği ile ilgilidir.²⁸³ Anlaşma, 24 Eylül 1993 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu’na (BDT) katılan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin üyelik haklarının ihlali anlamına geldiğinden Rusya ile Azerbaycan arasında bir takım diplomatik sorunlara neden olmuş, bunun sonucunda Rusya anlaşmanın Karabağ da dahil olmak üzere işgal edilen Azerbaycan topraklarını kapsamadığını açıklamıştır. H. Aliyev Rusya’ya tepki olarak BDT devlet başkanlarının Ekim 1997, Mart 1999 ve sonraki zirve toplantılarına katılmaktan imtina etmiştir. Bakü’nün yoğun tepkileri sonucunda Mayıs 2001 tarihinde Azerbaycan’a ziyaret gerçekleştiren Rusya Federasyonu Savunma Bakanı İqor Serqeyev Ermenistan ile Azerbaycan arasında herhangi bir savaş halinde Rusya’nın tarafsız kalacağını taahhüt etmiştir.²⁸⁴

Ermenistan yasal ve yasadışı yollardan silahlanma konusunda hertürlü ilgi ve desteği görürken, Azerbaycan 2002 yılı ortalarına kadar bizzat ABD tarafından çıkartılan yasa ile silah satın alması yasak ülkeler sırasına konmuştur. Yasanın kaldırılması için H. Aliyev ABD Devlet Başkanı Bill Clinton’la 1 Ağustos 1997 tarihinde gerçekleştirdiği görüşmede Amerika tarafının bölgedeki gerçeği görmesini istemiştir. ABD söz konusu yasayı ancak 11 Eylül 2001 tarihli terör olaylarından sonra Azerbaycan’ın ABD ve NATO’ya kendi hava üslerini açmasından sonra yürürlükten kaldırmıştır. Ancak bundan sonra 1992

²⁸² *Gazete Halq Gezeti*, 1997, 18 Mart, No: 24, 11 aprel (Nisan), No: 32.

²⁸³ *Gazete Halq Gezeti*, 1997, 30 avgust (Ağustos), No: 47.

²⁸⁴ AMBA Tarih İnstitutu Elmi Arşivi, font 1, liste 12, dosya 8961, vr. 109.

yılından beri ABD'nin 907 numaralı Özgürlüğü Destekleme Yasası kapsamında karşılıksız olarak Ermenistan'a yaptığı yardımın koşulları değiştirilebilmiş ve Azerbaycan da yardım alan ülkeler arasında dahil edilmiştir. Buna göre, yapılacak yardımda Azerbaycan'ın payı %46 oranında belirlenirken, Ermenistan'ın payı %22'e düşürülmüştür.²⁸⁵

Karabağ ile ilgili gerçeklerin dünya kamuoyuna, uluslararası örgütlere ve devletlere anlatılmasında H. Aliyev önemli çabalar sarfetmiştir. H. Aliyev'in yoğun gayretleri sonucunda Aralık 1996 yılında Lizbon'da yapılan AGİT zirvesinde Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan'dan kaynaklandığı gerçeğini uluslararası güçler kabul etmişlerdir. Zirvenin sonuç bildirgesinde Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaline ilişkin bir maddenin metinde yer almaması üzerine H. Aliyev söz konusu belgeyi imzalamamakla protesto etmiş, ancak bunun sonrasında ilgili madde metne ilave edilirken, zirveye katılan 54 ülkeden 53'ü tarafından bildirge resmen onaylanmıştır.²⁸⁶ Kazanılan bu diplomasi başarısının ardından H. Aliyev uluslararası örgütleri ve güçleri Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan tarafının işgalci olduğuna inandırmayı başarmış ve bu konuda bir dizi kararın alınmasına çalışmıştır. Azerbaycan diplomasi bakımından Ermenistan karşısında etkili konumda bulunsa da Rusya'nın bölgesel çıkarlarını koruma adına sorunun çözülmemesinde kendi etkin pozisyonunu dayatmıştır.²⁸⁷ Bu durum da Azerbaycan'ın bölgesel ve uluslararası konumunu olumsuz yönde etkilemektedir.²⁸⁸

3.3. Azerbaycan-İran İlişkileri

Bağımsızlığın yeniden kazanıldığı 1991 yılı sonrasında Azerbaycan ile İran arasındaki ilişkilerin genel seyrine baktığımızda ilişkilerin iki sorunun gölgesinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu sorunlar İran'ın Kuzey-Batı kısmını oluşturan Güney veya İran Azerbaycanı ve Karabağ sorunları olmuştur. Özellikle, Güney Azerbaycan sorununun Ebulfez Elçibey tarafından Cumhurbaşkanı düzeyinde dile getirilmesi Tahranı çok rahatsız

²⁸⁵ H. Aliyev, daha yönetime geldiği günlerde Bill Clinton'a yazdığı mektupla bu yasanın yeniden gözden geçirilmesini istemiş, ABD Devlet Başkanı ise Azerbaycan'a mali destek sözü vermiştir. Bkz. Gazete *Eho*, 2002, 30 yanvar (Ocak), No: 5.

²⁸⁶ Abbasbeyli A – Gasanov A, *Gaydar Aliyev i mirovoy politika*, Baku 1997, s. 159.

²⁸⁷ *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, s. 372 ved.

²⁸⁸ Karabağ savaşının siyâsi, ekonomik boyutları için bkz. *Karabağ Savaşı: Siyâsi-Hukukî-Ekonomik Analiz*, Yazarlar: O.N.Aras, B.Dedeyev, R.Yılmaz, V.İbayev, Kafkas Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakı 2008, s. 65-153.

etmiş ve İran Dağlık Karabağ sorununda diplomatik anlamda tarafsızlığını dile getirirse de Ermenistan ile iyi ilişkiler kurmakla Azerbaycan`a gerekli mesajı vermeye çalışmıştır.²⁸⁹

Azerbaycan`ın bağımsızlığını kazanması İran`da (Güney Azerbaycan`da), özellikle de etnik, kültürel ve sosyal anlamda İran Türkleri`nde büyük etki uyandırmıştır. Kısa sürede Azerbaycan Türkçesinde çok sayıda yayınlar gerçekleşmiştir. 1992 yılında Tebriz`de *Azerbaycan Dilinin Grameri* yayınlanmıştır. Söz konusu bu kitap SSCB dönemi Azerbaycan`da kiril alfabesinde yayınlanan Azerbaycan Dili Gramer kitabının aynısıdır. Bunu diğer yayınlar izlemiştir. Bu durum Farsça yayınlara da etki etmiştir. Azerbaycan`la ilgili Fars dilinde çok sayıda kitap yayınlanmış ve satışa sunulmuştur. Azerbaycan alfabesini öğrenmeye ilgi yoğunlaşınca Cevat Heyet`in yönetiminde bulunduğu *Varlık* dergisi Azerbaycan kiril alfabesini yayınlamakla kalmayıp, bu alfabeyle öğretene okuma parçalarını da sayfalarına taşımıştır. Bir süre sonra Farsça yayınlanan ünlü *Keyhan*, *Ettelaat* ve *Cumhuriyei İslam* gibi İran`ın önde giden gazeteleri sayfaları arasına Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan bir sayfa eklemişlerdir. Bir çok açıdan Farsça yayınlanacağı durumda sansürlenecek olan haber ve makaleler bu gazetelerin sütunlarında Azerbaycan Türkçesi`nde yayınlanmaktadır. Örneğin *Keyhan* gazetesi Ocak 1993 tarihli sayılarının birinde “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı: Bütün Dünya Azerbaycanlıları Birleşin” başlıklı makaleyi yayınlamış ve makalede Farsça yayınlanması durumunda sansürleneceğine kesin gözüyle bakılan fikirler açık bir biçimde Azerbaycan Türkçesi`nde dile getirilmiştir.²⁹⁰

İran İslam Cumhuriyeti yönetiminin tüm bu gelişmeleri kontrol altına alması uzun bir zamana yaymıştır. İran, Azerbaycan etkisini kırmak için bir dizi önlemler almıştır. Karabağ sorunu bu anlamda İran için hayati önem taşımaktadır. İran, Karabağ sorununu Azerbaycan`ın İran Azerbaycanı`na (Güney Azerbaycan`a) daha fazla etki göstermesinin karşısında önemli bir engel olarak gördüğünden bu sorunun diplomatik platformlarda çok uzun süre müzakere edilebilmesinden yanadır.

Öte yandan, İran İslam Cumhuriyeti yönetimi Güney Azerbaycan Ostanları üzerinde bir dizi düzenlemeler yapmıştır. Bilindiği gibi İran Azerbaycanı birden fazla Ostana

²⁸⁹ Laçiner S., *Türk – Ermeni İlişkileri: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, İstanbul: Kaknüs 2004, s. 273.

²⁹⁰ Shaffer B., *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Çevirenler A. Gara – V. Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 201-202.

(eyalete) ayrılmıştır. İran Azerbaycanı Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Hemedan Ostanlarından oluşmaktadır. Tebriz'in etkisini kırmak için İran İslam Cumhuriyeti yönetimi Doğu Azerbaycan Ostanı'nı da ikiye bölmüştür - Doğu Azerbaycan ve Erdebil Ostanları. 11 Nisan 1993 tarihinde onaylanan bu kararın nedenini bizzat Erdebil milletvekili Nurettin İkdam "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyâsî nüfuzunu kırma girişimi" olarak değerlendirmiştir. Böylece İkdam "sınırın ötesinde oluşan çirkin bir fenomen olan, suçlu ve hayat bulması olanaksız Pan-Türkizm hayalinin engellenmesi için yeni eyalet hakkında son kararın siyâsî faydaları çoktur" – diye yazmaktadır.²⁹¹

İran, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını geç tanıyan ülkelerden biridir. Aslında İran, bağımsızlığından iki ay sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımıştır. Son 200 yıllık süreç göz önüne alınmadığı takdirde Azerbaycan tarihinin, kültürünün, dini ve millî kimliğinin İran'la ve İran coğrafyası ile sıkı bağlı olduğu dikkate alındığında bu iki aylık gecikme çok önemlidir. Zira bu sürede Azerbaycan'ı neredeyse 40'dan fazla devlet tanıdığı halde, en büyük sınır komşusunun bu konuda tereddüt geçirmesi düşündürücüdür. 25 Aralık 1991 tarihinde İran Azerbaycan'nin devlet olarak varlığını kabul etmiştir.²⁹² Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov ilk resmî ziyaretini de Aralık ayının sonunda İran'a yapmıştır. Seferde amaç, Ermenistan'la olan savaş durumu nedeniyle kesilen Nahçıvan ulaşımının İran üzerinden onarılmasıdır. İki devlet arasında imzalanan anlaşmada İran, Azerbaycan-Nahçıvan arasında ulaşımda topraklarından yararlanma hakkı tanımıştır.²⁹³ Bunun ardından İran İslam Cumhuriyeti Ocak 1992 yılında Bakü'de Büyükelçiliğini açmıştır. 12 Şubat 1992 tarihinde ise Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov kalabalık bir heyetle İran İslam Devrimi'nin kutlamalarına katılmıştır.²⁹⁴

Azerbaycan'ın o dönemki yönetiminin İran'da uyandırdığı etkiyi, İran da kendi gerçekleri ölçüsünde ve etki mekanizmaları vasıtasıyla Azerbaycan'da uyandırmak istiyordu. Dini mezhepsel kimlik bunda önemli etkindir. Özellikle, Azerbaycan'da dini hassasiyetin kuvvetli olduğu Güney bölgelerinde İran mollaları dini toplantılarda (çeşitli

²⁹¹ *Risalet gazetesi*, 1993, 19 Nisan; Shaffer, *Sınırlar*, s. 209.

²⁹² Nesibli N., *Azerbaycan-İran Münasibetleri: Keçmişde ve indi*, Bakı, Hazar Üniversitesi Neşriyyatı 2000, s. 140-142.

²⁹³ A.g.e., s. 143; Aliyev A., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasının Oluşturulması ve Azerbaycan-İran İlişkilerinin Siyâsî ve Askerî Boyutu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İzmir 2008, s. 39-40.

²⁹⁴ Nesibli, *Azerbaycan-İran münasibetleri*, s. 145.

matem ve Muharrem ayındaki dini etkinliklerde) çokça belirmeye başlamışlardır. Onlar, millî ve siyâsî içerikli propaganda yürütmeseler de İran İslam Cumhuriyeti'nin devlet ideolojisinin bel kemiğini oluşturan *Fars-Şii* söylemlerini dillendiriyor ve kitlelere yaymaya çalışmışlardır. Daha da önemlisi bu bölgelerin insanların İran'ın dini okullarına yönlendirilmesi doğrultusunda yoğun propaganda yürütmüşlerdir. Bu propaganda faaliyetleri 1992 yılının başlarında gündeme gelen alfabe değişimi kapsamında kendisini daha açık bir şekilde göstermiştir. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişin yoğun bir biçimde tartışıldığı ortamda İran kendi kanalında Eski Arap alfabesini gündeme getirmiştir. Hatta bu yönde çok sayıda yayınların basılarak Azerbaycan'da ücretsiz dağıtılmasını sağlanmıştır. Bizzat Azerbaycan'da İslam dini ile ilgili en üst resmî kurum olan Kafkas Müslümanları Kurumu kanalıyla yayınlanan “Elifba Meselesi” isimli (Kum 1992) kitapta ilk defa alfabe sorununu gündeme getiren Azerbaycan dram edebiyatının kurucusu Mirza Fetali Ahundzade “Arap alfabesini değiştirme girişimlerinden” dolayı “dinsiz” olarak damgalanmıştır. Kuşkusuz, M. F. Ahundzade'nin bu yönde kendi ifadeleri olsa da, bunun alfabe nedeniyle gündeme getirilmesi çok ilginçtir. Bunun dışında İran İslam Cumhuriyeti yönetimi Kiril alfabesinde basılmış İran İslam Devrimi'ni öven çok sayıda yayınları da Azerbaycan'da yaymaya başlamıştır.²⁹⁵

İran İslam Cumhuriyeti yönetimi, Ayaz Mutallibov ve devamında geçici olarak devlet başkanlığı görevini üstlenen Parlamento Başkanı Yakup Mehmetov ile bağlantılarını devam ettirerek, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde arabulucu olma niyetini de beyan etmiştir. Hatta, uluslararası alanda soruna ilk müdahil ülke olmuştur. Bu kapsamda 1992 yılı 25 Şubat tarihinde İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayeti Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Azerbaycan ile Ermenistan devlet başkanlarının Tahran'da görüşmesini kararlaştırmıştır. 15 Mart 1992 tarihinde taraflar Tahran'da İran'ın gözetiminde ateşkes memorandumunu imzalamışlardır. Bir ay sonra İran'ın Dışişler Bakan yardımcısı Mahmud Vaizi ateşkes memorandumundan dolayı savaş esirlerinin serbest bırakılması konularını görüşmek için Bakü ve Erivan'a ziyaretler gerçekleştirmiştir.²⁹⁶ Ama 1992 yılı 8 Mayıs tarihinde Şuşa'nın, 18 Mayıs tarihinde ise Laçın'ın Rusya'nın desteyi ile Ermeniler

²⁹⁵ A.g.e., s. 146; Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkilerinin*, s. 40. İlginçtir, Azerbaycan Latin alfabesine geçtikten sonra, İran Azerbaycan'a yönelik yayınlarında hep Kirilce alfabe kullanmaya devam etmiştir.

²⁹⁶ Abdollah Ramazan-zadeh, “*Iran's Role as Mediator the Nagorna-Karabakh Crisis*”, *Contested Bordes in the Caucasus*, 15 October 2007 – www.poli.vub.ac.be ; Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkileri*, s. 40-41.

tarafından işgali Tahran`ın nüfuzuna büyük gölge düşürmüştür. Aslında söz konusu işgal girişimlerinde o dönemin Rusya yönetiminin gizli etkisi, Moskova`nın İran`ın bölgeye “izinsiz” girişine tepki olarak da değerlendirilmelidir. Özellikle, Şuşa`nın işgaline Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan ile Azerbaycan yönetiminde bulunan Yakup Mehmetov`un şaşırımları bölgede oynanan “büyük oyunda” dönemin Erivan ile Bakü yönetimlerinin söz haklarının olmadığı anlamına gelmektedir.²⁹⁷

Şuşa ve Laçın`ın işgali sonucunda düşürülen Y. Mehmetov hükümetinin yerini alan AHC-Müsavat ittifakı İran`ın bölgede artan nüfuzuna önemli darbe vurmuştur. Bunda, Ebulfez Elçibey`in siyâsî-ideolojik kişiliğinden kaynaklanan bir dizi etkenler de belirleyicidir. Daha Azerbaycan Halk Cephesi`nin 25-27 Ocak 1992 tarihinde gerçekleşen toplantısında E. Elçibey, Azerbaycan`ın dış politikasında nasıl yön belirleyeceklerini dile getirirken, İran`ın konumuna özel vurguda bulunmuş ve Tahran`ın bölgesel etkinliğinin karşısını almak niyetinde olduklarını açık bir şekilde dile getirmiştir.²⁹⁸ Bu kapsamda İran`ın Azerbaycan`a yönelik siyasetinde kötü niyetli olduğunu vurgulayan Elçibey, buna örnek olarak Güney Azerbaycan`ın durumunu ve İran`daki Azerbaycan Türkleri`ne yönelik etnik asimilasyon politikalarını göstermiştir. E. Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikasında Rusya ve İran`a yönelik sert siyâsî tavır, her şeyden önce Azerbaycan`ın bağımsızlığı sürecinde yükselerek artan, aynı zamanda toplumda yüksek heyecanla karşılık bulan özgürlük ve millî yetçi söylemin devlet ve diplomasi deneyiminden uzak tarzda dışa vurumudur. Azerbaycan`ın Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak bölünmesinde Rusya ve İran`ın varlığının en önemli etken ve belirleyici olduğunu söyleyen Cepheciler, bu iki güçten kurtulmanın yolunu, onları bölgeden uzaklaştırmakta görmüşlerdir. Bu kapsamda E. Elçibey yönetime gelir gelmez Rus askerî birliklerini ve Hazar Denizindeki filosunu Azerbaycan`dan çıkartmış, Karabağ sorununun “Ermenistan kimliğine girmiş Rusya`dan

²⁹⁷ Aynı tarihte Ermenilerin Nahçıvana yönelik yoğun askerî saldırıları H. Aliyev`in Türkiye`den yardım istemesine ve Türkiye`nin 1921 tarihli Moskova ve Kars Anlaşmalarına dayanarak Nahçıvan konusunda Türkiye`nin akdi yükümlülüklerinin olduğunu açıklamasına neden olmuştur. Her ne kadar bu husus Başbakan Demirel tarafından açıklanmasa da, Ankara`nın bu yönde verdiği mesajın etkili olduğu açıktır. Buna rağmen Demirel`in ABD başkanı G. Bush`u arayarak destek istediği belirtilmektedir (Bkz. *Milliyet gazetesi*, 8 Mayıs 1992). Bunun devamında 28 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye ile Nahçıvan`ı birbirine bağlayan kamuoyunda “Hasret” denilen “Ümit Köprüsü”nün açılmasına Başbakan Süleyman Demirel, Başbakan yardımcısı Erdal İnönü`nün katılması Türkiye`nin Nahçıvan konusundaki tavrını ortaya koyması açısından çok önemlidir (*Milliyet gazetesi*, 29 Mayıs 1992; Taşkiran, a.g.e., s. 173-174).

²⁹⁸ Cafersoy N., *Elçibey Dönemi Dış Politikası*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) 2001, s. 71.

kaynaklandığını” belirtmiştir. Daha da ileri giderek, Kuzey Kafkasya`daki diğer sorunlara dikkat çekerek, bu sorunlarla da ilgileneceklerin açıklamıştır.²⁹⁹

Tüm bu girişimlerinde E. Elçibey için Türkiye`ye karşı duyduğu aşırı güvenin etkisi büyüktür. Bölgeyi Rusya ve İran etkisinden kurtarmanın yolunu Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında kurulacak sıkı ilişkilerde gören E. Elçibey, Bağımsız Devletler Topluluğu`na da katılmayı reddetmiştir.³⁰⁰

E. Elçibey`in açık söylemleri ve icraatları İran`ı Ermenistan`la ilişkilerini daha da sıkılaştırmaya ve geliştirmeye yöneltmiştir. Tahran`ın Erivan`a yönelik yaklaşımında İran`ın iç kaygıları ne denli belirleyici idiyse, Elçibey`in Türkiye`ye yönelik politikası da o denli etki uyandırmıştır. Zira, Batılı ülkelerin diplomalarının genel olarak bölgede Türkiye ve İran modellerini birbirine rakip, hatta hasım olarak göstermesi Tahran`ı daha da endişelendirmiştir. 1993 yılının başlarında bölgede iki siyâsî taraf oluşmaya başlamıştır. Bir tarafta İran-Ermenistan-Rusya ve diğer tarafta ise Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye. İkinci tarafın genel anlamda Batı, özelde ise İsrail ve ABD ile olan ilişkileri İran için ciddi boyutta endişe kaynağıdır.³⁰¹

İran`ın hızlı bir biçimde Ermenistan ile ekonomik ilişkiler kurması ve bunu “stratejik ortaklık” boyutuna taşımak niyetinde olduğunu açıklaması,³⁰² Elçibey yönetiminin Tahran`a karşı daha sert beyanlarda bulunmasına yol açmıştır. 1992 yılı 2 Şubat tarihinde Elçibey yaptığı bir konuşmasında “Karabağ sorununun çözümünün Güney Azerbaycan sorununun çözümüne bağlı olduğunu” dile getirmiştir. Hatta, Elçibey, kendisi için Kuzey ve Güney Azerbaycan ayrımının olmadığını, İran Türklerine Azerbaycan devlet kurumlarında çalışma olanağının sağlanacağını söyleyerek, açık bir şekilde İran`ın Kuzeyindeki toprakların Azerbaycan`a iadesini talep etmiştir.³⁰³

E. Elçibey hükümetinin ülkeyle birlikte içine düştüğü kriz ve daha sonra H. Aliyev`in yönetime gelmesinin ardından iktidarının birinci senesi içinde yaşadığı askerî darbe İran-Azerbaycan arasındaki ilişkilerde herhangi bir ciddi değişimi engellemiştir. Bu

²⁹⁹ Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkileri*, s. 42.

³⁰⁰ Alieva, *The Foreign Policy of Azerbaijan*, s. 3; Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkileri*, s. 43;

³⁰¹ Laçiner, *Türk-Ermeni*, s. 274.

³⁰² Danielyan E., “Iran, Armenia Seeking Closer Relations”, RFE/RL, 25 January 2001.

³⁰³ Cafersoy, *Elçibey Dönemi*, s. 120; Nesibli, *Azerbaycan-İran Münasibetleri*, s. 143; Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkileri*, s. 44-45.

sürede İran basınında gerek E. Elçibey, gerekse de H. Aliyev hakkında bir dizi olumsuz haber ve makaleler yayımlanmıştır. İran basını E. Elçibey'i "Amerika ve Siyonizmin uşağı" adlandırırken, H. Aliyev'le ilgili onun 1980'li yıllarda Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın yeniden birleşmesine ilişkin fikirlerini ön plana çıkarmıştır.³⁰⁴ Öte yandan seçimle iktidara gelen H. Aliyev'e karşı darbe girişiminde önemli rol alan Ruşen Cavadov'un kardeşi Mahir Cavadov'un İran'a kaçması ve Azerbaycan'a iade edilmemesi H. Aliyev döneminde Azerbaycan-İran ilişkilerinin kötü başlamasına neden olmuştur. Nitekim H. Aliyev'in yönetimi boyunca Azerbaycan-İran ilişkileri inişli çıkışlı bir yol izlemiş, karşılıklı güven ortamı oluşturulamamıştır.

Tüm bunlara rağmen H. Aliyev'in politik-diplomatik deneyimi Azerbaycan'ın İran'la ilişkilerinde de belirleyici olmuştur. Her şeyden önce H. Aliyev daha Nahçıvan'da bulunduğu yıllarda İran'la bir dizi ilişkiler tesis etmiştir. Bunun sonucunda İran Nahçıvan'a insani yardımlarda bulunmuştur. Ama, Tahran'ın Nahçıvan'a yaptığı yardımda, Nahçıvan ile Bakü arasında yaşanan sorunda E. Elçibey'e karşı H. Aliyev'den yana tavır alması gerçeğinin payı büyüktür. Nitekim, H. Aliyev halkın yoğun talebi üzerine yönetime geldikten sonra da Tahran'ın Bakü'ye karşı tutumu pek değişmemiştir. Her şeye rağmen, söylemleriyle İran'da, özellikle de Türk nüfus arasında büyük etki uyandıran E. Elçibey'e karşı H. Aliyev gibi pragmatik siyâsî yöntemler kullanan bir liderin varlığını Tahran'ın kabul etmesi daha kolay olmuştur.

Ekim 1993 yılında İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı H. Rafsancani'nin Bakü ziyaretinin Azerbaycan-İran ilişkilerine olumlu bir etki yapacağı düşünülmektedir. Ama H. Aliyev'in Türkiye, Rusya ve bir sıra diğer ülkelere ziyaretlerinden sonra 29 Haziran 1994 tarihinde İran'ı ziyaretine Tahran olumlu yaklaşmamıştır. Öte yandan H. Aliyev bununla Batılı ülkelere bir mesaj vermek istemiştir. Oysa, Rafsancani Bakü ziyaretinde "dostluk ve kardeşlik" mesajları vermekle, İran'ın muhtemelen kendi içindeki sorunlarından dolayı Bakü ile sıkıntı yaşamak istemediğini dile getirmiştir. Bu ziyaret kapsamında iki ülke arasında bazı anlaşmalar da imzalanmıştır. H. Aliyev'in ilk İran ziyareti zamanı da taraflar arasında çok sayıda anlaşmaya imza atılmıştır. Ziyaretin 14 maddelik sonuç bildiğinde İran'ın "Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu" kabul etmesi çok

³⁰⁴ Nesibli, *Azerbaycan-İran Münasibetleri*, s. 147.

önemlidir.³⁰⁵ İki ülke arasında varılan anlaşmada Nahçıvan`ın enerji ihtiyacını karşılamak için Hoy-Culfa doğalgaz hattının yapılması yönünde elde edilen sözleşme de yer almıştır.

Ama, H. Aliyev`in izlediği petrol stratejisi İran ile Azerbaycan arasında ilişkilerin yeniden gerilmesine yol açmıştır. H. Aliyev, İran`ı küstürmemek adına Hazar petrollerinin dünyaya pazarlanmasını öngören “Asrın Anlaşması” çerçevesinde İran`a %5 oranında pay ayırsa da, ABD ve diğer Batılı devletlerin baskısıyla anlaşmanın nihayi metninde İran dışarıda bırakılmıştır. Bunun üzerine İran anlaşmayı tanımadığını açıklamış, ama H. Aliyev kırınglığı gidermek için “Şahdeniz” ve diğer yatakların işletilmesinde İran`a %10 pay verilmesine çalışmıştır. Bundan sonra 1995 yılından itibaren yeniden Ermenistan`la ilişkilerine ağırlık veren İran, bu yolla Bakü`ye etki göstermeye çalışmıştır. İran`ın bu adımları Azerbaycan yazını ve basınında tepkisel olarak kendi etkilerini doğurmaktadır. Nitekim bu dönemde Bakü`de Güney Azerbaycan hakkında yayınlanan ve yazılan kitaplar ve makaleler E. Elçibey döneminden dört defa artmıştır.³⁰⁶

H. Aliyev İran`a ikinci ziyaretini 1996 yılı 12 Mayıs tarihinde gerçekleştirmiştir. Ziyaret kapsamında başta İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı H. Rafsancani olmak üzere bir çok üst düzey devlet yöneticileriyle bir araya gelen H. Aliyev, İran basınında hep kuşkuyla takip edilmiştir.³⁰⁷ Dönemin Azerbaycan basınında da ziyaretin beklentileri karşılamadığı yazılmıştır.³⁰⁸

Bu tarihten sonra iki ülke arasında bir dizi istenmeyen durumlar yaşanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti istihbarat birimlerinin İran adına çalışan 13 casusu yakalaması ve onların şii rejim adına propaganda faaliyetlerinin açıklanması ülkeler arasındaki gerilimi daha da arttırmıştır.³⁰⁹ Ama, İran`ın hassasiyetini gözönüne alan Azerbaycan yönetimi casus olayının daha fazla gündeme gelmemesine çalışmıştır.

İran resmî daireleri Azerbaycan`la ilişkilerinde Bakü`nün İsrail`le ilişkilerini devamlı gündeme getirerek kabartmışlardır. İsrail`e bakışında Azerbaycan`dan İslam ve Filistin

³⁰⁵ Aslanlı A. – Hesenov İ., *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara: Platin Yayınları 2005, s. 232-233.

³⁰⁶ Seferov Ş., *90-cı illerde Azerbaycanın beynelhalg veziyyeti ve xarici siyaseti*, Bakı: Ay-Ulduz neşriyyatı, 1999, s. 81.

³⁰⁷ Aslanlı – Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 234

³⁰⁸ *Azerbaycan gazetesi*, 1996, 16 may (Mayıs), No: 47.

³⁰⁹ Aslanlı – Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 236.

Müslümanları adına tavır takınmasını isteyen İran, Bakü'nün Ermenistan konusunda İran'dan benzer beklentilerine karşı yanıtızsız kalmaya çalışmıştır. İran'ın, Azerbaycan-İsrail ilişkileri konusunu Aralık 1997 yılında Tahran'da düzenlenen İslam Konferans Örgütü'ne üye ülkelerin Devlet Başkanlarının 8. Zirve toplantısında gündeme getirmesi konunun Tahran için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. İran'ı rahatsız eden husus, İsrail'in bölgede etkinliğini arttırması sonucunda Azerbaycan'ın Türkiye-İsrail stratejik ortaklığına katılacağı endişesindedir.³¹⁰

1998 yılında Azerbaycan, Hazar Denizi'nde açılan "Alov", "Araz" ve "Şerg" isimli yeni doğalgaz kuyularının işletilmesi hakkını Batılı ülkelere vermiştir. Bu kapsamda anlaşmaların yapıldığı sırada Tahran yönetiminden Bakü'ye karşı herhangi bir itiraz gelmemiştir. Ama 2001 yılında İran, söz konusu yatakların kendi deniz sınırları içinde olduğu iddiasını ileri sürmüştür. Hemen ardından da 23 Temmuz 2001 tarihinde bölgede keşif araştırmaları yürüten Azerbaycan'ın Geofizik-3 ve Elif Hacıyev isimli gemilerini İran askerî gemileri taciz etmeye başlamışlardır. Hatta İran askerî gemileri Geofizik-3 gemisinin geri çekilmemesi durumunda ona ateş açacağı uyarısında bulunmuştur. İran askerî uçaklarının gemiler üzerinde uçuşlar yapması Bakü ile Tahran arasında ciddi rahatsızlığa neden olmuştur.³¹¹ Olaya en büyük tepki Türkiye'den gelmiştir. 21 Ağustos 2001 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Org. Hüseyin Kıvrıkoğlu Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. H. Kıvrıkoğlu'nun ziyareti sırasında Bakü'nün Azadlık Meydanı üzerinde "Türk Yıldızları" hava gösterisi düzenlemiştiler. Olay, basında "Türkiye'den İran'a mesaj" ve "gözdağı" şeklinde yansıtılmıştır.³¹² ABD de olaya anında tepki göstermiş ve İran'ın girişimini "provakatörlük" olarak değerlendirmiştir. Türkiye, ABD ve bir sıra Avrupa ülkelerinin Bakü'nün yanında oldukları mesajı vermesi H. Aliyev'in Tahran'a karşı konumunu güçlendirmiştir. H. Aliyev bu destekten tam yararlanmış, hatta 18 Mayıs 2002 tarihinde İran ziyareti sırasında "Hazar Denizi"ni "Mazandaran Denizi" olarak isimlendiren mevkidaşı İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin sözünü keserek, "Mazandaran isimli denizin olmadığını ve bunun Hazar" olduğunu vurgulamıştır.³¹³ Buna

³¹⁰ A.g.e., s. 237; Aliyev, *Azerbaycan-İran İlişkileri*, s. 50.

³¹¹ *Azerbaycan gazetesi*, 2001, 24 iyul (Haziran); *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 364.

³¹² *Yeni Yüzyıl gazetesi*, 31 Ağustos 2001; *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 364.

³¹³ Aslanlı – Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 242; Yılmaz E., *Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Çanakkale 2007, s. 63.

rağmen iki ülke arasında 10 civarında anlaşma imzalanmış ve ilişkilerdeki soğukluk giderilmeye çalışılmıştır.

E. Veliyev'e göre, bağımsızlık sonrası Azerbaycan-İran ilişkilerine bakıldığında temel dört faktörün belirleyici olduğunu görülmektedir:

- 1) Güney Azerbaycan sorunu;
- 2) Karabağ sorunu ve İran'ın Ermenistan'la yakın ilişkileri;
- 3) Hazar Denizi'nin statüsünden kaynaklanan sorunlar;
- 4) Azerbaycan'ın Batı yönlü siyaseti.³¹⁴

Buna E. Yılmaz'ın belirttiği bir faktörü de ilave etmek gerekmektedir. E. Yılmaz'ın doğru gözlemlediği bu hususa göre, "Azerbaycan'ın uzun süre SSCB yönetiminde kalmasıyla farklılaşan siyasal ve toplumsal yapısı Azerbaycan yöneticilerinin ve aydınlarının Batı yönlü söylemleri İran'a bakışta" belirleyici rol oynamıştır.³¹⁵ Öyle anlaşılıyor ki, bağımsızlığını kazanmasından sonraki dönemde Azerbaycan-İran ilişkileri Ayaz Mutallibov dönemi dışında hep pürüzlü ve sorunlu olmuştur.

3.4. Azerbaycan-Rusya İlişkileri

Azerbaycan'ın dış ve iç politikasında ülke tarihinin her döneminde Rusya etkisi konusunun çok büyük bir alanı kapsamamasından dolayı bu konu bağımsız bir araştırma mevzusu olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda, konuya Rusya-Azerbaycan ilişkilerinin genel hatları üzerinden değinmeye çalışılacaktır.

H. Aliyev'in Sovyetler Birliği döneminde deneyim ve özel girişimleri ile bir ölçüde oluşturduğu olumlu Rusya-Azerbaycan ilişkileri, onun Ekim 1987 yılında SSCB Politbüro üyeliğinden ve aynı zamanda SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı'nın Birinci Yardımcılığı görevinden ayrılmak zorunda bırakılmasından sonra sorunlu bir hal almıştır. M. S. Gorbaçov'un Ermeniler'le yakın ilişkisi, devamında Dağlık Karabağ sorununun alevlendirilmesi olaylarında Moskova'nın çok açık bir şekilde Ermenistan'dan yana tutum

³¹⁴ Veliyev E., *Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Ankara 2007, s. 61.

³¹⁵ Yılmaz, *Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan*, s. 60.

sergilemesi, hatta Karabağ savaşında bilfiil Ermenistan safında Azerbaycan`a karşı sıcak çatışmalarda yer alınması, en önemlisi ise Hocalı katliamı başta olmakla Azerbaycan`ın büyük sivil ve askerî kayıplarının olduğu çatışmalarda Rusya`ya bağlı askerî birliklerin dönemin Rusya yönetiminin iradesi doğrultusunda belirleyici fonksiyonu Azerbaycan için bugün dahi onarılması zor sonuçlar doğurmuştur.

Azerbaycan`ın 100 yıl Çarlık Rusyası, 70 yıl ise Sovyetler Birliği yönetiminde kaldığını göz önünde bulundurarak Rusya etkisinin Azerbaycan`ın her alanında kendisini göstermesi kaçınılmazdır. Bu etki zaman zaman Azerbaycan`ın millî , dinsel, kültürel kimliğini ve genel anlamda benlik duygusunu tehdit etmiş, parçalamış ve bugün için dahi onarılması zor ve uzun bir süreç talep eden derin yaralar açmıştır.

Azerbaycan`da Rusya varlığı belirlediği tarihten günümüze kadar Azerbaycan ülke olarak toprak kayıpları yaşamış ve küçülerek bugünkü halini almıştır. 1804-1828 yılları arasında süren Çarlık Rusyası işgali döneminde Azerbaycan coğrafi olarak iki kısma ayrılmış, Kuzeyi Çarlık Rusya`sının denetimine girerken, Güneyi Kaçar Devleti`nin egemenliğinde bırakılmıştır. İşgal sürecinde ise Rusya Kafkasya`nın ana kontrol merkezlerinden biri olan Derbent bölgesini Azerbaycan`dan tümünden kopartarak kendi ülke sınırları içine almıştır. Daha sonra Azerbaycan`ın bir parçası olan İrevan Hanlığı (Revan) toprakları üzerinde 1830 yılında “Ermeni Vilayeti” oluşturulmuş, 100 binden çok Ermeni İran`dan ve bir süre sonra ise Anadolu`dan bu bölgeye göç ettirilerek adeta şimdiki Ermenistan`ın çekirdeği oluşturulmuştur.³¹⁶ Tüm bunlara paralel olarak Azerbaycan`da yoğun bir Ruslaştırma siyaseti yürürlüğe konulmuş, özellikle de Rusya`nın merkezi bölgelerinde faaliyet gösteren ayrılıkçı Ortodoks Slav cemaatleri (*Malakan*) Azerbaycan`da yerleştirilmişlerdir. Bu süreç yaklaşık 60 sene devam etmiş ve bunun sonucunda Azerbaycan`ın verimli toprakları Ruslara verilirken, bu topraklarda yaşayan insanlar zorla ana yurtlarından göçe zorlanmışlardır. Bu süreç sonunda Azerbaycan`dan 500 bin civarında insan yurtlarını terk ederek Kaçar Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu`na sığınmıştır.³¹⁷ Yine Çarlık Rusyası`nın politikaları kapsamında Azerbaycan`ın Borçalı bölgesi 1840 yılında Gürcistan sınırları içine katılmıştır. Sovyet döneminde de aynı parçalama politikaları devam etmiş, Azerbaycan`ın Zengezur ve Göyçe bölgesi

³¹⁶ Rusya`nın yürüttüğü göç siyaseti hakkında bkz. Glinka S., *Opisaniye pereseleniya Armyan Adderbidjanski v peredeli Rossii*, Moskva 1931, s. 47 ve d.; Saray M., *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993, s. 17.

³¹⁷ Çarlık Rusyası yıllarında Azerbaycan`dan İran ve Anadolu`ya yapılan göçler araştırılmamıştır.

Ermenistan'a birleştirilerek, Nahçıvan Azerbaycan'dan koparılmış ve buna paralel olarak da Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde ise Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi gündeme getirilmiştir. Özetle, 1800'lerin başında Güney Kafkasya'da 145.000 km karelik yüzölçüme sahip Azerbaycan bugün için 86.000 km karelik toprağa sahiptir. Söz konusu bu toprakların da %20'si, yani 17.000 km karelik kısmı halen Ermenistan'ın işgali altındadır.³¹⁸

E. Elçibey döneminin siyaseti Rusya'nın tümünden Ermenistan safında yer almasına yol açarken, H. Aliyev iktidarı boyunca ikili ilişkileri onarma ve Moskova'nın tavrını yumşaltma çabası içinde olmuş, ama bu girişimlerinde istediği sonucun alamamıştır. H. Aliyev iktidara gelir gelmez ilk iş olarak E. Elçibey döneminde imzalanan Petrol anlaşmalarını askıya almıştır. 22 Haziran 1993 tarihinde verdiği bu karar genelde Rusya ile iyi ilişkiler kurma amaçlı olduğu gözükmektedir.³¹⁹ Devamında BDT ile ilişkiler kurmak istediğini beyan eden H. Aliyev 24 Eylül 1994 tarihinde Moskova ziyareti sırasında BDT'ye üyelik anlaşmasını imzalamıştır.³²⁰ Oysa, H. Aliyev Nahçıvan yönetiminde bulunduğu sırada Azerbaycan'ın BDT'ye katılmasına karşıdır. Onun bu tavrını değiştirmesine neden, yönetime geldiği ilk senede Moskova destekli yaşadığı üç darbe girişiminin ve Ermenistan ile savaşın Karbağ dışına çıkmasının büyük baskısı olmuştur.³²¹

20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan Asrın Alaşması petrol ihracı projesinde Rusya faktörü gözden çıkarılmamış ve Rus petrol şirketlerine %10'luk bir pay belirlenmiştir. Tüm bunlara rağmen H. Aliyev, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı politikalarında beklediği değişimi görememiştir.³²²

³¹⁸ Hesaplamalar söz konusu yitirilen toprakların yüzölçümleri dikkate alınarak bizim tarafımızdan yapılmıştır. Buna göre, Dağıstan sınırları içinde kalan Derbent, Gürcistan sınırları içinde bulunan Borçalı ve Ermenistan'a verilen toprakların yüzölçümleri hesaplanmıştır. 1920 yılında Azerbaycan'ın yüzölçümü 114.000 km karelik alanı kapsamaktadır. Bkz. *Adres – kalendar Azerbaydjanskoe respubliki*, Baku: Tipografya gazetı Azerbaydjan, 1920; *Kavkazskogo Kalendarya za 1917 g.*, Tiflis 1918.

³¹⁹ Cafersoy N., *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan – Rusya İlişkileri (1991-2000)*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000, s. 23.

³²⁰ Nesibli N., “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, *Stratejik Analiz*, cilt 1, sayı 4, Ankara 2000, s. 65.

³²¹ Aslanlı – Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 49; Aslanlı, 2002, s. 49.

³²² Demirağ Y., “Kafkasya'da Türk ve Rus Politikası”, *Stratejik Analiz*, Ağustos 2003, Ankara 2003, s. 77.

SSCB'nin dağılmasından sonra Moskova yönetimi Azerbaycan'a karşı aşırı sert politika belirlemiştir. Rusya'nın bölgesel çıkarlarında Azerbaycan'ı üs olarak görme eğilimi doğrultusundaki talepler, Bakü yönetimince geri çevrilince bu, kızgınlığa, hatta cezalandırmaya varan politikaların yürürlüğe konulmasına sebep olmuştur. Bunda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki çıkarlarını korumakta Güney Kafkasya'yı bir tampon bölge olarak kullanmak isteğinin de büyük payı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da yaşadığı Çeçenistan sorunu ve Dağıstan'daki dini gruplarla çatışmalar, Rusya'nın gözünde Güney Kafkasya'daki unsurların bölgeye yaptığı etkilere bağlanmıştır.³²³ Nitekim, Çeçenistan'da Cahar Dudayev'in, Azerbaycan'da ise E. Elçibey'in sık sık vurguladıkları "Kafkas Evi" projesi Rusya'nın Kafkasya'dan çıkartılması anlamına gelmektedir.³²⁴ H. Aliyev döneminde de Rusya tarafı birkaç kez Azerbaycan'ın Çeçenistan'ı desteklediği iddiasında bulunmuş, H. Aliyev ise bunu kesin bir dille reddetmiştir. Ama, bu açıklamanın Rusya tarafını tatmin etmediğinden olsa gerektir ki, Rusya Azerbaycan'dan yapılan ihracatı engellemiş ve neredeyse 3 yıl boyunca bu engellemyi devam ettirmiştir. O dönemde Azerbaycan ihracatının %70'inin Rusya'ya yapıldığı göz önünde bulundurulursa Azerbaycan'ın ekonomik zararının boyutları anlaşılmaktadır.³²⁵ Çeçenistan'ın Rusya ile Azerbaycan arasında sorun olarak kalması 1996 yılına kadar sürmüştür. B. Yeltsin iktidarının Azerbaycan'a karşı sert politikalar yürüttüğü gerçeği dikkate alınır H. Aliyev'in Çeçenistan sorununda Rusya'ya misillemede bulunması reel politiğin doğal sonuçlarından sayılmaktadır. Anlaşılan, H. Aliyev bu politikası ile Dağlık Karbağ konusunda B. Yeltsin iktidarına Çeçenistan üzerinden mesaj vermek istemiştir.³²⁶ Bu, B. Yeltsin dönemi Rusya'yı yöneten farklı gruplar arasındaki çekişmelerden ve tek merkezli, tutarlı bir politik bakışın olmamasından da kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Vladimir Putin dönemi Rus dış politikasının belirginleştiğini ve Rusya'nın Azerbaycan bakışının netleştiğini ve bir nebze rasyonelleştiğini göstermektedir.

V. Putin dönemi yürürlüğe konan enerji boyutlu dış politika anlayışı belirli ölçüde bölgesel güvenliğe dayalı olduğundan Rusya, Azerbaycan'la ilişkilerinde ilk defa olarak

³²³ Akçora E., *Geçmişten Günümüze Çeçenler*, İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996, s. 76, 82

³²⁴ Cafersoy N., "Bağımsızlığın 10. Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)", ASAM Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı, Ankara 2001, cilt 7, sayı 1, s. 308.

³²⁵ Guliyev H., "Rusya'nın Azerbaycan Stratejisi", ASAM Avrasya Dosyası, cilt 3, sayı 4, Ankara 1996, s. 202

³²⁶ Cafersoy, *Bağımsızlığın 10. Yılında Azerbaycan-Rusya*, s. 309.

“istikrar” söylemini ifade etmeye başlamıştır. 2 Eylül 1999 tarihinde Bakü’ye ziyarette bulunan Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı İgor İvanov gerçekleştirdiği bir dizi görüşmeler sonunda “Rusya’nın Azerbaycan’da ve bölgede istikrar ve güvenlik” arzusunda olduğunu vurgulamış ve “Dağlık Karabağ, Abhazya ve Kuzey Kafkasya sorunlarının buna engel teşkil ettiğini” belirtmiştir. H. Aliyev’in Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı’na verdiği yanıtta “Azerbaycan’ın Kuzey ve Güney Kafkasya’daki problemlerin çözümünden yana olduğunu”³²⁷ dile getirmesi, Rusya’nın Güney Kafkasya sorunlarının içinde olduğu gibi Azerbaycan’ın da Kuzey Kafkasya sorunlarının dışında olmadığına yapılmış göndermedir.

B. Yeltsin döneminde rasyonellik ve tutarlılıktan uzak olan Rusya dış politikasının Azerbaycan’ı devamlı olarak baskı altında tutmaya yönelik stratejileri, aynı zamanda Azerbaycan’da H. Aliyev’le birlikte ağırlık kazanan Türkiye ve Batı yönümlü politikaların Moskova için oluşturduğu rahatsızlıktan da kaynaklanmaktadır. Rusya tarafının Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’yi Çeçenistan ve Dağıstan’daki sorunlarla ilişkilendirme yönündeki açıklamaları, bu ülkeleri o dönemde uluslararası boyutta ağırlık kazanmaya başlayan “terörizm söylemleri” içine çekmektedir. Daha da önemlisi bu, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle gündeme getirdiği “terörist devlet Ermenistan” söylemleri kapsamında Rusya’ya yaptığı göndermelere yanıt niteliğindedir. Nitekim, Rusya uzun bir süre Dağıstan ve Çeçenistan sorunları hususunda Azerbaycan’ın adını zikretmiş ve Azerbaycan’dan bölgeye etki eden “Vahhabi gücü” unsurlarına vurgu yapmıştır.³²⁸ Hatta, Rusya savaş uçakları 1 Ekim 1999 tarihinde Azerbaycan’ın Zagatala iline bağlı Gıdır köyünü bombalamıştır. Bakü’nün sert tepkisi karşısında ise Rusya Hava Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Anatoli Kornikov olayı yalanlamak zorunda kalsa da, olay Rusya’nın Bakü Büyükelçisi tarafından “bombayı kaybettikleri” biçiminde açıklanmıştır.³²⁹

Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde Çeçenistan sorunu, ancak H. Aliyev’in 25 Ocak 2000 tarihinde Moskova’da BDT zirvesi sırasında V. Putin’e konuyla ilgili Azerbaycan’a bir inceleme grubu göndermeyi önermesinden sonra kapanmaya başlamıştır.

³²⁷ A.g.m., s. 310.

³²⁸ 14 Eylül 1999 tarihinde Rusya özel televizyon kanalı NTV’ye açıklamasında Rusya Duması Savunma Komisyonu Başkanı Roman Popkoviç “Dağıstan’da savaşan teröristlerin Azerbaycan’da eğitim gördükleri” fikrini açıklamıştır. Bkz. A.g.m., 330.

³²⁹ Büyükelçinin açıklaması karşısında gazetecinin “bu nasıl oluyor” sorusuna Blokhin “ABD de, Makedonya’da bomba kaybedebiliyor” biçiminde yanıt vermiştir. Bkz. A.g.m., s. 331.

V. Putinin 2000 yılında iktidara gelmesiyle Rusya-Azerbaycan ilişkilerinde normalleşme yaşanmaya başlamıştır. Zira, V. Putin Devlet Başkanı sıfatıyla ilk resmî yurtdışı ziyaretini de 9-11 Ocak 2001 tarihleri arasında Azerbaycan'a yapmıştır. Çok yoğun gündemle Azerbaycan'a gelen V. Putin'in üzerinde H. Aliyev'in baskın gözükten siyâsî kişiliği gazetecilerin gözünden yayınmamış ve bu durum ağırlıklı olarak "V. Putin KGB'den H. Aliyev'in öğrencisi" biçiminde olan yorumlarla gazete sayfalarında yer almıştır. Taraflar arasında ikili görüşmelerde Dağlık Karabağ sorunu, Hazar Denizi'nin hukukî statüsü, bölgesel enerji kaynakları gibi konular görüşülmüştür. V. Putin'in Bakü'ye gelmesi Rusya'nın, Azerbaycan'ı bağımsızlığından beri ilk defa bölgesel aktör rolünde görmesi açısından çok önemlidir.³³⁰ Daha da önemlisi ilk defa Rusya Kafkasya'da kendisi için *taraf* anlayışında olduğunu vurgulamış ve bu anlamda V. Putin "Kafkasya dörtlüsü" (Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) oluşturulması önerisinde bulunmuştur. V. Putin'in bu kapsamda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediklerini beyan etmesi de H. Aliyev adına diplomatik kazanç hesap edilmektedir.³³¹

H. Aliyev'in, V. Putin'in ziyaretine yanıt niteliği taşıyan 24 Ocak 2002 tarihli Moskova ziyareti bir dizi anlaşmalarla tarihe geçmiş ve Rusya-Azerbaycan arasındaki buzlar bir ölçüde erimeye başlamıştır. Görüşmeler kapsamında Azerbaycan'ın Gebele ilinde bulunan Rusya'ya ait Radyo Lokasyon İstasyonu'nun işletilmesi ile ilgili, on yıllık ekonomik işbirliğine dair, kültürel ilişkiler ve diğer alanlarda karşılıklı çalışmalar hakkında ikili anlaşmalar imzalanmıştır.³³²

Tüm bunlara rağmen H. Aliyev, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili Rusya'dan beklediği gereken siyâsî desteği görememiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin daha ziyade ekonomik alana yayıldığı, siyâsî ve askerî konuları kapsamadığı anlaşılmaktadır.³³³ Oysa, H. Aliyev iktidarda bulunduğu sürece "stratejik ortaklık" düzeyinde yurtdışına iki ziyaret gerçekleştirdiğini ve bunların ABD ve Rusya ziyaretleri olduğunu belirttiği halde, Rusya ile ilişkilerde istediğini alamamıştır.

³³⁰ Oğan S. – Kanpolat H., "Kafkasya Terazisinde Yeni Dengeler: Putin'in Azerbaycan Ziyareti", Stratejik Analiz, cilt 1, sayı 10, Ankara 2001, s. 34.

³³¹ *Respublika gazetesi*, 2001, 10 yanvar (Ocak); *Azerbaycan tarihi*, c. VII, s. 369.

³³² Aslanlı – Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 191

³³³ Hatta Rusya için bölgenin en önemli izleme merkezi konumundaki Gebele RLS dahi ekonomik kapsamda değerlendirilmiştir. Rusya 2001 yılına kadar Gebele'nin kullanımı için 7 milyon, 2001 yılından sonraki her yıl için ise kira hakkı olarak 10 milyon ödemeyi kabul etmiştir. 2012 yılının sonunda sonlanan bu anlaşmayı İlham Aliyev yenilemeye yanaşmayarak, yüksek bir kiralama bedeli talep etmiştir. Bu da Rusya'nın Gebele'den imtina etmesine neden olmuştur.

H. Aliyev`in Rusya politikasını genel olarak gözden geçirdiğimizde üç yönde kazanım elde ettiğini görülmektedir. Bunlardan ilki Rusya`nın Azerbaycan`a yönelik sert siyâsî tavrını yumuşaltmasıdır. İkincisi, Azerbaycan`ı Rusya`nın ekonomik tecrit politikasından kurtarması ve Rusya pazarlarını Azerbaycan ürünlerine (özellikle de tarım ürünleri) açmasıdır. Üçüncüsü ise Rusya`nın Azerbaycan`ın toprak bütünlüğünü tanımasıdır. H. Aliyev`in bunun ötesine geçerek Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu konusunda Rusya`nın, haklı taraf olan Azerbaycan`a gerekli desteğinin sağlanması yönündeki yoğun girişimleri netice vermemiştir.

3.5. Azerbaycan-ABD İlişkileri

SSCB`nin dağılmasının çıkarlarına uygun olmasına rağmen ABD`nin Azerbaycan`la ilişkileri sorunlu başlamıştır. Oysa ABD, Azerbaycan`ın bağımsızlığını en erken tanıyan (25 Aralık 1991) ülkeler arasında yer almıştır. Bunda Amerika`daki Ermeni lobisinin, Washington`un siyasetinin Ermenistan`dan yana belirlenmesinde oynadığı rolün etkisi büyüktür.³³⁴ Nitekim Ermeniler`in etkili olduğu Massachusetts eyaletinden olan senatör John Kerry, *Özgürlüğe Destek Yasası`na* (Freedom Support Act - FSA) değişikliği öngören 907 no`lu yasaı kongreye sunmuş ve onaylanmasını başarmıştır. Bu kararın alınmasına neden SSCB`nin dağılması sonucunda bağımsızlığına kavuşmuş ülkelere ABD`nin 460 milyon dolar yardımını öngören *Özgürlüğe Destek Yasası`nın*, 907 no`lu değişiklik yasası ile Azerbaycan`a da uygulanmasının önüne geçmekti.³³⁵ Kabul edilen “Ek” yasayla Azerbaycan Ermenistan`a “ambargo uygulamakla” itham edilerek, Dağlık Karabağ`a yönelik Azerbaycan`ın “yaptırımları durdurması” koşulu öne sürülmüştür. Yasada kısıtlamaların, ABD Devlet Başkanı`nın Azerbaycan Hükümeti`nin Ermenistan ve Dağlık Karabağ`a yönelik “tüm ambargoları” ve “kuvvet kullanımını” sona erdirmesini tespit etmesi ve Kongre`nin bilgilendirilmesiyle yürürlükten kaldırılacağı belirtilmiştir.³³⁶

H. Aliyev yönetime geldiği zaman Eylül 1993 tarihinde ABD Başkanı Bill Clinton`a, Başkan Yardımcısı Albert Gore`a ve Kongre Başkanı Thomas Foly`e birer mektup yazarak Azerbaycan`a karşı “907 Sayılı Ek” yasanın kaldırılmasını, bu yasanın gerçekleri yansıtmamakla birlikte, haksızlık içerdiğini ve işgalci Ermenistan yanlı olduğunu belirtmiş,

³³⁴ *Halg Gazeti*, 1992, 22 May (Mayıs).

³³⁵ *Halg Gazeti*, 1993, 22 yanvar (Ocak).

³³⁶ Guliyev S., “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-ABD İlişkileri”, Azerbaycanlı Genç Bilimadamları Birinci Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2005, s. 131.

ABD-Azerbaycan ilişkilerinin geliştirilmesini teklif etmiştir. H. Aliyev`in teklifini olumlu karşılayan B. Clinton, yasanın doğurduğu olumsuzlukları gidermek amacıyla Azerbaycan`a sivil toplum örgütleri aracılığıyla yardım gösterileceği taahhüdünde bulunmuştur.³³⁷

Bill Clinton`un ABD-Türkiye ilişkilerine verdiği büyük önem bağlamında, Türkiye Cumhuriyeti Diplomasisi`nin ABD`de Azerbaycan ile ilgili gerçekleri duyurması çok büyük ehemmiyet taşımıştır. 1994 yılı 20 Eylül tarihinde ABD`nin dört önemli petrol şirketinin katılımıyla Azerbaycan`ın petrol kaynaklarının dünya piyasalarına pazarlanmasını öngören *Asrın Anlaşması* isimli çoktarafli anlaşmanın imzalanması, özellikle de ABD şirketlerine verilen %40 civarında pay iki ülke ilişkilerinde önemli gelişmelere yol açmıştır. Nitekim, bu anlaşma kapsamında ABD şirketlerine ayrılan oran, konsorsiumda bulunan ülkeler arasında en yüksek orandır. Bu olgu, H. Aliyev`in ABD`nin bölgedeki konumuna ve önemine verdiği ehemmiyetin önemli bir göstergesidir.³³⁸

Buna rağmen, aynı yıllarda Balkanlarda yaşanan gelişmelerin de etkisiyle ABD Güney Kafkasya`da umulan etkinliğini göstermemiştir. ABD`nin bu dönemlerde Azerbaycan`a ilikiler söylemleri genelde İran`la ilgili konularda yönlendirici nitelikte öngöründe bulunmaktan öteye geçmemiştir. Bunda, ABD`deki Ermeni lobisinin etkisi de gözardı edilmemelidir.

H. Aliyev`in Birleşmiş Milletler örgütünün kuruluşunun 50 yılı dolayısıyla ABD`ye yaptığı ziyarette ABD`li üst düzey yetkililerle bir takım temaslarda bulunmuştur. Bu temaslar ağırlıklı olarak “907 Sayılı ek yasa”nın gözden geçirilmesinin sağlanmasına yöneliktir. Nitekim Mayıs 1995 tarihinde “Helms Önerisi” adı altında Azerbaycan`a insani yardım gösterilmesi için kongreye sunulan öneri sert tartışmalara konu olmuş, özellikle de Ermeni lobisine yakın milletvekillerinin karşı çıkmaları sonucunda geri çevrilmiştir. Öte yandan Azerbaycan Cumhuriyeti yönetimi dış politikada denge kurma stratejisi kapsamında Hazar petrolünün işletilmesinde ABD şirketlerine öncelik tanıyarak bölgede kendini güvence altına almanın yollarını denemiştir. Bu doğrultuda 10 Kasım 1995

³³⁷ Aslanlı-Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 211.

³³⁸ A.g.e., s. 212.

tarihinde Karabağ isimli petrol yatağının %35`lik işletme hakkı ABD`nin Penzol şirketine verilmiştir.³³⁹

Azerbaycan`ın ABD`ye yönelik politikasında temel iki unsur bulunmaktadır: 1). Dağlık Karabağ sorunu başta olmak üzere, ülkenin güvenliği için Rusya ve İran faktörlerinin etkileri doğrultusunda ABD`yi bir denge unsuru olarak görmek; 2) Hazar Denizi`nin enerji kaynaklarının işletilmesi ve dünya piyasalarına sunulabilmesinde ABD`nin güvencesini sağlamaktır.³⁴⁰

23 Ocak 1997 tarihinde Dışişleri Bakanlığı görevine atanan Madeleine Albright, ABD Senatosu`nun Uluslararası İlişkiler Komitesi`nde gerçekleştirdiği bir konuşmada yönetim olarak “907 Sayılı Ek Yasa”nın kaldırılmasından yana olduklarını açıklamıştır. H. Aliyev`in aynı yılın yaz aylarında gerçekleştirdiği ABD ziyaretinin de başlıca gündemini söz konusu yasanın kaldırılması oluşturmuştur. 1 Ağustos 1997 tarihinde Beyaz Saray`da ABD Başkanı B. Clinton ile ikili bir görüşme gerçekleştiren H. Aliyev Hazar Denizi`nin enerji kaynaklarının kullanımı konusunda tam güvence almıştır. Hatta ziyaret kapsamında Azerbaycan`ın devlet petrol şirketi SOCAR ile ABD`nin Chevron, Exxon, Mobil şirketleri arasında Hazar Denizi`nde yeni açılan Abşeron, Nahçıvan ve Oğuz isimli petrol yataklarının birlikte işletilmesi hakkında yeni anlaşmalar imzalandı.³⁴¹ H. Aliyev`in bu ziyareti kapsamında dikkati çeken en önemli husus, Azerbaycan Cumhurbaşkanı`nın, GUAM (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova) üyeleri arasında imzalanan bölgesel işbirliği ittifakının ABD tarafından desteklenme taahhüdünü almasıdır. Nitekim, 1997 yılının Ekim ayında söz konusu dört ülke anlaşma imzalamış, bir ay sonra da Bakü`de GUAM örgütünün kurulduğunu ilan etmişlerdir. Bu ülkelerin NATO ve AGİT kapsamında siyâsî, askerî ve ekonomik işbirliği temelinde birlik oluşturması Washington tarafından desteklenmiştir.³⁴²

ABD`nin, Hazar Denizi`nin enerji kaynaklarının dünya piyasalarına sunulması projesinde yer alması Bakü için güvence anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda ikili ilişkilerde her iki taraf açısından Ermeni Lobisi engelini aşılması bağlamında da

³³⁹ A.g.e., s. 213.

³⁴⁰ Qasımlı M., *Azerbaycan beynelhalq münasibetler sisteminde*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Universitet neşriyyatı, 1998, s. 61.

³⁴¹ Aslanlı-Hesenov, *Heyder Eliyev*, s. 217.

³⁴² *Gazeta Ejednevnje novosti*, 1997, 12 dekabrıya (Aralık), No: 67.

önemlidir. 1998 yılında İlham Aliyev'in, Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR'ın Başkanı'nın birinci yardımcısı sıfatıyla ABD'ye gerçekleştirdiği ziyareti kapsamında Alov, Kürsengi, Karabağlı, Gobustan gibi petrol yatakları ihalelerine Amerikan şirketlerinin katılımı sağlanmıştır. 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye'nin ev sahipliğinde ABD, Azerbaycan, Gürcistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın katılımıyla imzalanan Ankara Deklarasyonu, Hazar Denizi'nin uluslararası düzeyde enerji kaynağı konumuna gelmesinde atılmış ilk önemli adımdır. Deklarasyon'a imza atan altı ülkenin dördünün Türk Cumhuriyeti olması dikkat çekmektedir. Deklarasyon'un, sözkonusu ülkelerin Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesini desteklenmesi anlamına geldiğinden, bu olgunun BDT içinde Rusya faktörü göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi H. Aliyev açısından kendisine destek sağlanması bağlamında çok büyük önem arz etmektedir.

Azerbaycan-ABD ilişkilerinde NATO hususu önemli yer tutmaktadır. Sovyet Bloku'nun yıkılmasından ve Varşova Paktı'nın hükmünü kaybetmesinden sonra NATO tartışmasız bir şekilde tek büyük askerî ittifak olarak dünyanın güvenliğini sağlama misyonunu kendi eline geçirmeye çalışmıştır. Bu anlamda 1994 yılı Ocak ayında Brüksel'de gerçekleştirilen NATO Zirvesi'nde ABD Başkanı Bill Clinton, BDT ve Avrupa'nın tarafsız (aslında eski Sovyet bloku ülkeleri) ülkelerini NATO ile işbirliği yapmaya davet etmiştir. Zirve, "Barış İçin Ortaklık" adı altında NATO'nun yeni programının kabul edilmesi ve yürürlüğe konulması anlamına gelmektedir. Dünya siyasetine açılan yeni kapı anlamına gelen bu programı Azerbaycan değerlendirmekte gecikmemiştir.³⁴³

Azerbaycan'ın NATO ile ilk temasları, 1992 yılı Ekim ayında gerçekleşmiştir. Bu temasın kurulmasında Türkiye önemli rol oynamış ve Azerbaycan Cumhuriyeti devlet yetkilileri ile NATO Genel Sekreteri arasında bir görüşme organize edilmiştir. Şubat 1993 yılında ise Azerbaycan yetkilileri Brüksel'de düzenlenen NATO toplantısında yer almış ve düzenlenen konferans çerçevesinde Azerbaycan'ın sorunları gündeme getirilmiştir.³⁴⁴ Ama Azerbaycan ile NATO arasında ilişkiler gerçek anlamda H. Aliyev döneminde

³⁴³ Qasımlı, *Azerbaycan beynelhalg*, s. 90.

³⁴⁴ İbadov A., *Azerbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış), İzmir 2007, s. 58.

kurulmuştur. 4 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan “Barış İçin Ortaklık” programını imzalamış ve programın 8. maddesi ile bir anlamda kendisini güvence altına almıştır.³⁴⁵

NATO ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde esas gelişme 22-24 Nisan 1999 tarihinde NATO'nun kuruluşunun 50 yılı dolayısıyla gerçekleştirilen Zirve'ye H. Aliyev'in Devlet Başkanı düzeyinde katılması sonrasında yaşanmıştır. Bizzat bu Zirve kapsamında H. Aliyev, ABD Başkanı B. Clinton ve Dışişler Bakanı M. Albright ile ikili görüşme gerçekleştirmiş “907 Sayılı Ek Yasa”nın kaldırılması konusu ile birlikte birçok hususu karşılıklı görüşmüşlerdir. Nitekim, görüşmeden sonra Beyaz Saray tarafından 17 Aralık 1999 tarihinde “ABD'nin Hazar Bölgesel Enerji Politikası Hakkında Raporu” isimli bir belge yayınlanmıştır. Rapor, Hazar Denizi havzasında Rusya'nın karşısına yeni bir gücün çıktığı anlamına gelmesi bakımından Azerbaycan açısından çok önemlidir.³⁴⁶ Bu durum, aynı zamanda H. Aliyev'in ABD'nin bölgede daha etkin olması yönünde verdiği yoğun çabaların ilk önemli sonucu hükmündedir.

Bizzat bu gelişmelerden sonra Beyaz Saray, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde kendisinin gerçek belirleyici devlet olduğunun farkına varmış ve bu kapsamda Nisan 2001 yılında Key West görüşmeleri ile taraflar arasında arabulucu rolüne soyunmuştur.

H. Aliyev döneminin sonlarında Azerbaycan-ABD ilişkileri açısından yaşanan en önemli gelişme kuşkusuz 11 Eylül terör saldırıları olayları olmuştur. Bu olay sonuçları bakımından ne denli ağır ve acı olsa da, Bakü için doğurduğu diplomatik girişimlerle akıllarda kalmıştır. Hiç şüphesiz 11 Eylül olayları Azerbaycan'a, Ermenistan işgalini ve Ermenistan devletinin terör faaliyetlerini ABD dilomasisine daha anlaşılır bir şekilde aktarma olanağı tanırken, bizzat H. Aliyev, bu olaylar kapsamında ABD'ye her türlü desteğin verileceğini açıklamıştır. Nitekim, 15 Ekim 2001 tarihinde ABD Dışişler Bakanı Colin Powell, Kongre'ye gönderdiği mektubunda Azerbaycan'ın hava sahasını ve üslerini ABD'ye açtığını aktararak, “907 Sayılı Ek Yasa”nın kaldırılmasını talep etmiştir. Bu talep doğrultusunda 25 Ekim 2001 tarihinde söz konusu yasaya birtakım değişiklikler yapıldıktan sonra Kongre tarafından onaylanmıştır.³⁴⁷ Daha sonra 14 Kasım 2001 tarihinde

³⁴⁵ Söz konusu 8. maddede “Katılımcı ülke toprak bütünlüğüne, siyasi bağımsızlığına ve güvenliğine karşı direkt tehdit olduğunu öne sürerse NATO bu ortaklık belgesine dayanarak fikir alışverişinde bulunacaktır” denilmektedir. Bkz. *Halk Gazeti*, 1994, 6 may (Mayıs), No: 34.

³⁴⁶ www.milliyet.com.tr/2000/01/07/yazar/elektag.htm

³⁴⁷ Guliyev, *Azerbaycan-ABD İlişkileri*, s. 137.

Komisyon, 19 Aralık'ta ise Temsilciler Meclisi "907 Sayılı Ek Yasa"nın yürürlüğünün durdurulması yetkisini ABD Başkan George Bush'a tanımıştır. Ama kabul edilen değişiklikte "Ermenistan'a saldırı amaçlı olmayacağı" ifadesinin altı çizilmiş ve her sene Başkan tarafından onaylanmak koşuluyla gözden geçirileceği belirtilmiştir. Bu kararın hemen sonrasında 15 Aralık 2001 tarihinde ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve H. Aliyev'le görüşmüştür. "907 Sayılı Ek Yasa"nın kaldırılmasından sonra ABD 2002 yılı için Azerbaycan'a 54,9 milyon dolar yardımda bulunmuştur. Aynı sene için Ermenistan'a öngörülen yardımın tutarı ise 1-3 milyon doları bulmakta idi.³⁴⁸

26 Şubat 2003 tarihinde H. Aliyev ile G. Bush'un görüşmesinde ABD tarafı Azerbaycan'la ilişkilerini önemsediklerini belirterek, Hazar Denizi'nin enerji kaynaklarının kullanımında ABD'nin stratejik çıkarlarının olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁹

Sonuç olarak, H. Aliyev döneminde Azerbaycan'ın ABD ile ilişkileri zorlu bir süreçten geçmiş ve adeta H. Aliyev'in yoğun çabaları ve diplomatik deneyimleri ile ABD tarafının daha etkin olması sağlanabilmiştir. Hatta birçok bölge uzmanının yorumlarında "H. Aliyev zorluklarla ABD'yi uykudan uyandırmayı bir nebze başarabilmiştir" şeklindeki mülahazalar yazında görülmektedir. Özellikle, 1999 yılı sonrası Azerbaycan, ABD'nin dikkatinin bölgede yoğunlaşmasına çalışarak Rusya ve İran faktörleri karşısında kendisi için gerekli güvenceyi biraz elde etmiş gözükmektedir.

³⁴⁸ A.g.m., s. 137.

³⁴⁹ Aslanlı-Hesenov, *Haydar Aliyev*, s. 226.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN SİYASAL BOYUTLARI

4.1. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Siyâsî İlişkileri

Ebulfez Elçibey döneminde Azerbaycan ile Türkiye arasında tek yanlı olarak oluşturulan milliyetçi duygularla dolu atmosfer, 4 Haziran tarihinde S. Hüseyinov'un başını çektiği darbeye Ankara'nın soğukkanlı diplomatik tutumunda herhangi bir değişiklik yapmadı. Bunda, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile Başbakan Tansu Çiller'in E. Elçibey kadar duygusal olmamalarının katkısı kadar, Türkiye'nin o dönem için sınırlarını aşan politik girişimlerden uzak duran siyaset anlayışının da payı büyüktür. Zira Türkiye, gerek S. Hüseyinov'un darbesine, gerekse de olaylara diplomatik müdahalede isteksiz davranmıştır. Hatta, Türkiye isyancıların Bakü'ye 70 km uzaklıktaki mesafeye yaklaştıkları 15 Haziran'a kadar herhangi bir diplomatik girişimde bulunmamıştır. Oysa, Türkiye'nin gerekli diplomatik müdahale planı 7 Haziran günü için hazırlanmıştır. Türkiye'nin E. Elçibey yönetimine hiç destek çıkmamasını Fazil Mustafa'ya göre "Elçibey'in Türk Milliyetçiliği kaynaklı söylemlerinin Türkiye'de milliyetçi akımı harekete geçireceğinden, iktidardaki farklı siyâsî çizgiye sahip siyasetçileri kaygılandırmış, bundan dolayı Azerbaycan için alternatif bir lider arayışını başlatmış ve bu kişi de Haydar Aliyev olmuştur".³⁵⁰

F. Mustafa'nın yorumundan hareketle Türkiye'deki Doğruyol Hükümeti'nin kendini H. Aliyev'in iktidarına hazırladığı olasılığı bulunmaktadır. Ama bu açıklama, Ankara'nın H. Aliyev'in yönetime geleceğini nasıl öngördüğü sorusunu açıklamamaktadır. Zira H. Aliyev, Bakü'ye ancak 15 Haziran günü davet edilmiştir. Kesin olmayan bilgiler E. Elçibey ile S. Demirel arasında telefon görüşmesinin olduğunu, ancak bundan sonra H. Aliyev'in Bakü'ye davet edildiğini aktarmaktadır. Anlaşılan, S. Demirel de H. Aliyev'i Azerbaycan yönetimi için en uygun ve tutarlı politikalar üretebilen lider olarak

³⁵⁰ Gazanferoğlu (Mustafa) F., *Tarihten Geleceğe Ebulfez Elçibey*, Bakı: Prestij nâşriyyatı, 1998, s. 207.

görmektedir. Öte yandan, H. Aliyev`in varlığı da o dönem için ikinci bir ismin aranmasına duyulan gereksinimleri azaltmaktadır.³⁵¹

İlgili kaynaklar incelendiğinde, H. Aliyev`in iktidarı döneminde Azerbaycan–Türkiye ilişkileri iki boyutlu dönemlerden geçtiği görülmektedir. İlk dönem Haziran 1993 ile Şubat 1994 yılları arasındaki süreci kapsamaktadır. Bu dönem, H. Aliyev`in, Rusya`nın kızgınlığı ve Azerbaycan karşıtı sert politikalarını yumuşaltma adına aldığı bir dizi önlem adımlarla dikkat çekmektedir. H. Aliyev`in bu dönemdeki politikalarında Rusya ile ilişkilerin onarılması amacına yönelik adımları Türkiye`nin ikinci planda gözükmesi sonucunu doğurmuştur. H. Aliyev`in Bakü`ye davet edilmesinden ve Millî Meclis Başkanı görevine seçilmesinin hemen ardından yaptığı açıklamasında Rusya faktörünü göz ardı etmeyen siyaset izleyeceğini, Rusya`nın Azerbaycan için önemli bir komşu ülke olduğunu beyan etmesi buna hesaplanmıştır.³⁵²

17 Haziran 1993 tarihinde Ebulfez Elçibey`in Bakü`yü terk edip, Nahçıvan`ın Ordubad ilinin Keleki köyüne gitmesi ile Cumhurbaşkanlığı görevini de vekaleten yürüten H. Aliyev 1993 yılı 23 Haziran tarihinde E. Elçibey`in Batılı şirketlerle imzaladığı anlaşmaları durdurduğunu ilan etti. Devam eden süreçte H. Aliyev, Rusya`nın üst düzey yöneticileriyle gerçekleştirdiği bir dizi görüşmelerde Dağlık Karabağ sorununun çözümünde Moskova`nın desteğini aramış, hatta diplomatik jest nitelikli bir adım olarak Azerbaycan`ın BDT`ye üye olabileceğini açıklamıştır.³⁵³

H. Aliyev`in gerek, Rusya Devlet Başkanı B. Yeltsin, gerekse de Başbakanı Viktor Çernomirdin ile kurduğu ikili temaslar Moskova`nın Azerbaycan`a yönelik politikalarını değiştirmemiş, bilakis Dağlık Karabağ`da Rusya destekli Ermenistan askerî birlikleri işgal nitelikli önemli ilerlemeler elde etmişlerdir. H. Aliyev, o dönemde Azerbaycan`ın sahip olduğu kısıtlı askerî potansiyel ile işgalin önüne geçme yönünde attığı adımlar sonucu elde ettiği bir sıra küçük ölçekli başarılarla işgalci Ermeni askerî birliklerinin ilerlemesini durdurmuşsa da, bunun kalıcı sonuçlarının olmayacağı kanaatine varmıştır. Bu doğrultuda Rusya`nın bölgedeki ağırlığını dengeleyecek güçleri bölgeye, özellikle de Azerbaycan`a

³⁵¹ Aliyev E., *Azerbaijan-Turkish Relations (1992-2012): A Foreign Policy Account*, A Thesis Submitted to the Graduate Social Sciences of Middle East Technical University, July 2012, s.32.

³⁵² Cafersoy N., “*Tarihten Günümüze Kafkas Evi Girişimleri ve Türkiye*”, Strateji Analiz, cilt 1, sayı 7, Kasım 2000, s. 22.

³⁵³ Nesibli N., “*Azerbaycan ve Moskva-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması*”, Stratejik Analiz, cilt 1, sayı 4, Ağustos 2000, s. 65.

yöneltmeye karar vermiştir. H. Aliyev`in denge politikası açısından Türkiye çok önemli bir konuma sahip olmuştur.

H. Aliyev`in 8-11 Şubat 1994 tarihli Türkiye ziyareti bu anlamda büyük önem taşımaktadır. Bu ziyaretle, H. Aliyev`in Türkiye üzerinden Batı`ya açılım yapmak amacını gütmektedir. İktidara gelişinin ilk altı ayında izlediği, Rusya`nın sert tutumunun yumuşatılması yönündeki siyaset, Türkiye`deki bazı çevrelerde H. Aliyev iktidarına karşı olumsuz yaklaşımların olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu Ankara`nın yürüttüğü diplomaside H. Aliyev`e karşı güvensizlik nedenli uygulamaların görülmeye başlamasıyla kalmamış, E. Elçibey`in tarafında olan Türkiye siyasetçilerinin Başbakan Tansu Çiller`le temaslarını sıklaştırmasına ve *Cavadovlar Darbesi`ni* T. Çiller`in dolaylı biçimde de olsa desteklemesine kadar giden sürecin önünü açmıştır. Ama, tüm bunlar Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel`in H. Aliyev`e karşı duyduğu güveni sarsmadığı gibi, bir anlamda Türkiye`nin H. Aliyev`e bakışında ikilem ortaya çıkartmıştır.³⁵⁴ Bu konuda belirtilmesi gereken önemli bir husus ise söz konusu ikilemin sebebinin, Türkiye Cumhuriyeti`nde üst düzey yetkilileri, resmî kurumları ve siyasetçileri arasında koordinasyon sorunu olduğunu akla getirmektedir.

H. Aliyev`in Türkiye`ye yönelik politikasında dönemin Azerbaycan kamuoyunda mevcut olan Türkiye`ye yönelik hayal kırıklığı ve kırıklığın da önemli etkisi olmuştur. Bu olumsuz duyguların sebepleri E. Elçibey dönemine ve hatta daha öncesine kadar dayanmaktadır. Şöyle ki, işgalci Ermenistan`ın arkasına çok sayıda devletin desteğini alarak Azerbaycan`a karşı yürüttüğü saldırı faaliyetleri sırasında Azerbaycan Türkiye`den umduğu desteği bulamamış, özellikle Dağlık Karabağ`da savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği sırada Azerbaycan basınında Türkiye`nin Ermenistan`a “buğday ve elektrik yardımında bulunması” hakkında yapılan haberler Azerbaycan toplumunda Türkiye`ye karşı hayal kırıklığına neden olmuştur. Öte yandan Türkiye`nin kendi hava sahasını Ermenistan`a açması, Azerbaycan kamuoyunda başta Fransa olmakla Ermenistan`a yurtdışından silah taşınmasına Türkiye`nin önyak olduğu biçiminde algılanmıştır. Bu önemli husus, Türkiye basınının da konuyu yoğun biçimde tartışmasına ve hükümete

³⁵⁴ H. Aliyev döneminde hazırlanan, bir anlamda bağımsızlık dönemi Azerbaycan`ın ilk resmî tarihini anlatan çok ciltli “Azerbaycan Tarihi” eserinde Rövsen Cavadov darbesinde Türkiye`nin ismi açık biçimde belirtilse de gerekçeleri açıklanmamıştır.

yönelik eleştirilerine neden olmuştur.³⁵⁵ Ülke basınında yer alan bu yalanlanmayan haberler Azerbaycan toplumunda patlamaya neden olmuş, Türkiye'nin bu tavrı hoş karşılanmamıştır.³⁵⁶

H. Aliyev öncesinde yaşanan bu olaylar, Türkiye'yi çok seven ve yoğun millî yetçi söylemlere sahip E. Elçibey'in konumunu da toplumun gözünde epey sarsmıştır. Tüm bu yaşananların hemen ardından E. Elçibey'in Kelbecer'de kuşatma altındaki sivilleri kurtarmak için Türkiye'den helikopter istemesine Ankara'nın verdiği olumsuz yanıt³⁵⁷ Azerbaycan kamuoyunun Türkiye'ye bakışında onarılması uzun yıllar alacak yaraya ve güvensizliğe neden olmuştur.³⁵⁸ H. Aliyev'in planladığı denge politikasında ilk başlarda Türkiye'nin pek yer almamasını Azerbaycan kamuoyunda E. Elçibey'in izlediği *Türkçü Politika*'ya Ankara'nın tepkisiz kalmasına verilmiş bir yanıt olarak algılanmıştır. Öte

³⁵⁵ Taha Akyol, "Ermeni ve Elektrik", *Milliyet gazetesi*, 30 Ocak 1993; Sami Kohen, "Günlük Politika Yetmez", *Milliyet gazetesi*, 30 Ocak 1993; Nur Batur, "Diplomasi Koridoru", *Milliyet gazetesi*, 6 Şubat 1993; Nedim Yalçın, "Demirel'in Yanlışı. Bakü Mektubu", *Zaman gazetesi*, 11 Şubat 1993.

³⁵⁶ Bu anlamda Bakü'deki Türkiye Büyükelçilik Binasının karşısında düzenlenen gösteriye on binlerle insan katılmış ve bu gösteriler birkaç kez tekrarlanmıştır. Bkz. *Zaman gazetesi*, 10 Şubat 1993. Gazetenin söz konusu sayısında Türkiye'nin "Dağlık Karabağ barış planı" başlıklı yazı dikkat çekmektedir. Azerbaycan kamuoyunda Türkiye'ye yönelik artan tepkiler Ankara'yı harekete geçirmiş, acilen Moskova'ya ve Bakü'ye birer ziyaret gerçekleştiren dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Ankara geri dönüşünde Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ile uzun bir telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir. Ardından Başbakan Süleyman Demirel, onun CHP'li hükümet ortağı ve Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, Dışişler Bakanı Hikmet Çetin ve ABD'nin Ankara Büyükelçisi Tichard Barkley katılımında toplantıda da tartışılmış, ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın onayı alınarak "Dağlık Karabağ Barış Planı" başlığı altında 4 maddelik bir ateşkes planı hazırlanmıştır. Kuşkusuz bu plan soruna ilişkin benzeri onlarca barış girişimi gibi sonuçsuz kalmıştır. Bkz. *Milliyet gazetesi*, 9 Mart 1993.

³⁵⁷ Ebulfez Elçibey Bakü'den ayrılıp Nahçıvan'ın Keleki köyüne sığındığı sıralarda Mehmet Ali Birand'ın hazırlayıp sunduğu "32. Gün" programına telefonla katılmıştır. Burada M. A. Birand'ın "Türkiye'den bir şey istiyor musunuz" sorusuna Elçibey, Azerbaycan toplumunun Türkiye'ye kırgınlığını Cumhurbaşkanı düzeyinde belirtmiştir. Elçibey "iki matbaa, dört helikopter istedim, vermediler. Daha ne isteyeceğim?" demiştir. Kuşkusuz, bu durum tüm politikasını Türkiye'ye yönelik ayarlamış Elçibey yönetimi için hüsrana anlamına gelmektedir. Gerçekten de Elçibey bir çok yönden Türkiye'nin olanaklarından yararlanmak istemiş ve bunu adeta dönemin Başbakanı Demirel'den talep etmiştir. Bu anlamda Elçibey'in Demirel'e gönderdiği bir mektubunda "saldırılı durdurmak için uluslararası alanda Türkiye'nin otoritesini ve elinden gelen tüm imkanları kullanmasını" istemesi dikkat çekmektedir. Bkz. *Milliyet gazetesi*, 8 Nisan 1993.

³⁵⁸ Hatta Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Nevruzoğlu Ankara'da bir basın toplantısı düzenleyerek "böyle bir durumda Azerbaycan halkının dünyada güvendiği tek ülkenin Türkiye olduğunu" hatırlatarak, Ankara'nın üslubunu sertleştirmesini istemiştir. Olay Türkiye kamuoyunda da büyük tepkiye yol açmış, özellikle Kelbecer'in işgali Ankara, İstanbul ve İzmir'de hükümet karşıtı protestolara neden olmuştur. Bkz. "Kelbecer Katliamı", *Zaman gazetesi*, 2 Nisan 1993; "Karabağ Bosna Oldu", *Milliyet gazetesi*, 3 Nisan 1993; "Azerilerin Ümidi Türkiye", *Zaman gazetesi*, 4 Nisan 1993; "Kelbecer'de Büyük Katliam", *Milliyet gazetesi*, 4 Nisan 1993; Nedim Yalçın, "Karabağ Ermenistan Oldu", *Zaman gazetesi*, 5 Nisan 1993.

yandan dönemin Azerbaycan kamuoyunda kendine yer edinen ağırlıklı fikirlerden biri de, Türkiye'nin kendi isteği ile bölgeden uzak durmak istemesi biçiminden şekillenmiştir. Bu düşünceyi destekleyecek esas dayanak, E. Elçibey'in Türkiye ile güvenlik anlaşması yapmak istemesine Ankara'nın sıcak bakmaması gösterilmiştir.³⁵⁹ Türkiye'nin mesafeli ve soğuk yaklaşım benimsemesi³⁶⁰ Ermenistan'ı ve onun destekçisi olan devletleri daha da cesaretlendirmiştir. Bu da Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da daha da saldırgan siyaset izlemesine sebep olmuştur.³⁶¹ Dolayısıyla H. Aliyev'in ilk başlarda takip ettiği dış politika, özellikle de Türkiye yaklaşımı Azerbaycan kamuoyunda olumsuz tepki ile karşılaşmadığı gibi, bilakis desteklenmiştir.

H. Aliyev'in yönetime gelmesinin ardından belli bir amaç doğrultusunda uyguladığı politikalar bir ölçüde Türkiye'nin kaygılarına sebep olmuştur. Hatta Türkiye yazınında ve kamuoyunda "eskiyi arama" gibi söylemler de ortaya çıkmıştır. 1993 yılı 28 Ağustos tarihinde Bakü'ye bir ziyaret gerçekleştiren Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk, Ankara'nın H. Aliyev'i desteklediğini açıkça beyan etmekle kalmamış, Azerbaycan'ın istikrara kavuşması yönünde H. Aliyev'in Cumhurbaşkanı olması gerektiğini dolaylı olarak dile getirmiştir.³⁶² Sözkonusu bu ziyaretten bir ayı aşkın

³⁵⁹ Kut Ş., *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara 1994, s. 250; Akyol T., *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul 1994, s. 258.

³⁶⁰ Diplomatik anlamda olaylara Türkiye'nin tepkisiz kaldığını iddia etmek yanlıştır. Nitekim Laçın ve Kelbecer'in işgalinden hemen sonra Türkiye uluslararası çapta yoğun bir diplomasi trafiği başlatmış, hatta BM Güvenlik Konseyini acil toplantıya çağırmıştır (Bkz. *Milliyet gazetesi*, 5 Nisan 1993). Bunun dışında Türkiye defalarca uluslararası ortamlarda Karabağ ve Azerbaycan'ın zor durumunu dile getirmiştir. Örneğin 6 Mayıs 1993 tarihinde Türkiye'nin girişimleri ile hazırlanan barış planının Ermenistan tarafından reddedilmesinin ardından Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin yaptığı açıklamada: "Kafkaslar'da işgal yapan ülke Ermenistan'dır. Biran önce uluslararası kuruluşların kararları doğrultusunda Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çekilerek, barışın sağlanması gerekmektedir. Türkiye bunun için çaba harcayan bir ülkedir. ABD, Rusya ve Türkiye tarafından hazırlanan üçlü program şu anda görüşülmeye devam etmektedir. Bu görüşmenin sonuçlarını bekliyoruz. Azerbaycan başından bunu olumlu bulduğunu açıkladı, ancak Ermenistan hala nedense bunu düşündüğünü söylemektedir" demiştir. Bkz. *Milliyet gazetesi*, 12 Mayıs 1993.

³⁶¹ Ermenistan Savunma Bakanı sözcüsü Vazgan Manukyan açıklamalarının birinde, ülkesinin Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmasına müsaade etmeyeceklerini ve sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmediklerini belirterek lafı Türkiye'ye getirmiş ve "Bugünün siyâsî koşulları karşısında Türkiye'nin Ermenistan'a saldırmamasının" ütöpik bir söylenti olduğunu belirtmiştir (Bkz. *Milliyet gazetesi*, 9 Nisan 1993). Benzer açıklamalar Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan tarafından da dile getirilmiştir (Bkz. *Zaman gazetesi*, 6 Nisan 1993; *Milliyet gazetesi*, 7 Nisan 1993).

³⁶² Özdem Sanberk Bakü ziyaretini tamamlayıp Türkiye dönüşünde Ankara Esenboğa Havalimanında yaptığı açıklamada "Türkiye'nin öncelikli isteğinin Azerbaycan'ın istikrarsızlığının giderilmesi" olduğunu vurgulayarak Elçibey'in görev süresinin bitmesine ilişkin yapılacak referandumun bu çerçevede önemine değinmiştir. Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal

bir süre önce H. Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Mehmet Nevruzoglu Aliyev aracılığıyla Türkiye'nin kaygılarını giderecek bir mesaj vermiştir. Şöyle ki, Büyükelçi Mehmet Nevruzoglu Aliyev 29 Haziran 1993 tarihli basın toplantısında Azerbaycan'ı "Türklük hareketlerinin göz bebeği olarak" tanımlamış ve ülkede Türkiye'ye karşı duyulan sevgiden bahsetmiştir.³⁶³

Buna rağmen, H. Aliyev'in diplomatik anlamda Türkiye'yi dışlayıcı bir tutum, söylem ve girişim içine de gitmemiştir. E. Elçibey döneminde imzalanmış Türkiye'ye öncelik tanıyan anlaşmaları durdurmuş olması ve Rusya'nın sert politikalarının yumuşatılması yönündeki adımları H. Aliyev'in diplomatik deneyimi kapsamındaki politikalarının tezahürü olmanın dışında, Türkiye karşıtı bir girişim olarak yorumlanması, dönemin basınının yaydığı söylentilerden öteye gitmemektedir. Daha 4 Temmuz'da Ermenilerin sınır bölgesinde ve özellikle de Dağlık Karabağ'da başlattıkları topyekun saldırılar sonrasında H. Aliyev, Türkiye, ABD ve Rusya'ya seslenerek, bu ülkelerin Ermenistan'ın saldırılarını durdurmaları yönünde girişimde bulunmalarını istemiştir. 23 Temmuz'da Azerbaycan'ın Ağdam bölgesinin Ermenilerce işgali Türkiye'nin sert biçimde kınamasına neden oldu. H. Aliyev'in destek çağrıları sonrasında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel yönetiminde Çankaya köşkünde Başbakan Tansu Çiller, Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, Millî Savunma Bakanı Nevzat Ayaz, Dışişler Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk bir değerlendirme toplantısı düzenlemişlerdir. Toplantı sonrası Dışişler Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada "Bu saldırıların derhal durdurularak işgal edilen Azerbacyan topraklarının boşaltılmasının teminen BM ve AGİK gibi yetkili uluslararası kuruluşlar ile ilgili devletlerin harekete geçirilmesi dahil tüm önlemlerin alınması için gerekli teşebbüslerde bulunulması kararlaştırılmıştır"³⁶⁴ Türkiye bu kapsamda en sert açıklamasını Azerbaycan'ın Fuzuli bölgesinin Ermenistan tarafından işgali sonrasında yapmıştır. 21-22 Ağustos

Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2007, s. 52.

³⁶³ Hatta Büyükelçi Nevruzoglu "Haydar Aliyev'in çok deneyimli bir politikacı olduğunu vurgulayarak, onun Rusya yanlısı politika izlemeyeceğini dile getirmiş ve Azerbaycan'daki bu hareketin (Türkçülüğü kastediyor olabilir-E.S.) bir çığ haline geldiğini ve Aliyev'in de bu hareketin devamı için icraat yapacağını" belirtmiştir. Akyol, *Azerbaycan*, s. 260.

³⁶⁴ *Gazete Milliyet*, 26 Temmuz 1993. Toplantı sonrasında Dışişleri Müsteşarı Özdem Sanberk, BM Güvenlik Konseyinin 5 daimi üyesinin Ankara'daki temsilcileri ile İsveç Maslahatgüzarı ve İtalya Büyükelçisini Dışişleri Bakanlığına davet ederek Türkiye'nin aldığı karar konusunda bilgilendirmiştir. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ise Ürdün ve İsrail'i kapsayan yurtdışı ziyareti sırasında Ermenistan'a karşı sert açıklamalarda bulunmuştur.

saldırıları sonrasında Ermenilerin kenti ele geçirmesi üzerine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başkanlığında Millî Güvenlik Kurulu toplanarak Ermenistan'a o zamana kadarki en sert uyarıda bulunulmuştur.³⁶⁵

Olaylarla ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişler Bakanı Hasan Hasanov da Türkiye'nin Cumhuriyet gazetesine verdiği röportajda işgal sonucunda Azerbaycan'ın karşılaştığı *Kaçkınlar* konusunu gündeme getirmiş, başta BM olmak üzere, ilgili tüm devletlerden destek beklediklerini açıklamıştır.³⁶⁶

1993 yılının Ağustos ayında Azerbaycan'ın peş peşe Gubadlı, Zengilan, Cebrayıl ve Fuzuli bölgelerini kaybetmesi, bölge için belirleyici (ve dayatmacı) gücün Rusya olduğu gerçeğini bir kez daha öne çıkarmasıyla Azerbaycan dış politikasında Rusya faktörünün ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Bu, Azerbaycan'ın Rusya'ya *zorunlu* yönelmesi anlamına gelmektedir. H. Aliyev'in de ilk resmî ziyaretini Moskova'ya gerçekleştirmesi bu bakımdan dikkat çekmektedir. H. Aliyev bu ziyaretinde zaman kazanma amacı başta olmak üzere belirli bir amaç doğrultusunda Rusya'nın Dağlık Karabağ'a barış birlikleri göndermesini önermiş ve Moskova anında bu öneriyi onaylamıştı. Moskova'nın bu konuda bu denli istekli olmasını göz önüne alan H. Aliyev bir sonraki adım olarak konunun 1993 yılı 9-11 Eylül tarihlerinde Moskva'da yapılacak AGİK Minsk Grubu toplantılarında gündeme alınmasını istemiştir. Rusya burada kendi "barış" planını Ermenistan ile Azerbaycan'a imzalatmak niyetindedir. H. Aliyev, Moskova'nın bölgede Üçüncü Taraf istemediğini gayet iyi bildiğinden bizzat kendisinin Moskova'ya götürdüğü öneri ile ilgili faaliyetleri ağırdan alarak zaman kazanmaya çalışmıştır. Bu nedenle Azerbaycan ilk olarak BDT'ye üyelik taahhüdünde bulunmuştur.³⁶⁷

³⁶⁵ Kurulun Ermenistan'a yönelik uyarısı dönemin Türkiye gazetelerinde "muhtıra" olarak değerlendirilmiş ve bir çok gazete tarafından sürmanşet olarak verilmiştir. "*Erivan'a Muhtıra*", *Hürriyet gazetesi*, 26 Ağustos 1993.

³⁶⁶ Aliyev A, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye'nin Rolü (1828-1994)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 83.

³⁶⁷ Dönemin "Hürriyet" ve "Milliyet" gazetelerinde yer alan Azerbaycanlı bir diplomata istinaden verilen haberde şöyle denilmektedir: "Önümüzdeki iki aylık dönem sonunda Azerbaycan, BDT üyesi olduktan sonra askerî işbirliği konusu masaya gelebilir. Rusya'dan İran ve Ermenistan sınırlarını denetlemek için yardım istenilebilir. BDT içi barış gücü oluşturulabilir. Rusya, son zamanda Ukrayna ve Kazakistan ile askerî ilişkilerde yeni doktrin hazırlamaktadır. Karşılıklı çıkarlar gözönüne alınarak Azerbaycan topraklarında Ruslar'a üs kurmalarına izin verilebilir". *Hürriyet gazetesi*, 8 Eylül 1993; *Milliyet gazetesi*, 10 Eylül 1993.

H. Aliyev`in bu girişiminin Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine muhtemel etkileri konusu gündeme gelmiş, bizzat H. Aliyev`in kendisi, Moskova`daki bir açıklamasında atılan adımın “Türkiye`ye asla zarar vermeyeceğini” açıklamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin`in de açıklamaları aynı içeriktedir.³⁶⁸ Tüm bunlara rağmen Bakü`nün girişimleri, özellikle de Moskova`dan savaş bölgesine barış güçleri gönderilmesini istemesi Ankara`yı çok rahatsız etmiştir. Yeni Azerbaycan Partisi`nin sözcülerinden biri durumu yumuşaltmaya çalışmıştır.³⁶⁹

Anlaşılan bu açıklama Türkiye için yeterli bulunmamıştır. Nitekim, Başbakan Tansu Çiller ilk yurtdışı gezisi olan Moskova ziyaretinde konuyu gündeme getirmiş “H. Aliyev`in Türkiye`ye güvence vermesine rağmen, Rus askerini ülkesine çağırdığını” söylemiştir. Başbakan T. Çiller 8 Eylül 1993 tarihinde Moskova`ya düzenlediği ziyaret kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği`nde H. Aliyev ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme sonrası Çiller`in basına yaptığı açıklama, açıklamanın yeri ve içeriği bakımından çok önemlidir. Nitekim, bu açıklamayla Türkiye ilk defa ciddi anlamda Azerbaycan`ın Dağlık Karabağ sorunu konusunda kendisinin *taraf* olduğunu beyan etmiştir. T. Çiller`in açıklamasında “Türkiye, Ermenistan`ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesine seyirci kalmayacaktır. Kardeş ülke Azerbaycan`a bu konuda her türlü yardım yapılacaktır” demiştir. H. Aliyev`in yaptığı açıklama da Türkiye`nin hassasiyetlerini gözönüne alarak siyaset yürüttüklerini ifade eder niteliktedir. H. Aliyev açık biçimde, Azerbaycan`ın bölgede Rusya`yı dışlayarak siyaset yürütmesinin olanaksız olduğunu vurgulamış, şayet Bakü`nün bunu yapmasını istiyorsa Türkiye`nin daha aktif devreye girmesi gerektiğini dile getirmiştir. Öte yandan, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi 20 Eylül 1993 tarihli oturumunda BDT üyeliğini oy çokluğuyla onaylamıştır. Daha sonra da 8 Ekim 1993 tarihinde Rusya, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Güney Kafkasya`nın güvenliğini ortak sözleşmeyle sağlamaya karar verilmiştir.³⁷⁰

Söz konusu bu diplomatik manevralar Dağlık Karabağ başta olmak üzere çevresindeki savaşa pek yansımamıştır. Aksine Azerbaycan`ın Horadiz bölgesine

³⁶⁸ Hikmet Çetin`e göre, “Azerbaycan`ın BDT üyesi olması bizi sıkıntıya sokmaz. Azerbaycan ile Türkiye ilişkilerini bozmaz”. Bkz. *Hürriyet gazetesi*, 8 Eylül 1993.

³⁶⁹ Sözcü açıklamasında şu hususlara değinmiştir: “Türkiye ile yakın olalım, Rusya ile ekonomik münasebetler sürsün, savaşmayalım ama paket de yapmayalım”. Akyol, *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, s. 261.

³⁷⁰ Buna rağmen söz konusu sözleşme Türkiye basınında dikkat çekecek bir başlıkla yorumlanmıştır. Bkz. “*Kafkasya`da Rus Damgası*”, *Gazete Milliyet*, 9 Ekim 1993.

Ermeniler'in yaptıkları saldırılar sonucunda binlerce Azerbaycan vatandaşının İran ile olan sınır bölgelerinde sıkışıp kalmış ve oradan kendi olanaklarıyla Nahçıvan'a kadar yürüyerek Ordubad'a sığınmışlardır. Durum karşısında başta H. Aliyev olmak üzere Azerbaycan yöneticilerinin bir çoğu (hatta bir önceki Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey dahi Nahçıvan'ın Keleki köyünden³⁷¹) uluslararası güçlerden yardımda bulunmaları için çağrıda bulunmuşlardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı Hasan Hasanov Paris ziyareti dönüşü sırasında 1993 yılı 5 Kasım tarihinde İstanbul'a gitmiştir. Türkiye'de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Tansu Çiller ile ayrı birer görüşme gerçekleştiren H. Hasanov, Türkiye'nin AGİK Minsk Grubu'ndaki girişimlerini hızlandırmasını istemiştir. Ziyareten bir ay sonra bu defa H. Aliyev'in görevlendirdiği Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakan Birinci Yardımcısı Abbas Abbasov Ankara'yı ziyaret etti. Başbakan T. Çiller ve Cumhurbaşkanı S. Demirel ile görüşen A. Abbasov, Azerbaycan'a geri dönüşü sırasında düzenlediği basın toplantısında "Türkiye ve İran'ın Azerbaycan'a dost ülkeler olduğunu" belirtmiştir.³⁷²

Dağlık Karabağ sorunu konusunda zor durumda kalan Azerbaycan'ın dış politikada da karar alma bağlamında çok zor bir dönemden geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim, dönemin Rusya yönetiminin Azerbaycan karşıtı sert politikalarını yatıştırma amaçlı atılan adımların Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili olumlu anlamda hiç bir getiri sağlamaması, Bakü'yü, Türkiye faktörünü kabartmakla Rusya'ya dengeleri tümenden Erivan'dan yana kurmaması yönünde mesajlar vermeye yönelmiştir. Öte yandan Moskova yönetimi, eski Sovyetler Birliği'nden kalma "hep almak" mantığı ile hareket ederek, Bakü'den Dağlık Karabağ'da Rus askerlerinin bulunmasına onay vermesini bekliyor ve bu doğrultuda baskılar uygulamaya devam etmiştir. Bundan başka, Rusya uluslararası düzeyde de Azerbaycan'ın durumunu zorlaştırmak ve baskılara boyun eğmesini sağlamak amacıyla politikalar takip etmiştir. Aralık 1993 yılında Roma'da toplanan AGİK'in 53 üyesinin Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili konumunu destekleyecek bir karar alması beklençektir. Fakat bu beklentilere rağmen Rusya'nın önerilerini görüşmeye başlamaları bunun

³⁷¹ Ebulfez Elçibey Kızılay'ın göçmenlere yardım etmesini istemiş, ama Ankara bu yönde herhangi bir girişimde bulunmamıştır.

³⁷² Aliyev, *Karabağ Sorunu*, s. 87.

kanıtıdır.³⁷³ Ama Rusya'nın planları Türkiye engeline takılmıştır. Nitekim, Türkiye, Rusya'nın Güney Kafkasya'da barış gücü adı altında tek yetkili güç olmasına karşı çıkarak, Moskova'nın bu girişimini "AGİK şemsiyesi altında kendi askerî-siyâsî varlığına meşruluk kazandırmak" olarak yorumlamıştır.³⁷⁴ Anlaşılan H. Aliyev'in Moskova ziyareti sırasında belli bir amaç doğrultusunda dile getirdiği öneri Moskova ile Ankara arasında diplomatik rahatsızlığa neden olmuştur. Türkiye ve Batılı müttefikleri Rusya'nın Post-Sovyet döneminde uyguladığı *Yakın Çevre* siyasetini Moskova'nın Sovyetler'den kalma alışkanlığı ve oyunu olarak görmüşlerdir. Öte yandan Rusya'nın bu kapsamdaki girişimlerinin geri çevrilmesi bölgeye hep olumsuz yönde yansımaktadır. Moskova herhangi bir kazanım elde edemeyince bölgedeki Dağlık Karabağ, Abhazya, Osetya gibi sorunları şiddetlendirerek kendi varlığının bölge için vazgeçilmezliğini kanıtlamaya çalışmaktadır.³⁷⁵

Rusya'nın AGİK düzeyinde istediğini elde edememesi Moskova'nın bölge ülkelerine karşı tutumunun daha da sertleşmesi ile dikkati çekmektedir. Bölgede Rus askerî varlığının onaylanmasını Bakü'ye dayatmaya çalışan Moskova, artık resmî düzeyde bu isteğini daha sık dile getirmeye başlamıştır. Rusya Federasyonu Savunma Bakanı Pavel Graçov Azerbaycan yönetimine göndermedi bulunduğu açıklamasında "ülkesinin Kafkaslar'da askerî üsler istediğini" beyan etmiştir.³⁷⁶ P. Graçov'un bu açıklamasına karşılık 1993 tarihinde Bakü'de AGİK Minsk Grubu'nun Rusya temsilcisi olan Eşbaşkanı Vladimir Kazimorov'u kabul eden H. Aliyev, görüşme sonrasında yaptığı açıklamada "Hiç kimsenin Azerbaycan'a güç kullanarak zorla politika dikte ettiremeyeceğini" dile getirmiştir. Nitekim, H. Aliyev bununla E. Elçibey döneminden farklı olarak Moskova'ya karşı Azerbaycan'ın tutumunu yumuşalttığını gösterse de, bölgesel çıkarlar konusunda Moskova'nın dikte edici politikasına Azerbaycan'ın boyun eğmeyeceğini göstermiştir. Yani H. Aliyev'in dış politikasındaki Rusya ile ilişkiler, *uluslararası hukukun eşit hak ve yükümlülükleri olan iki ayrı ve bağımsız kişisi* anlayışı üzerine kurulmuştur. Rusya ile yaşanan sorunlar tam da bundan kaynaklanmaktadır.

³⁷³ Öyle gözüküyor ki durum uluslararası güçlerin de dikkatinden yayınmamıştır. Örneğin "Cumhuriyet" gazetesi ABD'de yayımlanan "Boston Globe" gazetesinin haberini ön plana çıkartarak, Rusya'nın bölgede tek askerî yetkili olmak istemesinin ne anlama geldiğini sormuş, hemen devamında da Rusya'nın Karabağ'da askerî anlamda zaten var olduğunu belirtmiştir. *Cumhuriyet gazetesi*, 25 Kasım 1993.

³⁷⁴ *Sabah gazetesi*, 3 Aralık 1993.

³⁷⁵ Mugisiddin O. A., "Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Hedefleri ve Bunlar Üstündeki etken Faktörler", Avrasya Dosyası, Rusya Özel sayı, Sayı 1, yıl İlkbahar 1994, s. 18.

³⁷⁶ *Zaman gazetesi*, 17 Şubat 1994.

Azerbaycan`a kendi isteklerini dayatan dönemin Rusya yönetimi ise bir taraftan Dağlık Karabağ sorununu Ermenistan eliyle çıkmaza iterken, öte yandan da Azerbaycan`daki kontrolündeki muhalif unsurları H. Aliyev`e karşı darbeye hazırlamıştır. Moskova`nın bu tutumu karşısında H. Aliyev`in güvendiği iki destekçisi vardır. Özellikle de resmîyet ve diplomasi ötesinde kişisel dostluklarına güvendiği Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel faktörü bu kapsamda çok önemlidir. H. Aliyev, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel`in daveti üzerine Türkiye`ye ziyaretini 8 Şubat 1994 tarihinde gerçekleştirmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı bizzat Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından karşılanmıştır. S. Demirel karşılama töreninde yaptığı konuşmasında “Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmesi için kurulu bir mekanizma olan AGİK Minsk sürecinde, her zaman Azerbaycan`ın haklı taleplerinin destekçisi olacağını” söylemiştir. Bununla S. Demirel, Türkiye`nin uluslararası mekanizma aracılığıyla Azerbaycan`a destek vereceğini beyan etmiş olmaktadır. Aynı törende H. Aliyev yaptığı konuşmasında “Azerbaycan`ın demokratik bir devlet olma mücadelesinin önünde çetin bir yol vardır ve bu yolda Türkiye`nin yardımına gereksinim duyulmaktadır” diyerek, demokratik kimliğe vurgu yapmakla Türkiye üzerinden Ankara`nın müttefiklerine de seslenmiş olmaktadır.³⁷⁷ Ziyaret kapsamında ilk defa Azerbaycan ile Türkiye arasında kapsamlı ikili anlaşmaya imza atılmıştır. İki lider arasında imzalanan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşması Türkiye`ye Azerbaycan`a daha yakından destek olmak yolundaki hukukî sürecin önünü açılmıştır. Zira anlaşma metni taraflardan birinin üçüncü bir ülke tarafından saldırıya maruz kalması durumunda diğerine destek olmasına olanak tanımaktadır. Dağlık Karabağ sorununda ateşkese varılmasında imzalanan bu anlaşmanın önemi büyüktür. Zira, bu anlaşma ile Türkiye hukukî ve resmî olarak Azerbaycan`ın yanında yer aldığını beyan etmiştir. İmza töreninde H. Aliyev, “Türkiye ile dostluklarının ebedi” olduğunu ve “Hiç bir kuvvetin onları yollarından çeviremeyeceğini” belirtmiştir.³⁷⁸

H. Aliyev`in Türkiye ziyareti sonrası Bakü`ye dönmesinin hemen ardından Ermenistan silahlı birlikleri dönemin Rusya yönetiminin desteği ile yeniden cephe hattı boyunca (özellikle de Ağdere, Ağdam, Goranboy bölgelerinden) saldırıya geçmişlerdir. Bunun üzerine H. Aliyev 13 Nisan 1994 tarihinde Ulusal Televizyon kanalı aracılığı ile halka çağrıda bulunmuştur. 24 Nisan günü ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı

³⁷⁷ *Zaman gazetesi*, 9 Şubat 1994.

³⁷⁸ *Milliyet gazetesi*, 10 Şubat 1994.

Hikmet Çetin Azerbaycan`a acil bir ziyaret gerçekleştirdir. H. Çetin, H. Aliyev`le görüşme sonrasında yaptığı açıklamasında savaşın durdurulmasına ilişkin planları görüştiklerini aktarmıştır. H. Aliyev ise Azerbaycan`ın Türkiye`den daha fazla destek istediğini vurgulamıştır. Ziyaret kapsamında Hikmet Çetin, Azerbaycan`lı mevkidaşı Hasan Hasanov`la birlikte düzenledikleri ortak basın toplantısında Rusya`nın bölgeye asker gönderme planlarını bir kez daha eleştirerek, konuyla ilgili başından beri Türkiye`nin değişmeyen tutumunu yeniden hatırlatmıştır.³⁷⁹ H. Çetin`in ziyaretinin hemen sonrasında Rusya kendi barış planını açıklamış ve bunu Azerbaycan`a kabul ettirmek için baskı uygulamaya başlamıştır. Ama plan Azerbaycan iktidarı tarafından geri çevrilmiştir.³⁸⁰

4 Mayıs 1994 tarihinde Türkiye`nin katkılarıyla Brüksel`de düzenlenen NATO ile Eski Varşova Paktı üyeleri arasında askerî işbirliğini öngören *Barış İçin Ortaklık* (BİO) anlaşması Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından imzalanmıştır. H. Aliyev Bakü`ye geri dönüşü sırasında kısa süreliğine Ankara`ya da uğrayarak, önce Hikmet Çetin, ardından Süleyman Demirel ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmenin ikinci aşamasında Başbakan Tansu Çiller, yardımcısı ve CHP hükümet ortağı Murat Karayalçın ve Türkiye Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş de katıldılar ve bölgedeki durumu masaya yatırmışlardır. Bu iki girişim, Rusya`nın bölge dengelerini kaybetmemek adına daha hızlı davranmasına neden olmuştur. Zira, 1994 yılı 4-5 Mayıs tarihlerinde Kırgızistan`ın başkenti Bişkek`te düzenlenen BDT ülkelerinin Patlamentolararası Kurul toplantısında Bakü ve Erivan`a Moskova tarafından bir anlaşma önerilmiştir. Ama, bu anlaşma H. Aliyev tarafından geri çevirilmiştir. Daha sonra söz

³⁷⁹ Hikmet Çetin açıklamasında “Azerbaycan`da, Kafkasya`da bir güc bulundurmak gerekiyorsa, bunu hiç bir ülke tek başına yapmamalıdır” demıştır. *Zaman gazetesi*, 26 Nisan 1994.

³⁸⁰ Yeltsin`in önerdiği plana göre:

1. Ermenistan ve "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin Azerbaycan topraklarında bulunan askerleri Dağlık Karabağ`da toplanmalıdır,
2. Dağlık Karabağ ile Azerbaycan arasındaki tampon bölgeye barış gücü yerleştirilmelidir,
3. Laçın bölgesi koridor olarak ilan edilmeli ve Ermeni askerî birliklerinin kontrolünde olmalıdır
4. Kelbecer ve Laçın`da mevcut olan askerî ve teknik malzemeler Azerbaycan tarafından talep edilmelidir,
5. Şuşa`ya önce Ermeni askerî yerleştirilmeli, bundan sonra 60.000 Azeri mültecinin bu bölgeye dönmesi sağlanmalıdır,
6. Barış görüşmelerinde Dağlık Karabağ Ermenileri taraflardan biri olarak kabul edilmelidir,
7. Azerbaycan-Ermenistan-Nahçıvan arasındaki haberleşme hatları yeniden açılmalıdır,
8. Azerbaycan-Ermenistan sınırı Azerbaycan ordusu tarafından kontrol edilmelidir. Ermeni birlikleri işgal bölgelerini boşalttıktan sonra Azerbaycan birlikleri yerleştirilemez,
9. Dağlık Karabağ`ın Cumhuriyet statüsü tanınmalıdır,
10. Kür ve Aras nehirleri arasındaki Azerbaycan toprakları güvenlik bölgesi ilan edilmelidir. – “Yeltsin Kafkasları Zorluyor”, *Zaman gazetesi*, 17 Nisan 1994.

konusu anlaşma üzerinde Azerbaycan tarafının talepleri doğrultusunda yapılan değişikliklerin ardından 8 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan anlaşmayı - Bişkek Protokolü'nü - Millî Meclis Başkanı düzeyinde imzalamıştır. Rusya'nın AGİK Minsk Grubu'ndaki temsilcisi V. Kazimorov'a göre anlaşma üç maddeden oluşmaktadır. Birinci maddede taraflar arasında altı gün içinde ateşkesin imzalanmasını, ikinci madde Dağlık Karabağ dışında işgal edilmiş 6 bölgenin 34 gün içinde Azerbaycan'a geri verilmesini ve üçüncü madde ise Dağlık Karabağ'ın statüsünü masaya yatırılmasını öngörmektedir. Buna göre anlaşmanın hemen sonrasındaki bir ay içinde Ermenistan silahlı birliklerinin işgal ettikleri Ağdam, Füzuli, Cebayıl, Zengilan, Gubadlı ve Kelbecer'den çekilmeleri gerekmektedir. 12 Mayıs 1994 tarihinde anlaşma yürürlüğe konuldu ve o günden beri söz konusu ateşkes kırılma da olsa devam etmektedir. Ama anlaşmanın öngördüğü doğrultuda Ermenistan işgal ettiği Dağlık Karabağ dışındaki 6 bölgeden çekilmiş değildir. Azerbaycan'ın bu yöndeki talepleri ise dış destekli Ermenistan tarafından halen geri çevirilmektedir.³⁸¹

Türkiye ve Azerbaycan kamuoyunda bir dizi tartışmalara neden olan dönemin Rusya yönetiminin barış planının Azerbaycan tarafından zor ve baskılar sonucunda kabul edildiği belirtmektedir. Zira, planın Ermenistan ve Azerbaycan tarafından Moskova'da 16 Mayıs 1994 tarihinde görüşüldüğü sırada, Rusya taraflara ateş hattı boyunca Rus birliklerinin yerleştirilmesi planını onaylattırmıştı. Halbuki, daha önce AGİK Minsk Grubu Başkanı Jan Eliasson'un girişimleriyle sürdürülen görüşmelerde bölgeye uluslararası barış gücünün yerleştirilmesi kararlaştırılmış ve Azerbaycan bu öneriyi kabul etmiştir. Azerbaycan'ın bu öneriyi kabul ettiği halde Moskova'da Rusya'nın planına imza atmasının tek gerekçesi Moskova'nın baskılarıdır. Ama bu plan bölgesel ve uluslararası bir dizi nedenlerden dolayı hayata geçirilmemiştir. Bunda AGİK Minsk Grubu Başkanı Jan Eliasson'un diplomatik çabaları büyüktür.³⁸²

³⁸¹ Planın Azerbaycan tarafından kabulü kamuoyunda ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bunları ölçü alan araştırmacı Y. Arslan da kendi eserinde planı "millete ihanet ve teslimiyet" olarak ağır biçimde değerlendirmiştir. Bkz. Arslan Y., *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Ankara (tarih ve yayınevi yok), s. 71-72.

³⁸² Ama bu plan bölgesel ve uluslararası bir dizi nedenlerden dolayı hayata geçirilemedi. Bunda AGİK Minsk Grubu başkanı J. Eliasson'un diplomatik çabaları büyüktür. Bkz. Taha Akyol, "Kafkas Denklemi", *Gazete Milliyet*, 26 Mayıs 1994; *Gazete Zaman*, 17 Mayıs 1994, 28 Temmuz 1994.

Böylece, 1988 yılından itibaren aşamalı biçimde silahlı çatışmaya dönüşen, özellikle de 1992 yılından sonra bölgenin en kanlı savaşı olan Karabağ savaşı 1994 yılında yapılan ateşkes ile dondurulmuştur.³⁸³

Anlaşılan, 1994 yılına kadar Azerbaycan–Türkiye ilişkileri Dağlık Karabağ sorununun gölgesinde kalmış, özellikle de H. Aliyev`in Süleyman Demirel ile 1994 yılı 8 Şubat tarihinde imzaladığı “Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşması”na kadar Türkiye Azerbaycan`a sadece sözde diplomatik destek vermiştir. Bu anlaşma ile Türkiye-Azerbaycan ilişkileri H. Aliyev`in de belirttiği gibi yeni bir döneme girmiştir. Bu anlaşma ve özellikle de anlaşmada yer alan bazı askerî içerikli maddeler Dağlık Karabağ sorununda Türkiye`nin etkinliğini ortaya çıkarmış, özellikle de Türkiye`nin yoğun girişimleri sonucunda Rusya acilen Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir ateşkes planını devreye sokmuş, elde ettiği *kazanımların* muhafaza mekanizmasını çalıştırmaya başlamıştır.

³⁸³ İşgal edilen bölgelerden 4.388 km karelik toprak sahasına sahip Yukarı Karabağ`dan 192.300 kişi, Laşın`dan (1.835 km²) 59.500 kişi, Şuşa`dan (970 km²) 29.500 kişi, Kelbecer`den (1.936 km²) 50.500 kişi, Ağdam`dan (1.093 km²) 159.000 kişi, Füzuli`den (1.386 km²) 100.000 kişi, Cebrayıl`dan (1.059 km²) 51.600 kişi, Gubadlı`dan (806 km²) 30.300 kişi ve Zengilan`dan (707 km²) 33.900 kişi olmak üzere yerleşim birimlerinde yaşayan toplam 676.100 kişi ana yurtlarından kovularak göçmen konumuna düşmüşlerdir. Buna göre, 1990`lı yılların ortalarında Azerbaycan`da zorunlu olarak ülkelerinden kovulmuş göçmenlerin toplam sayısı 1 milyonu aşmaktadır. Buna göre göçmen dağılımı aşağıdaki biçimdeydi: %29 Ermenistan ve Orta Asya`dan (Ahıska Türkleri), %17,1 Füzuli, %16,1 Ağdam, %7,7 Laşın, %7,7 Cebrayıl, %7,1 Kelbecer, %5,8 Dağlık Karabağ bölgesi, %4,3 Zengilan, %3,8 Gubadlı ve %1,5 d. Bu göçmenler arasında yer alan Ahıska Türkleri 1989 yılında Özbekistan`ın Fergana bölgesinden kovulmuşlardır. Onlara Azerbaycan ve Türkiye kucak açmıştır. Azerbaycan`a 9.463 aileden oluşan 49.239 göçmen Ahıskalı gelmiştir. İlk dönemde ise gelenlerin sayısı 80 bini bulmaktadır. Onların ana yurdu ise Gürcistan`ın Ahıska bölgesi olup, Stalin döneminde buradan Orta Asya`ya sürgün edilmişlerdir. Gürcistan`ın Sovyet öncesi Azerbaycan`a ait olan, Sovyetler`le birlikte Gürcistan`a verilen toprakları Borçalı`da ise 1991 yılında 500 bin Karapapak Türkü oturmaktadır. Bunların bazıları Gürcistan`daki aşırı Milliyetçi Zviad Gamsahurdiya yönetimi zamanında uğradıkları baskılar nedeniyle yerlerini terk edip Azerbaycan`a gelmişlerdir. Bu dönemden etnik çatışmalar nedeniyle bazı Çeçen ve Dağıstanlı aileleri de Azerbaycan`a göç etmişlerdir. Özetle, 1994 yılında Azerbaycan`da barınan her 10 kişiden 3`ü göçmen konumundadır. Söz konusu göçmenlerin de Azerbaycan şartlarındaki durumu iyi değildir. Zorunlu göçmenlerin 196.480`i 17 yaşından küçüktür. Bunların da 126.483 öğrenci, 301.350 çalışabilir nüfus, 196.380 işsiz, 116.553`ü emekli, 5.000 öksüz ve bakıma muhtaç çocuklar, 4.000 ise kimsesizlerdir. Karabağ göçmenlerinin etnik yapısına baktığımızda ise bunların 565.408`i Türk, 317`i Rus, 4.628`i Kürt ve Yezidi, 131`i ise diğer milletlere mensuptur. 1999 yılı resmî kayıtlarına göre, Azerbaycan`da göçmen konumunda olan insan sayısı 1 milyondur. Bunların 788.800 resmî olarak kayıttan geçmiştir. Bunun da 192,100`ü Ermenistan`dan kovulanlar oluşturmaktadır. Öte yandan Kazakistan`dan 1,600, Rusya`dan 1,000, Özbekistan`dan ise 25,100 göçmen statüsüne sahiptir. *Azerbaycan Respublikası Dövler Statistika İnstitutu 1999 ili hesbatı*, Bakı 2000.

4.2. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Stratejik Ortaklık Düzeyine Yükselmesi

Haydar Aliyev iktidarına kadar Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler daha ziyade millî yetçi ve duygusal söylemlerle dolu “geleneksel kardeşlik ilişkileri”nden ibarettir.³⁸⁴ İki ülke arasında ciddi ve resmî boyutta stratejik ortaklık düzeyine kadar çıkan ilişkiler H. Aliyev`in politikalarının sonucu sayılmalıdır. Bu kapsamda 1994 yılı Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Özellikle de, H. Aliyev`in Türkiye`ye gerçekleştirdiği 8 Şubat 1994 tarihli ziyaretinin ertesi günü iki ülke liderleri arasında imzalanan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşması ilişkilerde yeni bir aşamanın kapısını açmıştır.³⁸⁵ Bu aşama H. Aliyev döneminin sonuna kadar yükselen bir çizgiyle gelişerek devam etmiştir. H. Aliyev`in iktidarının son yılı olan 2003 yılına kadar Azerbaycan ile Türkiye arasında siyâsî, stratejik, askerî, ekonomik, kültürel, ticarî amaçlı bir çok alanda anlaşmalar imzalanmış ve bu anlaşmalar iki ülke arasında ilişkileri geleneksel boyutlarının üzerine taşıyarak sarsılmaz bir temele oturtmuştur.

4.2.1. İki Ülke İlişkilerinin Siyasal Boyutu

12 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkesin sağlanması, Haydar Aliyev`e çok ihtiyaç duyduğu, ülkeyi istikrara götürecektir siyaseti uygulayabilme olanağı sunmuştur. Nitekim, H. Aliyev de bu fırsatı sonuna kadar çok iyi bir biçimde değerlendirmiştir. Buna rağmen, Azerbaycan dış politikasında Dağlık Karabağ sorunu her zaman öncelikli bir öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla H. Aliyev dönemi Azerbaycan-Türkiye siyâsî ilişkilerini öncelikli olarak Dağlık Karabağ sorunu açısından değerlendirme zorunluluğu söz konusudur.

³⁸⁴ Hüseynova F., *Müstegillik dövründe Azerbaycan-Türkiye elagelerinin kulturoloji aspekleri (elm, tehsi, medeniyyet)*, Bakı 2007 (yayınevi yok), s. 87.

³⁸⁵ Anlaşma 10 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Söz konusu bu anlaşmanın yanı sıra iki devlet arasında ticarî, yatırım, bilimsel ve kültürel amaçlı diğer anlaşmalar da imzalanmıştır. “Dostluk ve Çokyönlü İşbirliği” anlaşmasının şartları arasında Azerbaycan petrolünün Türkiye pazarlarından dünyaya çıkarılması yönünde bir madde de bulunmaktadır. Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007, s. 53.

Türkiye'nin geç de olsa müdahalesi sonucunda Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş Dağlık Karabağ bölgesine Rusya'nın askerî birliklerini konuşlandırmasının önlenmesi konusu Azerbaycan ve Türkiye tarafından uluslararası boyuta taşınmıştır. Bu yönde Türkiye'nin Rusya'yı durduran en önemli girişimleri 1994 yılı 5-6 Aralık tarihlerinde Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de düzenlenen AGİK Zirvesi'nde gerçekleştirilmiştir. Başbakan Tansu Çiller Başkanlığında Zirve'ye katılan Türkiye heyeti, bölgeye ancak çokuluslu bir barış gücünün yerleştirilmesinin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Başbakan T. Çiller'in bu yönde sergilediği kararlı siyâsî irade Rusya'nın ısrarları ve baskılarının da sonlanmasına sebep olmuştur. Rusya'yı bu ısrarından vazgeçiren en önemli husus kuşkusuz Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in AGİK – Uluslararası Güvenlik Gücü önerisi ile olan girişimi idi. Türkiye kendisinin de üye olduğu Minsk Grubu'nun bölgeye gönderilecek askerî ve lojistik gücünün üçte birini kendi olanakları ile karşılayacağını AGİK Dönem Başkanlığı'na aktarmıştır.³⁸⁶

Ateşkesin sağlanmasından sonra gerek uluslararası düzeyde, gerekse de Türkiye içinde bazı çevrelerde Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin durumunun ne olacağı konuşulmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda daha ilk söylentilerin gündeme geldiği günlerde Azerbaycan konuya derhal müdahil olmuş, Türkiye'deki siyâsî çevrelerin Azerbaycan'ın hassasiyetlerini göz önüne almaları sağlanmıştır. 1995 yılı 25 Şubat tarihinde Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Mehmet Nevruzoğlu Aliyev ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Dış Politika Danışmanı Vefa Guluzade Ankara'da bir basın toplantısı düzenleyerek, mevcut koşullarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Azerbaycan'a ihanet olacağı fikrini belirtmişlerdir.³⁸⁷

H. Aliyev'in dış politikada en önemli kazanımlarından birisi Türkiye vasıtasıyla ABD'nin bölge sorunlarına ilgisinin arttırılması olmuştur. 29 Eylül 1994 tarihinde Cumhurbaşkanı H. Aliyev BM 49. Genel Kurul Toplantısı'na katılmak üzere ABD'ye gitti. Bu ziyaret kapsamında ABD Başkanı Bill Clinton ile ikili görüşmede bulunmuştur. Görüşme sırasında H. Aliyev, ABD'nin bölge sorunları ile yakından ilgilenmesini istemiş

³⁸⁶ Hikmet Çetin şayet Türkiye bölgeye asker gönderecekse bu durumun 1995 Mali Yılı Bütçe Tasarısında gündeme alındığını TBMM Genel Kurulun'daki 18 Aralık 1994 yılı konuşmasında dile getirmiştir.

³⁸⁷ Guluzade'ye göre, "Eğer Azerbaycan toprakları işgal altındayken, Türkiye Ermenistan'la iktisadi ilişkiler kurarsa o zaman bu Azerbaycan'a ihanet olur. Zaten, Azerbaycan toprakları başka büyük devletlerin desteği sonucunda işgal edilmiştir". *Zaman gazetesi*, 26 Şubat 1995.

ve Azerbacyan`ın durumunu anlatmıştır. Nitekim, H. Aliyev bu görüşmelerden hemen sonra geri dönüşü sırasında 1 Ekim`de Türkiye`ye gitmiş ve İstanbul`da Hava Limanındaki açıklamasında “Dağlık Karabağ`a sadece Rus askerinin gönderilmesinin kabuledilemez olduğunu” belirtmiştir. Bu açıklama Rus askerinin bölgeye gönderilmesinin gündeme geldiğinden beri H. Aliyev`in konuyla ilgili ilk net açıklaması olması açısından çok önemlidir.³⁸⁸

Dağlık Karabağ sorunu 1992 yılına kadar bölgesel sorun hesap ediliyordu ve sorun uluslararası boyutta duyurulmadığından, Rusya`nın Ermenistan`ı Azerbacyan`a karşı desteklemesi dış dünyada ağırlıklı olarak Post-Sovyet mekanının kendi iç problemleri çerçevesinde değerlendiriliyor ve Rusya`nın bu türden sorunlarla uğraşması, diğer devletlerce Moskova`nın dünyadaki diğer sorunların gerisinde kalması nedeniyle Azerbacyan göz ardı edilmiştir. Sorunun bölgesel olarak kalması da Rusya`nın çıkarlarına uygundur. Ama Azerbaycan`ın, hemen ardından da Ermenistan`ın 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı`na (AGİK) üye olmaları Dağlık Karabağ sorununun uluslararası boyutta değerlendirilmesine ve bu kapsamda çözüm arayışlarına gidilmesine olanak tanımıştır. O zamana kadar Karabağ sorununun çözümünde Fransa, ABD, Türkiye ve İran`ın küçük çaplı ve etki doğurmayan girişimleri olmuştur. Lakin sorun, büyük ölçüde Rusya`nın dolaylı müdahalesi sonucu çıkmaza sürüklenmiş, çözümsüz kalmış ve neticede Azerbaycan için büyük kayıplara sebep olmuştur. AGİK (daha sonra AGİT) bünyesinde 1992 yılı 24 Mart tarihinde sırf Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili Minsk Grubu`nun oluşturulması (1992) soruna uluslararası platform düzeyinde çözüm arayışlarına imkan tanıdığı gibi, dönemin Rusya yönetiminin *tekeli* de zayıflamıştır. AGİK Minsk Grubu`nu ABD, Rusya, Fransa, Türkiye, İtalya, Almanya, Portekiz, Beyaz Rusya, İsveç, Hollanda, Finlandiya, Azerbaycan ve Ermenistan oluşturmaktadır. Minsk Grubu`nun Eşbaşkanları ise ABD, Fransa ve Rusya`dır. Rusya`nın ciddi karşı koyması ve Türkiye`nin de pek ısrarlı olmaması nedeniyle Türkiye grupta Eşbaşkan düzeyinde yer almaktadır. Oysa, Azerbaycan bu yönde pek ısrarlıdır. Öte yandan Azerbaycan`ın, Almanya`nın da Eşbaşkan ülkeler arasına kabul edilmesini istemesi de sonuç vermemiştir. Minsk Grubu üçlüsü olarak tanımlanan ABD, Fransa ve Rusya`nın dolaylı olarak Ermenistan ile “derin” bağlarının bulunması, Azerbaycan için çok sayıda olumsuzluklara sebebiyet vermiş ve vermektedir. Öncelikle soruna yaklaşımın kendisinin sorunlu olması çok vahimdir. Şöyle ki, saldırıda bulunan ve işgalci olan bir taraf devlet ile saldırıya maruz kalan ve işgal sonucu toprak

³⁸⁸ “Aliyev Türkiye`de”, *Zaman gazetesi*, 2 Ekim 1993.

kaybeden taraf devlete karşı arabulucu devletlerin muamelesinin aynı olması sorunun sürüncemede bırakılması ve çözümünün uzatılmasının temel nedenlerinden biridir. Ayrıca, kurulduğu günden beri Minsk Grubu'nun tüm önerileri Azerbaycan'ın taleplerini hiç bir zaman yansıtmamıştır. H. Aliyev'in yönetimi döneminde Grup başlıca üç öneri sunmuştur. Bunlar *Paket Çözüm* (1997), *Aşamalı Çözüm* (1997) ve *Ortak Devlet* (Kasım 1998) önerileridir.³⁸⁹

Türkiye, Minsk Grubu'nda Eşbaşkan düzeyinde yer almasa da Dağlık Karabağ sorusunda AGİK (AGİT) bünyesinde tüm olanaklarını zorlamıştır. Örneğin Minsk Grubu'na üye devletlerin 1995 yılı 9 Şubat tarihli Moskova toplantısında sorunun çözümünde belirli bir aşama kaydedilse de, sonuç itibariyle işgal edilmiş Laçın ilinin durumunun belirsizliği görüşlerin tıkanmasına neden olmuştur. Moskova toplantısında Türkiye'nin Azerbaycan'ın haklı tezlerini savunması önemli etken oluşturmuştur. Öte yandan Türkiye'nin Dağlık Karabağ'da çok uluslu barış gücünün konuşlandırılması ile ilgili önerileri ve bu kapsamda Ankara'nın yapabileceği katkılar Rusya'yı ciddi bir biçimde endişelendirmiş ve Ermenistan'ı Ankara'ya karşı çıkış yolları aramaya zorlamıştır.³⁹⁰

1995 yılında Türkiye ve Azerbaycan'ın uzun süren diplomatik çabaları sonucu ABD bir nebze de olsa bölge aktörleri arasına girmiştir. Bu, bir anlamda Azerbaycan adına Rusya'ya karşı denge unsurlarının çoğalması anlamına gelmektedir. Nitekim, daha önce de belirtildiği üzere H. Aliyev Bill Clinton ile görüşmesinde ABD'nin Kafkaslar'da aktif bir rol üstlenmesini istemiştir. H. Aliyev görüşmelerinde, Hazar Denizi'nin petrol ve doğal gaz kaynaklarını ön plana çıkararak gerek ABD'nin bölge siyasetindeki Ermeni diasporasının etkisini azaltmaya, gerekse de Beyaz Saray'ı Azerbaycan'la çıkar ortaklığına zorlamaya çalışmıştır.

³⁸⁹ Paket çözüm modelinde Dağlık Karabağ'ın, Laçın, Şuşa ve işgal edilmiş diğer bölgelerin statüsünün aynı anda çözüme kavuşturulması öngörülmektedir. Aşamalı çözüm önerisinde Dağlık Karabağ ve işgal altındaki bölgelerin statüsü ayrı ayrı görüşmeye tabi tutulmuştur. Bu öneri Azerbaycan'la birlikte Ermenistan tarafından da reddedilmiştir. Ortak devlet modeli ise Karabağ'a devlet statüsü verse de bu devletin yönetimi Azerbaycan ve Ermenistan tarafından eşit olarak gerçekleştirilecektir. Ama bu öneri Azerbaycan tarafından sert bir biçimde geri çevrilmiştir. Aliyev, *Karabağ Sorunu*, s. 388-389.

³⁹⁰ Daha sonralar Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın başdanışmanı "Bölgeye yerleştirilecek çokuluslu barış gücü kapsamında Türkiye'nin asker vermesini kabul edemeyeceklerini" açıklamıştır. *Zaman gazetesi*, 3 Mart 1995.

ABD'nin bölge sorunlarına direkt müdahil olması Azerbacyan adına Rusya'nın baskısını dengelemek için ne nedenli önemli olsa da, bunun Azerbaycan için olumsuz etkileri de bulunmaktaydı. Şöyle ki, ABD Ermenistan'ın Rusya denetiminden çıkması için Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin kurulması ve geliştirilmesinden yanadır. Ama Azerbaycan Ermenistan'ı ekonomik sıkıntılardan kurtaracağı için buna karşı ola gelmektedir. ABD bu yönde Türkiye'ye baskılarını arttırdı. Bunda ABD Kongresi'nde Ermeni diasporasının etkin güç olmasının ve Türkiye'nin karşısına sözde "Ermeni soykırımı" yasa tasarısının çıkarılmasının da belileyici olmuştur. Daha 1993 yılında ABD, Ermenistan'ın savaş gücüne katkıda bulunmaması koşuluyla H.150 hava koridorunun açılmasını Türkiye'den talep etmişti. Azerbaycan buna karşı olmadığını açıklamış, Türkiye de söz konusu hava koridorunu 1995 yılı Nisan ayında açmıştır. Koridorun Nisan ayında açılması, ABD'de sözde "soykırım" tasarısının gündeme geldiği döneme denk gelmesi açısından önemlidir. Hava koridorunun açılması, Bakü'den dünya piyasalarına sunulacak petrolün taşınması için inşa edilecek boru hattının Ermenistan'dan geçirilmesi konusunu da gündeme getirmiştir.³⁹¹

Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeniler 1995 yılı Nisan ayında "milletvekili seçimleri" gerçekleştirerek sözde "Dağlık Karabağ Parlamentosu"nu oluşturarak kendi "Cumhurbaşkanı"larını seçmişlerdir. 9 Mayıs'da ise Şuşa'nın işgalini bayram olarak kutlamışlardır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Dış İlişkiler Danışmanı Vefa Guluzade ateşkesin birinci yılı dolayısıyla yaptığı açıklamada Ermenilerin barışmaz tutumundan yakınmış ve ateşkes anlaşmasının koşullarının hayata geçirilmediğini vurgulamıştır. Bu olaylardan bir hafta önce ise Türkiye Cumhuriyeti'nin DYP-CHP hükümetinin ortağı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü Bakü'ye bir ziyarette bulunmuş (4 Mayıs 1995) Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu ve Ermenistan işgaline son verilmesini beyan etmiştir. İnönü açıklamasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin tüm

³⁹¹ Bu sırada Bakü'de bulunan Zaman gazetesi muhabirlerinden Nedim Yalçın durumu kendi köşe yazısında şöyle özetlemiştir: "Son günlerde basına yansıdığı kadarıyla Amerika'nın baskıları ve Türkiye'nin H.150 hava koridorunu açma tavizi gibi adımlar bir işe yarar, Ermeni inadını kırarsa, boru hattı Ermenistan üzerinden Türkiye'ye girebilir. Buna Azerbaycanlılar da itiraz etmiyorlar zaten. Ancak Karabağ'ın statüsü konusunda ciddi bir taviz ve güvence almadan Ermenilerin buna yanaşması da yakın zamanda pek mümkün görünmüyor". Nedim Yalçın, "Kafkaslar'da Hareketlilik ve Petrol" (Bakü Mektubu), *Zaman gazetesi*, 29 Nisan 1995.

boyutlarının ele alındığını ve bölgesel ve uluslararası bazda yeni anlaşmaların yapılmasının zemininin öğrenildiğini de ifade etmiştir.³⁹²

Erdal İnönü'nün Bakü ziyareti ve ziyaret kapsamındaki açıklamasında “ilişkilerimizi tüm yönleri ile masaya yatırdık” açıklaması oldukça önemlidir. Zira bu ziyaret, Mart 1995 yılı “MİT destekli” bir darbe girişiminin sonrasında yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanı Kutlu Savaş “Susurluk Raporu”nda Azerbaycan'daki başarısız darbe girişiminin arka planını ortaya çıkararak, darbeye dolaylı da olsa bir MİT desteğinin olduğunu belirtmiştir. Rapora göre, darbeye MİT elemanı TİKA görevlisi Ferman Demirkol (İ.Ü. öğretim görevlisi) kilit isim konumundadır. F. Demirkol, Ebulfez Elçibey ile H. Aliyev sonrası dönemde yönetim pazarlığında bulunmuş, bu işin finansörlüğünü ise Azerbaycan Hizmet Vakfı kendi üzerine almıştır. Nitekim söz konusu raporun 68-71. sayfalarında Azerbaycan'daki başarısız darbe girişimine geniş yer ayrılmıştır.³⁹³

Öte yandan darbe girişimi yine Türkiye'nin kendisi tarafından ortaya çıkarılmıştır. Nitekim, bizzat Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in H. Aliyev'e telefonla arayarak olayları haber vermiş, darbe konusunda Türkiye'nin kendi içinde farklı görüşlerin ve uzlaşmazlıkların olduğunu ortaya çıkmıştır.³⁹⁴ Darbe haberlerinin ülke medyasında uzun uzun işlenmesi ve haftalarca haberlere konu olması H. Aliyev'in kendisini destekleyen kitleleri daha da konsolide edebilmesine yardımcı olmuştur. Bu aynı zamanda H. Aliyev'i ülkedeki, devletin kontrolü dışında olan silahlı grupları silahsızlandırma doğrultusunda önemli adımlar atmaya yöneltmiştir.

Nitekim, 7 Aralık 1995 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı S. Demirel'in Bakü'de hava limanında bizzat H. Aliyev tarafından karşılanması ve her iki liderin verdikleri sıcak ve samimi görüntüler darbe olayının ikili ilişkilerde pek sorun oluşturmadığından göstermektedir. Süleyman Demirel ve eşi Nazmiye Demirel Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev'in resmî konuğu olarak Bakü'ye gelmişlerdir. Bakü'de Bine Hava Limanında bir açıklama yapan S. Demirel “iki ülkenin kardeş

³⁹² Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşı*, s. 98.

³⁹³ <http://www.milliyet.com.tr/1998/02/19/t/siyaset/siy0.html>

³⁹⁴ Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 53.

olduğunu, dostluk ve iyi ilişkilerin devam edeceğini” üzerine basarak birkaç kez vurgulamıştır.³⁹⁵

Anlaşılan, S. Demirel’in H.Aliyev için güvenilir ismi ve varlığı darbe olayının ikili ilişkilere verebileceği muhtemel zararların önüne geçmiş ve S. Demirel iki ülke arasındaki ilişkilerin genel seyri dışına çıkmasına olanak tanımamıştır.

H. Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri için 1996 yılı çok önemli ve olumlu gelişmelerle tarihe geçmiştir. Artık iki devlet arasındaki ilişkilerde belli bir dil, yöntem ve üslubun bulunduğu açık ve net biçimde anlaşılmaktadır. Eşit hak ve yükümlülükleri olan iki bağımsız devlet ilişkilerinin oluşturulması H. Aliyev’in dış politikasındaki en önemli hedefdir. Devamlı vurgulanan *kardeşlik* ifadesi gerek Azerbaycan, gerekse de Türkiye açısından çok önemlidir. Söz konusu dönemde ilişkilerin gelişimi sırf Azerbaycan açısından ve onun kalkınması odaklı düşünülmemelidir. Nitekim, Türkiye aynı dönemde ciddi ekonomik sorunlar yaşamaktadır. Turgut Özal sonrası dönemde gerek dış ekonomik ilişkiler açısından, gerekse de iç ekonomik durum bakımından Türkiye kendini hissettirecek oranda ekonomik küçülme yaşamıştır. T. Çiller yönetiminin başarısızlığının en önemli sebeplerinden birisi ekonomik sorunların ciddi boyutlara varmasıdır. Böyle bir durumda Azerbaycan ile kurulacak ilişkiler kapsamında Türkiye açısından gerek petrol ve doğal gaz ihtiyacının karşılanması, gerekse de Türk ihracat ürünleri için Azerbaycan’ın hızla gelişen bir pazar olmasının varlığı dikkatten kaçırılmamalıdır. Gerçi iki ülke arasındaki ticarete hedeflenen resmî oran yakalanamamış, ama *bavul ticaretinde* Azerbaycan, Rusya ve Ukrayna’dan sonra Türkiye’den ithalat yapan üçüncü ülke olma durumuna yükselmiştir. Bireysel ticaretin hacmi giderek hızlı bir şekilde artmaktadır. 1995 yılı sonunda Azerbaycan pazarında giyim ürünlerine olan talebin büyük oranda Türkiye tarafından karşılanması önemli bir husustur. Ama her şeye rağmen Azerbaycan’ın ithalatında Türkiye, İran’ın gerisinde bulunmaktadır.³⁹⁶

³⁹⁵ “Türkiye prezidenti Süleyman Demirel Azerbaycan’a gelib”, *Azerbaycan gazetesi*, 8 dekabr (Aralık) 1995, No: 256.

³⁹⁶ Ticarî kapsamda bireysel faaliyetler daha 1992 yılında başlamıştır. Bu tarihte bir çok Türk şirketi hatta Bakü ve Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde kendi şubelerini ve temsilciliklerini oluşturmuşlardır. Türk firmanları Azerbaycan’da çeşitli sektörlerde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Latifaci N., *Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 99.

14 Nisan 1996 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz resmî bir ziyaret amacıyla Azerbaycan'a gelmiştir. Türkiye Başbakanı ile bizzat görüşen Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev öncelikli olarak Dağlık Karabağ sorununu tartışmışlardır. Muhtemelen görüşmede Türkiye-Ermenistan arasındaki Alican Sınır Kapısı'nın açılması da gündeme gelmiş ve Azerbaycan tarafı bu husustaki rahatsızlığını ciddi biçimde dile getirmiştir. Bunun güvencesi olarak Mesut Yılmaz, basın önündeki açıklamasında "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilaf çözülmediği ve Erivan'ın işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından çekilmediği sürece Alican Sınır Kapısı'nın açılmayacağını" duyurma gereksinimi hissetmiştir.³⁹⁷

Taraflar arasında oluşturulan siyasal işbirliği ortamında, H. Aliyev'in çabalarıyla bu dönemde ağır siyâsî kriz yaşayan Gürcistan'ın da Türkiye-Azerbaycan işbirliğine katılması sağlanmıştır. Gürcistan'daki toplumsal olayların ardından iş başına gelen Eduard Şevarnadze yönetimi Rusya'nın mutlak baskısından kurtulmak için, Azerbaycan'ın da yönlendirmeleri ile Türkiye'ye doğru yönelmekte kararlıdır. Bu doğrultuda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki işbirliği görüşmelerinde artık Gürcistan da yer almaya başlamıştır. 1998 yılı 28 Nisan tarihinde Türkiye'nin Trabzon şehrinde gerçekleştirilen üç lider arasındaki bir saatlik görüşme bu açıdan çok önemlidir. Güney Kafkasya sorunlarının masaya yatırıldığı görüşmede gerek H. Aliyev, gerekse de E. Şevarnadze Türkiye'yi kendi sorunlarının çözümünde güçlü bir müttefik olarak gördüklerini belirtmişlerdir.³⁹⁸

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından Gürcistan'ın çok önemli bağlayıcı rol üstlenme potansiyeli bulunmaktadır. Nitekim Gürcistan, Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı'ya, Türkiye'nin ise Azerbaycan ve Orta Asya'ya açılan kapısı olma gibi önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Özellikle de siyâsî ve askerî krizlerin yavaş yavaş atlatıldığı, Dağlık Karabağ sorununda ateşkes elde edildikten sonra ilişkilerin ekonomik yönlerine odaklanılmasına başlanıldığı dönemde Gürcistan kendi önemini hissettirmeye başlamıştır. Azerbaycan ekonomisi için *can suyu* nitelikli ülke petrol ve doğal gaz kaynaklarının Avrupa başta olmak üzere dünya piyasalarına pazarlanmasını öngören projelerin gerçekleştirilmesi ve bu kapsamda Gürcistan'ın da bunlardan pay almak isteği her üç ülkeyi birbirine kenetlemiştir.

³⁹⁷ *Hürriyet gazetesi*, 15 Nisan 1995; Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 54

³⁹⁸ *Gazete Sabah*, 29 Nisan 1998.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Botu Hattı'nın hangi ülkeden geçmesi ile ilgili tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemde Azerbaycan'ın kararlı bir şekilde Gürcistan'dan yana tavır alması, Tiflis'in Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemini daha da artırmıştır. Öte yandan Türkiye için de Gürcistan'la tarihi öneme sahip ilişkilerin geliştirilmesinde Bakü petrolünün geçiş güzergahının Tiflis üzerinden belirlenmesi önemlidir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Botu Hattı anlaşmasından sonra bölge için önemli bir enerji yatırımı kabul edilen Deriner Barajı ve Hidroelektrik Satrali'nin temel atma töreninde tekrar üç devlet başkanı biraraya gelmişler. Tören kapsamında Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev ile Gürcistan Cumhurbaşkanı E. Şevarnadze'nin yaptıkları konuşmalarda bölge barışının önemi vurgulanırken, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Mesut Yılmaz gerçekleştirdiği konuşmasında ısrarla siyâsî istikrarın önemi üzerinde durmuştur. Başbakan M. Yılmaz'a göre "küresel boyut kazanan devletlerarası ilişkilerde enerji yatırımlarının vazgeçilmezliği" çok önemlidir.³⁹⁹

Haydar Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde siyâsî saiklerin ön plana çıktığı diğer önemli gelişme kuşkusuz Çeçenistan sorunu nedeniyle Rusya ile Azerbaycan arasında yaşanan siyâsî gerginliktir. Rusya önceleri dolaylı, daha sonra ise direkt olarak Azerbaycan'ı Çeçenistan sorununda Rusya'nın çıkarlarına zarar vermekle suçlamaktadır. Özellikle de ikili ilişkilerin gerildiği 2000 yılının başında Türkiye'nin devreye girmesi Azerbaycan'ın Rusya'nın baskılarına karşı direnebilmesi açısından çok önemlidir. 9 Ocak 2000 tarihinde Ankara'ya iki günlük ani bir ziyaret gerçekleştiren H. Aliyev, Cumhurbaşkanı S. Demirel ile gerçekleştirdiği görüşmesinde özellikle Kafkasya'daki son durumu masaya yatırmıştır. Her ne kadar ziyaret Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Botu Hattı anlaşmasıyla ilgili gözükse de, H. Aliyev'in Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu ile de resmî bir görüşme gerçekleştirmesi ve daha sonra S. Demirel'in Gürcistan'a yaptığı bir ziyaret, gelişmelerin Kafkasya'daki durumla ilgili olduğunu söylemeye olanak tanımaktadır. Durum ile ilgili ülke medyasında yapılan yorumlarda "H. Aliyev'in bu ani ziyaretinin amacının esasında Azerbaycan ve Gürcistan üzerindeki Rusya baskısının zayıflatılması için Türkiye'nin insiyatif kullanmasını istemesi" olarak belirtilmektedir.⁴⁰⁰

³⁹⁹ *Gazete Hürriyet*, 27 Nisan 1998, No: 40301

⁴⁰⁰ Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 55.

Nitekim, S. Demirel'in 15 Ocak 2000 tarihinde Gürcistan ziyaretinde bölge istikrarına vurguda bulunması, özellikle de AGİT'i ön plana çekerek bu kurum bünyesinde Kafkasya İstikrar Paketi (KİP) oluşturulması önerisi Rusya'nın bölgesel güvenliği tehdit etmesinin önüne geçmek açısından uluslararası bir dayanışmanın varlığını gündeme taşıma çabası olarak gözükmektedir. Hatta S. Demirel bununla yetinmemiş ve KİP'e destek verilmesi amacıyla AGİT üyesi ülkeler, özellikle de ABD ve Avrupa ülkelerinin devlet başkanlarına birer mektup göndermiştir.⁴⁰¹ Cumhurbaşkanı S. Demirel'in bu çıkışı epey tartışmalara neden olmuş, hatta konunun dışında kalmamak adına Rusya ve Ermenistan'dan bile KİP atılımına destek nitelikli açıklamalar gelmiştir. Ama söz konusu böyle bir pakt gerçekleşmemişse de, Türkiye Kafkasya'da istikrarın sağlanmasının uluslararası anlamda önemini Moskova'nın dikkatine aktarmıştır.

2000 yılı Ocak ayındaki ani ziyaretin üzerinden iki ay geçtikten sonra H. Aliyev bu defa resmî davet kapsamında 13 Mart 2000 tarihinde Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştur. Ziyareti kapsamında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) bir konuşma gerçekleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev önemli hususlara dikkat çekmiştir. H. Aliyev konuşmasında Türkiye'nin sadece Azerbaycan için değil, Türk Dünyası için önemine dikkat çekerek, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin artık stratejik ortaklık düzeyine yükseldiğini vurgulamıştır. H. Aliyev konuşmasında "Azerbaycan'ın coğrafi yapısı dikkate alındığında, bulunduğumuz bölge son derece önemlidir. Bizim bir numara müttefikimiz, dostumuz Türkiye'dir. Bizim, Türkiye'nin yardımına ihtiyacımız var" demiştir. Her ne kadar H. Aliyev bu konuşmasında ilişkilerin böyle yüksek düzeye erişmesinde S. Demirel'in rolünü ön plana çıkarmış ve TBMM'den S. Demirel'in görev süresinin yeniden uzatılmasını istemişse de, konuşmasında iki ülke ilişkileri açısından değindiği hususlar son derece önemlidir.⁴⁰²

S. Demirel'in Cumhurbaşkanlığı görev süresinin bitmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanı görevine Ahmet Necdet Sezer'in seçilmesi ikili ilişkilerde her hangi bir değişime neden olmamıştır. A. Necdet Sezer'in 11-12 Temmuz 2000 tarihli Azerbaycan ziyareti oldukça önemlidir. Zira A. Necdet Sezer, Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı görevine seçildikten sonra ilk yurtdışı ziyaretini Azerbaycan'a

⁴⁰¹ Cafersoy, *Bağımsızlığın On Yılında*, s. 33; Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 55.

⁴⁰² *Zaman gazetesi*, 14 Mart 2001; Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 55-56.

gerçekleştirmekle Türkiye için Azerbaycan'ın önemini en üst düzeyde vurgulamak istemiştir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Dağlık Karabağ sorunu her zaman öncelik arz etmiştir. H. Aliyev'in yönetiminin sonlarına doğru Dağlık Karabağ konusunda atılan en önemli adımlardan birisi 1999 yılında Türkiye'nin de desteği ile ABD'nin inisiyatifi kullanılarak görüşmelerin Azerbaycan ve Ermenistan arasında ikili düzeyde sürdürülmesi girişimidir. Minsk üçlüsünün gözetiminde Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları arasında başlayan ikili görüşmelerden her hangi bir sonuç alınmamışsa da, yapılan girişim en azından tarafların yüzyüze getirilmesi açısından önemlidir.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı İsmail Cem, 17 Şubat 2001 tarihinde Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından İstanbul'da düzenlenen "Kafkasya'da İstikar Arayışı Konferansı"nın açılış konuşmasında Dağlık Karabağ sorununun bölge için önemine dikkat çekerek, sorunun çözüme kavuşturulmamış olmasının verdiği rahatsızlıkları dile getirmiştir. İsmail Cem "Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunlardan kaygı duymaktayız. İki ülke arasındaki temasların belirli bir olgunluk düzeyine yaklaşması memnunluk vericidir. Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'ın üçlü bir toplantıda bir araya gelmesinden iki ülke arasındaki sorunların çözümünün ivme kazanacağını" düşünmektedir.⁴⁰³ Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının görüşmesi sonraki aşamada Savunma Bakanları ve Dışişleri Bakanları düzeyinde görüşmelerin önünü açmıştır.

H. Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan siyâsî ilişkilerini özetlersek, ilişkiler stratejik ortaklık boyutuna varmasa da, söz konusu aşamaya yaklaşmıştır.

4.2.2. İki Ülke İlişkilerinin Askerî Boyutu

Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra Türkiye ile Azerbaycan arasında askerî ilişkilerin somut olmayan temelleri Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov döneminde atılmıştır. Ama bunun söylemden öteye giden bir girişim olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, A. Mutallibov'un 25 Ocak 1992 tarihinde Ankara ziyaretinde

⁴⁰³ Lütem Ö., "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Mart-Nisan-Mayıs 2001, sayı: 1, s. 34.

düzenlediği basın toplantısında gazetecilere yaptığı açıklamasında “Azerbaycan`ın kendi savunma kuvvetlerini acilen oluşturmasının” önemine değinerek bu yönde Türkiye yetkilileri ile askerî konuları görüştiklerini dile getirmiştir.⁴⁰⁴ Nitekim A. Mutallibov`un açıklaması sadece açıklama olarak kalmış, Azerbaycan`a döndükten sonra bu yönde hiçbir adım atmamıştır.

Azerbaycan ile Türkiye arasında askerî alanda işbirliği Ebulfez Elçibey`in Cumhurbaşkanlığı döneminde de gündeme gelmiştir. 3 Kasım 1992 tarihinde Türkiye ziyareti sırasında E. Elçibey görüşmelerinde askerî konuları da ele aldıklarını dile getirmiştir. Ama bu görüşmeler herhangi bir somut adım doğuracak mutabakat düzeyine gelmemiştir. Buna rağmen E. Elçibey döneminde Azerbaycan`da Türk emekli subaylarının bulunduğu dikkat çekilmiş, hatta zaman zaman resmî olmayan kaynaklarca bazı Türklerin Dağlık Karabağ`da Azerbaycan için savaştıkları dahi iddia edilmiştir. Ama bu bilgileri doğrulayacak resmî veri bulunmamaktadır.

E. Elçibey döneminde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askerî ilişkiler bakımından kuşkusuz en önemli gelişme 200 Azerbaycanlı öğrencinin Türk askerî okullarına kabul edilmesi ve burada eğitim görmesidir.⁴⁰⁵

Dolayısıyla Türkiye-Azerbaycan arasındaki askerî işbirliğinin mimarlığını H. Aliyev`in yaptığını söylemek daha doğru olacaktır. Türkiye ile imzalanan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliği Anlaşması askerî konuları da içermektedir. Söz konusu anlaşma Azerbaycan açısından Türkiye`nin askerî desteğini belgeler nitelik taşımaktadır.

7 Temmuz 1996 tarihinde DYP milletvekili, Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay eski Başkanı Org. Doğan Güreş ikili askerî ilişkilerde ilerleme sağlanması kapsamında Bakü`yü ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten üç gün sonra 10 Temmuz 1996 yılında Ankara`da Türkiye ile Azerbaycan arasında Askerî Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya Türkiye adına Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı

⁴⁰⁴ Bal, 2004, s. 387; Atmaca T., *Yirminci Yüzyılın sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999)*, Ankara 2000, s. 220..

⁴⁰⁵ Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 58.

Karadayı ve Azerbaycan adına Savunma Bakanı Tümgeneral Sefer Ebiyev imza atmışlardır.⁴⁰⁶

Buna rağmen iki ülke arasındaki askerî işbirliği, siyâsî ve diğer alanlarda sağlanan işbirliği düzeyinin gerisinde kalmıştır. Askerî ilişkiler Azerbaycan subaylarının Türk Askerî okullarında ve akademilerinde eğitilmesinden, Bakü'deki askerî okul ve akademilerde Türk askerî uzmanların görev yapmasından, Kosova'daki Barış Gücü kapsamında yer alacak Azerbaycan taburunun Türkiye tarafından finanse edilmesinden öteye gitmemiştir.

Askerî alanda ilk önemli adımın 1999 yılında atılmıştır. Belirtilen tarihin ilk aylarında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Dış İlişkiler Danışmanı Vefa Guluzade Azerbacyan'ın kendi güvenliğini sağlayabilmesi için Batı ile askerî işbirliği yapılmasının önemini ön plana çıkararak açıklamalarda bulunmuştur. V. Guluzade daha da öteye giderek NATO'nun Türkiye'deki İncirlik Hava Üssü'nün Abşeron Yarımadası'na taşınması fikrini dile getirmiştir. Bu açıklamaları, çok sayıda uzaman Azerbaycan yönetiminin Rusya'ya yönelik mesajları olarak yorumlamıştır. Lakin bu girişim Türkiye açısından pek beklenilir bir durum olmamakla birlikte NATO kapsamında geniş yankı bulmuştur. İlk dönemlerde karşılıklı çekingelerle bu olasılığı pek gündeme almasalar da, 2000 yılında Abşeron'da NATO üssünün varlığı Batı açısından cazip bir öneri olarak dile getirilmiştir. Ocak 2000 yılında Ankara'yı ziyaret eden Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanı Sefer Ebiyev'in, Bakü ve Ankara arasındaki birlik anlaşmasının imzalanabileceğini resmî ağızdan açıklaması taraflar arasında işbirliği ve irtibatın yüksek düzeyde olduğundan haber vermektedir. Nitekim Şubat 2000 yılında Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Lojistik Kuvvetler Komutanı Korgeneral İbrahim Tülü ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Lojistik Destek Komutanı Tümgeneral Orhan Tiryaki Bakü'yü ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerde iki ülke arasındaki askerî işbirliği ile ilgili konular tartışılmıştır. 17 Haziran 2000 tarihinde ise bizzat Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanı Sefer Ebiyev'in daveti üzerine Türkiye Cumhuriyeti Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Attila Ateş Bakü'ye ziyarette bulundu ve Cumhurbaşkanı H. Aliyev tarafından da kabul edilmiştir. İkili görüşmelerde Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri'nin

⁴⁰⁶ *Aynı eser*, s. 59.

gelişimine yönelik projeler üzerinde durulduğu açıklanmıştır. Bu görüşme kapsamında Türkiye'nin Azerbaycan'a iki askerî gemi hibe ettiği belirtilmektedir.⁴⁰⁷

2001 yılı 1 Mart tarihinde Savunma Bakanı Sefer Ebiyev Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Savunma Planlaması ve Kaynakların Yönetimi Dairesi Başkanı Tümgeneral Şerafeddin Telyaza başkanlığında Bakü'ye gelen Türk askerî heyetini kabul etmiştir. Bu görüşmelerin başlıca amacı Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Karşılıklı Askerî Yardım Anlaşması ve Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Arasında Mali Yardım Protokolü'nün imzalanması olmuştur. Söz konusu bu anlaşma, Türkiye'nin Azerbaycan'ın Silahlı Kuvvetleri'nin gelişimi için 3 milyon dolar yardım ayırmasını öngörülmektedir. Bu anlaşma H. Aliyev döneminde Türkiye ile Azerbaycan arasında askerî anlamda en ciddi işbirliği girişimidir.⁴⁰⁸

H. Aliyev'in iktidarının son dönemlerinde Azerbaycan büyük oranda kendi askerî gücünü oluşturmuştur. 2000 yılında Azerbaycan'ın Silahlı Kuvvetleri'ndeki asker sayısı yaklaşık 75 bini bulmaktadır. Azerbaycan ordusundaki eğitimli subay ve uzman sorununu çözmek üzere Türkiye'den ciddi destek alınmıştır. Türkiye'nin desteği ile Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki askerî okullar ve akademiler yeniden faaliyete başlamıştır. Yine Türkiye'nin katkılarıyla Azerbaycan subayları NATO eğitim programlarında da eğitim almaya başlamışlardır. Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasına paralel olarak savunma harcamalarının da giderek arttığı gözlemlenmektedir. 1992 yılındaki savunma giderleri Azerbaycan bütçesinin %11,5'ini, 1993 yılında %12,2'sini, 1994 yılında %18,2'sini, 1995 yılında %11,6'sını, 1996 yılında %12,7'sini, 1997 yılında %12'sini, 1998 yılında %14,2'sini, 1999 yılında %14,2'sini ve 2000 yılında %13,4'ünü oluşturmaktadır.⁴⁰⁹

4.2.3. İki Ülke İlişkilerinin Güvenlik Boyutu

Her bir egemen devlet için devlet olmanın en önemli göstergelerinden birisi ülke sınırları ve onun güvenliğidir. Azerbaycan bağımsızlığının başından itibaren böyle bir güven sorunuyla karşılaşmıştır. Dağlık Karabağ sorunu, özellikle de Azerbaycan'ın içinde

⁴⁰⁷ *Anadolu Ajansı*, 17 Temmuz 2000.

⁴⁰⁸ Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri*, s. 59.

⁴⁰⁹ Cafersoy, *Bağımsızlığın On Yılında*, s. 124.

yer aldığı Kafkasya bölgesinde yaşanan güvenlik tartışmaları bölge devletleri için rahatsızlık nedenidir. Dolayısıyla Türkiye açısından Azerbaycan'ın ve paralelinde Kafkasya'nın durumu "Ulusal Güvenlik" kapsamında değerlendirilmektedir. Bundan dolayı Türkiye'nin, Azerbaycan ve genel anlamda Kafkasya'ya ilişkin siyâsî ve askerî politikalarında güvenlik belirleyici etken olmuştur. Nitekim Mehmet Gönübol'un da belirttiği gibi "coğrafi özellikler ve yapı dışında, devletlerin uluslararası güç merkezleri karşısındaki konumlarının da dış politikaları üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir".⁴¹⁰

SSCB'nin çözülme emareleri gösterdiği, özellikle de Soğuk Savaş anlayışının çöktüğü yıllarda Türkiye'de, coğrafyadan kaynaklanan jeopolitik önemin kaybolduğu yönünde bir algı gelişmiştir. Ama eski dengelerin değişmesi ve yeni dengelerin hızla eskilerinin yerini almasıyla bu algının kendisinin dahi ne denli yanlış olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Soğuk Savaş algısının hızla yok olması doğru, ama bu algının erimesiyle eşit oranda yeni çatışma bölgeleri ortaya çıkmakta ve bu bölgeler özellikle de Türkiye'nin çevresinde belirmiştir. Kafkaslar kadar, Ortadoğu ve Balkanlarda da etnik ve uluslararası sorunlar peş peşe patlak verince Türkiye de kendi güvenlik anlayışını Soğuk Savaş sonrasına göre tekrar gözden geçirmek zorunluluğunu hissetmeye başlamıştır. Türkiye'nin bunda ne denli hızlı olması, veya gereken hassasiyet ve hızı yakalayıp yakalayamaması ise ayrı bir inceleme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan 1980'li yıllar sonrasında Türkiye'nin yaptığı önemli ekonomik atılımlar da *Ulusal Güvenlik* anlayışına belirli ölçüde etki göstermiştir. Ayrıca Soğuk Savaş sonrası NATO'nun beklentilerin aksine önemini kaybetmeyip daha da arttırması ve Türkiye'nin de bir NATO üyesi olması SSCB'nin dağılması sırasında Türkiye'nin karşısına yeni ve farklı bir manzara çıkarmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan topraklarının büyük destek alan Ermenistan tarafından işgal edilmesi ve bunun sonuçları hususunda Türkiye'nin ağır hareket ettiğini vurgularken Türkiye açısından da kendisini yeniden tanımak ve özellikle de ulusal güvenlik konularında kendisini yeniden değerlendirmek zorunda olduğu gerçeği gözardı etmemektedir.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Kafkasya'nın durumu Türkiye'nin karşısında çok boyutlu bir açılım sergilemiştir. Ali Faik Demir'in de belirttiği gibi Kafkasya sadece

⁴¹⁰ Gönübol M., *Uluslararası Politika İlkeler, Kavramlar, Kurumlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2000, s. 204.

Kuzey-Güney arasında bir bağlantı arz etmektedir, Karadeniz yolu ile Avrupa'ya açılmakla birlikte, Hazar Denizi yoluyla da Asya'nın içine ulaşım olanağı sağlamaktadır. Böyle bir ortamda Kafkasya Kuzey-Güney iletişiminde olduğu kadar, Doğu-Batı ekseninde de yeni bir anlam kazanmıştır.⁴¹¹ Diğer taraftan küresel taleplerin yönü de değişiyordu. Bu değişim Kafkasya'yı ve onun ötesinde Orta Asya'yı içine alacak geniş bir yelpaze çizmektedir. Böyle bir durumda Türkiye'nin dışarıda kalması düşünülemeyeceği gibi, dış dünya da Türkiye'yi Kafkasya sorunlarında bir taraf olarak görme eğilimindedir. Bunda en belirleyici etken Batı'nın hiç bir zaman bölgede ciddi güç olarak görmek istemediği İran'dır. Zira İran, ABD başta olmak üzere Batı için *güvensizlik unsuru* olarak değerlendirildiğinden ve İran'ın bölge ile irtibat imkanlarının diğer güçlere göre daha fazla olması sebebinden Türkiye'nin Kafkasya'da varlık göstermesi ülke dış politikasında doğal bir gereksinim arz etmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve İran karşısında yalnızlığını gidermek için Avrupa ve ABD'yi adeta bölgeye davet edecek bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Petrol faktörü bu hususta birincil etkidir. Ancak büyük güçler açısından petrol çok büyük bir ehemmiyet arzetmemektedir. Tüm zorluklara rağmen, hatta gerektiğinde Azerbaycan'ın bir dizi küçük çaplı askerî isetklerini geri çevirmesine karşın, Başbakan Tansu Çiller'in Güney Kafkasya'da Rusya'nın askerî varlığına karşı sert duruşunda, onun Avrupa ve ABD'den aldığı desteğin payı büyüktür.

SSCB'nin çözülmesi ve devamında Kafkasya'da beliren etnik çatışmaların zamanla farklılık göstermesi ve farklı kategorilerde değerlendirilir olması gerçeği ortaya çıkmıştır. Örneğin, Çeçenistan savaşlarında Batı büyük oranda Çeçenistan'ı desteklerken, terör örgütü El-Kaide'nin eylemleri ve özellikle de Afganistan ve Irak operasyonları sonrasında Çeçenistan'daki güçlerin Batı için pek savunulur bulunmamaya başladığı bir gerçektir. Nitekim, 11 Eylül terör olayları, Rusya'ya Çeçenistan hususunda diplomasi anlamında Batı karşısında üstünlük kazandırmıştır. Yani Çeçenistan'da kendini gösteren radikal dini örgütlerin bölgeyi olumsuz yönde etkilemesi ve olumsuz sonuçların ortaya çıkması durumunda Kafkasya'da daha ciddi olayların yaşanması öngörülür bir durumdur.

⁴¹¹ Demir, *Türk Dış Politikası Perspektivinden Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları 2003, s. 69-60.

1991 yılından sonra Türkiye güvenlik açısından Kafkasya'da genelde üç büyük sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan Dağlık Karabağ sorunu Türkiye'yi derinden ilgilendirirken, Gürcü-Abhaz ve Gürcü-Oset çatışmaları da aynı derecede Türkiye açısından önemlidir. Son iki olayda Türkiye'nin seçim karşısında kaldığı belirtilmektedir. Nitekim, Dağlık Karabağ'da Ermeni varlığına karşılık Gürcistan'daki olaylarda Gürcü yönetimiyle çatışan Abhaz ve Osetler Gürcülere oranla Türkiye ile daha sıkı bağlara sahiptirler.⁴¹² Üçüncü sorun ise kuşkusuz Çeçenistan olaylarıdır.⁴¹³ Tüm bu olaylar da bölgeyi güvenlik bağlamında Türkiye için önemli hale getirmiştir. Kafkasya bölgesinin istikrar ve refahı Türkiye'nin kendi güvenliği ve refahı açısından önemlidir.⁴¹⁴

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaş, aslında Türkiye için ciddi anlamlar ve mesajlar içermektedir. Zira, bu büyük çaplı ve Ermenistan'ın işgali ile geçici olarak sonuçlanan çatışma, 100 yıl önce Anadolu ve Kafkasya'yı içine alan genel Türk-Ermeni çatışmalarının XX. Yüzyılın sonunda tekrarlanan bir başka perdesidir. Nitekim, Ermenistan'ın kendi bağımsızlığını kazanır kazanmaz Türkiye'ye yönelik toprak taleplerini gündeme getirmesi, ulusal devlet sembolleri arasına Ağrı Dağı'nı "Ararat" ismi ile katması ve Kuzeydoğu Anadolu topraklarını "Batı Ermenistan" olarak adlandırmanın ötesinde Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını tanınamaması Ankara için ciddi bir güvenlik sorunudur. Her ne kadar SSCB'nin dağılmasıyla Türkiye Ermenistan'la normal ilişkiler kurabileceğini düşünmüşse de Rusya'nın etkisiyle bu düşünce yeşermeden ölmüştür.

11 Eylül 2001 tarihinde terör saldırılarından sonra dünya gündeminin bir numaralı konusu haline gelen güvenlik daha fazla tartışılır konu haline gelmiştir. Bu durum, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri kapsamında özellikle bölge için hayati önem arz eden enerji kaynaklarının ve hatlarının güvenliği sorunu bağlamında Azerbaycan ve Türkiye açısından bu sorunların gündeme getirilebilmesi için bir platform oluşturmuş, dolayısıyla siyâsî ve askerî güvenlik alanlarının da bu kapsama alınmasını kolaylaştırmıştır.

⁴¹² Ağacan K., "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Derleyen İdris Bal, Nobel Yayın, Ankara 2004, s. 435.

⁴¹³ Kasım K., "Türkiye'nin Kafkasya Politikası", Türkiye'nin Dış Ekonomik Sosyal ve İdari Politikaları, Turgut Göksu – Hasan Hüseyin Çevik – Abdülkadir Baharççek – Ali Şen, Siyasal Kitapevi, Ankara 2003, s. 81.

⁴¹⁴ Bal İ., "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Derleyen İdris Bal, Nobel Yayın, Ankara 2004, s. 398.

Nitekim, bu dönemde Çeçenistan ve Dağıstan'daki gelişmeler nedeniyle Azerbaycan'ın kendi içinde de bir dizi terör oluşumları (SADVAL gibi) ortaya çıkmış ve bu oluşumlar bir dizi eylemler gerçekleştirmişlerdir. Aynı durum Türkiye için de söz konusudur. 1996 yılı 16 Ocak tarihinde Trabzon'dan Rusya'nın Soçi limanına giden Avrasya Feribotu'nun Çeçen eylemcilerce kaçırılması Türkiye'nin ulusal güvenlik sorunlarını tümünden kamuoyunun tartışmasına açmıştır. Bunlar uluslararası anlamda “düşük yoğunluklu çatışma modelleri”⁴¹⁵ gibi gözükse de etki alanları genişleyebilecek türden olaylardır. Bütün bunlar Kafkasya'nın Rusya açısından Avrupa ve Asya arasında önemli bir bağlantı olduğunu, Karadeniz ve Hazar'a kıyısının olması nedeniyle Rusya'nın, Boğazlar ve Akdeniz yoluyla Ortadoğu'ya inebilmesine olanak sağladığını ve Rusya'nın stratejik çıkarları açısından çok önemli jeopolitik bir bölge olduğunu ortaya çıkartmıştır.⁴¹⁶

Türkiye ile Azerbaycan arasında güvenlik alanında imzalanan ilk anlaşma 25 Haziran 1992 tarihinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve Boğazlar Beyannamesi'dir. Söz konusu anlaşma güvenlik konularını da kapsamakta ve bölgenin güvenliğine yönelik girişim olarak kabul edilmektedir. 28 Ekim - 5 Kasım 1992 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleştirilen Türk Devletlerinin Birinci Zirvesi'nde imzalanan ortak beyannamede bu husus özellikle belirtilmiştir.⁴¹⁷

H. Aliyev'in güvenlik hususunu her yönü ile değerlendirmesi ve bu konuya çok önem vermesi ile bu faktör ikili ilişkilerde birincil koşul olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim gerek H. Aliyev, gerekse de S. Demirel yaptıkları açıklamalarında iki ülke arasında yapılan anlaşmaları ve işbirliğini “bölge barışı ve güvenliğine hizmet” anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Bu bir anlamda Rusya ve diğer güçlere karşı kullanılan basit diplomatik bir üslup gibi gözükse de, özellikle Azerbaycan'daki “başarısız darbe” olayından sonra iki devlet açısından da bu büyük önem taşımaktadır.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Caşın M. H., *Rus İmparatorluğu Stratejisi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2006, s. 23-25

⁴¹⁶ Şal B., *Soğuk Savaş Sonrası Süreçte Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politika Açılımları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 196; Hekimoğlu A. N. , *Rusya'nın Dış Politikası I*, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 164.

⁴¹⁷ Kalafat Y., Aslanlı A., “*Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*”, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Derleyen İdris Bal, Nobel Yayın, Ankara 2004, s. 383-384.

⁴¹⁸ Darbe sonrasında H. Aliyev Azerbaycan ordusunda Elçibey döneminden itibaren hizmet veren Türk subayların ve uzmanların görevine son vermiştir. Demir, *Türk Dış Politikası Perspektivinden Güney Kafkasya*, s. 100.

H. Aliyev`in ilk resmî Ankara ziyaretinde imzalanan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliği Anlaşması dışında 15 farklı alanda da anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda iki devlet arasında güvenliği tehdit eden unsurlara karşı birlikte mücadele edilmesi şartının yer alması özellikle vurgulanmalıdır.⁴¹⁹

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinde güvenlik konusu kapsamında dikkat çeken en önemli gelişmelerden birisi Çeçenistan olayları nedeniyle Rusya`nın Bakü üzerinde yoğun baskı uygulaması sonucunda H. Aliyev`in Ankara`dan destek istemesidir. Bu destek sonrasında Türkiye`nin gündeme getirdiği Kafkas İstikrar Paketi (KİP) genel anlamda bölge ülkelerinin güvenlikleri ile ilgili hususları kapsamaktadır. Hatta KİP ile ilgili paketin resmî olmayan sunumunda Rusya`nın bölgesel güvenliği tehdit eden girişimlerinin önlenmesine dayalı politikanın geliştirilmesi fikri ön plana çıkarılmıştır.⁴²⁰

Azerbaycan ile Türkiye arasında 1997 yılında stratejik ortaklığın kurulmasını öngören Derinleştirilmiş Stratejik İşbirliği Deklarasyonu yayımlanmıştır. 2001 yılında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in bu doğrultuda bir çağrıda bulunmasına karşılık, Türkiye tarafından böyle bir ortaklığın oluşturulması için gerekli zeminin olmadığı ve ön koşulların gerçekleşmediği belirtilmiştir. Dağlık Karabağ sorununun çözülmemiş olması bunda başlıca engeldir. Böyle bir ortaklığın oluşturulması halinde taraflar birbirine karşı güvenlik garantisi vermeli ve böylece Türkiye`nin Ermenistan`ı destekleyen Batılı devletler ve Rusya ile sorun yaşaması yüksek ihtimal dahilindedir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki askerî ilişkilerin derinlik kazanması, Rusya, Fransa ve ABD gibi büyük güçlerin etkisi altında olan Dağlık Karabağ sorununda çözümsüzlüğün devamı yönünde etki yapmaktadır.⁴²¹ Dolayısıyla Türkiye, Azerbaycan`la ilgili güvenlik sorunlarını NATO`nun güvencesi altına alarak çözmekten yanadır.

⁴¹⁹ Aslanlı A., Hasanov İ., *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, Platin Yayınları 2005, s. 145.

⁴²⁰ *Aynı eser*, s. 150-153.

⁴²¹ Şal, *Soğuk Savaş Sonrası Süreçte*, s. 281.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

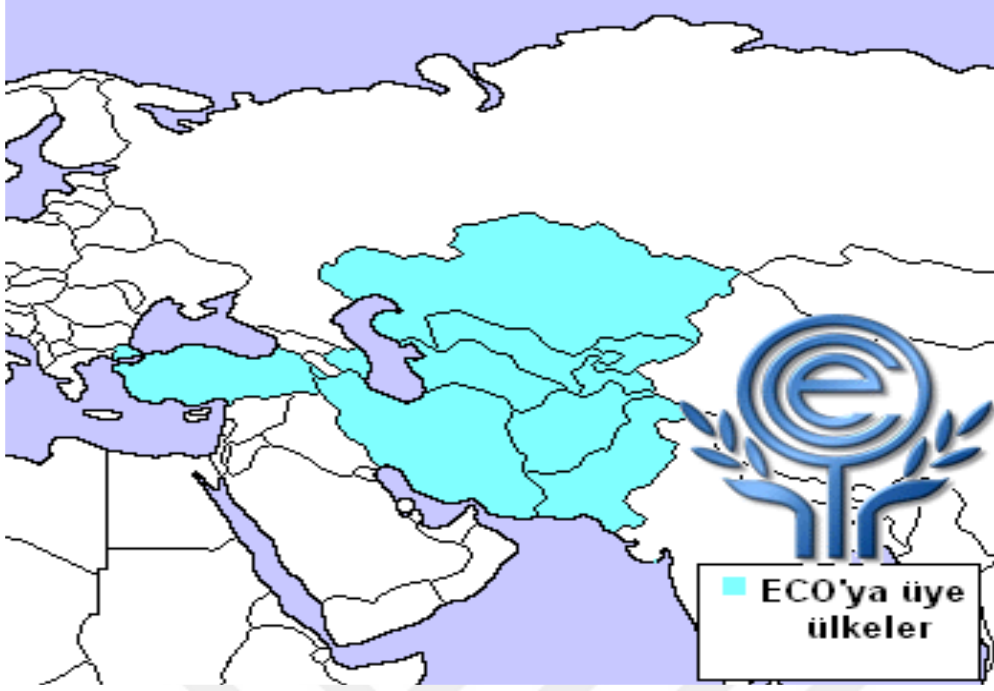
5.1. Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerini Belirleyen Etkenler

Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından ticarî vâ ekonomik ilişkilerin yasal çerçevesini oluşturan Ticaret ve Ekonomik İşbirliği anlaşmaları imzalamış ve ekonomik işbirliği örgütlerine katılmışlardır. Bunlar arasında en önemlisi Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'dır (EİT). Bilindiği üzere EİT, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü'nün (RCD) devamı olup, 28 Kasım 1985 tarihinde Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulmuştur. 1992 yılında sürdürülebilir sosyo-ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için bölgesel bir hükümetlerarası işbirliği olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan da bu örgüte katılmışlardır. Örgüte katılan ülkeler siyâsî, kültürel, ticarî ve ekonomik alanda işbirliğini hedeflemektedir. Bu hedefler arasında en önemlisi söz konusu ülkeler arasında 2015 yılında serbest ticaret bölgesi oluşturmaktır. İkinci önemli hedef ise üyeler arasında bir platform oluşturarak sağlanan işbirliğini geliştirmektir.⁴²²

Bilindiği gibi söz konusu örgüt Soğuk Savaş döneminde SSCB'ye sınır olan ülkelerde Sovyet sosyo-ekonomik etkisinin minimize edilmesi amacıyla ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin onayı ve desteği ile oluşturulmuş ve Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü (*Regional Cooperation For Development - RCD*) olarak adlanmıştır. Ama İran'da Şah Rejimi'nin yıkılması ve devamında İran İslam Rejimi'nin oluşturulmasıyla Humeyni Batı tarafından kurulan gerek RCD, gerekse de CENTO gibi örgütleri feshetmiştir. Ancak İran'ın yaşadığı ekonomik sıkıntılar, özellikle de ekonomik ambargolar EİT'nin kurulmasına neden olmuştur. SSCB'den ayrılmaya başlayan Türk Cumhuriyetleri'nin bu örgüte katılmasıyla EİT bölgesel ekonomik örgüte dönüşmüştür.⁴²³

⁴²² Shahabi S., *Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)*, Editör: İsmâ A., İstanbul, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma, Tasarım Yayınları, 2007, s. 45.

⁴²³ Özgöker U., "Yeni Soğuk Savaş ve CENTO'nun Yeniden Kurulması", 21 Ağustos 2008, <http://virahaber.com/?c=7689>

Harita 5.1. ECO Ülkeleri

EİT oluşturulurken Avrupa Ekonomik Birliği'nin yapısı dikkate alınmış, mal ve hizmetlerin dolaşımı için “ortak pazar” oluşturulması hedeflenmiştir. Örgütün faaliyet programı arasında ortak sanayi yatırımları yapılması, tercihli ticaret sisteminin oluşturulması, yatırım bankası kurulması ve haberleşme-ulaşım alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi ile turizmde ve kültürel ilişkilerde yakınlaşma sağlanması yer almaktadır. EİT'in başlıca amacı Avrasya'da küreselleşme ve bölgesel bütünleşme alanındaki boşluğu doldurmaktır. Bu bakımdan söz konusu örgüte üye ülkelerin katılımıyla 1988 yılında Güney ve Batı Asya Posta Birliği, 1990 yılında Sanayi ve Ticaret Odası ve 1995 yılında ise Ticaret ve Kalkınma Bankası (ECO Bank) kurulmuştur. EİT üyesi ülkeler aynı zamanda İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (OIC) üyesidirler ve bu bakımdan 1995 yılından itibaren örgüt İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesinde gözlemci statüsüne sahiptir.⁴²⁴

EİT'e üye olmakla Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarında komşu ülkelere ekonomik ve ticarî anlamda bir çıkış olanağı elde etmiş ve örgüte üyeliği kapsamında söz konusu ülkelerle bağlantılar kurmuştur. EİT'in hedefleri arasında yer alan İpek Yolu ağının yeniden canlandırılması Asya'da bölgesel ticarî ve ekonomik ilişkiler ağının yeniden şekillenmesine yol açması ümit edilmektedir. Örgütün hedeflerinin büyüklüğü Türk

⁴²⁴ Amanov Ş., *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, s. 400.

Cumhuriyetleri üzerinde baskısı bulunan ülkelerin (özellikle de Rusya'nın) bu ülkelere tazyikini artırmasına neden olmuş ve bu yüzden Türk Cumhuriyetleri örgüt içinde güvensiz ve kararlılıktan uzak bir siyaset izlemişlerdir. Örneğin örgütün hedeflerinin gölge altına alınması için bir dizi projeler öne sürülmüştür. Bunlar arasında en önemlisi İpek Yolu kapsamında Kaşgar-Oş-Andican (Özbekistan) üzerinden Karadenizin Kuzeyinden geçen ve Paris'e uzanan bir demiryolu projesidir. Bu planla örgüt üyesi olan Pakistan, Afganistan, İran, Azerbaycan ve Türkiye dışarıda bırakılarak İpek Yolu'nda kontrolün Rusya'nın eline geçmesi hedeflenmiştir.⁴²⁵

Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerinin zengin doğal kaynakları Avrupa ekonomisi için gelecek vadettiğinden bölgede ve bölge ülkeleri üzerinde yeni bir rekabet anlayışının doğmasına neden olmuştur. 1990'lı yıllarda ABD bu rekabette başarılı olmak için Türkiye ile müttefiklik ilişkilerinden yararlanmayı denemiştir. Ama ABD'nin varlığını kabul etmeyen gerek bölge ülkeleri (İran), gerekse de bölgeyle bağlantılı ülkeler (Rusya ve Çin) kendi etki alanlarını oluşturmaya çalışmışlardır. Bundan dolayı EİT'in etki alanı daralmış, geniş açılımlı planlar hayata geçiremediği gibi, söz konusu engelleri ortadan kaldıracak strateji ve siyâsî projeler de üretememiştir.⁴²⁶

Çizelge 5.1. EİT Üyesi Ülkelerin Ekonomik Verileri

ECO Üyesi Ülkeler	Yüz ölçüm(KM)	Nüfus (Milyon)	GSMH (Milyar \$)	GSMH (Ülkeler/\$)	İhracat (mil. dolar)	İthalat (mil. don dolar)
Afganistan	647.5	24.000	7.3	300	457	3860
Azerbaycan	86.6	8.392	12.55	1518	4347	4211
İran	1648.1	68.467	192.35	2809	60012	40969
Kazakistan	2717.6	15.147	56.12	3707	27849	17353
Kırgızistan	199.9	5.144	2.44	475	672	1102
Pakistan	796.1	153.960	110.02	715	14453	20630
Tacikistan	143.1	6.850	2.31	337	909	1330
Türkiye	774.8	72.065	361.47	5016	73122	116049
Türkmenistan	491.2	6.520	17.11	2625	4939	3638
Özbekistan	448.9	26.167	12.89	493	5409	4091
ECO Bölgesi	7953.8	386.712	774.56	2003	192169	213232

Kaynak: Almagül İ., *Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma*, İstanbul, TASAM Yayınları, 2007

⁴²⁵ Ersoy H., Ersoy L., *Küreselleşen Dünya'da Bölgesel Oluşumlar ve Türkiye*, Ankara, Siyâsî Kitapevi, 2002, s. 132.

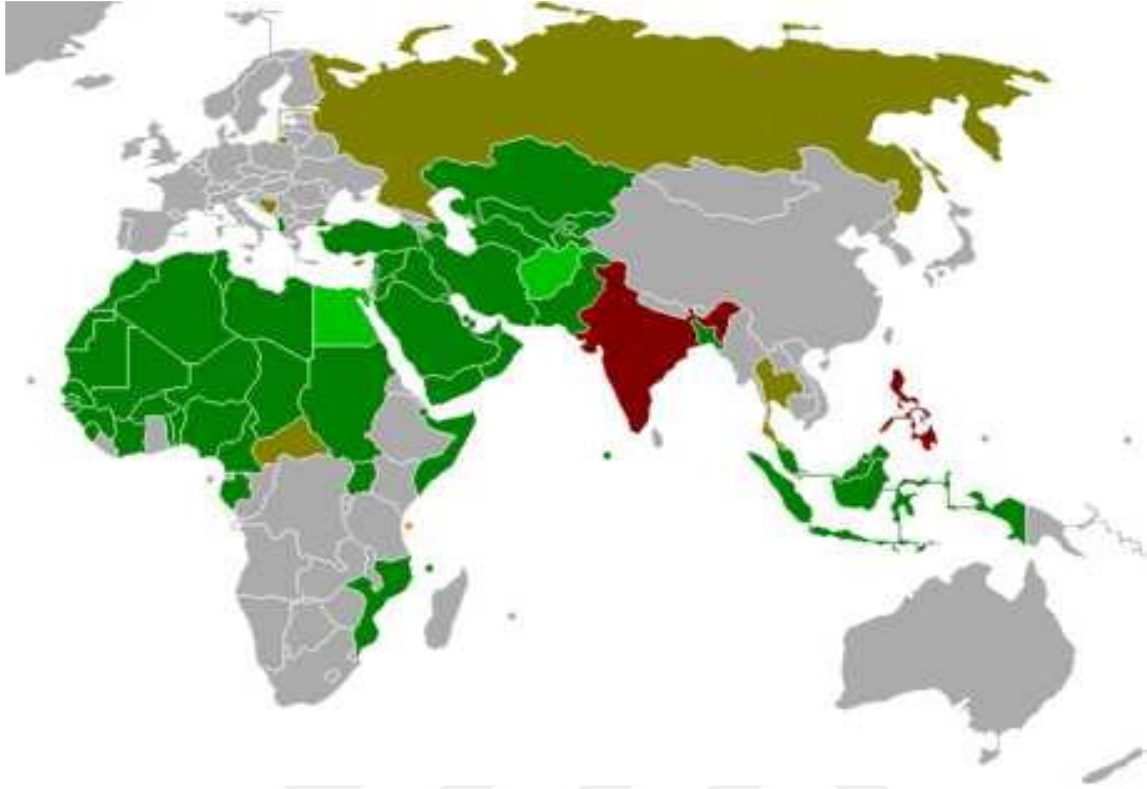
⁴²⁶ Taşağıl A., "Hammedde Kaynaklarının Türk Dünyasındaki Çözümüne Etkisi", Türk Dünyası Problemleri ve Çözüm Önerileri, editörler: Öztürk N., Satan A., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 70.

EİT bünyesinde önemli rol oynamaya çalışan Azerbaycan'ın çevre ve Batı ülkeleriyle işbirliği kurma ve geliştirme girişimleri ve bu kapsamda Türkiye ile geliştirmeye çalıştığı iktisadi ilişkiler Orta Asya ülkeleri için de örnek olmuştur. Bu bağlamda EİT'in Bakü'de düzenlenen 9. Zirve Toplantısı örgütün geleceğinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Zirvede Bakü Bildirisi kabul edilmiş ve 2015 yılında serbest ticaret bölgesinin oluşturulması ve Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın kurulması karara bağlanmıştır. Özellikle, taşımacılık alanında bölge ülkeleri arasındaki ulaşımın önemine dikkat çekilerek Transit Taşımacılık Koordinasyonu Konseyi'nin oluşturulması hususunda mutabakata varılmıştır.⁴²⁷

Bağımsızlığını kazanmasından sonra Azerbaycan'ın İslam İşbirliği Teşkilatı'na (İİT) katılması da bölgesel ve ekonomik gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu örgüte üye olmasında Türkiye'nin önemli katkısı dikkatten kaçırılmamalıdır. Bilindiği üzere İİT 57 ülkenin katılımıyla oluşan BM'den sonra dünyada ikinci en büyük çokuluslu bir organizasyondur. İİT'e üye ülkeler Ortadoğu, Orta Asya, Kuzey, Batı ve Güney Afrika, Avrupa, Günedoğu Asya, Hint Yarımadası ve Güney Amerika ülkelerinin bulunduğu bölgelere yayılmıştır. Örgüte üye olmanın koşulu olarak ülke vatandaşlarının tamamı ve ya belirli bir kısmının Müslüman olması öncelik alınmıştır. Örgüt 25 Eylül 1969 tarihinde Fas Krallığı'nın başkenti Rabat'ta yapılan bir toplantı sonrasında kurulmuştur. Kurulmasının en önemli nedeni olarak İsrail'in Kudüs'ü işgali gösterilmektedir. 1970 yılında yapılan konferansla yapısı belirlenen örgütün başında bir genel sekreter ve idarî genel merkezi bulunmaktadır. Suudi Arabistan'ın başkenti Cidde İİT'in ilk Genel Sekreterlik merkezi olmuştur. Sonraki yılda Rabat'ta yapılan konferansla örgütün sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlardaki işbirliği konuları belirlenmiş ve böylece örgüt küresel bir teşkilata dönüştürülmüştür. Örgütün yan örgütleri de oluşturulmuş ve bunlardan İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Eğitim Merkezi (SESRIC) Ankara'da, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) ise İstanbul'da bulunmaktadır. Azerbaycan İİT kapsamında İslam ülkeleriyle geniş işbirliği ve temas ağı oluşturmayı başarmıştır.⁴²⁸

⁴²⁷ Kanlı A.E., *SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkileri*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Küreselleşme Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 170.

⁴²⁸ Amanov, *ABD'nin Orta Asya Politikaları*, s. 403.

Harita 5.2. İİT ülkeleri haritası

Sovyetler Birliği'nin çökmesine rağmen Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nin dünya ekonomik sistemine entegrasyonu hiç de kolay olmadı. Sovyet sisteminin dağılması sonucu ortaya çıkan devlet yapılarının ve hukukun zayıflığı, bölgelerin ekonomik olarak az gelişmişliği, yolsuzluk ve bürokratik çürümüşlük, toplumların memnuniyetsizlikleri, özellikle de savaş ve bu kapsamda yaşanan organize suçlar ciddi güvenlik sorunları oluşturmaktadır. Rusya'nın bölgede kendi stratejik planlarını ve varlığını korumak adına Ermenistan üzerinden bölgede varlığını hissettiren politikalar ortaya koyması, İran'ın yürüttüğü mezhepsel çalışmalar Azerbaycan'da uzun bir süre ekonomik yapının oluşumunu da etkilemiştir.⁴²⁹

Sovyetlerden kalma ekonomik sistemin çöküşü ve Azerbaycan'ın yaşadığı dış ve iç sorunlar Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin gerektiği kadar hızlı gelişimini engellemiştir. Söz konusu dönemde Türkiye'nin de devlete bağımlı ekonomik siyasetten özel sektöre öncelik tanıyan ekonomi-politiğe geçişinin de, yani Türkiye'deki

⁴²⁹ Turan G., Turan İ., *Türkiye'nin Diğer Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri*, Türk Dış Politika Analizi, derleyen F.Sönmezoglu, İstanbul, Der Yayınları 2003, s. 765; Larrabee F.S., Lesser İ.O., *Türk Dış Politikası (Belirsizlik Döneminde)*, çeviren M.Yıldırım, İstanbul, Ötüken Yay., 2004, s. 138.

liberalleşmenin de önemli etkisi bulunmaktadır. Gerek Turgut Özal, gerekse de Süleyman Demirel'in özel sektör kuruluşlarını ve girişimcilerini Türk Cumhuriyetleri'nde yatırımlar yapmaya teşvik etmeleriyle Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerine Türk sermayesinin akışı başlamıştır.⁴³⁰

Türkiye ile kurulan ekonomik ilişkiler Azerbaycan'ın darboğazdan çıkmasında hayati önem taşıırken, Rusya da bölgede baskısını arttırmakta gecikmemiştir. Haydar Aliyev'e yönelik düzenlenen iki darbenin gölgesinde onun Azerbaycan'ın dünyaya açılmasını sağlayan ekonomik ve politik girişimlerinin etkisi büyüktür.⁴³¹ Öte yandan büyük piyasa ekonomisinin egemen olduğu dünyalara uzak olan küçük ekonomilere sahip Türk Cumhuriyetleri'nin dünya ile bütünleşebilmek için henüz gerekli kurumsal yapıları mevcut değildi. Buna Rusya'nın politik, ekonomik ve askerî baskılarının gölgesinde olan ilişkileri de eklediğimiz zaman söz konusu ülkelerin yönetimlerinin Rusya ile ilişkilerini tehlikeye düşürecek yeni politikalar başlatmakta isteksiz olmalarının sebepleri bir nebze anlaşılmıştır. Örneğin bağımsızlıklarını ilan eden tüm ülkeler ilk başta ödeme dengelerindeki açıklarını kapatmak amacıyla Rusya'dan yapılan ithalata bazı kısıtlamalar koyarak bunları azaltmak istemişlerse de, bir süre sonra Kazakistan ve Kırgızistan Rusya ile Gümrük Birliği'ne katılmıştır.⁴³² Dolayısıyla, Sovyet Rusyası merkezli organize edilmiş ekonomik ilişkiler ağından koparak yeni ekonomik düzen ve dengeler üzerinde ilişkilerin kurulması kolay olmadığından, giderek azalma seyri gösterse de Azerbaycan savaş döneminde ekonomik anlamda Rusya'ya bağımlı olarak kalmıştır.

Çizelge 5.2. Azerbaycan Ekonomisinin Rusya Federasyonu'na Bağımlılığı (%)

Rusya ile dış ticaret/GSYH							
Yıl	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	8,5	8,4	6,7	6,7	6,6	4,0	6,0
Rusya ile dış ticaret/Toplam dış ticaret							
Yıl	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	16,9	21,1	17,8	15,7	11,9	6,1	9,8

Kaynak: Atilla A., "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Rusya ile Ticaret İlişkileri", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa135.doc>

⁴³⁰ Büyükkakıncı E., "Sovyet Sonrası Türkiye'nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile İlişkiler", Türk Dış Politikası Analizi, derleyen F.Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 794.

⁴³¹ Demir A.F., "Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası", Türk Dış Politika Analizi, derleyen F.Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 722.

⁴³² Kanlı, SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türk Cumhuriyetleri, s. 177-178.

Dolayısıyla, Azerbaycan ile Türkiye arasında ikili ekonomik ilişkiler belirli bir dönem günün şartlarına ve bölgedeki siyâsî koşullara göre gelişme gösterememiştir. Bu durum Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için de belirleyici olmuştur.

Çizelge 5.3. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticarete Ülkelere Göre Payı

Azerbaycan	Özbekistan	Kırgızistan	Kazakistan	Türkmenistan
%34	%8	%6	%34	%14

Kaynak: Atilla A., “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Rusya ile Ticaret İlişkileri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa103.doc>

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile iktisadi ilişkilerinin geliştirilmesine Türk Eximbank ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) gibi birçok resmî ve özel kuruluş öncülük etmişlerdir. DEİK iki tarafın ticaret ve yatırım ortaklarını bir araya getirerek iktisadi ilişkilerin gelişmesini sağlamaya hala gayret etmektedir. Bilindiği üzere DEİK 1986 yılında, aralarında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği ve Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği'nin bulunduğu Türk özel sektörünün dokuz kuruluşu tarafından kurulmuştur. Türk devletleri bağımsız olduklarında Türkiye, bu ülkelere yapılacak ihracatı ve yatırımları finanse etmek amacıyla hibe ve kredi türünden iktisadi yardımda bulunacağına söz vermiştir. Türkiye önemli sayılacak miktarda finansal yardımda bulunmuşsa da, bu amaç için ayrılan fonlar önceden söz verilen seviyelere ulaşmamıştır. Örneğin bir gözlemci Türkiye'nin 1992'de döviz rezervlerinin %80'ine tekabül edecek kadar yüksek tutarda finansal yardım teklif ettiğini ve bu nedenle sözünden dönmek zorunda kaldığını belirtmiştir.⁴³³

Yeni bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nde yatırım girişimlerinin başını çekmesi beklenen Türk işadamları bu pazarlara girmenin ve iş yapmanın düşünüldüğünden daha zor olduğunu kısa sürede anlamışlardır. Türk işadamları bu ülkelerin gelişmiş bir idarî yapıya sahip olduklarını düşünürken, verilen sözleri yerine getirmekte sanıldığından daha donanımsız olduklarını görmüşlerdir. Türk işadamları bölgede yerleşmiş, bölgenin ticaret ve Pazar imkânlarını yavaş yavaş da olsa öğrenmeye başlamış, iç ticaret ve yatırımda ciddi bir kararlılık potansiyeli görmeye başlamışlardır. Türk Eximbank yatırımları teşvik için siyâsî riske karşı garanti vermeyi uygulamaya sokmuştur. Banka ise

⁴³³ Kanlı, *SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türk Cumhuriyetleri*, s. 180.

kendi yatırım riskini sigortalamak ve model sözleşmeler oluşturabilmek için Dünya Bankası Çok Taraflı Yatırım Garanti Bürosu'nun (MIGA) yardımını istemiştir.⁴³⁴

Türk Cumhuriyetleri'nde ekonomi yönetimini güçlendirmek için yapılan reformlar, istikrar programları ve yapısal reformlar, aralarında Avrupa Birliği'nin TACIS Komitesi, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) bulunduğu, çoğunlukla resmî ve istisnai olarak da özel, çok taraflı bağış ve kredi veren kuruluşlarca desteklenmiştir. Yeni cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonraki birinci yıl içinde üyesi oldukları Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (IBRD) bu ülkelerin iktisat politikaları için bir çerçeve oluşturmalarına yardımcı olmuşlardır. Örneğin, Avrupa Birliği, EBRD, Türk Hazinesi ve Türkiye Bankalar Birliği'nin ortak çalışmaları sonucunda Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan bankacılarını eğitmek amacıyla Taşkent'te bir bölgesel banka eğitim merkezi kurulmuştur.⁴³⁵

Türk işadamları Azerbaycan'da 1,5 milyar dolarlık yatırım yapmıştır, Batılı altyapı yatırımlarından kısmen doğrudan istifade eden Türk inşaat şirketleri Azerbaycan'da bir hayli aktif duruma geçmişlerdir. İkili ihracatın büyük bölümü Türk ihracatı olmak üzere 2004 yılında 539.5 milyon dolara ulaşmıştır. Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın her bölgesinde Türk girişimcilerine ve Türkiye ürünlerine rastlanmaktadır. İkili ticaret ilişkileri incelendiğinde, Azerbaycan'ın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payının yaklaşık %0,6, ithalatındaki payının da yaklaşık %1 olduğu görülmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan'ın toplam ithalatı içerisindeki payı yaklaşık %12 ve toplam ihracatı içerisindeki payı ise yaklaşık %5 düzeyindedir.⁴³⁶

5.2. Bakü Petrolleri ve Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Enerji Faktörü

100 milyar varilden az olmayacağı tahmin edilen Hazar petrolleri⁴³⁷ Sovyetlerin dağılmasından sonra dünyanın gündeminde yer alan başlıca enerji kaynağı olmuştur. Hazar petrolleri üzerinde önemli söz sahibi konumunda olan Azerbaycan, dünya için yeni bir

⁴³⁴ *Aynı eser*, s. 180-181

⁴³⁵ *Aynı eser*, s. 181.

⁴³⁶ A.y.

⁴³⁷ International Energy Agency, "Caspian Oil and Gas – The Supply Potential of Central Asia and Transcaucasia", Paris 1998, s. 32.

enerji kaynağı olarak dikkatleri çekmeye başladı. Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, Orta Asya ve Azerbaycan'ın ispatlanmış petrol rezervleri 15 ila 40 milyar varil arasında değişmektedir. Olası rezervler ise 70-150 milyar varil arasında tahmin edilmektedir. ABD Ulusal Güvenlik eski danışmanlarından Rosemarie Forsythe'nin çalışmalarında ise Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarında 200 milyar varil petrol bulunmaktadır. Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (Azerbaijan International Operating Company – AIOC) eski başkanlarından Terry Adams'ın çalışmalarında ise, Azerbaycan ve Kazakistan'ın ispatlanmış rezerv toplamı 27,5 milyar varili bulmakta, buna tahmini ilave rezervin 40-60 milyar varil olduğu düşünülmektedir. ABD Enerji Bilgi İdaresi'nin (U.S. Energy Information Administration) 1999 yılı verilerine göre, Hazar havzasında ispatlanmış petrol rezervlerinin toplamı 16-32,5 milyar varildir ve bunun ¼'lük kısmı Azerbaycan'ın payına düşmektedir. Söz konusu raporda bölgenin olası rezervleri 163 milyar varil olarak gösterilmiştir.⁴³⁸

Çizelge 5.4. Hazar Denizi'nde ispatlanmış ve olası petrol rezervleri

Ülkeler	İspatlanmış Petrol rezervleri (milyar varil)	Olası Petrol rezervleri (milyar varil)
Azerbaycan	3,6-12,5	27
İran	0,1	12
Kazakistan	10,0-17,6	85
Rusya	0,3	5
Türkmenistan	1,7	32
Toplam	16,0-32,5	163

Özellikle Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelerin basınında Hazar petrollerinin miktarının maksatlı biçimde küçültülmesine tepki gösteren Haydar Aliyev 1998 yılının Nisan ayında yaptığı bir açıklamada yeni yatakların keşfedilmesi ve eski rezervlerle ilgili bilgilerin güncelleştirilmesinden hareket ederek, hidrokarbon yatakları hakkında ilk bölümde verilen tahminlerin doğruluğunu onaylamaktadır. Haydar Aliyev örnek olarak AIOC'un himayesinde bulunan 3 yatağın rezervlerinin bilindiğinden (511 milyon ton) tahminen 120 milyon ton daha fazla olduğunu belirtmiştir. Dönemin Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (ARDNŞ-SOCAR) Başkanı Natig Aliyev, Azerbaycan'ın ispatlanmış petrol

⁴³⁸ Adams T., "Will Azerbaijan Really Benefit From the Consortium Contract", Azerbaijan International Magazine, Summer 1995, s.32

rezervlerinin 1,4 milyar ton, doğal gaz rezervlerinin ise 430 milyar m³ olduğunu açıklamıştır.⁴³⁹

K. Doğan'ın konuyla ilgili çalışmasına göre, "Hazar havzasının doğal gaz rezervlerini de değerlendirmeye kattığımızda, bölge ülkelerinin önemi daha da artmaktadır. 9 trilyon m³ civarındaki ispatlanmış rezerv miktarıyla, doğal gaz, bölge hidrokarbon rezervlerinin neredeyse üçte ikisini oluşturmaktadır. Gerçekten de Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın dünyanın önde gelen 10 doğal gaz ülkesi arasında yer alması dikkat çekicidir. Ancak muhtemel hidrikarbon rezervi olarak, yani ispatlanmamış ancak umut vaat eden sahalarda, doğal gaz yerine petrole öncelik verilmektedir. Bunda arz-talep dengesi, üretim alanları ile Pazar bölgeleri arasında taşıma olanaklarının gelişmesinin zamana ihtiyaç duyması ve de özellikle rezervlerin potansiyel pazarlara uzaklıkları büyük rol oynamaktadır. Petrol rezervleri zengini olan Hazar havzası ülkelerinin gelişmiş ülkeler karşısındaki önemi, doğal gaz rezervlerini de değerlendirmeye kattığımızda bir kat daha artmıştır. Özellikle dünya enerji kaynaklarını denetimleri altında tutmaya çalışan ülkeler, Hazar havzasının doğal gaz rezervlerini de göz önünde bulundurduklarında, bölge politikalarını 30 yıl süreli değil de en az 50 yıllık bir zaman dilimine göre planlamaları gerekmektedir. Tüm bu önemli göstergeler, üretilebilir petrol rezervleri için yakın bir gelecekte mevcut yatırımdan çok daha fazla bir tutarın bölgeye akacağına işaret etmektedir. Bu nedenle, dikkatimizi yeniden Hazar'ın iki önemli ülkesi Azerbaycan ve Kazakistan'a çevirmekte yarar vardır".⁴⁴⁰

Uzun bir zaman sürecinde Sovyet yönetimi altında yer alan Türk Cumhuriyetleri kendi doğal kaynakları üzerinde söz sahibi değillerdir. Sovyet rejiminin dağılmasından sonra kendi doğal zenginliklerinden yararlanma imkanı bulan bu ülkeler yeraltı zenginliklerini olumlu yönde değerlendirmek isterken, aynı zamanda bunun siyâsî, ekonomik etkilerini de hesaba katmaktadırlar. Bu aynı zamanda söz konusu ülkelerdeki sanayi sisteminin yeniden düzenlenmesini ve yeni sanayi atılımlarının yapılmasını da gerektirmektedir. Sovyetlerden kalma teknoloji sisteminin geriliği, iş gücü fazlalığı,

⁴³⁹ Nesibli N., *Azerbaycanın geopolitikası ve petrol*, Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakı 2000, s. 25.

⁴⁴⁰ Doğan K., *Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinde Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, s. 12.

üretimin düşük düzeyde olması, sosyalist sistem içinde yer alan ülkeler arasındaki işbölümüne dayalı ekonomik yapının çökmesi ciddi sorunlar ortaya çıkartmıştır.⁴⁴¹

Diğer bir sorun ise Sovyet sisteminin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri'nin SSCB para birimine bağımlı olmaları idi. Kendi para birimlerini oluşturamamaları ve bunun için gerekli alt yapıdan ve kaynaklardan yoksun olmaları, bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılıklarının devam etmesinde önemli etkendir. Bu durum 1993 yılına kadar devam etmiştir. Öte yandan Rusya da Ruble sisteminin devam ettirilmesi için ciddi baskı yapmıştır. Bağımsızlığını yeniden elde ettikten sonra 1992 yılında ilk defa Azerbaycan kendi para birimini basmış ve kısıtlı biçimde tedavüle sürmüştür. Bununla birlikte, Ruble sisteminden Manat sistemine geçiş aşamalı bir süreç gerektirmiştir. İşsizlik sorunu dolayısıyla Azerbaycan'dan Rusya'ya göç eden büyük işçi akımı ve onlar aracılığıyla ülkeye giren önemli miktarda Ruble ülke ekonomisinde önemli bir etki oluşturduğundan Azerbaycan'da Manat sisteminin tam anlamıyla uygulanması belli bir süre almıştır. Öte yandan Rusya'da Ruble sisteminin de yaşadığı sorunlar⁴⁴² ve bu sistemin çökmeye başlaması bağımsızlığına kavuşan ülkeler için kendi para birimlerini oluşturmakta önemli etken olmuştur.⁴⁴³ Dolayısıyla, Azerbaycan bağımsızlıktan sonra belli bir süre para birimi olarak Ruble'yi kullanmaya devam etmiştir. Ağustos 1992 yılında başlayan Millî Para projesi 1 Ocak 1994'ten itibaren sonuçlanmış ve Azerbaycan, Millî Para birimi Manat'ı tam anlamıyla kullanmaya başlamıştır. Millî Para'nın kullanılmaya başlanmasıyla, Rublenin aşırı değer kaybetmesi sonucu Rusya'nın uygulamaya koyduğu para politikalarının olumsuz etkilerinin de karşısı alınmış ve böylece Rusya tarafından oluşturulmak istenen "Ruble Alanı" projesi başarısız olmuştur. Makroekonomik istikrarın sağlanması, bağımsızlığın pekiştirilmesi ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi yönünde ulusal para politikasının etkisi önemli olmuştur.

⁴⁴¹ Somuncuoğlu A., *Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri*, ASAM yay, Ankara 2001, s. 46.

⁴⁴² Sovyet para birimi Ruble 1985'teki 1\$ =60 Sovyet kuruşu paritesinden, 1991'de 1\$=50 Rubleye kadar gerilemiştir. Rublenin değer kaybetmesi ve sosyalist ekonomik sistemin verimsizliğinin getirdiği ürün kıtlığı, Sovyet ekonomik sistemindeki fiyat denetim mekanizmasının bozulması sonucunu doğurmuştur. Bunun neticesinde de Sovyet sistemine bağlı Azerbaycan'da ekonomik sıkıntılar baş göstermiş mal kıtlığının getirdiği fiyat artışları ve karaborsacılığın artması gibi ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Bkz. Cafersoy N., *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, ASAM Yay., Ankara 2001, s.6-7

⁴⁴³ Erdoğan N., *BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan) Ham Petrol Boru Hattı'nın Siyâsî Boyutu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 42-43.

Azerbaycan`ın kendi doğal zenginliklerini Rusya`sız değerlendirmeye engel teşkil eden etkenlerin başında Moskova`nın Azerbaycan`a karşı oynadığı Ermeni Kartı gelmektedir. Savaş süresince (1988-1994) Rusya`nın Ermenistan`dan yana tavır alması, hatta askerî olarak Erivan`a verilen açık destek, işgal edilen bazı bölgelerde Rusya ordusunun varlığı, Bakü`nün kendi doğal servetlerini ABD başta olmak üzere Batılı büyük ülkelerin desteğini almak adına cazip öneri olarak sunmasına neden olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere Haydar Aliyev`in ABD`yi bölgeye davet nitelikli girişimlerinde öncelikli hedef Rusya baskısını dengelemek olmuştur. Diğer taraftan H. Aliyev`in Rusya`dan bağımsız alternatif çok boyutlu ekonomik ilişkiler kurma çabası doğrultusunda Azerbaycan`ın Batı`ya açılımı olarak Türkiye hattına öncelik tanınması, Batılı güçlerin ve özellikle de ABD`nin bölgeye ilgisini bir nebze arttırmıştır.

Azerbaycan petrollerinin dünya ekonomisinde değerlendirilmesi için Türkiye`ye tanınan öncelik, Türkiye`nin bölgedeki önemini de arttırmıştır. Bunda SSCB döneminden kalan petrol ihraç sisteminin yetersizliği de belirleyici olmuştur. Büyük petrol ve doğal gaz rezervlerinin bulunduğu Hazar Havzası`nın kaynaklarının dünya piyasalarına sunulmasında Rusya üzerinden olan ihraç sisteminin kapasitesinin çok aşağı olması ve Azerbaycan açısından stratejik nedenler bölge petrollerini direkt Batı, özellikle de Avrupa piyasalarına çıkaracak yeni petrol hatlarının çekilmesinin zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Her ne kadar E. Elçibey hükümeti diplomatik anlamda deneyimden uzak ve sert bir şekilde Türkiye alternatifini Rusya`nın önüne sürmüş olsa da, H. Aliyev bunu daha dengeli bir diplomatik tarzda gerçekleştirme yoluna gitmiştir.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Ekonomik Sistemi`nden aşamalı olarak Piyasa Ekonomisi`ne geçiş gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda ekonomi literatüründe piyasa ekonomisine geçişle ilgili olarak iki temel yöntemden ikincisi, yani Aşamalı Geçiş yöntemi tercih edilmiştir.⁴⁴⁴ Bilindiği üzere Aşamalı Geçiş yönteminin temeli, eski yöntemde çalışan işletmelerin faaliyetlerinin ve bu işletmelerdeki istihdamın

⁴⁴⁴ Şok Terapi veya Bing Bang (Büyük Patlama) IMF ve Dünya Bankası tarafından geliştirilen ve ekonominin yeniden yapılanması için uygulanacak bütün makro ve mikro politikaların hızlı bir biçimde uygulanması gerektiğini savunan görüştür. Aşamalı geçiş veya Gradualizm adı verilen ikinci yaklaşım ise sürecin hızı ve sonuçlarıyla ilgilenmeyen ancak ekonominin yeniden yapılandırılması, reformların uygulanması aşamalı bir biçimde gerçekleştirmeyi benimseyen yaklaşımdır. Dural B.Y., *Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve bu Sürece Avrupa Birliğinin Katkıları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İktisat ve İktisadi Kalkınma Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2007, s. 38.

kademeli bir şekilde ortadan kaldırılması, buna paralel olarak kamu sektörünün piyasa etkinliğinin azaltıldığı oranda özel sektör kurumlarının faaliyete geçmelerinin ve etkinliklerinin arttırılmasının sağlanmasına dayanmaktadır. Bu yöntem, makro ekonomik istikrar ve büyüme için önemli olan piyasa kurumlarının zaman içinde oluşumuna da imkan tanımaktadır. Ancak, bu yöntemin riski de, eski ekonomik sistemin kademeli bir şekilde tasfiye edilmesi nedeniyle gücü elinde bulunduran çıkar gruplarının reform çabalarını engellemeye çalışmışlardır. Aşamalı Geçiş yöntemi şok terapi yöntemi ile kıyaslandığında birincinin daha planlı ve düşük risklidir. Nitekim tüm ekonomik reformların bir anda yapılması, hem çok zor, hem de enflasyon başta olmak üzere bir çok ekonomik sıkıntıya yol açabilecek sorunların doğmasına neden olabilecek bir tercihtir. Fiyat istikrarı gibi önlemler için hızlı davranılabilsen bile, serbest bankacılık sisteminin kurulması, vergi reformu için beşeri ve fiziksel sermaye birikimi, reform programlarının zeminini oluşturacak hukuk reformlarının uygulanması da zaman gerektirmektedir.⁴⁴⁵

Azerbaycan'ın aşamalı olarak Piyasa Ekonomisi'ne geçişi pek kolay olmamıştır. Doğu Bloku ve Baltık ülkeleriyle kıyaslandığında Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerinin Kıta Avrupası ülkelerinin etki alanında olmaması önemli bir dezavantaj oluşturmuştur. Öte yandan savaş ve başkaca nedenlerden dolayı ülke içi siyâsî istikrarın sağlanamaması sonucunda Azerbaycan Vietnam örneğinde olduğu gibi ekonomik büyüme konusunda da gerekli başarıyı yakalayamamıştır.⁴⁴⁶ Dolayısıyla petrol ve doğal gaz zengini ülke olmasına rağmen Azerbaycan altyapı yetersizlikleri, teknoloji eksikliği ve savaştan kaynaklı nedenlerle doğal kaynaklarını bağımsızlığının ilk yıllarında bir fırsat olarak değerlendirememiştir.

⁴⁴⁵ Demirci O., *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisat Politikaları ve Türkiye'nin Bölgesel İktisadi ve Politik Çıkarları*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2011, s. 33.

⁴⁴⁶ Vietnam ve Çinde siyâsî olarak geçiş amacı taşımadığından Piyasa Ekonomisine geçişte başarılı bir ekonomik büyüme yakalamışlardır. Dural, *Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri*, s. 2.

Çizelge 5.5. Eski SSCB Ülkelerinin Piyasa Ekonomisine Geçişte Başlangıç Koşulları (1989-1991)

Ülkeler	GSYH	Doğal kaynak	Tarım sektö- rünün payı	GSYİH	Komünizm altında geçen süreç
Azerbaycan	2466	2	22	0	75
Ermenistan	2453	0	11	0	74
Gürcistan	2203	1	22	0	74
Beyaz Rusya	6667	0	22	0,1	75
Estonya	6475	0	20	0	51
Letonya	5204	0	19	0	51
Litvanya	3603	0	27	0,2	51
Moldova	3562	0	32	0	52
Özbekistan	2577	1	31	0	74
Kazakistan	4133	2	28	0	75
Tacikistan	1778	0	27	8,6	75
Türkmenistan	3308	0	27	8,6	75
Kırgızistan	2770	0	33	0	75
Ukrayna	4658	1	21	0	75
Rusya	5627	2	15	12,1	74

0 – Fakir, 1 – Orta, 2 – Zengin

Kaynak: Stanley Fischer and Ratha Sahay, “The Transition Economies After Ten Years”, IMF Working Paper WP/00/30, 2000, s. 36

Ekonomik dönüşümün başarısını gösteren en önemli unsurlardan birisi dönüşümün neden olduğu resesyona ve depresyondan çıkış süresidir. Dönüşümün ilk yılları boyunca reel GSYİH’deki kayıplar *dönüşüm resesyonu* olarak adlandırılmaktadır. Bu dönüşümün daha büyük olduğu durumlar ise dönüşüm depresyonu olarak belirtilmektedir. Geçiş sürecini yaşayan genellikle bütün ülkelerde resesyona rastlanırken bunu en hızlı biçimde atlatan ülkelerde reel GSYİH oranlarında pozitif büyüme eğilimi görülmüştür. Azerbaycan 1991 yılında yaşadığı dönüşüm depresyonunu ancak 1997 yılında atlatabilmiş ve 1999 yılında pozitif büyüme göstermiştir.⁴⁴⁷

Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan en önemli sorunlardan biri de özelleştirme çalışmalarıdır. Bu anlamda da Azerbaycan ekonomisi ciddi sıkıntılar

⁴⁴⁷ Demirci O., *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisat Politikaları*, s. 35-36.

yaşamıştır. Özelleştirme SSCB'nin çöküşünden sonra farklı bir süreç geçirmiştir. Örneğin, SSCB'nin çöküşünden sonraki ilk yıllarda Batı Avrupa'da özelleştirilen kamu iktisadi teşekküllerinin ekonomideki payı %10-15'den fazla olmazken, Doğu Avrupa ve aynı zamanda Eski SSCB ülkelerinde bu oran %80-90'lara ulaşmıştır.⁴⁴⁸

Sonuç olarak, 1991 yılında bağımsızlığını yeniden elde eden Azerbaycan'da Sosyalist ekonomiden vazgeçilerek uluslararası piyasalara entegre olmak için piyasa ekonomisine geçiş kararı alınmıştır. Ancak bu dönüşüm süreci Azerbaycan'da gerek iç, gerekse dış sorunlar nedeniyle uzun bir süre sekteye uğramıştır. Süreci sekteye uğratan birçok sosyal ve ekonomik problem olmakla birlikte, en önemli nedenlerden biri olarak Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali ile patlak veren Karabağ savaşı ön plana çıkmaktadır. Savaş ortamından dolayı yabancı yatırımın çekilemediği ve yüksek savunma harcamaları bu süreci aksatan en önemli sebeplerdendir.⁴⁴⁹

İşgalci Ermenistan ile yaşanan savaşın durdurulması için imzalanan ateşkes anlaşması ile Azerbaycan piyasa ekonomisine geçiş sürecini hızlandıracak bir çok girişimde bulunmuştur. Gerek yapılan petrol ve doğal gaz anlaşmaları ile ülkeye çekilen doğrudan yabancı yatırım, gerekse de siyâsî istikrarla gelen ekonomik reformlar Azerbayca'da piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Bu kapsamda Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları çok büyük öneme sahiptir.

Azerbaycan ekonomisi dönüşüm sürecinin başlarında ekonomik ve siyâsî darboğazlar yaşamakla birlikte, diğer Güney Kafkasya ülkeleri ile kıyaslandığında bağımsızlığın ilk yılında yüksek düzeyde bir üretim kaybı yaşamamıştır. Ancak Ocak 1992'de, aynı ayın bir önceki yılına göre %20 oranında bir üretim düşüşü yaşandığı görülmüştür. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik dönüşüm için çeşitli adımlar atan Azerbaycan'da, ekonominin dönüşümünü hızlandırmak amacıyla bazı tedbirler alınarak bir reform paketi hazırlanmış ve çeşitli kanunlar yürürlüğe konmuştur.

- Haziran 1991'de ekonomik bağımsızlık temeli hakkında çıkarılan yasaya göre serbest piyasa ekonomisine geçişte ilk adımın atılmıştır;

⁴⁴⁸ Bastırmacı A., "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/dogu.doc (05.04.2011), s. 5-6.

⁴⁴⁹ Dikkaya M., *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, Beta Yayınları, İstanbul 2009, s.73

- Toprak kanunu ile çiftçilerin toprak sahipliği yasal temele oturtulmuş ve Sovyet kolektif çiftlik sisteminden vaz geçilmiştir;
- Yabancı yatırımları koruma kanunu çıkartılmıştır;
- Gayrimenkuller ve taşınabilir malların değişimi yasasıyla Tüzel kişiler vergilendirilmiştir.⁴⁵⁰

Ancak dönemin Rusya yönetiminin desteğine sahip Ermenistan'ın yürüttüğü işgal siyaseti Azerbaycan'ın ekonomik sisteminde, özellikle de tarımsal üretiminde ciddi kayba yol açmıştır. Azerbaycan ekonomisi ülkenin Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarında bulunan 39.6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın madeni, 4 civa ve antimon yatağından mahrum kalmış, Karabağ savaşı sonucunda ülkenin genel olarak ekonomik potansiyeli %16 oranında kayba uğramıştır. İşgal edilen bölgelerde Azerbaycan'ın 310'dan fazla sanayi tesisi bulunuyordu. Bu sanayi tesislerinin ülke genelinde yıllık inşaat malzemeleri üretiminin %11'ni, ayakkabı üretiminin %11'ni, ipek yağı üretiminin %25'ni, şarap üretiminin %35'ni, ham ipek üretiminin %13'ünü ve mineral kaynak suları üretiminin %15'ni karşıladığı göz önünde bulundurulduğu zaman savaşın, daha doğru ifade ile Ermenistan işgalinin Azerbaycan ekonomisine ciddi darbe vurduğu anlaşılmıştır.⁴⁵¹

Karabağ savaşının etkilerinin görüldüğü ekonomik küçülme, 1991 yılından 1996 yılına kadar Azerbaycan'da devam etmiştir. Aşağıdaki tabloda geçiş sürecinden sonra reel GSYİH oranlarında, özellikle 1991 yılından 1995 yılına kadar büyük oranlarda negatif büyümenin yaşandığı anlaşılmaktadır. Savaşın yaşandığı 1991-1994 yılları arasında en yüksek düzeye ulaşan negatif büyüme oranları daha sonraki yıllarda pozitif büyümeye dönüşmüştür.

⁴⁵⁰ Demirci, *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisadi Politikaları*, s. 52.

⁴⁵¹ Aras O. N., "*Karabağ Savaşı Siyâsî-Hukukî-Ekonomik Analiz*", Karabağ Savaşı ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri, Hazırlayan Aras O.N., Gafgaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları İstitutu Neşriyyatı, Bakı 2008, s. 142-145.

Çizelge 5.6. Azerbaycan, BDT ve Eski Doğu Bloku Ülkelerinde ekonomik büyüme oranları

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Azerbaycan	-3,0	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10
BDT	-3,7	-6,0	-14,1	-9,3	-13,8	-5,2	-3,5	0,9	-3,5
DBÜ	-6,6	-10,7	-3,2	0,3	3,7	5,4	4,1	3,6	2,6

Kaynak: *European Bank for Reconstruction and Development-EBRD*, Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition, s.65

SSCB'nin çöküşünden sonra da Azerbaycan'da enflasyonda yüksek oranlar gözlenmiştir. Aşağıdaki tabloda enflasyonun tüketici fiyatlarına göre hesaplanan yıllık değişim oranı 1991 yılında %107 iken, 1992 yılında %912'ye ve 1993 ile 1994 yıllarında da dört haneli rakamlara kadar ulaşmıştır. 1995 yılında düşüş eğilimine girerek %412'ye gerilemiştir. Sonraki yıllarda ise düşüş devam etmiştir. Azerbaycan'ın 1991, 1994 ve 1995 yıllarındaki, yani savaşın yaşandığı yıllardaki yüksek enflasyon oranları BDT ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Ancak 1995 yılından sonra izlenen enflasyonist politikalarla enflasyon oranları BDT ortalamasının ve hatta MDA ile Baltık ülkelerinin ortalamalarının da altına çekilebilmiştir. Enflasyon oranları, büyüme rakamları ve yabancı yatırım miktarları gibi göstergeler açısından Eski Doğu Bloku ile Baltık ülkeleri, BDT ülkelerine göre daha pozitif göstergelere sahiptir. Bu açıdan Azerbaycan'ın 1995 yılından sonra enflasyonist politikalar açısından geçiş ekonomilerinin ortalamasının üzerinde bir performans sergilenmiştir.⁴⁵²

Çizelge 5.7. Azerbaycan, BDT ve Eski Doğu Bloku Ülkelerinde Enflasyon Oranları, 1991-1999 (Tüketici Fiyat Endeksine Göre Yıllık Ortalama Değişim Oranı %)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	107	912	1129	1664	412	19,7	3,5	-0,8	-8,5
BDT	93,4	1064	1426	1616	251	43,6	16,6	11,3	25,8
Eski Doğu Bloku	117,7	210	85	35,9	25	17,6	8,9	8,2	3,3

Kaynak: *European Bank for Reconstruction and Development-EBRD*, Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition, s.67.

Enflasyon oranlarının 1995 yılının ardından önemli oranlarda düşüş eğilimine girmesinde Azerbaycan'ın IMF ile birlikte uyguladığı sıkı para politikaları etkili olmuştur. Bu doğrultuda 1995'te %412 olan enflasyon, 1996 yılında %19,7'ye, 1997 yılında %3,5'e kadar gerileyerek tek haneli rakamlara ulaşmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan ile ateşkesin ardından

⁴⁵² Demirci, *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisadi Politikaları*, s. 56.

uygulamaya koyduğu istikrar programı yüksek enflasyona son vermiştir. Açık bir ekonomiye dönüşen Azerbaycan ulusal parasının başlıca ticaret ortaklarının ulusal paraları karşısında değer kazanması neticesinde ithalat maliyetlerindeki düşüşten yararlanmıştır. 1999 yılında fiyatlarda ortalama %8,5 düşüş yaşanmıştır.⁴⁵³

Özetle, Azerbaycan Türkiye ve dünyanın diğer ülkeleri ile enerji ağırlıklı ekonomik ilişkiler kurarken, diğer taraftan da kendi ekonomisini onarma siyasetini başarılı bir şekilde yürütmüştür.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı kazanmasının ardından Türkiye ile ilk önemli ekonomik gelişmeler E. Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı döneminde yaşanmıştır. Ekonomik alanda en önemli konulardan olan enerji konusunda da yine E. Elçibey'in Türkiye'yi ön plana çıkaran girişimlerine oldukça sık rastlanır. Bağımsızlık sonrası ekonomik dönüşüm ve büyüme için enerji kaynaklarını etkin olarak kullanmak isteyen Azerbaycan'da, bu bağlamda birçok yabancı petrol şirketi ile görüşmeler yapılarak anlaşmalar için zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Yapılacak petrol anlaşmalarında ise Türkiye'nin de yer almasına özel önem verilmektedir.⁴⁵⁴

E. Elçibey döneminde iki ülke arasında bir çok ekonomik ve siyâsî içerikli anlaşma ve protokol imzalanmıştır.⁴⁵⁵

- Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan cumhuriyeti arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması (Ocak 1992);
- Türkiye-Azerbaycan Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (Ocak 1992);
- Türkiye-Azerbaycan Arasında Kredi Konusunda Anlaşma (Kasım 1992);
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Eğitim, Kültür, Bilim ve Haberleşme Anlaşmasıdır (Mart 1993);

Yapılan tüm bu anlaşmalar ve geliştirilmeye çalışılan ikili ilişkiler meyvelerini ilk yıllarda vermeye başlamıştır. Türk şirketlerinin bağımsızlığın bu ilk yıllarında Azerbaycan'da yaptıkları toplam yatırım tutarı 500 milyon doları bulmuştur. İlk yıllardaki bu ekonomik ilişkiler bir bakıma gelecek yıllar için önemli bir temel teşkil etmektedir. H. Aliyev'in

⁴⁵³ Aras O.N., *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Bakü, Gafgaz Araştırmaları Merkezi, 2003, s. 33.

⁴⁵⁴ Cafersoy N., *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Ankara, ASAM Yay., 2001, s.125-126.

⁴⁵⁵ Akman A., *Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi*, İstanbul, İlke Yayıncılık 2005, s.89

Cumhurbaşkanlığı döneminde Türk şirketlerinin Azerbaycan'a yatırım yapmaya teşvik edilmesi daha da büyük önem ve hız kazanmıştır. Türk sermayeli şirketler Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisine adaptasyonunda doğrudan ve dolaylı olarak birikimleriyle, tecrübeleriyle önemli rol oynamıştır. 1991-2009 yılları arasında Türk vatandaşlarının sahip veya ortak olduğu değişik statülerde toplam 3009 Türk şirketi kurulmuştur. Sadece 2009 yılında kurulan şirket sayısı ise 279 olmuştur.⁴⁵⁶

H. Aliyev döneminde 9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma ile Azerbaycan petrollerinin Türkiye üzerinden dış pazarlara sunulması konusunda E. Elçibey döneminde varılan mutabakatın geçerli olduğu vurgulanmıştır.⁴⁵⁷ Bu mutabakatla E. Elçibey döneminde izlenen politika devam ettirilmiş ve Türkiye'nin Azerbaycan'ın enerji kaynakları konusunda kesinlikle dışarıda bırakılmayacağı beyan edilmiştir. Nitekim Türkiye, Azerbaycan'ın Batılı petrol şirketleri ile yapmış olduğu anlaşmalarda yer almıştır. Şöyle ki, TPAO, Azeri-Çırac-Güneşli petrol yataklarına ilişkin yapılan anlaşmaya %6,75'lik bir pay ile katılmıştır. Bunun dışında, TPAO Şahdeniz yatağı anlaşmasında %9,2, Kürdaşı yatağı projesinde %5, Araz-Alov ve Şerg petrol anlaşması projelerinde %10'luk paya sahiptir.⁴⁵⁸

Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkiler genel itibariyle Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması çerçevesinde yürütülmekle birlikte, yatırımcılar için önem taşıyan anlaşmalar da imzalanmıştır. 09 Şubat 1994 tarihinde imzalanan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması ve yine Şubat 1995-te imzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma bunlara örnek teşkil edebilecek niteliktedir. Bu anlaşmalarla Türk yatırımcıların Azerbaycan'da yapacakları girişimler için önemli adımlar atılarak yine gelecek için hukukî bir altyapı oluşturulmuştur. Bu bağlamda yine 1997 yılında ticarî ve ekonomik ilişkiler adına atılan bir diğer adım da Karma Ekonomik Komisyon (KEK) toplantıları kapsamında hayata geçirilen faaliyetlerdir. Bu toplantılar Türkiye'nin kimi ülkeler ile imzaladığı ticarî, ekonomik ve sınai işbirliği anlaşmalarının öngörmüş olduğu ikili ticarî ve ekonomik konuların en üst ve kapsamlı düzeyde ele alındığı bir platformdur.⁴⁵⁹ Yapılan anlaşmalar çerçevesinde ilişkilerin daha da

⁴⁵⁶ TC Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticarî ilişkiler*, Yıllık Raporlar (2009), <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER> (25.02.2011).

⁴⁵⁷ Aslanlı ve Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, s.149

⁴⁵⁸ Demirci, *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisadi Politikaları*, s. 124.

⁴⁵⁹ *Aynı eser*, s. 125.

ilerletilmesi için KEK Birinci Dönem Toplantısı Şubat 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. Toplantının ardından ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi adına bir çok adım atılmıştır. Mayıs 1997 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında ekonomik anlamda çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. 5 Mayıs 1997 tarihinde Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Tesislerinin Geliştirilmesine Yönelik Ortaklık Hakkında Protokol ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Deniz İşletmeciliği Hakkında Anlaşma imzalanmıştır.⁴⁶⁰

KEK toplantılarının ikincisi ise bir hayli gecikmeli olarak 29 Mart 2001 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilmiştir. Toplantıda, Azerbaycan'da yol inşaatı için gerekli olan fon meselesi, Türk mallarının Azerbaycan pazarına girmesi, Bakü'de faaliyet gösteren işadamlarına Azerbaycan hükümeti tarafından gerekli kolaylığın sağlanması, Türkiye'nin karadan sınırı olan Nahçıvan'da elektrik sorununun çözülmesi ve gidiş geliş konusunda kolaylıkların sağlanması gibi iki ülke arasındaki önemli problemler görüşülmüştür. Ancak toplantı sonucunda bir sonuç alınamamıştır.⁴⁶¹

Ticarî ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynayan Türkiye-Azerbaycan KEK toplantılarının üçüncüsü 12-14 Nisan 2005 tarihinde Ankara'da , dördüncü dönem toplantısı 27-28 Temmuz 2006 tarihinde Bakü'de ve beşinci dönem toplantısı ise 11.04.2008 tarihinde imzalanan protokol ile İstanbul'da yapılmıştır. KEK toplantılarının çoğundan iki ülke ekonomik ilişkileri adına önemli bir çok sonuç çıkmıştır:

- Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılımına yönelik çalışmalarda işbirliğine devam edilmesi ve Azerbaycan'ın ihtiyaç duyacağı her türlü teknik desteğin Türkiye tarafından sağlanması;
- Ticarî ilişkilere yönelik tarife dışı düzenlemelere ilişkin konularda Türk tarafından Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Azerbaycan tarafında ise Ekonomik Kalkınma Bakanlığı koordinasyonunda bir çalışma grubu kurulması;
- Gümrükler alanında ihtiyaç duyulan eğitim ve teknik desteğin karşılıklı olarak sağlanması,;
- İki ülke arasında bir Ortak Ticaret Odası kurulması konusunda fikir birliğine varılması,
- İki ülke KOBİ'leri arasında işbirliğinin geliştirilmesi;

⁴⁶⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının Resmî Web Sayfası
<http://mfa.gov.az/images/stories/Ikiterefli%20munasibetler/Avropa/Turkiye.pdf> (04.02.2011)

⁴⁶¹ "Devlet Bakanı Çay, Bakü Temaslarını Tamamladı", Zaman gazetesi, 27.02.2011.

- Sınır geçiş işlemlerinin kolaylaştırılmasına ve taşımacılıkta verimliliğin artırılmasına yönelik adımların atılması;
- TRT televizyon ve radyo yayınlarının Azerbaycan genelinde yayınlanmasına ilişkin konuların, 27-28 Haziran 2006 tarihlerinde Bakü`de gerçekleştirilen görüşmelerde kaydedilen hususlar dikkate alınarak hayata geçirilmesidir.⁴⁶²

5.3. Stratejik Öneme Sahip Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Hazar havzasının enerji kaynakları potansiyeli hala kesin olarak belirlenmiş değildir. Farklı kaynaklarda çeşitli rakamlarla karşılaşmaktadır. Bölgenin toplam enerji potansiyelinin ne kadar olduğu yönünde çalışmalar hala devam ettiğinden tam sonuca ulaşmak şimdilik mümkün gözükmemektedir. Yeni petrol ve doğal gaz yataklarının aranması çalışmalarının sürmesi nedeninden dolayı bölgenin kanıtlanmış enerji kaynakları ile ilgili rakamların devamlı değişmesinin de doğal karşılanması gerekmektedir. Ancak kabaca bir fikir vermesi açısından bazı rakamların önerilmektedir.

Uluslararası Enerji Ajansı'nın verdiği rakamlarda, Hazar bölgesinin ispatlanmış petrol rezervleri 28 milyar varil, doğal gaz rezervleri ise 8 trilyon metre küp olarak belirtilmiştir.⁴⁶³ ABD Enerji Bakanlığı'nın verilerinde, Hazar havzasında petrol rezervleri üç Türk Cumhuriyeti'ne göre (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) hesaplanmış ve 18-34 milyar varil olduğu belirtilmiştir. Olası rezervler de hesaba katıldığında, bölgenin 260 milyar varil gibi önemli bir petrol potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Bu miktar, bugünkü dünya rezervlerinin %25'ine eşittir. Doğal gaz rezervlerinin ise 16-19 trilyon metre küp olup, dünya rezervleri içindeki payı %11-12'yi bulmaktadır.

Ama rakamların farklılık arz ettiği farklı kaynaklar da bulunmaktadır. Örneğin, bazı kaynaklarda Hazar bölgesinde tahmini olarak 40 milyar varil petrol rezervinin olduğu belirtilmektedir. Hatta yapılacak petrol arama çalışmaları sonucunda bu rakamın artabileceği ve yeni enerji yatakları ile bu rakamın 100 ile 200 milyar varil civarında bir seviyeye çıkabileceği öne sürülmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁶² Demirci, *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisadi Politikaları*, s. 125-126.

⁴⁶³ <http://www.eia.org> 18.06.2004

⁴⁶⁴ www.strategyturkey.org

Mevcut yatırımların aynı hızda sürmesi, sağlıklı ve kesintisiz ihrac yollarının sağlanması ile Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın petrol üretimlerinin 2000 yılında 79 milyon tona ulaşması öngörülmüştür. Bazı projelerin netleşmemesi bu rakamın 69-138 milyon ton arasında değişmesine neden olmaktadır. Türk Cumhuriyetleri için bu belirtilen üretimin belli bir bölümünün, artması beklenen tüketimlerine ayrılmasından sonra 2000 yılında 33 milyon ton, 2010 yılında ise 117 milyon ton petrol ihracı gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'da petrol üretimi Abşeron Yarımadası'nda, Kura nehri boyunca, Guba-Siyazen bölgesinde ve Gence'de yapılmaktadır. Ayrıca Şirvan, Gobustan ve Muğan bölgelerinde de zengin petrol yataklarının olduğu bilinmektedir.

2000'li yıllara gelindiğinde Azerbaycan'ın yıllık petrol üretimi 13,4 milyon tona ulaşmıştı. H. Aliyev döneminde Azerbaycan'da 50'den fazla petrol yatağında sondaj ve üretim çalışması sürmektedir. Bunların 14'ü Hazar Denizi'nde yer alırken, henüz işleme açılmamış kuyuların sayısı 140 civarındadır.

Azerbaycan'ın doğal gaz rezervleri 1990'lı yılların ortalarında 118 milyar metre küp olarak tahmin edilmektedir. 1998 yılında yıllık doğal gaz üretimi 10 milyon metreküptür. 1990'lı yılların ortalarındaki verilere göre, Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol potansiyelinin 3,5 milyar ton tahmin edilmektedir. Bağımsızlık sonrasında petrol, ülke ekonomisinin güçlenmesi ve dünyaya açılmasında en önemli faktör olarak gözükmektedir.

H. Aliyev döneminde Azerbaycan, petrol ve doğal gaz kaynaklarını kullanarak kısa sürede sanayi yatırımlarını arttırmayı başarmış, ülkeye yabancı sermayeyi çekebilmiş, yatırımlar için dünyanın önemli bankalarından kredi almayı başarmış ve istihdam imkânlarını arttırmıştır. Ayrıca ihracat gelirlerinin yükselmesine paralel olarak, millî gelir de sürekli artma eğilimi göstermiştir. H. Aliyev döneminde Azerbaycan bütçesinin %50'si petrol kaynaklı gelirlere dayanmaktadır. Azerbaycan'ın toplam ihracatının ise %90'ı petrol ve doğal gazdan oluşmaktadır. Dolayısıyla petrol ve doğal gaz ihracatına bu denli bağlı bir ülke için söz konusu kaynakları taşıyacak ve dünya pazarına çıkaracak boru hatları da son derece büyük önem arz edilmektedir.

Petrol sektörü ile ilgili politikalar çerçevesinde uluslararası şirketlerle karada bulunan yatakların işletilmesi üzerine çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. İlki 1992 yılında yapılan anlaşmalarda üretim için yatırım ortaklığını öngören Joint Venture tipi sözleşmeler tercih edilmiştir. Fakat Asrın Antlaşması'nı izleyen süreçte üretim paylaşımını öngören Production Sharing Agreement (PSA) tipli anlaşmaların tercih edildiği görülmektedir. Karadaki yatakların büyük çoğunluğu uzun zamandan beri faaliyette olan, fakat yatırım eksikliği ve aşırı kullanım nedeniyle verimliliğini kaybeden yatakların rehabilitasyonunu amaçlamıştır.⁴⁶⁵

Söz konusu anlaşmalardan bazılarını şöyle sıralamak mümkün:⁴⁶⁶

1. Kelameddin- Mışovdağ yataklarının işletilmesi anlaşması

Anlaşma 1992 yılında JOINT VENTURE olarak imzalanmış, 2000 yılında ise PSA'ya çevrilmiştir.

Yatağın işletilmesinde Azerbaycan'ın devlet petrol şirketi SOCAR 15%, ABD'nin Monscrief Oil şirketi 49.3% ve Türkiye'nin Petoil şirketi 35.7% şeklinde pay dağılımına sahiplerken, 2003 yılının 27 Şubat tarihinde taraflar arasında gizli sürdürülen görüşmeler sonrasında pay dağılımı değişmiş, Monsrief Oil ve Petoil kendi hisselerini PSA anlaşmasına uygun olarak Kanada'nın Nation's Energy Şirketine satmıştır. Operatör olarak Karasu Operating Company isimli şirket kurulmuştur.

Katılımcılar: Nation's Energy: 85%, SOCAR: 15%

Tahmini rezerv : 20 milyon ton

Yatırım tutarı : 140 milyon dolar

⁴⁶⁵ Seyidov K., *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan ve Türkiye Ekonomilerine Muhtemel Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 33-34.

⁴⁶⁶ Bu sıralama K. Seyidov'un çalışmasından alınmıştır. Bkz. Seyidov Kenan, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan ve Türkiye Ekonomilerine muhtemel Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 26-33

2. ANŞAD Petrol Anlaşması

Anlaşma 1993 yılında Joint Venture olarak imzalanmış, 2000 yılında ise PSA tipi anlaşmaya çevrilmiştir.

Katılımcılar: SOCAR 51%, Atilla Doğan 31.5%, Land and General Berhard 17.5%

Tahmini rezerv: 31 milyon ton petrol

3. Batı Abşeron (Garadağ-Kepez-Umbaki) Yatakları Anlaşması

Anlaşma tarihi : 10 Ağustos 1994

Katılımcılar: BMB %100

Tahmini rezerv : 30 milyon ton petrol

Yatırım tutarı : 700 milyon dolar

BMB'nin faaliyetlerini durdurma isteği üzerine Aralık 1999'da SOCAR imtiyaz hakkını devralmıştır.

4. Az-Geroil Anlaşması

Anlaşma tarihi: 1995 yılında Joint Venture olarak imzalanmış, 2000 yılında ise PSA tipi anlaşmaya çevrilmiştir.

Katılımcılar: SOCAR %51, Grunewald 49%

Tahmini Rezerv: 20 milyon ton (Ramana, Balahani, Sabunçu yatakları)

5. Şirvan-Kirovdağ Yatağı Anlaşması

Anlaşma 1997 yılında JOINT VENTURE olarak imzalanmış, 2000 yılında PSA türü anlaşmaya dönüştürülmüştür.

Katılımcılar: SOCAR: %50, Caspian Energy Group (İngiltere) %50

Tahmini rezerv: 90-100 milyon ton

Anlaşma tarihinden itibaren kuyuların rehabilitasyonu devam etmektedir.

6. Güney-Batı Gobustan Anlaşması

Anlaşma tarihi: 2 Haziran 1998

Onay tarihi : 27 Kasım 1998

Katılımcılar: SOCAR %20, Common Wealt Oil&Gas (İngiltere) %67,25, Sooner International (İngiltere) %12,75

Tahmini rezerv : 30-45 milyon ton petrol, 25 milyar m³ doğal gaz

Yatırım tutarı : 900 milyon dolar

7. Kürsenği-Karabağlı Anlaşması

Anlaşma tarihi: 15 Aralık 1998

Onay tarihi : 16 Nisan 1999

Katılımcılar: SOCAR %50, CNPC (Çin) %30, Delta Hess JV(ABD/S.Arabistan) %20

Tahmini rezerv: 100-110 milyon ton petrol

Yatırım tutarı : 1 milyar dolar

29 Kasım 2002 yılı tarihinde Delta Hess (Delta Nimr ve Amerada Hess ortaklığı) %29 olan payını Çin şirketine sattığını açıklamıştır.

8. Muradhanlı-Ceferli-Zerdab Yatakları Anlaşması

Anlaşma tarihi: 21 Temmuz 1998

Onay tarihi : 20 Kasım 1999

Katılımcılar: SOCAR %50, Ramco %50 (operatör)

Tahmini Rezerv: 100-110 milyon ton petrol

Yatırım tutarı: 1 milyar dolar

9. Padar-Harami Yatakları Anlaşması

Anlaşma tarihi: 27 Nisan 1999

Onay tarihi : 25 Haziran 2000

Katılımcılar: Nations Energy %80, SOCAR %20

Tahmini rezerv: 80-100 milyon ton petrol

Yatırım tutarı :140 milyon dolar

İlk anlaşmada %80'lik pay Monscrief Oil'in olsa da 2003 yılının Şubatında Kanada şirketine satmıştır. Sismik araştırmalar başlanmıştır.

10. Zığ-Hövsan Yatakları Anlaşması

Anlaşma tarihi: 09 Ocak 2000

Onay tarihi : 12 Haziran 2001

Katılımcılar: SOCAR %50, LUKOIL %50

Tahmini rezerv: 20 milyon ton petrol

Yatırım tutarı : 250 milyon dolar

Yataklar rehabilite edilmiştir. Çevre sorunları nedeniyle anlaşmanın başlama tarihi ileri tarihe alınmıştır.

11. Pirsaat Yatağı Anlaşması

Anlaşma tarihi : 4 Haziran 2003

Katılımcılar: SOCAR %25, Sheng Lee (Çin) %50, Middle East (Birlesik Arap Emirlikleri) %25

Tahmini rezerv: 7 milyon ton petrol

Yatırım tutarı: 250 milyon dolar

Yatakta 7 yeni petrol kuyusunun kazılması, 27 kuyunun ise rehabilitasyonu ile üretim planlanmıştır. Rezervin 1,5 milyon tonu çıkarılabilir varsayılmıştır.

12. Garaçuhur Yatağı Anlaşması

Anlaşma tarihi: 18 Haziran 2003

Katılımcılar: SOCAR %25, Nobel Sky (Sheng Lee Oil ve Middle East) %75

Yatakta mevcut olan 121 kuyunun rehabilitasyonu ve ya yatağın yeniden inşası, ayrıca yeni araştırma ve keşif yapılarak üretim planlanmıştır.

13. Binegedi-Sulutepe-Şabandağ Yatakları Anlaşması

Anlaşma tarihi: 29 Eylül 2004.

Katılımcılar: AzEnOil (Hollanda) %75, SOCAR %25

Bu yatağın işletilmesi ile ilgili görüşmeler H. Aliyev döneminde başlamış, ama İ. Aliyev döneminde imzalanmıştır.⁴⁶⁷

H. Aliyev döneminde görüşmeleri başlanmış ve büyük çoğunluğu imzalanmış Azerbaycan'ın toplam petrol anlaşması 15'i denizde, 13'ü karada olmak üzere 28'i bulmaktadır.⁴⁶⁸ Asrın Anlaşması dışındaki diğer 14 anlaşma Sovyetler Birliği döneminde keşfedilen yatakları kapsamaktadır. Ancak Sovyet döneminde bu yataklar yeterince araştırılmamıştır. Yapılan anlaşmalar, Azerbaycan'ın tercihi ile zamanla PSA tipli anlaşmalara dönüştürülmüştür. K.Seyidov'un çalışmasına göre, "PSA tipli anlaşmaların en önemli özelliklerinden biri, bu tip anlaşmalarda araştırma ve üretim aşamasında gerek duyulan yatırımların büyük bir kısmının yabancı şirketler tarafından karşılanması ve yapılan harcamaların karşılığının ürün olarak geri ödenmesidir. Ayrıca gerek duyulan teknoloji, ekipman ve ilgili bütün harcamalar yabancı şirket tarafından karşılanmaktadır. Bu anlaşma tipinin diğer bir özelliği de yatırım tutarı ilgili yabancı şirkete ödendikten sonra, üretilen ürünün yatırıma katılım oranı ile değil, anlaşmalarda belirtilen oranlara göre paylaşılmasıdır. PSA tipi anlaşma sermaye sıkıntısı çeken, fakat doğal kaynaklarını ekonomiye kazandırmak zorunda olan ülkeler için en avantajlı anlaşma yöntemidir. Yabancı şirketlerle yapılan anlaşma şartlarına göre, araştırma aşaması 3-5 yıl olarak belirlenmiştir. Yeterli rezerv bulunduğu takdirde, üretim aşaması için 25 yıl geçerlilik süresi tanınmıştır. Anlaşmalar üzere gerçekleştirilecek yatırım harcamaları katılımcı şirketlerin katılım paylarına göre yapılacaktır. Harcamalar operasyon (araştırma, sismik etüt, sondaj vs.) ve yatırım harcamaları olarak iki kısma ayrılmaktadır. Anlaşmalar kapsamında üretim için işler aşamalara ayrılmıştır. Her bir aşama bitirdikten sonra ilk önce elde edilen petrol geliri bütünlükle operasyon harcamalarının ödenilmesine ayrılmıştır. Operasyon harcamaları kapandıktan sonra oluşan gelirin %50'si yatırım harcamalarının kapatılmasına, %50'lik kısmı ise anlaşmalarda belirtilen oranlarda Azerbaycan ve diğer petrol şirketleri arasında paylaşılır. Eğer araştırma

⁴⁶⁷ Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının*, s.26-33; Rizvangızı H., Hasanov M., "*Neft Hakkında 100 Soru, 100 Cevap*", www.iqtisad.net/kitابخana/kitابخana0001-3.htm, 10 Nisan 2006; Aras O.N., *Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları*, Bakü, TÜSİAB Yay, 2005, s.224.

⁴⁶⁸ Bunların bir kaçı İ.Aliyev döneminde imzalanmıştır.

safhasında yataklarda yeterli rezerv olmadığı kanısına varılırsa, anlaşma sonlandırılır ve yabancı şirketlerin yaptığı harcamalar geri ödenmemektedir”⁴⁶⁹.

Stratejik önemi bakımından, gerçekleştirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesi uzun süre tartışmalara neden olmuştur. Azerbaycan'ın söz konusu boru hattının Türkiye'den geçmesinde ısrar etmesi Rusya, Avrupa ve ABD cephesinde ciddi tartışmalar doğurmuştur. Rusya söz konusu projenin kendi topraklarından geçirilmesinde ısrar ederken,⁴⁷⁰ Avrupa ve ABD, Ermenistan'ı içine alacak projeden yanadır. Ama Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi sebebinden Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının güzergahı Gürcistan üzerinden belirlenmiş ve toplam olarak 1760 kilometreyi bulmuştur.

BTC tartışmaları sırasında daha farklı öneriler de gündeme getirilmiştir. Bunlar genelde dört grupta sıralanmaktadır:

1. İran üzerinden Basra Körfezi'ne;
2. Afganistan, Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na;
3. Türkiye üzerinden Akdeniz'e;
4. Kuzey ve Güney Kafkasya üzerinden Karadeniz'e taşınarak Boğazlar aracılığıyla uluslararası pazarlara aktarılmasıdır.⁴⁷¹

SSCB'den kalan mevcut boru hatları şebekesi, merkezi planlı bir ekonominin gereksinimleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. 50 bin km'lik boru hatları toplam

⁴⁶⁹ Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının*, s. 37-38; SOCAR, “Azerbaycan'da Neft gaz çiharmanın Gısa Tarihi”,

<http://www.socar.gov.az/index.php?explorer=ie&action=main>, 16 Ocak 2006.

⁴⁷⁰ Boru hattının Rusya'dan geçmemesi sadece Azerbaycan tarafının ısrarıyla açıklanamaz. Zira, yapılacak boru hattının Rusya'dan geçmesinin bazı zorlukları bulunuyordu. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Rusya'nın sahip olduğu petrol ihraç sisteminin kapasitesinin yetersizliği;

2. Boru hatlarının eski, sorunlu ve iyi hizmet vermekten yoksun olması;

3. Tek ülkeden boru hattı geçirmenin riskleri ve boru hattı taşımacılığında Rusya'nın çıkardığı engeller – Bkz. Analytis M., “*Le project d'ole`oduc Bourgas-Alexandroipolis: un enjeu ge`ostrategique*”, *Le courier des pays de l'Est*, La documentation, Francaise, Mensue, No:411, Aout 1996, p. 45; Dikbaş K., “*Türkmenistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi*”, *Avrasya Dosyası*, ASAM, Yaz 2001, cilt 7, sayı 2, s. 79; Roy O., *Yeni Orta Asya: Ya da Uluslararası İmal Edilişi*, çeviren M.Moralı, İstanbul, Metis Yay., 2000, s. 260; *Enerji-Çevre-Teknoloji Masası “Bakü-Ceyhan Bitmeyen Senfoni”*, ASAM, Strateji Analiz, Mart 2001, No: 3, s. 64; Rusya tarafının yaklaşımı için bkz. Kalyuzhnov A., Nonay J., “*Caspian Sea Activity: Caspian area refineries Struggle to Overcome Soviet Legacy*”, *Oil & Gas Journal*: Tulsa, Aug 2000, p. 62.

⁴⁷¹ Erdoğan, *BTC*, s. 54.

650 milyon ton kapasiteye sahiptir. Fakat Sovyetlerin çökmesiyle, petrol sektörü coğrafyasında ortaya çıkan değişiklikler sonucu, bazı bölgelerde kapasite fazlası ortaya çıkarken, bazılarında ciddi tıkanıklıklar kendini göstermiştir. Azerbaycan'ın 1994 yılında 1,5 milyon ton olan ham petrol ihracatı Bakü-Novorosiysk ve Bakü-Batum boru hatlarıyla ihraç edilmektedir. Ancak yeni anlaşmalar çerçevesinde planlanan petrol üretimi, mevcut hatların kapasitesinin çok üzerinde bir üretim miktarına ulaşılacağını göstermektedir. İki aşamada gerçekleşmesi düşünülen projenin uygulamaya konulması ile sadece Asrın Anlaşması kapsamındaki yataklardan elde edilecek petrol üretiminin takip eden 10 yıl içinde 800.000 varil/gün düzeyine ulaşması hedeflenmiştir. Azerbaycan 1990'lı yılların ilk yarısında ham petrol üretiminin sadece %10'luk bir kısmını ihraç ederken, projelerin tam anlamıyla uygulamaya konulmasıyla bu oranın %70'e, 2025 yılında ise %78'e çıkarılması hedeflenmiştir. Yataklarla ilgili yapılan anlaşmalar sonrası boru hatlarının güzergahı üzerinde gergin, uzun ve zorlu bir siyâsî süreç başlamıştır.

Azerbaycan'ın sahip olduğu petrolerin uluslararası piyasalara çıkarılmasında karşılaşılan diğer bir sorun ise Hazar Denizi'nin hukuki statüsü tartışmaları olmuştur. Bilindiği gibi Hazar Denizi, yeryüzündeki en büyük kapalı deniz konumundadır. Yüzölçümü 400.000 km², derinliği 1.025 metre, su tutarı ise 80.000 km³-tür. Hazar Denizi dünyadaki bütün kapalı su havzalarının toplam sularının yarısı kadar suya sahiptir. Hazar'ın bu konumunu 5 milyon yıl önce aldığı iddia edilmektedir. Rusya Federasyonu, Kazakistan, İran, Türkmenistan ve Azerbaycan tarafından çevrili Hazar'ın okyanus ve açık denize direkt çıkışı bulunmamaktadır. Hazar Denizi, SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar Çarlık Rusya'sı, Sovyetler Birliği ve İran'a ait bir iç deniz konumundadır. Statüsü genel olarak Çarlık Rusya'sı ve SSCB çıkarlarına göre başlıca dört anlaşmayla belirlenmiştir. Söz konusu bu anlaşmalar şunlardır.⁴⁷²

1. Türkmençay Anlaşması: 10 Subat 1828 yılında Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusyası tarafından işgali sonucunda Kaçar Devletiyle imzalanmıştır.

2. Moskova Dostluk ve İşbirliği Anlaşması: 1921 yılında Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu tarafından Çarlık döneminde yapılmış anlaşmalar iptal edilince ve 26 Subat 1921 tarihinde İran'daki Kaçar Devletiyle yeni bir anlaşma imzalanmış

⁴⁷² Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının*, s. 41-42.

ve bu anlaşmaya dayanarak 1 Ekim 1927 yılında yapılan ek anlaşma ile Hazar “Sovyet-İran denizi” ilan edilmiştir.

3. Ticaret, Gemicilik ve İşletme Hakkında Anlaşma: 27 Ağustos 1935 yılında imzalanan bu anlaşma ile Hazar Denizi`ne kıyısı bulunan ülkelere eşit biçimde denizde serbest dolaşım hakkı tanınmıştır. Anlaşmada Hazar Denizi`nin kapalı Sovyet-İran denizi olduğu vurgulanırken, SSCB üyesi Cumhuriyetlere (Azerbaycan SSC, Türkmenistan SSC, RSFSR, Kazakistan SSC) de denizden eşit bir şekilde yararlanma hakkı tanınmış oluyordu.

4. Tahran Anlaşması: 25 Mart 1940 yılında imzalanan anlaşmayla Hazar`da iki ülkeye de off-shore sularda 10 deniz millî k bir alanda serbest balıkçılık yapma hakkı tanınmıştır. Hazar`ın Sovyetler ve İran`a ait kapalı deniz olduğu bu anlaşmada da yinelenmiştir.⁴⁷³

SSCB ile İran arasında bir çok anlaşma yapılmasına rağmen, Hazar Denizi`nin statüsü hep belirsiz kalmıştır. Söz konusu anlaşmalarda iki ülke arasında balıkçılık, ticaret ve ulaşım gibi konular daha öncelikli sorunlar teşkil etmiştir. Anlaşılan Sovyet yönetimi Hazar`ı hep bir iç deniz olarak görmüştür. Örneğin 1941 yılında İran`ın Kuzey bölgelerinin (Güney Azerbaycan) Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmesi, 1945 yılında söz konusu bölgelerde uydu bölgesel devletlerin oluşturulması ve 1946 yılında Moskova`da Stalin ile İran`da dönemin Pehlevi yönetiminin Başbakanı Kavamüssaltana arasında varılan anlaşmada Hazar Denizi tamamen İran`dan soyutlanmıştır. Daha 1935 yılında Stalin`in gizli talimatıyla SSCB İçişleri Komiseri Henri Yagod SSCB-İran sınırını belirleme çalışmalarına başlamış, Azerbaycan`ın Astara ve Türkmenistan`ın Hasan Kuli bölgeleri arasında bir hat çekilerek Hazar Denizi`nin %88`lik kısmı Sovyetler Birliği`nin ulusal sınırları ilan edilmiş, Güneyde kalan %12`lik kısmı ise İran`a bırakılmıştır. Hazar`ı tamamıyla bir *Sovyet Denizi* haline getiren bu yeni düzene SSCB çökene kadar İran hiçbir itirazda bulunmamış ve bu durumu kabullenmiştir. 1991 yılında SSCB`nin ortadan kalkmasıyla Hazar Denizi`ne kıyısı bulunan ülkeler SSCB`nin sahip olduğu Hazar`ın

⁴⁷³ *Azerbaycan Tarihi*, red. Elövset G, Azizov T., Bakü, Maarif neşriyyatı, 1990, s.100; Mamedov R., “*Mejdunarodno pravavoy status Kaspiyskogo morya, kak pograniçnogo ozero*”, Beynelhalg Hügug, Sayı:1, Bakü, 1998, s.40; BOTAŞ, *Hazar-Akdeniz Ham Petrol Boru Hatı Projesi Ön Fizibilite Raporu*, Ankara, 1998, s.17; Aliyev A., “*Hazar denizinde hidrometeoroloji koşulları ve petrol üretimi*”, BTC Petrol Boru Hattının Çevre Yönleri, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, 2000, s.13; Erdoğan N., “*BTC Ham Petrol Boru Hattının Siyâsî Boyutu*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2004, s. 212.

%88`lik kısmı üzerinde paylaşım sorunu yaşamaya başlarken, İran da ilk defa bu tarihten itibaren kendisine ayrılan %12`lik paya itiraz etmeye başlamıştır.

21 Aralık 1991 tarihinde eski SSCB`yi oluşturan on beş cumhuriyetten on biri Kazakistan`ın o zamanki başkenti Alma-Ata`da bir araya gelerek, Alma-Ata Deklarasyonu`nu imzalayarak SSCB`nin ortak mirasçıları olduklarını beyan etmişler.

Hazar`ın yeni hukukî statüsünü belirleme yönündeki çalışmalar ilk defa 1992 yılında Tahran`da yapılan bir toplantıda ele alınmış, ama her hangi bir uzlaşmaya varılamamıştır. O tarihten bugüne kadar da Hazar`ın hukukî statüsü denize kıyı ülkeler arasında hep tartışma mevzusu olarak kalmaktadır. Hazar`la ilgili tartışmalar her şeyden önce Hazar`ın konumuna ilişkindir.

1. *Hazar`ın kapalı veya yarı kapalı deniz olması:* 1993 yılında Rusya tarafından gündeme getirilen bu teze göre, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi`nde Hazar`ın statüsü belirlenmiştir ve sahil devletleri tarafından bölünemez niteliktedir. Hazar`ın statüsü ve bölünmesi SSCB ile İran arasında varılmış 1921 ve 1940 Anlaşmaları çerçevesinde belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda İran da Rusya`yı desteklemiştir. Rusya ve İran`ın hukuk uzmanları ve yetkilileri eski anlaşmaları Hazar`ın tek eko sistemli, ülkelerin iç kısmında yer alan kapalı su havzası ve ortak mülk olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Ama Rusya bu iddiasına rağmen Hazar`a kıyısı olan ülkelerin Volga (İdil) nehriyle Karadeniz ve Baltık denizine transit geçiş yapma hakkını da kabul etmiyordu. BTC`nin yapımını öngören Asrın Anlaşması imzalandıktan sonra BM`ye Hazar`da uluslararası hukukun uygulanmaması gerektiğini belirten bir nota vermiştir.⁴⁷⁴

1995 yılında Rusya`nın tavrında yumuşama başlamış, Hazar`a kıyısı olan devletler Hazar`ın hukukî statüsü konusunda görüşmeler için kalıcı bir mekanizma hakkında fikir birliğine vararak Ortak Çalışma Grupları oluşturarak sorun gruplara havale edilmiştir.

2. *Hazar Uluslararası Sınır Gölüdür:* Azerbaycan`ın ileri sürdüğü ve savunduğu bu teze göre, Hazar Denizi dünya okyanusları ile doğal bir bağı olmayan su parçası olarak uluslararası sınır gölü tanımlamasının kapsamında yer almaktadır ve iki veya daha çok

⁴⁷⁴ Talıbov R., "Azerbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkiler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.42; Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının*, s.43-44.

devlete ait topraklarla çevrilmiştir. Ama ne var ki, Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmelerinde bu konuda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bunun için de kıyı devletleri kendi aralarında uzlaşarak bir yöntem bulmak zorundalar. Nitekim, Uluslararası normların uluslararası göllerde uygulanabilmesi için kıyı devletlerinin mutabakata varması sonucu sorunlu bölgeyi kendi aralarında paylaşarak gerekli sınırların oluşturulması zarureti bulunmaktadır.

Uluslararası göllerin paylaşımında üstünlük verilen yöntem genelde orta hat ilkesidir. Bu ilke ülke sınırlarının son noktasından çıkılan dikey hatla gölün kıyılara eşit mesafeden çizilen merkez veya orta hattın kesişmesi ile oluşturulan sınırları ölçü almaktadır. Dünyada varolan hemen bütün göller bu esasa uygun biçimde paylaşıldığından Azerbaycan tarafı da bu yöntemin Hazar'ın paylaşılmasına uygulanmasından yanadır.⁴⁷⁵

Azerbaycan'ın bu tezi Kazakistan tarafından desteklenirken, buna gerekçe olarak 1970 yılında Hazar'ın Sovyet bölümünün dörde bölünmesine ilişkin sözleşme esas alınmaktadır. Söz konusu bu paylaşım Azerbaycan'a %20, Türkmenistan'a %18, Rusya'ya %19, Kazakistan'a %29, İran'a ise %12'lik pay düşmektedir. Nitekim Azerbaycan tarafı, 1970 yılında varılan bu anlaşmaya hiçbir tarafın itirazda bulunmamasını gerekçe göstererek kendi tezinin hukukî dayanağını ortaya koymaktadır. Azerbaycan bu hukukî çerçeveye dayanarak 18 Ocak 1991 yılından itibaren kendi petrol yataklarının işletilmesi ile ilgili görüşmelerini gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda da Azeri, Çırac, Güneşli ve Kepez yataklarının keşif ve işletilmesine yönelik faaliyetler hayata geçirilmiştir.⁴⁷⁶

3. *Hazar, özel hükümlere tabi su havzasıdır. Deniz veya göl değildir:* Bu teze göre, Hazar diğer göllere ve denizlere benzerliği bulunmayan bir su havzasıdır. Uluslararası hukuk normları ve uygulamaları Hazar için söz konusu değildir. Hazar'ın hukukî statüsünü düzenlemek için diğer yaklaşımlara başvurulmalıdır. Hazar'a kıyısı bulunan ülkelerin arasında mutabakata dayalı ortak kararların alınması gerektiğini beyan eden Rusya ve

⁴⁷⁵ Örneğin, Kanada ile ABD arasında yer alan Büyük göller, Fransa ile İsviçre arasındaki Cenevre gölü, Nijerya, Çad, Kamerun, Nijer arasındaki Çad ve Tanganika gölleri bu yasa uyarınca paylaşılmaktadır. Ortak mülkiyet dünyada sadece Fonseca körfezinde uygulanmıştır ki, İspanya sömürgesinin kalkmasıyla, bir devlet tarafından kullanılan sistemin, yeni devletler tarafından bozulması istenmemiştir. Bkz. Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı*, 2006, s. 44-45

⁴⁷⁶ Çaylı B., *Hazar Petrolleri Petrol Boru Hattı Projeleri ve Türkiye*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s.30.

Türkmenistan ortak deklarasyonu 1995 yılı Ağustos ayında statü çalışmalarını yeni boyuta taşımıştır. Azerbaycan, Rusya ve İran'ın Hazar'ı bir iç göl statüsüne dönüştürme çabalarının yoğunlaşması üzerine, BM Deniz Hukuku'nun açık deniz prensiplerinin uygulanması gerektiği görüşüne dönülmüştür. Rusya tarafı 1996 yılında kıyı ülkelere 45 mil sınırına kadar olan bölgelerde bulunan kaynaklardan yararlanma hakkı sağlayan yeni bir öneride bulunmuştur. Bu sınırın ötesindeki kaynakların geliştirilmesi projelerinde Hazar'a kıyısı olan ülkelerin öncelik sahibi olacaklarını da içeren öneri Azerbaycan ve Kazakistan tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim, Hazar petrolünün %80,7'si bu iki ülkeye ait olan sektörlerde bulunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın petrol yataklarının büyük bölümünün kıyıdan 45 mil ile 167 mil kadar uzaklıkta bulunduğunu dikkate alırsak, Azerbaycan yönetimi bu tezi tümünden kabul etmemektedir. Hazar'ın hukukî statüsü konusunda Rusya ve İran ile süren anlaşmazlıklar Azerbaycan'ın petrol sektörünün gelişiminin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Öte yandan Asrın Anlaşması kapsamında Rusya'ya %10, Karabağ petrol yatağında %52, Şahdeniz'de %10, İran'a ise Şahdeniz yatağından %10'luk bir pay verilmesini bu iki devlet Azerbaycan'a karşı kendi itirazlarının yasal kanıtı olarak sunmaktadır.⁴⁷⁷

Hazar Bölgesi'ndeki yeni uluslararası hukukî durumun en önemli faktörü, yabancı ülkeler ve onların petrol şirketlerinin anlaşmalardaki büyük payları ve dolayısıyla bölgedeki mevcudiyetleridir. Hazar Denizi'nde yaranan yeni durum, Rusya'nın kendine ait alanda bulunan Khvalinskaya yatağında zengin petrolün keşfi ve Azerbaycan'ın çıkardığı ham petrolün Rusya üzerinden taşınmasını öngören 18 Ocak 1996 tarihinde imzalanan anlaşmanın ikinci maddesindeki "Azerbaycan petrolünün üreticisine ait olduğu" ibaresi, Rusya'nın yeni statü arayışına girmesine neden olmuştur. Nitekim, Temmuz 1998 yılında Kazakistan ile Hazar'ın Kuzey kısmıyla ilgili olarak deniz yatağı için orta hat prensibini, su yüzeyi içinse ortak sahipliğini öngören bir anlaşma imzalamıştır. V. Putin'in 2000 yılı Mayıs ayında Rusya Devlet Başkanı görevine seçildikten sonra Dışişleri Bakan Yardımcısı Kalujni'yi Hazar Özel Temsilcisi olarak ataması, statü çalışmalarında sürecin hızlandırılacağına habercisi olmuştur. Rusya'nın, Hazar Denizi'nin su yüzeyinin ve hava sahasının kıyıya açık ve ortak bir yönetim anlayışı ile düzenlenebileceği, deniz tabanının ise orta hat ile kıyı ülkeler arasında bölünebileceği tezi Azerbaycan tarafından da kabul

⁴⁷⁷ Aslan Y., *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*, Ankara, ASAM, 1997, s. 82; SİSAV, *Türkiye'nin Enerji İhtiyacı Açısından Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal gaz Kaynaklarının Değerlendirilmesi*, İstanbul 1998, s.22; Duran M., *Azerbaycan Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2002, s.37.

görmüştür. Nitekim, V. Putin'in 2001 yılı 9-11 Ocak tarihlerinde Azerbaycan'a yaptığı ziyaret sırasında bu kapsamda Rusya ile Azerbaycan arasında anlaşma imzalanmıştır. Bunun yanısıra 2001 yılı 29 Kasım tarihinde de Moskova'da Azerbaycan ile Kazakistan arasında orta hat prensibi ile sınırları belirleme ve kendi alanlarını paylaşma konusunda diğer bir anlaşma imzalanmıştır. Mayıs 2003 yılında Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan, yapılan anlaşmayla Hazar'ın Kuzey kısmını kendi aralarında orta hat prensibine bağlı olarak eşitsiz biçimde üçe bölmüşler. Bunun sonucunda, Kazakistan'a %27, Rusya'ya %19 ve Azerbaycan'a %18 pay ayrılmıştır. Türkmenistan ve İran ile de bu konuda anlaşma denenmiştir. İran ortak kullanım tezini savunmaktan vazgeçmeyerek Hazar Denizi bölüştürülse bile %20'lik pay talep etmiştir. Bu talebin gerçekleşmesi durumunda Azerbaycan'ın Alov, Şark ve Araz petrol sahalarının İran'ın eline geçmesi söz konusudur. İran kendi sektörüne yakın olan Lenkeran yatağına itiraz etmemektedir. Çünkü bu yatakla ilgili anlaşmadan %10'luk paya sahiptir. Fakat daha Kuzeyde bulunan Alov, Şark ve Araz yatakları üzerinde ilgili anlaşmadan pay alamadığı için hak talep etmektedir. Hatta, 2001 yılı 23 Temmuz tarihinde Azerbaycan sınırları dahilinde bulunan Alov yatağında araştırmalar yapan Azerbaycan'a ait iki araştırma gemisi, İran savaş uçakları tarafından taciz edilmiş, İran savaş gemisi çatışma pozisyonu alarak Azerbaycan'ın araştırma gemilerine bölgeyi terk etme uyarısı yapmış ve aksi durumda ateş açılacağı ile tehdit etmiştir.

Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda ileri sürülen çözüm yöntemlerinin hiçbirine yanaşmayan İran bölgedeki askerî gücünden yararlanarak Azerbaycan üzerinde baskı kurmayı denemiştir. İran'ın bu kapsamdaki politikaları ile, Azerbaycan'ın ekonomik kalkınması için önemli sorun veya engel oluşturmayı, Kuzey Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan'la ilgilenemeyecek durumda kalmasını, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ı şu veya bu şekilde destekleyerek Azerbaycan'ı daha da köşeye sıkıştıracağını ve böylece Azerbaycan'a ait petrol yataklarına sahip olmayı amaçladığına yönelik yorumlar artmaktadır. Türkmenistan'ın tutumuna gelince, ilk başta ortak kullanım tezini kabul etmiş, sonra yarı münhasır bölge, yarı ortak kullanım gibi tartışmalı tezler geliştirerek, nihayet orta hat tezini desteklemek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁸

Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait kesiminde Çırac I yatağında ilk etapta günlük 800 varil, yıllık ise 4,5 milyon ton petrole "erken üretim" (*early oil*) deniliyordu. BTC Petrol

⁴⁷⁸ Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı*, 2006, s. 45-46.

Boru hattının proje aşamasındaki tartışmalar sırasında gündeme gelen bir diğer konu ise “erken üretim” petrollerinin ihracatıdır. Bu konu H. Aliyev döneminin en yoğun tartışılan konularından biri idi, özellikle de 1995 yılı gündemine damgasını vurmuştur. 20 Eylül 1994 yılında Asrın Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) erken üretim petrolünün hangi güzergahtan yurtdışına aktarılacağı sorununu gündeme getirdiğinde tartışmalar da başlamıştır.

Tartışmalar başlıca olarak iki ana hat üzerinde yoğunlaşmaktadır:

- Kuzey Güzergahı⁴⁷⁹
- Batı Güzergahı⁴⁸⁰

İlkin petrolün taşınması için toplamda 8 proje önerilmiştir. Bu projeleri şöyle sıralanmaktadır:

1. CPC – Caspian Pipeline Consortium
2. CAOP – Central Asia Oil Pipeline
3. CNPC (China National Petroleum Corporation)
4. İran Hattı (Bakü-Astara-Tebriz-Harg Adası)
5. Gürcistan üzerinden Bakü-Supsa
6. Bakü-Novorosiysk
7. Boğazlar “by-pass” seçeneği
 - a) Burgaz-Alexandropolis
 - b) AMBO – Bulgaristan-Makedonya-Arnautluk
8. Bakü-Tiflis-Ceyhan.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Kuzey hattının kullanılması için Rusya alelacele Çeçenistan Petrol şirketi Yinko ile bir anlaşma imzalayarak petrolün Kuzey Kafkasya'dan taşınmasının güvenilirliği konusunda garanti vermek istemiştir. 1300 km uzunluğundaki bu hattın Azerbaycan sınırları içinde kalan kısmını AIOC üstlenirken, Moskova 1100 km'lik uzunluğundaki hattın onarımı için 400-500 milyon dolar harcaması gerekecektir. Ama Çeçen savaşı nedeniyle bu hatta sıcak bakılmamıştır. Bkz. Erdoğan, *BTC*, s. 81.

⁴⁸⁰ Bu hat Bakü-Supsa hattını öngörmektedir, ki dönemin Çiller Hükümeti de bir ara bu projeye sıcak bakmıştır. Bakü-Supsa projesinin kredilendirilmesi için Türkiye'nin yaptığı öneri, sadece üretimin 6 milyon ton ile yukarıdan sınırlandırılması ve sonuçta Ceyhan ile buluşturulması koşulları yüzünden geri çevrilmiştir. Bkz. Özkan İ.R., *Dış Politika*, Çınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 409.

⁴⁸¹ Pamir A.N., *Bakü-Ceyhan Boru Hattı*, ASAM Yay, Ankara 1999, s. 69.

Çizelge 5.8. BTC Petrol Boru Hattı ile Erken Üretim Petrol Boru Hatlarının Maliyetlerinin Karşılaştırılması

Petrol Boru Hatları	Toplam Uzunluk	Maliyet (dolar)	Ulaşım maliyeti (dolar)	Ülkelere göre uzunluk
BTC	2000	4,8 milyar	24	550, 250, 1200
Bakü-Supsa	800	1,8 milyar	9	400, 400
Bakü-Novorosiyk	1300	2 milyar	10	200, 1100

Kaynak: WEU, “*The Situation in Central Asia and Caucasus and Security*”, Assembly of Western European Union, Document 1586, November 1997, p. 22.

AIOC ilk petrol üretimine Kasım 1997 yılında başlamıştır. İlk üretimin kutlama törenlerine katılan ABD Enerji Bakanı Federico Pena konuşmasında açık biçimde “Rusya ve İran’ı dışarıda bırakacak” diğer seçenekler üzerinde durulduğunu belirtmiştir.⁴⁸²

BTC’nin mühendislik projesini Alman PLE Mühendislik firması yapmıştır. PLE Dünya Bankası’nın finansal desteğiyle “Draft Final Report” (Son Taslak Raporu) hazırlamış ve BOTAŞ’a sunmuştur. Rapora göre, BTC petrol boru hattının güzergahı şöyle belirlenmiştir: Boru hattı Bakü’den Güneye doğru Bakü-Elet-Salyan yolu üzerinde bulunan Sengaçal Terminali’nden başlayacak ve toplam uzunluğu 1760 km olacaktır. Gürcistan’dan Türkiye’ye Türkgöze Sınır kapısından girecek ve burada Türkiye’nin Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Osmaniye ve Adana il sınırlarından geçerek Ceyhan Terminali’ne ulaşacaktır. BTC Deniz Terminalinde tank depo alanından iskeleyle kadar olan yaklaşık 6 km’lik mesafe hariç tutularak, 1.076 km’lik kısmı Türkiye’nin sınırlarından geçecektir. Hattın Azerbaycan’a düşen kısmı 442 km, Gürcistan’a düşen kısmı ise 248 km olacaktır.

Yıllık 50 milyon ton kapasitesi olan, üzerinde 7 pompalama istasyonu bulunan BTC’nin en stratejik noktaları pompalama istasyonları hesap edilmektedir. Boru hattının kendisine zarar vermek hem çok zor, hem de meydana gelecek muhtemel bir hasar hızlı bir şekilde onarılabilmektedir. Fakat pompalama istasyonlarından birinin devre dışı kalması demek, boru hattından uzunca bir müddet faydalanamamak anlamına gelmektedir. Bu yüzden pompalama istasyonları çok sıkı bir koruma altında bulundurulmaktadır.

⁴⁸² Erdoğan, *BTC*, s. 85.

BTC'nin toplam maliyeti 2.9 milyar dolar, yani dönemin Türk lirası olarak 490 katrilyon olarak hesaplanmıştır. Ama bazı gereksinimler, özellikle de hattın geçeceği yerlerde yapılan arkeoloji araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda bu maliyetin 4 milyara yaklaşacağı da öngörülmektedir. BTC hattı faaliyete geçtikten sonra 10 yıl içinde bu maliyet karşılanmıştır. BTC'nin Türkiye'ye maliyeti arazi kamulaştırma bedeli ile birlikte 1,4 milyar dolardı. Günlük bir milyon varil kapasiteye sahip olan hat ile bir varil petrol yaklaşık 3,2 dolar maliyetle taşınması öngörülmüştür.⁴⁸³

BTC'nin güvenliği de bir dizi tartışmalara neden olmuştur. Doğu-Batı Enerji Koridoru'nun, yani BTC ve Bakü-Tiflis-Erzurum boru hatlarının güvenliğinin sağlanması için Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında üçlü anlaşma imzalanmıştır. Uluslararası protokol niteliği taşıyan bu anlaşma 23 Temmuz 2003 tarihinde imzalanarak yürürlük kazanmıştır. Protokol uyarınca BOTAŞ ve Türkiye Cumhuriyeti Jandarma Teşkilatı özel olarak "Özel Güvenlik Timi" oluşturmuşlardır. Nitekim protokolün 6. maddesinin "Boru hattı ve tesislerinin ilave güvenlik ihtiyacı ise gerekli bina, tesis, malzeme, araç, teçhizat vb. bedeli ile ilgili kamu kurumu tarafından karşılanmak suretiyle devletin ilgili güvenlik kuvvetlerince sağlanır" hükmü gereğince bu tim faaliyete başlamıştır.⁴⁸⁴

BTC'nin yapımı 18 Ekim 1999 tarihinde İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirve toplantısı sonrasında ABD öncülüğünde Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan anlaşmayla resmen geçerlik kazanmıştır. Yapılan anlaşma Geçiş Ülkeleri Anlaşması, Garanti Anlaşması ve Anahtar Teslim Müteahhitlik Anlaşmaları Hükümetlerarası Anlaşmanın ekine konmuş üç ayrı dökümandan oluşmaktadır. Buna rağmen AGİT toplantısı sonrasında 1999-2004 yılları arasında da BTC tartışmaları devam etmiştir. Özellikle de petrolün Türkiye üzerinden dünya pazarına çıkarılmasına Rusya'nın ciddi müdahalelerinin olduğu zorlu bir sürece girilmiştir. Aynı tarihlerde Rusya'nın Türkmenistan'la yaptığı doğal gaz anlaşmasının, AGİT zirvesinde Türkiye ile Türkmenistan arasında yapılan Trans-Hazar Türkmen Doğal Gaz Anlaşması'nın ekonomik temelini zayıflatmak amacı taşıdığına dair önemli yorumlar da yapılmıştır. Rusya-

⁴⁸³ *Aynı eser*, s. 103.

⁴⁸⁴ Resmî Gazete, 29 Haziran (No: 24049), s. 2.

Türmenistan arasındaki anlaşmada “Türkmen doğal gazının bir metreküpünü 36 dolara, 2000 yılında da Türkmen gazının büyük payının satın alınmasına” karar verilmiştir.⁴⁸⁵

BTC'nin ortakları arasında ADPS %45, BP Amoco %25, Unocal %7,48, Statoil %6,37, ENI Agip %5 ve TPAO %5 paya sahiptirler.

Çizelge 5.9. BTC Sponsor Grup Üyeleri ve Payları

SOCAR	%45.00
BP Exploration (Caspian Sea) Ltd.	%25.72
Unocal BTC Pipeline Ltd.	%7.74
Statoil BTC Caspian AS	%6.45
TPAO	%5.08
ENİ	%5.00
İtochu Oil Exploration (Azerbaijan) İnc	%2.96
Delta-Hess (BTC) Lt.	%2.05

Kaynak: Avrasya Dosyası, cilt 7, sayı 4, Kış 2001-2002, s. 244.

Ama bu durumda Azerbaycan ve Türkiye yönetimleri bir diğer sorunla karşılaşmışlardır. Nitekim AGİT zirvesi sonrasında yapılan anlaşmanın hemen ertesinde Gürcistan kamulaştırma bedeli geçiş ücreti ve çevre sorunları konusunda zorluklar çıkartmaya başlamıştır. Sorunun çözümü için Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 14 Ocak 2000 yılında Tiflis'e bir ziyarette bulunmak zorunda kalmıştır. Soruna ilişkin S. Demirel ve H. Aliyev arasında yapılan konuşmalardan sonra 22 Mart 2000 tarihinde Azerbaycan tarafının kendi transzt geçiş ücretinden Gürcistan'a pay vermesiyle bu sorun da aşılmıştır.⁴⁸⁶

BTC'nin tartışmaları ilk petrol sevkiyatının gerçekleştirildiği Mayıs 2006 yılına kadar devam etmiştir. Neredeyse, H. Aliyev 10 yıllık iktidarının tamamını bu tartışmaların içinde geçirmiş, tartışmaları büyük ölçüde sonlandırmıştır.

Ceyhan'dan ilk petrol sevkiyatı 2006 yılının Mayıs ayı içinde gerçekleşti. Hazar bölgesindeki ispatlanmış petrol miktarı yaklaşık olarak 34 milyar varil olduğunda bu

⁴⁸⁵ Erdoğan, *BTC*, s. 105.

⁴⁸⁶ Freedman R.O., “1990’larda Rusya-İran İlişkileri”, Avrasya Dosyası, cilt 6, sayı 4, Rusya Özel, Kış 2001, s. 369.

petrolün BTC ile Dünya pazarlarına taşınması planlaştırılmaktadır. Şayet, ön görüldüğü gibi Hazar havzasında 270 milyar varil petrol bulunuyorsa bunun için ek anlaşmaların yapılması gerekmektedir. 2010 yılına kadar bölgede günde 3,7 milyon varil petrol üretimi yapılmıştır. Topraklarında pek petrol bulunmayan Gürcistan da transit geçişten pay alarak ekonomisine ciddi katkı sağladığı BTC'nin paydaş ülkelerinden biridir. Gürcistan ilk beş yıl için varil başına 12 cent alırken, sonraki 10 yıl için bu rakam 14, ondan sonraki dönem için ise en az 17 cent geçiş ücreti alması kararlaştırılmıştır.

İlişkilerin 2000'li yılların başındaki en önemli konularından birini teşkil eden BTC boru hattı 25 Mayıs 2005 tarihinde Bakü'de düzenlenen bir törenle hizmete açılmış ve ilk petrol hatta verilmeye başlanmıştır. Azerbaycan petrolü bu tarihten itibaren Türkiye'deki Ceyhan limanından dünya pazarlarına ihraç edilmektedir.

5.4. Azerbaycan-Türkiye Arasında Ticarî İlişkiler

Ekonomilerinin yapısı, coğrafi konumları ve millî -manevi değerlerinin de büyük etkisi ile Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri birbirlerini tamamlar niteliktedir. Türkiye ekonomisi daha ziyade ihracata dönük imalat ve sanayi üretimi ağırlıklı bir yapılanma görüntüsü çizerken, Azerbaycan ekonomisi daha çok enerji kaynakları ve hammadde ağırlıklı olmaktadır. Azerbaycan ekonomisinde Türk müteşebbisleri özellikle petrol dışı alanlarda önemli bir ağırlığa sahiptirler. Geçiş dönemlerinde yabancı yatırıma büyük ihtiyacı olan Azerbaycan'a Türk sermayesinin katkısı önemli boyutlara varmıştır.⁴⁸⁷

1991 yılından itibaren gelişen siyâsî ve ekonomik ilişkilere paralel olarak Türk işadamlarının Azerbaycan'a olan yoğun ilgisi, Türk şirketlerinin Azerbaycan piyasasında şube açmak suretiyle Türkiye'den ithalat yapması sebebiyle sürekli bir yükselme içerisinde bulunurken, iki ülke ticareti her yıl Türkiye lehine fazla vermiştir. Böylece Azerbaycan piyasasının Türk şirketleri için önemli pazarlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

1 Kasım 1992 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan arasında kapsamlı bir Kara Ulaştırma Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye ile Nahçıvan arasında direkt bağlantı sağlanmış, ancak bu Nahçıvan'dan öteye gidememiştir. Nahçıvan ile Azerbaycan arasında yer alan Zengezur

⁴⁸⁷ Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, Haziran 2007, s. 62.

bölgesi 1922 yılında Sovyet Rusyası tarafından Ermenistan'a verildiğinden Türkiye'nin Azerbaycan'a direkt ulaşımı olanaksızdır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki karayolu bağlantısı ağırlıklı olarak Gürcistan üzerinden sağlanmaktadır.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler enerji alanı ile sınırlı kalmamıştır. H. Aliyev döneminde ikili ilişkilerde ticaretin tüm alanlarında işbirliğinin yapılması için gerekli birçok adımlar atılmıştır. Şubat 1994 yılında iki ülke arasında imzalanan Tarım Alanında Bilimsel, Teknik ve Ekonomik İşbirliğine İlişkin Protokol bu bakımdan bir diğer önemli belgedir. Nitekim, bu protokol kapsamında Türkiye, Özbekistan'dan kaçarak Azerbaycan'a yerleşen Ahıska Türklerine 25 ton buğday yardımında bulunmuştur.⁴⁸⁸

Azerbaycan'da Haydar Aliyev iktidarı ile Türkiye ilişkilerinde çok önemli mesafeler kaydedilmiştir. H. Aliyev dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri büyük ölçüde ikili ilişkiler açısından olumlu bir seyir izlemiştir. İkili ilişkiler çerçevesinde düşünüldüğünde bu dönemde Türkiye ile ilişkilerde özellikle enerji politikaları konusunda uzun vadeli bir işbirliği sağlanarak ilişkilerin kalıcı ve ekonomik çıkarlara da dayalı bir yapıya kavuşmasının temelleri atılmıştır. Bu temeller İlham Aliyev iktidarı dönemindeki Türkiye'ye yönelik politikalara da önemli ölçüde yön vermiştir.

Çizelge 5.10. H. Aliyev'in iktidarının son 4 yılında Türkiye'nin Azerbaycan ile Dış Ticaret Verileri, 2000-2004, (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	Değişim	İthalat	Değişim	Hacim	Denge
2000	230	-7,13	96	117,2	326	135
2001	225	-2,24	78	-18,3	303	147
2002	231	2,76	65	-17,2	296	167
2003	315	36,3	123	89,7	438	193

Kaynak: T.C. Başbakanlık DTM Resmî Web Sayfası, *İkili ve Çok Taraflı İlişkiler: Azerbaycan*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=117&icerikID=217&dil=TR> (18.02.2011)

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ve ticarî ilişkiler 1 Kasım 1993 tarihli Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması çerçevesinde yürütülmektedir. Bu anlaşmaya göre tarafların birbirlerine en çok kayırılan ülke statüsü (EÇKU) tanımaları kararlaştırılmıştır. Diğer yandan Türk yatırımcılar için büyük önem taşıyan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve

⁴⁸⁸ Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, s.202.

Korunması Hakkında Anlaşma 31 Temmuz 1996 tarihinden itibaren ve Türkiye ile Azerbaycan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması ise 1 Ocak 1998 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.⁴⁸⁹

Azerbaycan'ın 2000 yılında da en fazla ithalat yaptığı ikinci ülke Türkiye`dir. 2000 yılı içerisinde iki ülke arasında ticaret hacmi 325.3 milyon dolara ulaşırken, Azerbaycan'a Türkiye'nin ihracatı 229,7 ve ithalatı ise 95,6 milyon doları bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye'nin ihracatı içerisindeki yeri %0,84 ve ithalatı içerisindeki yeri ise %0,16-dir. Azerbaycan'ın Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisindeki yeri ise %0,04 olmuştur.

1998 yılında Rusya Federasyonu'nda yaşanan ekonomik kriz ve bunun sonucunda Rusya para birimindeki devalüasyon Rusya ürünlerinin Azerbaycan para birimine oranla değer kaybetmesi ile neticelenmiştir. Böylece Rusya menşeli ürünlerin Azerbaycan pazarında fiyat avantajı durumu yaranmış ve bu ülkenin ürünlerine olan talep artarak Rusya Azerbaycan'ın dış ticaretinde bu tarihten itibaren ilk sıraya yükselmiştir.

Azerbaycan'ın diğer bir komşusu olan İran ise ihraç edilen ürünlerinin Türk ihraç ürünlerine kıyasla düşük kaliteli olması sebebiyle Azerbaycan'ın dış ticaretinde çok gerilerde kalmış ve Türkiye'den Azerbaycan'a ihracatı olumlu yönde etkilemiştir.

Lakin bir müddet sonra Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatındaki azalma gözlemlenmiştir. Bunun başlıca sebeplerinden biri Türk müteahhit firmalarının üstlenmiş oldukları taahhüt işlerinin büyük ölçüde tamamlanmış olması ve yeni projelerin başlamamasıdır. Başta bavul ticareti olmak üzere, kayıtdışı ticaret işlemleri göz önüne alındığında iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin resmî verilerden daha fazla olabileceği tahmin edilmektedir.

İki ülke arasında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile olan 11 kilometrelik kara sınırı dışında direkt karayolu bağlantısının bulunmaması Türkiye'nin Azerbaycan'la, özellikle de ekonomik ve ticarî ilişkilerini zaman zaman zora sokmakta ve diğer komşu ülkelere göre dezavantaj sağlamaktadır. Türkiye'nin Azerbaycan'la karayolu bağlantısı sağladığı Gürcistan'ın koyduğu yüksek vergiler ve İran'ın getirdiği tonaj sınırlamaları, Azerbaycan'ın aynı zamanda BDT üyesi olması ve BDT ülkeleri ile vardığı gümrük anlaşmaları Türkiye'nin Azerbaycan ile ekonomik ve ticarî ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir.

⁴⁸⁹ Mesimov A., “Bağımsızlık Yıllarında Azerbacyan-Türkiye İlişkileri”, Avrasya Dosyası, ASAM, İlkbahar 2000, Cilt 7, Sayı 1, s.276.

Türk taşıtlarına uygulanan yüksek orandaki yol vergileri, gümrükleme sıkıntıları, vize uygulamaları, bürokratik işlemlerin çokluğu, gerekli yasal mevzuat eksikliği, kayıtdışı ekonominin getirdiği haksız rekabet ortamı, kontrol dışı monopolleşme gibi sorunlar zaman içinde çözülsede Azerbaycan`da Türk işadamlarının faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir.⁴⁹⁰

Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği ürünler arasında ilk sırayı gıda maddeleri almaktadır. İlgili dönem için Türkiye'nin Azerbaycan'a önemli ihraç ürünlerini kabaca şöyle sıralamak mümkündür: un ve unlu mamuller, margarin, buğday, zeytinyağı, ayçiçek yağı, süt ve süt ürünleri, yumurta, makarna, bira, patates, küp ve toz şeker, çikolata ve şekerleme ürünleri, meyve suları, peynir, bisküvi, hazır deri mamulleri, trikotaj ürünleri, sentetik deterjanlar, sabun, duvar kağıtları, sıhhi tesisat malzemeleri, tekstil sanayi için makineler, lastik ve plastikten mamul eşya, beyaz eşya, telekomünikasyon ürünleri, elektrik malzemeleri, elektrik enerjisi vs.

Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatında ise, başta petrol ve petrol ürünleri olmak üzere ham alüminyum, pamuk polietilen, ham deri, pamuk ipliği, yün, ham bakır, alkollü içecekler ve fosfatlı gübreler başlıca önem arz eden ürünlerdir.⁴⁹¹

2000 yılı dış ticaret rakamlarına bakıldığında Azerbaycan eski SSCB ülkeleri ile ticaretten uzaklaşmış ve Batı piyasalarına kayma eğilimi göstermiştir. Rublenin zayıflığı Azerbaycan ihracatını rekabet gücünden yoksun bırakmış ve Kafkasya'daki istikrarsızlık ticaret yollarını kesmiştir. Bu iki ülke, ticarî ilişkilerine de yansımıştır. Nitekim, Türkiye'ye ihracat oranı 1998 yılında % 22.8 iken, 2000 yılında %6'ya düşmüştür. Türkiye'den yapılan ithalat, toplamda 1998 yılındaki %20.4'lük değerden 2000 yılında %11,0'a düşmüştür. Türkiye Azerbaycan'ın toplam dış ticareti içerisinde 1998'de % 21, 1999'da %11 ve 2000 yılında ise 7.9'luk bir paya sahip olmuştur.⁴⁹²

5.5. Azerbaycan`daki Türk Yatırımları

Azerbaycan`ın bağımsızlığını yeniden kazanması ile birlikte Haydar Aliyev yönetiminin sonuna kadar Azerbaycan-Türkiye arasındaki yatırımlar üç başlık altında toplanabilir:

⁴⁹⁰ Oğan S., "Azerbaycan`ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri", Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, ASAM, İlkbahar 2000, cilt 7, sayı 1, s.76.

⁴⁹¹ Mesimov, *Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, s.276.

⁴⁹² *Yeni Müsavat* Gazetesi, 16 Mart 2001; Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, s. 63.

- Türkiye Cumhuriyeti Devletinin yaptığı dış yatırımlar;
- Türk firmalarının ve şirketlerinin yaptığı yatırımlar
- Ortaklaşa yapılan ticarî yatırımlardır.

1992-2000 yılları arasında Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türkiye firmalarının sayısı 2000'e yaklaşmıştır. Bunların 150'si Kazakistan'da, 200'ü Kırgızistan'da, 300'ü Türkmenistan'da, 100'ü Özbekistan'da faaliyet gösterirken, onların toplamından daha fazlası, 1200'ü Azerbaycan'da faaliyet göstermiştir.⁴⁹³

Azerbaycan'daki Türk yatırımları birçok alanı kapsamaktadır. Bankacılıktan telekomünikasyona, ulaştırmadan enerjiye, gıda sanayisinden sanayi tesislerinin inşasına, kimyadan petrokimyaya ve bavul ticaretine kadar Türkiye firmaları geçit süreci Azerbaycan ekonomisinde belirleyici rol oynamışlardır.

Aşağıdaki tabloda Azerbaycan'da yıllar itibari ile yabancı yatırım miktarları verilmiştir. 1994'te 22 milyon dolar olan yabancı yatırım miktarı daha sonraki yıllarda artışa geçerek 1998 yılında 1 milyar doların üzerine çıkmıştır. Tabloda BDT ülkelerinin toplam yabancı yatırım miktarında Azerbaycan'ın da payı olduğu göz önüne alındığında, BDT ülkelerine oranla Azerbaycan'ın önemli bir yabancı yatırımı ülkeye çektiği görülmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın büyüme oranlarında özellikle de 1995 yılından sonra yabancı yatırımın önemli bir payının olduğu düşünülmektedir. Nitekim, 1995 yılında 661 milyon dolar olan yabancı yatırım bir yılda 1 milyar dolar seviyesinin üzerine çıkmıştır. Aynı dönemlerdeki reel GSYİH oranlarına bakıldığında ise 1995 yılında %11,8 küçülen reel GSYİH'ye karşı 1996 yılında bağımsızlığın ardından ilk defa pozitif büyümeye geçilerek %1,3'lük bir büyüme gerçekleştirilmiştir.

E. Elçibey döneminde Türkiye'ye verilen önemin en büyük göstergelerinden biri de, ilişkilerinin ekonomik alanda geliştirilmesi amacıyla Türk işadamlarının Azerbaycan'a yapacakları yatırımlarda çeşitli vergi kolaylıklarının sağlanması olmuştur. Fakat H. Aliyev döneminde söz konusu bu kolaylıklara çok daha fazlası eklenmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile birlikte bu ülke ile ilişkilerinde çitayı olabildiğince yükseğe taşımak isteyen Türkiye, Eximbank aracılığı ile Azerbaycan'a, 100 milyon doları Nahçıvan'a olmak üzere toplam 300 milyon dolar kredi vermesi konusunda anlaşmıştır.

⁴⁹³ Öztürk M., “Orta Asya Cumhuriyetleri'nin Ekonomik Durumlarına Bakış”, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri kitabı içinde, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 282.

Çizelge 5.11. Azerbaycan ve BDT Ülkelerinde Toplam Yabancı Yatırım (1991-1999, milyon dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan	-	-	-	22	282	661	1093	1024	510
BDT	-	135	642	1579	3610	4426	7979	5739	4160

Kaynak: *European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, Transition Report 2000: Employment, Skills and Transition*, s.74.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan'daki Türk yatırımları ülkedeki petrol dışı yabancı yatırımlar içinde ilk sırada yer almaktadır. Türk girişimcileri Azerbaycan'da telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol ve hizmet sektörü gibi neredeyse tüm alanlarda faaliyet göstermektedirler. Ziraat Bankası'nın ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank bankacılık alanındaki işbirliğinin ilk örneğidir. Azerbaycan'da daha sonra Baybank, Royalbank, Koçbank, İş Bankası Azerbaycan ve Citybank gibi Türk sermayeli bankalar faaliyete başlamışlardır. Ayrıca Türk sermayeli 3 sigorta şirketi de Azerbaycan'da faaliyettedir. 2000 yılı sonu itibariyle değişik statülerde (%100 Türk sermayeli, müşterek müessese, şube veya temsilcilik olarak) 1.327 Türk şirketi Azerbaycan'da resmî kuruluş işlemi yaptırmak suretiyle tüzel kişilik kazanmıştır. Ancak bu şirketlerden önemli bir bölümü Azerbaycan'da yerel işletmeciliğin gelişimiyle devredışı kalmıştır. Bu şirketlerin sayısı 2000 yılı itibariyle 400'ü bulmaktadır.

Türk şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırım tutarı yaklaşık olarak 1,5 milyar doları bulmakta ve bu şirketlerde yaklaşık 30.000 kişi istihdam edilmektedir.⁴⁹⁴

Azerbaycan'ın yabancı sermayeye açılan petrol ve doğal gaz sahasında yapılan 20 uluslararası konsorsiyumun dördünde TPAO'nun ortaklığı bulunmaktadır. Çeşitli çaptaki Türk Müteahhitlik firmaları toplam 600 milyon dolar tutarında taahhütlük işleri almışlardır. Petrol dışı yatırımlar içerisinde ise Türkiye'nin payı %44'ü bulmaktadır, ki bu 2000 yılı itibariyle büyük bir rakamdır.

Azerbaycan bir çok avantajları ile Türk işadamları tarafından yatırım ve ticarî faaliyet göstermek için tercih edilen bir ülke konumuna yükselmiştir. Bu itibarla birçok Türk şirketi Azerbaycan'da müşterek müessese kurmuş, şube veya temsilcilik açmışlardır. Değişik

⁴⁹⁴ Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, s. 64.

alanlarda faaliyet gösteren Türk firmalarının büyük bir kısmı ticaret yapmakta veya küçük ve orta ölçekli yatırımı tercih etmektedirler. Bu firmaların faaliyet alanları genelde petrol, telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, gıda ürünleri imalatı, eğitim, basın-yayın, tekstil ve hazır giyim, taşımacılık, otomotiv, orman ürünleri, demir-çelik, demir dışı metaller, inşaat malzemeleri ve müteahhitlik hizmetleri gibi sektörlerdir.

Yukarıda bahsedildiği gibi Türk Eximbank tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'ne 300 milyon dolarlık kredi verilmiştir. Ancak bu rakamın 91.7 milyon dolarlık kısmı kullanılmamıştır. İhracatın finansmanına yönelik 100 milyon dolarlık kredinin yanı sıra, 200 milyon dolarlık proje kredisi verilmiştir. Ama ayrılan krediler verimli bir şekilde ve sahalarda kullanılmadığı için geri ödemelerde sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sebeple 8 Ağustos 1996 tarihinde toplam 74.8 milyon dolarlık Borç Erteleme Anlaşması imzalanmıştır. 2 Kasım 1992 tarihinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti arasında Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması iki ülke iktisadi ve ticarî ilişkilerinin temelini teşkil etmektedir.

Çizelge 5.12. Türkiye-Azerbaycan İkili Ticarî Verileri (Milyon dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
1997	319,7	55,8	375,5	263,9
1998	327,2	50,3	377,5	276,9
1999	248,1	44,0	292,1	204,1
2000	230,0	96,6	326,6	133,4

Kaynak: Akdoğan S., *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, s. 65.

Bu tabloda Türkiye'nin dış ticaretinde en önemli ihracat kalemleri arasında elektrikli makineler, hayvansal ve bitkisel yağlar, değirmen ürünleri, şeker ve şeker ürünleri ile kazanlar ve makinalar yer almaktadır. En önemli ithalat kalemleri içinde ise pamuk, ham deriler-postlar, demir-çelik, plastikler ve mineral yakıtlar bulunmaktadır.

Azerbaycan ekonomisinin lokomotif sektörünü temsil eden enerji sektöründe Türkiye aktif bir politika sergilemiştir. Özellikle de H. Aliyev döneminde hem Azerbaycan petrol ve doğalgaz rezervlerinin araştırılması, geliştirilmesi ve işletilmesinde, hem de söz konusu rezervlerin dünya piyasalarına nakline yönelik projelerde Türkiye önemli rol oynamıştır. 2000 yılında Azerbaycan'da kayıtlı 800'ün üzerinde Türk firması faaliyet göstermektedir. Bunların 300'ü faal durumda olup, 2003 yılı itibarıyla enerji dışı sektörde Türkiye merkezli yatırımların

tutarı 850 milyon doları bulmuştur. TPAO'nun enerji sektöründe yaptığı 650 milyon dolarlık yatırım da hesaba katıldığında Türkiye'nin toplam yatırımları 1,5 milyar dolara ulaşmıştır. Özellikle de, Türk müteahhitlik firmalarının Azerbaycan'da gerçekleştirdikleri iş miktarı 2003 yılı sonu itibariyle 1 milyar 431 milyon dolara ulaşmıştır.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ <http://www.foreigntrade.gov.tr/anl/raporlar>

ALTINCI BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

6.1. İki Ülke Arasındaki Tarihsel ve Kültürel Bağlar

Azerbaycan ile Türkiye arasında tarihsel ve kültürel ilişkileri belirli bir dönemden başlatmak ve belli tarihsel zaman kapsamına almak oldukça zordur. 19. Yüzyılın başlarında gerçekleşen Rus işgaline kadar da her iki coğrafya aynı kimliğin bir parçası olarak ortak tarihi ve kültürel kimliği paylaşmaktadırlar.

Azerbaycan, Türkiye, Horasan, Türkmenistan Türklerin Oğuz dil grubuna dahildir. Her dört bölge Selçuklu-Oğuz kimliğinin devamı olarak şekillenmiştir. Soy ve dil birliği beraberinde ortak tarihi kimliği, kültürel, sosyal ve toplumsal aynılığı da getirmiştir. Bu coğrafyalar tarih boyunca gerek insani, gerekse de kültürel ve sosyal anlamda birbirlerini beslemişlerdir.

Anadolunun Türkleşmesinde Azerbaycan önemli rol oynamıştır. Selçuklular döneminde Anadolu'ya akıp gelen kalabalık Türk kavimlerinin durak noktası olan Azeraycan Selçuklular'dan Moğollar'a kadar devamlı Anadolu'yu insan kaynaklarıyla beslemiştir. Bu beslenme Anadolu'yu gerek siyâsî, gerek kültürel, gerekse de sosyal anlamda zenginleştirmiştir.

Moğol istilasası sonucunda Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya başlıca üç grup göç gerçekleşmiştir:

1. Kavimsel göçler. Bu gruba katılanlar kitlesel göçler olup, neredeyse Türklerin tüm kavimlerini kapsıyordu.
2. Sosyal ve dinsel göçler. Bunların başında Ahi teşkilatına bağlı gruplar gelmektedir.

3. Akıl göçü. Tebriz, Marağa, Erdebil, Urmiye, Merend, Gence, Şirvan`dan çok sayıda bilim adamı, tasavvuf bilgini, şeyh, derviş Anadolu`ya gelip yerleşmişlerdir.⁴⁹⁶

Bu göçlerin Anadolu`yu olumlu ve olumsuz yönden etkilediği bilinmektedir. Örneğin Babailik, Safevi-Kızılbaşlık, hatta Şeyh Bedreddin gibi dinsel-sosyal içerikli isyanlar ve toplumsal olaylar Anadolu`da ciddi etki bırakmıştır. Öte yandan bu göçlerin de etkisi ile Anadolu, özellikle Türkiye Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu`nun fikri, kültürel ve düşünce yönünden altyapısı oluşmuştur.⁴⁹⁷ Örneğin, Şems-i Tebrizi, Bedreddin Tebrizi, Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud Anevi, Hüsameddin Hasan Çelebi Urmevi, Mecdü`d-din Merendi, Şemsü`din Ömer Tiflisi, Şihabeddin Ömer Suhreverdi, Velyüddin Tebrizi, Fakih Ahmed Tebrizi, Efsalüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Namaver b. Abdülmelik Huneci, Esirüddin Ebheri, Safiyüddin Hindi, Necmeddin Nahçıvani, Siraceddin Urmevi, Ekmeleddin Nahçıvani, Taceddin Hoyi, Emir Bahauddin Ahmed b. Mahmudi Kani-yi Tusi gibi kendi döneminin ünlü bilginleri Azerbacyan`dan Anadolu`ya gelmiş ve Anadolu`nun kültürel kimliğinin oluşumunda büyük izler bırakmışlardır. Anadolu`nun neredeyse tüm köşesine yayılmış Ahiler`in kurucusu Ahi Evren`nin (Şeyh Nasreddin Mahmud el-Hoyi) Azerbacyan`ın Hoy beldesindedir. Bunun gibi, Mevlana ve ailesi de Horasan`dan Azerbacyan`a buradan da Konya`ya gelip yerleşmişlerdir.⁴⁹⁸

Orta Asya, Horasan ve Azerbacyan`dan yapılan kitlesel göçler sonucunda Türkiye Selçukluları sonrası Anadolu`nun siyâsî, sosyal ve etnik yapısı şekillenmiştir. Anadolu`da Osmanlılar dahil ortaya çıkan beyliklerin oluşumunda söz konusu bu göçlerin etkisi oldukça büyüktür. Denizli, Germiyanlı, Karesi, Osmanlı, Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Saruhanoğulları, Aydınogulları, Menteşe gibi önemli beylikleri bu kapsamda zikretmek mümkündür.⁴⁹⁹ Osmanlı Devletinin kurucu kitlesi olan Kayı boyu, başında bulunan Süleyman ve Ertuğrul önderliğinde Horasan`dan Azerbacyan`a, buradan da 1225 yılları

⁴⁹⁶ Söz konusu göçlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Turan Ş., *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu`dan Bat Anadolu`ya Göçler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya 2009, s. 19-61.

⁴⁹⁷ Selçuklular döneminde yapılan göçlerin geniş değerlendirmesi için bkz. Yınanç M.H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Yayına hazırlayan R.Yınanç, Ankara, TTK Yayınları 2013, s. 4, 31-33, 41, 127-133.

⁴⁹⁸ Turan, *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu`dan Bat Anadolu`ya Göçler*, s. 61-68.

⁴⁹⁹ *Aynı eser*, s. 139-175.

dolaylarında Erzincan'a gelip yerleşmişlerdir. Osmanlı ailesi 1270'lerden itibaren Söğüt (Bilecik) ve çevresine göçetmiştir.⁵⁰⁰

Bu tarihi-kültürel bağlar iki coğrafya arasında etkileşimin ne denli geöle olduğunu belirtmek açısından çok önemlidir. Kuşkusuz, bu gelişmeler ve göçler tek yanlı kalmamıştır. Moğol sonrası dönemde Anadolu'da şekillenmeye başlayan Alevi-Bektaşî zümreler Safevi Devleti'nin 1501 yılında Tebriz'de ortaya çıkmasıyla bu defa Anadolu'dan Azerbaycan'a akın etmeye başlamışlardır. Hatta bazı kaynaklarda, bu göçler sonucunda Merkezi Anadolu'nun büyük oranda boşaldığı ve Osmanlı'nın ciddi ekonomik sıkıntılar geçirdiğine dair bilgiler yer almaktadır.⁵⁰¹

Safevi-Osmanlı ilişkileri Azerbaycan ile Anadolu arasında siyâsî karşıtlığın olduğu dönem olarak eserlere yansıtılsa da bunun toplumsal bağlamda derin etkiler uyandırmadığı, hatta 1821 tarihli bir Osmanlı fermanında Anadolu'da "Caferî mezhebînden olan Acemlerle (Safevi-Kacar kimlikli olanlarla) sünnî mezhebîli (Osmanlı tebaası) olanların evlenmemesi" konusunda uyarılmasından anlaşılmaktadır. Safevi-Osmanlı savaşları döneminde dahi iki bölge arasında toplumsal, sosyal, dinsel ve kültürel etkileşim sürmüktedir. Örneğîn, Halvetiye tarikatının gerek Azerbaycan, gerekse Anadolu'da en etkin olduğu dönem bu dönemdir. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti bünyesinde Azerbaycan'dan gitmiş çok sayıda bürokrat, yönetici, devlet adamı, din adamı ve hatta şeyhülislam dahi bulunuyordu. Bunlar arasında Alaeddin Ali Halveti (öl. 1463), Pir Şükrullah Halife (öl. 1464), Dede Ömer Ruşeni (öl. 1487), Pir Fethullah (öl. 1474), Habibi Karamani (öl. 1497), Mehmet Çelebi Cemali (öl. 1498), Molla Şemseddin (öl. 1495), Nasrullah Şemseddin, Şair Leali, Behiştî (öl. 1510), Firdevsi, Ulama Paşa (öl. 1459), Mevlana Abdulhalim b. Ali (öl. 1516), Mevlana Abdülvasî b. Hızır (öl. 1538), Mevlana Bahşi Halife, Halimi Çelebi (öl. 1516) gibi dini, sosyal ve siyâsî alanda etkili isimlerle birlikte, şiir ve edebiyat alanında da çok sayıda ünlü isimler bulunmaktadır. Örneğîn Seyyid Ali Acemi (öl. 1456), Mevlana Alaeddin Tusi (öl. 1456), Fahrüddin Acemi (öl. 1461), Fethullahi Şirvani (1486), Ali Kuşçu (öl. 1473), Şair Kabuli (öl. 1478), Kutbeddini Acemi (öl. 1497), Şükrullah Şirvani (öl. 1485), Ataullah Acemi (öl. 1500), Hekim Lari (öl. 1485), Kemaleddin Tebrizi (öl. 1507), Siraceddin Hatib (öl. 1493), Hüsameddin Hüseyin b. Hasan

⁵⁰⁰ Emecen F.M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 9.

⁵⁰¹ Teber Ö.F., "Haydariyye Taifesine Yönelik Eleştiriler: Ürisale fi Hakki't-Tadeti'l-Haydariyye" *Eksekinde*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 7, sayı 1, Ocak-Haziran 2007, 157-173.

b. Hamidi Tebrizi (öl. 1476), Halili, Seyyid İbrahim Acemi (öl. 1529), Muhiyiddin Mehmet b. Mehmedi Berdai (öl. 1522), Baba Nimetullah Nahçıvani (öl. 1497), Sinaüddin Yusuf Acemi (öl. 1516), Şeyh Sinan Erdebili (öl. 1544), Hüsameddin Hüseyin Taleşi-yi Acemi (öl. 1557), Vakıf Molla Nasrullah Halhali (öl. 1554), İdrisi Bitlisi (öl. 1520), Mehmed Efendi (öl. 1570) ve onlarcaısının ismini sıralamak mümkündür.⁵⁰²

Rus işgali sırasında (1804-1828) Azerbacyan`dan Osmanlı ülkesine kalabalık denilebilecek sayıda göçler yapılmıştır. Söz konusu göçlerin büyük kısmı İrevan Hanlığı (1747-1828) topraklarında Rusların Anadolu`dan 80 bin, İran`dan ise 40 bin civarında Ermeni`ni getirtip yerleştirmesi ve burada Rus çarı II. Nikola`nın emriyle bir Ermeni Vilayeti`nin oluşturulması projesi sonucunda gerçekleşmiştir.⁵⁰³

Tüm bunları dikkate aldığında Azerbaycan ile Anadolu arasında tarihi bağları şu başlıklar altında toparlamak mümkündür:

- Toplumsal bağlar: Her iki coğrafya dönemsel olarak birbirlerini insan kaynaklarıyla beslemişlerdir;

- Siyasal bağlar: Bölgede gerçekleşen siyâsî olaylar her iki coğrafyayı da derinden etkilemiştir (Haçlı seferleri, Babailik, Alevi-Kızılbaşlık ve son olarak Yenileşme hareketleri).

- Devlet bağları: Her iki coğrafya uzun yıllar aynı siyâsî güçlerin denetiminde bulunmuştur. Büyük Selçuklular (1040-1157), İlhanlılar (1258-1359), devamında Celayirliler (1340-1410), Akkoyunlu (1300-1502) ve Karakoyunlu (1380-1468) devletleri iki bölgeni de bir-birine bağlamıştır.

- Kültürel bağlar: Aynı dil ve din iki coğrafyanın kültürel ve bilimsel etkileşiminde başlıca unsur olmuştur. Tarikatlar (Kalenderi, Yesevilik, Bektaşî, Vefai, Babai, Halveti ve d.), dini-sosyal örgütlenmeler (Ahilik, Anadolu Bacıları örgütlenmesi) her iki coğrafyada

⁵⁰² Geniş bilgi için bkz. Dedeyev B., *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti – Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya 2004, s. 152-199

⁵⁰³ Aslan Y., “*Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı’na Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)*”, Yeni Türkiye, Mart-Nisan 2001, yıl 7, sayı 28, Ankara, “Ermeni Sorunu” Özel Sayısı II, s. 1017-1027.

karşılıklı ve paralel faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı dönemi divan edebiyatının oluşumunda Azerbaycan edebiyatının önemli etkisi olduğu kadar, XIX. Yüzyılda Osmanlıda yaşanan yenileşme hareketlerinin Azerbaycan üzerinde büyük tesir burakmıştır.⁵⁰⁴

6.2. İki Ülke Arasında Kültürel İlişkileri Belirleyen Faktörler

Rus işgaline rağmen Azerbaycan ile Anadolu arasındaki kültürel ilişkiler kesilmemiştir. Alfabenin sadeleştirilmesi çalışmalarının yürütüldüğü 19. Yüzyılda Azerbaycan aydınlarından Mirza Fethali Ahund-zade (1812-1878) bu yönde hazırladığı bir projeyi bizzat Osmanlı Bab-ı Ali`sine sunmuştur.⁵⁰⁵ Bu anlamda 19. və 20. Yüzyılların başlarında Osmanlılar`la Rusya Türkleri arasındaki kültürel gelişmeler paralel ve birbiriyle irtibatlı olarak devam etmiştir. Örneğin *Ceditizm* gibi sosyal-siyâsî ve entelektüel bir yenileşme hareketinin şekillenmesinde Osmanlı Türkiyesi`nin etkisi büyüktür.⁵⁰⁶ Kültürel yenileşmeyi hedef alan Ceditçilik okullarında eğitim alan onlarla Türk aydını daha sonra Türkiye`nin siyâsî-sosyal yapısının oluşumunda önemli roller üstlenmişlerdir.

Ceditçilik akımının sonucunda çok sayıda usul-ü cedit okulları açılmıştır. Klasik medrese okullarının yapısının bozulması ve eski işlevini tümünden kaybetmesi sonucundan ortaya çıkan usul-ü cedit okullarında eğitim alan ve mezun olan gençler 19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan`ın çağdaş aydınlar zümresini oluşturmuşlardı. Bu aydınlar düşünce ve fikir olarak Osmanlı aydınları ile sıkı irtibattadırlar. Örneğin, Prens Şihabeddin, Namık Kemal ve Ziya Paşalar`ın fikirleri ve görüşleri Tiflis`te toplanan Azerbaycan aydınları tarafından çoğaltılarak yayılmıştır. Söz konusu bu aydınlar Azerbaycan`da ilk millî gazete kabul edilen *Ekinci`nin* (1875-1877) mimarları olmuşlardı. *Ekinci`nin* faaliyetinin durdurulmasıyla yılmamış, hemen devamında *Ziya*, *Keşkül*, *Ziya-yi Kafkasi*, *Şark-i Rus* ve *Hayat`ı* faaliyete geçirerek millî uyanışın öncüleri olmuşlardır.⁵⁰⁷

1905-1907 yılları arasında gerçekleşen Birinci Rus ihtilaline katılan Türk aydınları, ihtilalin başarısız olmasının hemen ardından başaltılan takip ve baskılar karşısında

⁵⁰⁴ Köprülü M.F., *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yayına Hazırlayan O.F.Köprülü, Akçağ Yay., Ankara 2003 (5.bsk.), s. 215, 326-327, 360, 362, 364-365, 375, 389, 391, 399, 402.

⁵⁰⁵ Refili M., *Mirze Fetheli Ahundov*, Maarif Neşriyatı, Bakü 1990, s. 35.

⁵⁰⁶ Devlet N., *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 10-11.

⁵⁰⁷ Hesens Bey Zerdabi, Ferhad Ağazade, *Ekinci*, Bakı 1925, Bakı 2008 (2-ci nşr).

Osmanlı'ya sığınmışlardır. Söz konusu bu aydınların İstanbul'daki ihtilalci zümrelerle irtibata geçmesi sonucunda Osmanlı'nın son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki'nin oluşumuna neden olmuşlardır.⁵⁰⁸

Rus işgali dönemlerinde Rusya'nın tüm baskılarına ve engellemelerine karşın Azerbaycan ile Anadolu Türkleri arasında kültürel, insani ve ekonomik bağlar korunmuştur. Osmanlı ile Rusya arasındaki savaşlarda, başta Azerbaycan olmak üzere Rusya yönetimi altındaki Türkler ve Müslümanlar yer almamışlardır. Bunun birinci gerekçesi Rusya'nın Müslüman-Türk nüfusuna karşı sergilediği güvensizlik iken, diğeri de Müslüman-Türkleri orduyla bağlı işlerin dışında tutmak siyasetidir. Oysa, Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşlarda Rusya'dan kaçıp orduya katılan çok sayıda Azerbaycan Türkü bulunmaktadır. 1911 yılında Gence'den kaçıp İstanbul'a gelen, daha sonra Türkiye'de etnografi biliminin kurucusu olan Ahmet Caferoğlu darülfünun talebesi iken Balkan Savaşlarına katılmak için askere yazılmıştır. Ali Bey Hüseyinzade ise Balkan Savaşlarında *Hilal-i Ahmer* üyesi olarak doktorluk hizmeti yapmış ve binlerce yaralıya yardım etmiştir.⁵⁰⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Rusya'da gerçekleşen peşpeşe iki devrimle (Şubat ve Ekim 1917 yılı ihtilalleri) Rusya Kafkasya'nın denetimini bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan yararlanan Güney Kafkasya ülkeleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kendi bağımsız cumhuriyetlerini ilan etmişlerdir (Mayıs 1918 yılı). 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan milletvekilleri ve aydınları Tiflis'te Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan ettikleri sırada ülkenin önemli bir kısmı Bolşevik-Taşnaksütyun askerleri tarafından işgal edilmiştir.⁵¹⁰

İlk başkenti Gence olan Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti Rus-Bolşevik ve Ermeni-Taşnaksütyun askerlerinin işgaline son vermek amacıyla Osmanlı Devleti'nden

⁵⁰⁸ Türkiye aydınları ve tarihçilerinden Kazım Nabi Duru "*İttihad ve Terakki Hatıralarım*", Enver Ziya Karal "*Büyük Osmanlı Tarihi*", Ahmet Bedevi Kuran "*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*", Tarık Zafer Tunaya "*Türkiye'de Siyâsî Partiler*", Süreyya Şevket Aydemir "*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*", Rıza Nur "*Hayat ve Hatıratım*", Necip Fazıl Kısakürek "*Ulu Hakan*" kitaplarında Ali Bey Hüseyin-zade'nin İttihat ve Terakki'nin kurucularından biri ve ilk ideologu olarak kabul etmekte. Hilmi Ziya Ülken'e göre, Ali Bey Hüseyin-zade "Türkçülüğün ve Türk sosyalizminin babasıdır". Bkz. Turan A., *Ali Bey Hüseyinzade*, Moskva, "Salam press" 2008, s. 34-35.

⁵⁰⁹ Turan, *Ali Bey Hüseyinzade*, s. 67.

⁵¹⁰ *Adres – kalendar Azerbaydjanskoe respubliki*, Baku, Tipografiya gazetı Azerbaydjana, 1920.

askerî yardım istemiştir. 4 Temmuz 1918 tarihinde Batum`da Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Barış ve Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmayla Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti`ne askerî destekte bulunmuştur. Dönemin Osmanlı Harbiye Bakanı Enver Paşa`nın kardeşi Nuru Paşa`nın önderliğinde kurulan Kafkas İslam Ordusu`nun desteğiyle 15 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti`nin toprak bütünlüğü sağlanmış ve Bolşevik-Taşnaksütyun işgalcileri ülkeden kovulmuştur. Böylece, Doğu`da ilk Cumhuriyet rejimini kuran Azerbaycan, Osmanlı Türkiye'si`nin yoğun desteğini görerek kendi bağımsızlığına kavuşmuştur.⁵¹¹

Çarlık Rusyası`nın 1917 yılında çöküşünün Azerbaycan ve Anadolu`ya faturası büyük olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbiyle ele geçirilen Doğu Anadolu`nun Van, Erzurum, Kars, Artvin ve diğer vilayetlerinde ve Güney Kafkasya`da, Rus ordusunda savaşan Ermeni Taşnaksütyun ve Hınçak örgütlerine bağlı askerî birlikler denetimi ele geçirmiş ve bölgede korkunç katliamlara neden olmuşlardır. Özellikle, 1918 yılının Şubat-Nisan aylarında Bakü`de katledilen Müslüman Türklerin sayısı 30 bini bulmaktadır. Şamahı bölgesinde ise Ermeniler 72 köyü tümden yakmış ve 8 bin Müslüman katletmişlerdir. Benzeri olaylar Salyan, Elet, Guba, Haçmaz, Lenkeran, Karabağ, Zengezur, Vedibasar, Basargeçer, Gökçe gibi Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde ve Anadolu`nun Van, Erzurum, Erzincan, Kars ve Sürmeli vilayetlerinde de yaşanmıştır.⁵¹²

Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti`nin ilanı ve kuruluşunun başarısından sonra Azerbaycan yönetimi Osmanlı Devleti`ne her anlamda destek vermiştir. Birinci Dünya Savaşı`nın sonlarına kadar Azerbaycan gerek ekonomik, gerekse de diğer maddi konularda Anadolu Türkleri`ne önemli yardımlarda bulunmuştur. Sadece 26 Eylül - 5 Kasım 1918 tarihleri arasında Azerbaycan Musvat hükümeti Osmanlı Devleti Askerî Komutanlığı`na 11 milyon Manat para yardımında bulunmuştur. Eylül 1918 tarihinde Batum üzerinden Türkiye`ye 200.000, Kars-Erzurum kervanyoluyla Anadolu`ya ise 100.000 put pamuk gönderilmiştir. Yine hükümet Osmanlı yönetimi adına çalışan Kelcas Yolları Şirketi hesabına 2 milyon lira, Osmanlı Demiryolları hesabına ise 1 milyon lira değerinde gıda yardımında bulunarak büyük açlık yaşayan Anadolu Türklerine hayati

⁵¹¹ Agamalieva N – Hudiev R., *Azerbaydjanskaya Respublika. Stranitsı političeskoj istorii 1918-1920 gg.*, Baku 1994, s. 36.

⁵¹² AC SPSHDA, fond 276, liste 7, dosya 175, vr. 1; fon 276, liste 2, dosya 20, vr. 44-69; fon 276, liste 2, dosya 22, vr. 75-77; fon 609, liste 1, dosya 428, vr 16.

destek vermiştir. Bakü-Batum hattında ise her 3 günden bir 23 petrol tankeri İstanbul'a gönderilmektedir.⁵¹³

28 Nisan 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordu'nun saldırı ve işgali sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne son verilerek yerinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetlerin ilk döneminde de Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler korunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu aşamasında, özellikle Millî Mücadele yıllarında Sovyet Azerbaycanı'nın ilk Baş Komiseri Neriman Nerimanov Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne destek niteliğinde gerek siyâsî, gerekse de maddi destekte bulunmuştur.⁵¹⁴ Bu kapsamda Azerbaycan'ın Türkiye'ye yaptığı maddi yardımlar hususunda Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün borçların geri ödenmesinin gerekliliği ile ilgili açıklaması üzerine, Neriman Nerimanov'un söylediği "Gardaşın gardaşa borcu olmaz" gibi tarihi bir söz kayda değerdir.

Stalin'in Genel Sekreterliği döneminde (1922-1953) Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tüm ilişkiler sonlandırılmıştır. Daha da önemlisi Azerbaycan'da başlatılan *Devlet Terörü* kapsamında binlerce aydın, yazar, devlet ve bilim adamları gözaltına alınarak "Türkiye Casusu" olmakla yaftalanmış ve kurşuna dizilmişlerdir. Özellikle, 1930'lu yıllarda yapılan tutuklamaların büyük bir çoğunluğu "Türkçülük", "Pantürkist", "Büyük Türkiye'ye casusluk", "Turancılık" gibi asılsız suçlamalarla gerçekleştirilerek, mağdurların bir kısmı kurşuna dizilirken, bir kısmı da Sibiryaya sürgün edilmişlerdir.⁵¹⁵

Stalin döneminde Türkiye ile bağlar koparılmaya çalışılmakla kalmamış Türkiye ile sınır bölgelerde yaşayan Türk kökenli topluluklar tümünden kendi yurtlarından sürgün edilmişlerdir. Kırım, Ahıska Türkleri'yle birlikte Ermenistan'da yaşayan yüz binlerce Azerbaycan Türkü de tarihi yurtlarından sürgün edilmişlerdir. Onlar, 2. Dünya Savaşı

⁵¹³ Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi, fon 24, liste 1, dosya 32, vr. 32; Ayrıca bkz. *Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii*, Tiflis 1919, s. 202-203.

⁵¹⁴ Moskova'nın denetiminde yapılan bu destekte SSCB yönetiminin amacı kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin "sosyalist sistemi" kabul etmesine çalışmaktır.

⁵¹⁵ SSCB'nin yıkılışıyla açılan devlet arşivleri 1930'lu yıllarda yapılan baskı ve tehditlerin boyutlarını gözler önüne sermiştir. Bu dönemde tutuklanıp idam edilenlerin dosyaları yayınlanmış ve uygulanan korkunç vahşet ortaya çıkmıştır. Tutuklanan Azerbaycan düşünce, bilim ve devlet adamlarının önemli bir kısmının "Türkiye casusu" olmakla damgalanması dikkat çekmektedir. 1934 yılında casus suçlamasıyla kurşuna dizilenlerin sayısı 16 iken, bu sayı 1935 yılında 45, 1936 yılında 7, 1937 yılında 313, 1938 yılında ise 572'e çıkmıştır. Toplamda 1934-1938 yıllarında 953 kişi "Türkiye casusu" suçlamasıyla tutuklanıp kurşuna dizilmişlerdir. Bkz. Bünyadov Ziya, *Qırmızı terror*, Gençlik Neşriyatı, Bakı 1993; Mehmetov, *Türk Kafkası*, s. 660.

sonrasında Türkiye ile çıkacağı ihtimal edilen savaşta Türkiye safına geçecekleri ve Sovyetlere ihanet edecekleri gibi yapay suçlamalarla kendi yurtlarından kovulmuşlardır. Bu kapsamda 1948-1953 yılları arasında Ermenistan`dan Azerbaycan`a 150 bin civarında Azerbaycan Türkü sürgün edilmiştir.⁵¹⁶

Stalin`in ölümünden H. Aliyev`in Azerbaycan SSC Birinci Sekreteri olduğu yıllara kadar (1953-1969) Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde kaydadeğer bir gelişme yaşanmamıştır. H. Aliyev`in Azerbaycan SSC Komünist Partisi Birinci Sekreteri görevine atanmasının ardından Azerbaycan ile Türkiye arasında resmî olarak koparılmış ilişkiler bir nebze onarılmaya başlanmıştır. Ağırlıklı olarak, zorlukla kültürel düzeyde de olsa korunmaya çalışılan ilişkilerde SSCB`nin yıkılmasına kadar iki ülke arasında direkt iletişim sağlanamamıştır.

Azerbaycan ile Türkiye arasında ilişkiler SSCB`nin çöküşüyle yeniden başlamıştır. İki ülke arasında ilk ikili anlaşma kültürel düzeyde sağlanmıştır. Ayaz Mutallibov döneminde yapılan bu anlaşma ile 70 yıllık aradan sonra iki ülke arasında direkt iletişim ve işbirliği kurulmuştur.

6.3. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Arasında Yapılan Kültürel Anlaşmalar

Haydar Aliyev döneminde (1993-2003) Azerbaycan ile Türkiye arasında kültür ve eğitimin tüm alanlarında geniş ve kapsamlı ilişki ağı oluşturulmuştur. İki ülke arasında eğitim ilişkileri 1992 yılı başlarında imzalanmış protokollerle başlamıştır. Nitekim 29 Şubat 1992 tarihinde imzalanan Mutabakat Zaptı ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki eğitim ilişkilerinde önemli bir adım atılmıştır. Söz konusu anlaşmaları diğer anlaşmalar takip etmiştir.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan`ın eğitim ve kültür alanında kalkınmaya yönelik önemli adımların atılmasında Türkiye çok ehemmiyetli rol üstlenmiştir. 1992–2001 yılları arasında Türkiye`de orta öğrenim alanında toplam 604, yüksek öğrenim alanında ise

⁵¹⁶ Paşayev A., *Köçürülme*, Bakı, Elm 1995, s. 65.

toplam 3490 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır.⁵¹⁷ Bunun sonucunda binlerce Azerbaycanlı öğrenci Türkiye üniversitelerinden mezun olarak gerek Azerbaycan`da, gerekse de Türkiye ve diğer ülkelerde çeşitli alanlarda çalışma hayatında hizmet vermektedirler.

Eğitim alanındaki karşılıklı işbirliği Türkiye'nin kendi öğretim kurumlarında Azerbaycan'a kontenjan tanımakla sınırlı kalmamıştır. Haydar Aliyev döneminde Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 24 Ocak 1994 tarihinde Bakü Türk Anadolu Lisesi ve 21 Temmuz 1994 tarihinde ise Bakü Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi (TÖMER) hizmete başlatılmıştır. Azerbaycan'da Türk özel girişimcileri tarafından bir üniversite (Kafkas Üniversitesi), iki fakülte (1991'de Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve 1992'de İlahiyat Fakültesi), toplam 14 lise, 1 ilkokul açılmıştır. 5 Mart 1997 tarihi itibariyle bu özel kurumlarda 4007 öğrenci eğitim alırken, onları 508 öğretmen eğitmektedir. Öte yandan, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı 1991–1997 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'na toplam 1 milyon 200 bin dolarlık mali destekte bulunmuştur.⁵¹⁸

İki ülke arasında eğitim alanındaki ilişkilerin hukukî altyapısını Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılan anlaşmalar belirlemektedir. 1992 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı Arasında Eğitim Alanında İşbirliği Hakkında Anlaşma imzalanmış, bunu Şubat 1994 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Bilim, Teknik, Sosyal, Kültürel ve Ekonomi Alanında Çokyönlü İşbirliği Hakkında Anlaşma takip etmiştir. Mart 1997 yılında imzalanan Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı arasında Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği Hakkında Protokol ile bu ilişkiler daha da geliştirilmiştir.

Gerek Türkiye, gerekse de Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri tarihinin en büyük eğitim adımı, 1992 yılında ikili mutabakat zaptı ile uygulamaya konan Büyük Öğrenci Projesi`dir.⁵¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın büyük

⁵¹⁷ Aslanlı A., Hesenov İ., *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)*, Platin Yayınları, Ankara 2005, s. 172.

⁵¹⁸ A.y.

⁵¹⁹ Süleymanov E., *Türkiye Üniversitelerinin Azerbaycanlı mezunlarının karyera seçimlerinin elmi-sosioloji tedqiqi*, "MBM" Neşriyatı, Bakı 2010, s. 21-24.

çabasıyla başlatılan bu proje ile Türkiye, Cumhuriyet tarihinde ilk defa yurtdışından 10 min civarında öğrenciyi ülkeye getirerek onlara eğitim olanağı sunulmuştur. Söz konusu bu önemli eğitim projesi kapsamında 1992–1993 öğretim yılından günümüze Azerbaycan’a 4501 yüksek öğrenim kontenjanı ayrılmış, bu kontenjanın 3517’si kullanılmıştır. Eğitim alan öğrencilerin 1202-si kendi eğitim dönemlerinde, diğerleri ise sonraki dönemlerde mezun olmuşlardır.⁵²⁰

Eğitim alanındaki gelişmeler bununla sınırlı kalmamış Türkiye’den Azerbaycan’a Latin alfabesiyle hazırlanmış yüzlerle ders kitabı, okuma ve Türk dili ders kitabı ve eğitimde yararlanmak üzere ders araç ve gereçleri gönderilmiştir.

Azerbaycan üniversitelerinden mezun olan öğrencilerin diplomalarının Türkiye’nin ilgili kurumları tarafından tanınmaması bazı sorunlar çıkarmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları yalnız ülkelerinin Yüksek Öğretim Kurumu tarafından tanınan üniversitelerin ilgili alanlarında eğitim aldıkları zaman böyle bir sorunla yüzleşmemektedirler. Bu sorun Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Misir Merdanovun 2-9 Kasım 1998 yılında Türkiye’ye geniş katılımlı heyet ile yaptığı ziyareti sırasında yapılan ikili görüşmeler sonucunda çözülmüştür.⁵²¹

Ziyaret kapsamında iki ülkenin millî eğitim bakanlıkları arasında eğitim ve bilim alanında işbirliği hakkında mutabakat anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Azerbaycan’da hayata geçirilen ve geçirilecek eğitim reformlarına Türkiye tarafının yardım göstermesine ve bu alanda faydalı işbirliğinin kurulmasına imkan tanımaktadır. Söz konusu bu anlaşmada kitap ve yayın, Türk dili konuşan ülkelerde okutulacak ortak tarih ve edebiyat kitaplarının yazılması gibi konulara da değinilmiştir. Azerbaycan’da eğitim veren Türkiye’nin özel okulları ile birlikte devlet okullarında da Türk dilinin eğitimine başlanılmıştır. 2000 yılından itibaren Bakü’nün 6, 14, 41, 56 ve 261 No’lu okullarında Türk dili dersi okutulmaktadır.⁵²²

⁵²⁰ *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası*, Uluslararası IV Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, Haz. Dinçer O.B., Özdal H., Necefoğlu H., USAK, Ankara 2010, s. 397

⁵²¹ *Azerbaycan Türkiye elageleri son 20 yılda: uğurlar ve imkânlar (makaleler toplusu)*, Dövlət Neşriyatı, Bakü 2011, s. 112.

⁵²² Merdanov M., “*Azerbaycan tehsili: yahın keçmişe, bu güne ve geleceye bir bahış*”, Gazete 525-ci gazet, 5 dekabr (Aralık) 2009 – <http://www.525.az.view.php?lang=az&menu=7&id=5076>

Ayrıca Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın katkılarıyla Azerbaycan'da 1992–93 eğitim yılında Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi açılmıştır. 1997–98 eğitim yılında Türkiye Azerbaycan'a 12'si ortaokul öğrencilerine ayrılmak üzere toplam 210 yüksek öğretim burs kontenjanı ayırmıştır. Azerbaycan bu kontenjandan 178'ini kullanmıştır.⁵²³

Türkiye ile eğitim alanındaki işbirliği eğitim temsilcileri düzeyinde de kurulmuştur. İki ülkenin Eğitim Bakanlıkları arasında varılan mutabakata dayalı olarak, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin ilgili kararıyla Büyük Öğrenci Projesi kapsamında bu ülkenin üniversitelerinde Azerbaycan ve diğer ülkelerden gelen öğrencilerin eğitim, sosyal ve diğer meseleleriyle ilgilenmek amacıyla eğitim temsilcisi görevi tesis edilmiştir. 2008 yılında itibaren eğitim temsilcisi görevi kaldırılarak Azerbaycan'ın Türkiye'deki Büyükelçiliğinin nezdinde eğitim ataşesi görevi tesis edilmiştir. Daha sonra bu görev Eğitim Müşavirliği olarak değiştirilmiştir.⁵²⁴

İki ülke arasındaki kültürel ilişkiler resmî, yarı resmî ve özel sektörün katkısıyla sürdürülmektedir. Bu kapsamda Millî Eğitim, Kültür ve Turizm, AKDITYK (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu), TÜDEV (Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı), TDAV(Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı) gibi kurum ve kuruluşların faaliyetleri önem taşımaktadır.

Haydar Aliyev döneminde ortak kültür değerlerimize verilen önemin göstergelerinden birisi, onun tarafından 9 Mart 2001 tarihinde Azerbaycan'da Atatürk Merkezi'nin kurulması hakkında *Ferman* imzalanmasıdır. Merkezin oluşturulmasında amaç Azerbaycan'la Türkiye arasında tarihi ilişkileri araştırmaktır.⁵²⁵

6.4. Azerbaycan-Türkiye Kültürel İlişkiler Ağı ve Etki Alanı

20. Yüzyılda Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler büyük oranda kültürel eksende sürmüştür. 1918-1920 ile 1991-2000 yılları arasında sıkılaştıran siyâsî boyutlu ilişkiler dönemini dikkate almazsak iki ülke birbirlerini kültürel sınırlar içinde

⁵²³ *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası*, s. 399; Nesibov E., *ABD ve Türkiye'nin Kafkas Geosiyâsî Regionunda Strateji maraqları ve Azerbaycan Respublikası*, Çırac yayınları, Bakü 2006, s. 146

⁵²⁴ *Azerbaycan Türkiye elageleri son 20 yılda*, s. 117.

⁵²⁵ Babayeva V., *Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 90-91.

tanımışlardır. Türkiye için Azerbaycan Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanıp gelen uzun tarihi geçmişin kapısıdır. Sovyetler Birliği'nin yıkılma sürecinde Türkiye'nin sıkı biçimde ulusal değerlere bağlı olduğunu dikkate aldığımızda Orta Asya'daki binlerce yıllık geçmişe varmak için bu kapının ne anlam ifade ettiği gayet iyi anlaşılmaktadır. Gerek 1918-1920'li yıllarda, gerekse de 1990 yılından sonra ise Azerbaycan Türkiye'yi *bir umut kapısı* olarak görmüştür. Türkiye'nin sahip olduğu imkanlar aracılığıyla kendi sesini Batı'ya duyurmak zorunluluğunu yaşayan Azerbaycan, 1920 yılında Batı'nın ilgisizliği sonucunda Bolşevik Rusyası'nın işgaline maruz kalmasının tarihi bilincindedir. Dolayısıyla iki ülkenin birbirini tanıması birbirine olan bağlılığın doğal sonucudur.

1990'lı yılların Azerbaycan entellektüel kesiminin hafızasında Türkiye Batılı olmayı zorluklarla elde etmiş tek Doğu ülkesidir. Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları pek bilmeyen bu aydınlar, Sovyet modelinin dayattığı ve bir anlamda ezberlettiği “çağdaş ve dünyevi” değerler dikkate alındığında, Türkiye'yi çevredeki ülkeler arasında model olarak kabul edilebilecek tek ülke konumunda görmektedirler. Türkiye ise büyük oranda ulusal tarihin etkisiyle Sovyetler'in çöküşünü Kafkaslar'a ve Orta Asya'ya duyulan özlemle izlemiştir. Ama SSCB sonrası bölgede Rusya'nın izleyeceği siyasetten de kaygılıdır. Dolayısıyla her iki ülke zorlayabilecekleri tek kapı olarak kültür kapısına öncelik tanımışlardır. Bu kapının 1989-1990 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında imzalanmış Kültürel ve Bilimsel Alanlarda İlişkiler Anlaşması ile açılması Moskova'nın tepkisini sıfıra indirmiştir. 10 Ocak 1990 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan SSC arasında söz konusu anlaşmayı esas alan Kültürel ve Bilimsel İlişkiler Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 11-15 maddeleri iki ülke arasında bilimadamları, bilimsel yayınlar, bilgi akışı, uzmanların eğitimi ve Türkiye'ye lisansüstü, doktora eğitimi alacak yılda 12 Azerbaycanlı öğrencinin gönderilmesini, bunun karşılığında da Azerbaycan üniversitelerine filoloji eğitimi alacak 12 Türk öğrencinin kabul edilmesini öngörmektedir.⁵²⁶ 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine onu ilk tanıyan devletin Türkiye olması ilişkileri hızlandırmıştır. Bu dönemde de iki ülke arasında imzalanen ilk anlaşmalar genelde kültür ve eğitim alanlarını kapsamaktadır.⁵²⁷

⁵²⁶ Hüseynova F., *Müstegillik dövründe Azerbaycan-Türkiye elagelerinin kulturoloji aspektleri (elm, tehsil, medeniyyet)*, Tehsil Neşriyatı, Bakı 2007, s. 87.

⁵²⁷ Şimşir B., *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar*, Ankara 1993, c. I, s. 6-11.

Kültür çok boyutlu bir kavram olduğundan sadece medeniyet ilişkilerini kapsamamaktadır. Dolayısıyla Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kültürel ilişkileri dar kültür kavramı kapsamında değerlendirmek yanlıştır. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin başında, iki ülke medeniyetleri arasındaki işbirliğinden daha ziyade yapısal ilişkiler gelmektedir. “Türkiye modeli” veya “Türkiye'nin toplumsal kimliği” Azerbaycan, aynı zamanda Orta Asya Türk toplumu yapısıyla bir çok açıdan çatışma halindedir. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin söz konusu Türk toplumlarını kendi eğitimi ve toplum inşasına yönelik ilgili devlet mekanizmaları vasıtasıyla ne denli etkilediğinin göstergesidir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sürecinde dünyanın siyasal boyutları kadar kültürel yapısı da hızlı bir değişim yaşamaktadır. Teknolojinin hızla gelişimi, özellikle de ulaşım ve iletişim ağlarının sıklaştığı, internet erişiminin hızla arttığı, cep telefonlarından yararlanmanın çok yaygın hale geldiği 1990'lı yıllarda dünyanın sosyo kültürel görüntüsü de hızla değişime uğramıştır. İnsanların birbirlerini tanıma, tanışma, iletişim kurma faaliyetleri, 1990'lı yıllardan önce devletler tarafından belirlenen ülke ve kimlik sınırlarını aşarak direkt irtibat kurma olanaklarının artması ile kültürler arasındaki iletişimi de tarihin hiç bir döneminde olmadığı kadar hızlanmıştır. “Dünya ekonomisi”, “uluslararası hukuk”, “uluslararası insan hakları” gibi anlayışların daha belirleyici ve bağlayıcı olduğu bir süreç başlamıştır. Devletler kendi kimliklerini şirket kimlikleriyle daha uzlaşmacı bir düzeye çekerek adeta şirketlerin korumacısına dönüşmeye başlamışlardır. Bu kapsamda Azerbaycan'ın uluslararası arenada var olmasında birinci belirleyici etkenin, uluslararası petrol şirketleri ile kurulan ilişkilerin ve bu şirketler kanalıyla uluslararası büyük siyâsî güçlerden alınan desteğin etkin olduğu unutmamalıdır. Bilindiği gibi, pazar ekonomisinin dünyanın siyâsî muvazenesinde belirleyici dengeyi ele geçirmesi, geleneksel devlet mantığının küçülmesine, küresel siyâsî-ekonomik ve kültürel değerlerin baskın olmasına yol açmıştır. Böyle bir ortamda dünyanın yeni siyâsî-ekonomik ve kültürel dengelerine yanıt verecek biçimde “Devletin yeniden yapılandırılması” anlayışı ortaya atılmıştır. SSCB'nin yıkılış yıllarında artık Batı'da “remaking the state” (*devletin yeniden yapılandırılması*), “reengineering” (*yeniden yapılanma*), “reinventing the state” (devletin yeniden inşası) gibi söylemler canlılık ve devamlılık kazanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda dünyanın büyük ideologları, araştırma merkezleri, küresel güçlerin sözcüleri “XXI. Yüzyılda *küçük ve etkin, yönetişimci* devlet modellerinin geçerliliği”nden söz etmektedirler. Bu anlamda *neoliberal* modeller tartışmaya açılmıştır.

İki aşamada hayata geçirilen *neoliberal* politikaların ilk aşaması 1980 yılında başlamış ve SSCB'nin yıkılışıyla sona ermektedir. SSCB'nin yıkılışını belirleyen gözükmeyen en büyük neden olarak da gösterilen neoliberal politikaların ilk aşamasında “ekonomik serbestleştirme” ve “özelleştirme” konusu ağırlık kazanmıştır. SSCB Genel Sekreteri M. S. Gorbaçov'un dünyada yaşanan bu yeniden yapılanmanı “Perestroyka” söylemi ile Sovyetler'in gündemine taşımağa çalışmış, ama onun tasarladığı “dünyaya ayak uydurma” politikası başarısızlığa uğramıştır. Aynı yıllarda Türkiye'de Turgut Özal tarafından başlatılan özelleştirme siyaseti ise aksine toplum tarafından ciddi destek bulmuş, bunun sonunda 1980 İhtilali sonrasında Türkiye'de her anlamda siyasal bir serbestlik ve sosyal rahatlama kendisini hissettirmiştir.

1990'lı yıllarda neoliberal politikaların ikinci aşaması olarak *deregülasyon* (kuralsızlaştırma) süreci başlamıştır. Bu aşamada devletin faaliyet gösterdiği kamu hizmeti alanı daraltılmakta, bu alanlar özel sektöre devretilmektedir. Bilindiği gibi, 1990'lı yıllarda imzaya açılan GATS (*The General Agreement on Trade in Services – Hizmet Ticareti Genel Anlaşması*) yeniden yapılanmanın bu boyutunu, yani kamu hizmetleri üzerinden devlet işlevlerinin sorugulanması boyutunu gündeme getirmiştir. Bu anlaşmaya göre, her şeyin “serbest dolaşıma” tabi olduğu bir dünyada “kamu hizmetleri” de serbestleşmeli, piyasaya açılmalıdır. Dünyada, uzun yıllar devlet tekeli altında sunulan posta, telekomünikasyon, demiryolları, havayolları taşımacılığı ve enerji gibi hizmetler giderek artan bir şekilde özelleştirilmektedir. Bunun sonucunda eğitim, sosyal güvenlik gibi hizmetler alanları dahi bütünüyle kurumsal olmaktan çıkarılmağa başlanmıştır.⁵²⁸

Kültürel açıdan konuyla ilgili olan husus, 1990 sonrası yeniden yapılanmanın 1990 öncesinden farklı yönü, küçük devletin “etkin” hale getirilmesidir. “Etkin” devletin karar ve uygulamalarına doğrudan kattığı toplumsal aktörler, yurttaşlık kimliği iptal edilmiş aktörlerdir. Artık “herkesin” ya “hizmetten yararlananlar” ya da “kullanıcılar” konumuna düşürüldüğü bu küresel düzende insani değerlerin ortaklaşması ve birleştirilmesi süreci yol almaktadır. İşin ilginç tarafı devletin küçültülmesi ve devletin etki alanının daratılması yine devletin kendisi tarafından yürütülmektedir. Türkiye'nin T. Özal politikalarıyla bu sürecin içinde olduğu bir dönemeçte, SSCB yıkılmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını

⁵²⁸ Akyıldız F., *SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetleri'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması: Neoliberal Politikalara Eleştirel Bir Yaklaşım*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüst Eğitim-Öğretim Yönetmenliği'nin Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, Mayıs 2008, s. 95.

yeniden kazanmıştır. Dolayısıyla dünyanın bir parçası olmak isteyen Azerbaycan H. Aliyev döneminde Süleyman Demirel'in de etkisi ile bu sürece ayak uydurmaya çalışmıştır. H. Aliyev döneminde Türkiye'nin bu etkisi ve Azerbaycan'ın ekonomik önceliğinin dünyaya entegrasyon olduğu bir durumda yaşanan süreç gözden kaçırılmamalıdır.

Bu kapsamda H. Aliyev döneminde Azerbaycan'ın ciddi ve köklü bir değişim yaşadığını ve bu değişime Azerbaycan toplumunun kendisini uyarlamakta zorluk çektiğini, hatta bunu tam kavramadığını söylemek gerekir. Sosyalist söylemlerin merkezinde bütünleştiricilik unsurunun olduğu dikkate alınırsa Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri toplumlarının böyle bir sürece ayak uydurmasının pek zor olmaması düşünülmektedir.

SSCB döneminde bahsedilen bu tarihsel politikalar ve baskıcı gelenek aynen devam etmiştir. Gerek Lenin, gerekse de Stalin ulusçuluğu sınıf mücadelesinden ayrı düşünerek belli koşullar altında proletarya devriminin amaçlarına hizmet edecek bir araca dönüştürmeyi ummuşlar ve bu yönde çaba harcamışlardır.⁵²⁹ Bunun için temelde şu politikalar izlenmiştir: 1920'lerle 1930'ların başında yerel halktan olan kişilerin Sovyet idaresi kadrolarına alınması ile uygulanan yerlileştirme politikaları; 1930'larda ulusal eğitim ve ulusal kadrolara dokunmadan yapılan sosyo-ekonomik dönüşümler; her Cumhuriyetin kendi sınırları içinde siyâsî ulusçuluk gütmeyen etnodilsel kültürlerin oluşturulması; emperyal merkez-çevre ilişkileri; gelenekçiliğin, yani geleneksel uygulamaların ve toplumsal yapıların ayakta kalması; bölgeciliğin, yani Sovyet yönetimleriyle halk arasında kayırmacılık, himayecilik ve belli ölçülerde ulusal duygular ve ekonomik özgürlükler üzerine kurulu bağların geliştirilmesi; yurtseverlik, yani SSCB'ye bağlı olmak kaydıyla yerel ulusçulukları desteklenmiştir.⁵³⁰

1924'ten itibaren zaten büyük oranda ortaya çıkmış ve benimsetilmiş olan etnik gerçeklik üzerine onu koruma altına alacak ve pekiştirecek yönetsel yapılar oluşturulmaya başlanmıştır. Stalin döneminde "bir etnisite-bir toprak ilkesi" çerçevesinde

⁵²⁹ Fragner, Berg G., "Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras", Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, der. Willem Van Schendel, Erik J. Zürcher, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları 2004, s. 27-32.

⁵³⁰ Suny, Ronald G., *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Standford, CA: Stanford University Press., 1993, s. 102-122

gerçekleştirilen bu idarî yapılandırma 1936'da tamamlanmıştır. Bu kapsamda toplumların dillerinin ve bölgelerinin gelişmişlik düzeyi ile orantılı bir biçimde farklı yönetsel ve toplumsal statüler oluşturulmuştur. Türk toplulukları bu temellerde ayrı statü ve idarî birimler/kalıplar içine konularak aralarındaki farklılıklar pekiştirilmeye çalışılmıştır. “Ulus” (*natsya*) olarak kabul edilenlerin devleti, ülke ve ulus adı, ulusal dil, bayrak ve ulusal marş gibi sembelleri olmuştur. Ulus olmamakla birlikte farklı etnik kökeni olduğu ileri sürülenler gelişmişlik düzeylerine göre Özerk Cumhuriyet, Özerk Bölge (*oblast*) ve Vilayetler (*okrug*) şeklinde örgütlenmişlerdir.

Özerk Cumhuriyet statüsündekiler, ayrı dilleri olmakla birlikte temelde ulusun parçası haline getirilerek bir Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlanmışlardır. Özerk Bölge ve Vilayetler ise daha alt statüdeki halkların idarî birimi olmuştur. Sonuçta, SSCB döneminde bu şekilde 100 civarında etnik grup oluşturulmuştur. Bunlardan sadece 15 tanesi ulus düzeyinde olup, onlar arasında Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi türk toplumları yer almaktadır.⁵³¹ Böylece, bir yandan Stalin'den itibaren SSCB içindeki tüm ulusların liderliğini üstlenen Sovyet yöneticilerinin kuramsal olarak ulusçuluğun ilkelerini reddederken, Marksist düşünceyle hiçbir ilgisi olmayan bir biçimde ulusçuluk modeli geliştirmişlerdir. Öte yandan ise idarî bölümler içinde etnik kimlikler tescil edilerek denetim altına alınmıştır. Bu yapı içinde özerk bölgeleri de kapsayacak biçimde tüm etnik gruplara kendi dilinde eğitim yapma ve kültürünü geliştirme hakkı tanınarak, en küçük topluluklarda bile yazı dilinin geliştirilmesi, dilsel farklılıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Stalin döneminde (1940'da) Kiril alfabesi resmîleştirilmekle birlikte, etnik kimliklerin önü kesilmemiştir. Aksine, etnik Türkler arasında geçerli olabilecek ortak Müslüman ve Türk kimliğine karşı kültürel-ulusal kimliklerin geliştirilmesi siyasal bir tercih oluşturulmuştur. Ama yine de denetim dışına çıkabilecek veya denetim dışındaki her türlü ulusçuluk kötü olarak nitelenmiş ve ona karşı mücadele edilmiştir. Kısacası, ulusçu söylem Sovyet yöneticilerin egemenliğinde olmuş ve ancak Sovyet modeli-Sovyet vatandaşlığı içinde, kültürel ve etnik kimliklerin denetimli biçimde

⁵³¹ Roy O., *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 104–121

saklanması ve geliştirilmesine destek verilerek Türk dünyasının farklı uluslara bölünmesi sağlanmıştır.⁵³²

Komünist sistem süresince etnik çelişkiler artmıştır. Ulusların kendi kaderini kendilerinin tayin etme hakkı sadece sözde kalmıştır. Örneğin Kazakistan'ın toplumsal-siyasal yaşamında Avrupamerkezcilik ön planda olmuştur. Uygulamada ise Kazak halkının ulus devlet, devlet egemenliği ve bütünlüğü hakları ihmal edilmiştir. Rus devrimleri sırasında bu sorunları göz önüne getiren (ulusal) elit tabaka sistemin kurulma sürecinde hemen hemen yok edilmiştir. Ulus inancının gösterilmesi, ulusal çıkarların savunulması burjuva millî yetçiliği olarak nitelendirilmiştir. Tek parti sistemi ise halkı seçme hakkından yoksun bırakmıştır.⁵³³

Kuşkusuz bu mikro-etniklere bölme ve bu çerçevede uluslar inşa etme politikası Türk topluluklarının hem Rus/Sovyet egemenliğine karşı ortak direnç gösterme potansiyellerini ortadan kaldırmanın (“onlar” dayanışması), hem ortak yaşantı sonucu Türklük ve Müslümanlık temelinde ortak değerler üreterek birlikte hareket etme yeteneği geliştirmelerini önlemenin (“biz” dayanışması), bir başka deyişle Müslümanlık veya Türklük üst kimliği etrafında birleşmelerini engellemek için yürütülen çabaların kaçınılmaz bir sonucudur. Ayrıca bu ayrı kimliklerin yaşayacakları coğrafi alanların sınırları da öylesine stratejik bir mantıkla çizilmiştir, ki gerektiğinde birbirlerine karşı kullanılabilir veya yeni mikro-etnikler, gerekirse uluslar vücuda getirilebilmektedir. Sonuçta bu ulusların “kurucu baba”lığını büyük oranda Ruslar yaptığı için yukarıda sözü edilen amaca dönük olarak, bu uluslar inşa edilirken bir yandan yerel dil ve tarih abartılarak Türk topluluklarının farklılıkları pekiştirilmiş, öte yandan yerel kültür ve gelenekler tahrip edilerek onların yerini Rus kültür ve geleneklerinin alması sağlanmıştır.⁵³⁴ Hatta çok daha ileri gidilerek, sistem anlamında devlet seviyesinde sadece Rusça'nın kullanılması teşvik edilerek, tek dil politikası uygulanmıştır. Yaygın bir şekilde propagandası yapılan iki dil sistemi eşit olarak uygulanmamıştır. Sadece günlük yaşamla

⁵³² Özdoğan G. G., “*Türk Ulusculuğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Yaklaşım*”, Toplum ve Bilim, Sayı: 62, İstanbul: Birikim Yayınları, 1993, s. 73

⁵³³ Baithaunova S., “*Kazakistan'da Kazak Unsurunun Etnik Yeri ve Etnik Sorunlar*”, Stratejik Analiz, cilt: 1, sayı: 3, Ankara: ASAM Yayınları, 2000, s. 54.

⁵³⁴ Kurubas E., “*SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının Sovyetler Sonrası Sosyoekonomik Değişme ve Gelişmeleri Sempozyumu, Celal Abad/Kırgızistan: Kommersiyalık Enstitüsü Türk Dünyası İşletme Fakültesi, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=134> Erisim Tarihi: 7 Ocak 2008, s. 367

sınırlı kalan yerel diller, bilim, bürokrasi, hukuk ve teknik dokümantasyon işlerinde kullanılamamıştır.⁵³⁵ Sovyetler Birliği'nin ulus projesi, sadece kendi çıkarlarına hizmet edecek düzeyde uluslaşmanın gerçekleşmesine izin vererek, bilinçli bir şekilde zayıf ve sorunlu uluslar inşa etmiştir. Sovyet sosyo-politik düzeninin kurulması ve Türk halklarının şekli olarak bağımsızlıklarını kazanmalarının bazı sonuçları olmuştur. Ulus devlet tamamen şekli bir nitelik arz etmiş, ulusal diller çok önemli bazı kullanım alanlarını (politika, bürokrasi, ekonomi, bilim) yitirmiş, ulusal dillerini kullanan insan sayısı hızla azalmıştır. Ulusal bilinç, totaliter rejimin aşıladığı sınıfsal bilince kurban edilmiş; halkların tarihsel hafızası silinerek, yerine resmî ideolojik tarih inşa edilmiştir. Genel ve belli bir amaç doğrultusunda iç göç oluşturularak Orta Asya halklarının etnik zihniyetini değiştirme politikası devlet düzeyinde yürütülmüştür.⁵³⁶

70 yıllık Sovyet yönetim yapısı, Türk Cumhuriyetleri'nin toplumsal dengelerinin de değişmesinde belirleyici olmuştur. 1917 Ekim Devrimi aslında yeni bir ülke, yeni bir insan yaratmayı amaçlamıştır. Doğal olarak Devrim toplumsal düzenin de değişmesi anlamına gelmektedir. Toplumsal düzeni dönüştürmede kullanılan en iyi silah ise eğitim olmuştur. Burjuvazinin elinde, kuralların ve sistemin devamını sağlamak için “silah” olarak kullanılan eğitim, SSCB’de sosyalizmin inşası ve sosyalist bireyin yaratılması için muazzam bir araca dönüşmüştür. SSCB’de eğitim sistemi, eğitimin ülke ekonomisine olan etkileri ve sosyalist bireylerin yaratılmasındaki rolü temel alınarak oluşturulmuştur.

1917 Devrimiyle birlikte Çarlık rejiminden devralınan Rusya’da okur-yazar oranı yüzde 28,4’ü bulmaktadır. Özellikle köylülerin neredeyse tamamı okuma yazma bilmemektedir. Çünkü eğitim ve öğrenimin, özellikle de yüksek öğrenimin talep ettiği maddi bedel köylüler tarafından karşılanamayacak kadar çok yüksekti. Ekim Devrimiyle birlikte eğitimin tüm kademeleri, tıpkı diğer kamusal haklar gibi ücretsiz hale getirilmiştir. Ama eğitimin ücretsiz hale getirilmesi tek başına yeterli görülmediğinden SSCB’de okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Okuma-yazma seferberliği 1939 yılına kadar geçerliliğini korumuştur. Bunun sonucunda 1926 yılında ülkede okur-yazar oranı yüzde 56,6 iken, 1939 yılında Sovyet yurttaşlarının neredeyse tamamı Rusça okuma-yazmayı öğrenmişlerdi. Sovyetler Birliği’ndeki ülkelerin tamamında eğitim anadilde yapılmaktadır ve anadili

⁵³⁵ Baycaun S., “Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler”, Avrasya Dosyası, cilt: 7, sayı: 4, ASAM Yayınları, Ankara 2001–2002, s. 72.

⁵³⁶ Nazarbayev N., *Tarihin Akışında*, çev. Fatma Arıkan ve Serdar Arıkan, Om Yayınevi., İstanbul 2000, s. 82.

Rusça olmayan okullarda Rusça ikinci dil olarak okutulmaktadır. Sovyet Cumhuriyetleri'nin tamamı eğitim ve kültür bakımından kapitalist Batı ile karşılaştırılmayacak ölçüde ileri düzeydedir. Bu Cumhuriyetler arasında ise Kırgızistan lider durumundadır. Kırgızlar yüzde 100 okuryazar insanlardır. Bu durum SSCB politikalarının sonucudur. Çin sınırında sadakatinden şüphe duymayacağı bir ulus isteyen Joseph Stalin, bu insanlara “cömert” davranmıştır. Çok sayıda gıda ve tekstil fabrikası bu ülkede yapılmıştır. Bişkek (Sovyet dönemindeki adı Frunze) birçok opera ve tiyatro gösterisine ev sahipliği yapmıştır.⁵³⁷

Devrimle birlikte Sovyet toplumunun kültürel şekli ve yapısı hızla ve radikal olarak değişmiştir. Yeni kültürel olgular toplumun yaşamına girmiş, geleneksel değerlerin yerini modern, ama gelenekçi görünüşe düşman, onu beğenmeyen değerler almıştır. “Sovyet insanı” tipi Sovyet eğitim sisteminin en başarılı örneği olarak oluşturulmuştur. İşte böyle bir insan tipi ve kültür şekli Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetleri'nde belirginliğini korumaktadır. İşte, Turgut Özal, Türk Cumhuriyetleri'nden 10 bin öğrencinin Türkiye'ye getirtirken onlara eğitim yoluyla muhtemelen kültürel, toplumsal, düşünsel alanda Sovyetlerin Türkiye ile soydaşları arasında oluşturduğu bu uçurumu kapatmak istemiştir. Ama bu politikanın geleceğinin tayin edilmemesi ve etki alanının belirlenmemesi söz konusu sorunu ortadan kaldırmak için yeterli olmamıştır.

⁵³⁷ Taştekin F., “*En Kültürlü Devrim!*”, Gazete Radikal, 28 Mart 2005.

YEDİNCİ BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE BÖLGESEL VE KÜRESEL FAKTÖRLER

7.1. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Bölgesel Faktörler

Azerbaycan bir Güney Kafkasya ülkesidir. Güney Kafkasya bölgesinin en büyük ülkesi konumunda olan Azerbaycan, Kafkasya bölgesinin dünya açısından içerdiği jeopolitik ve jeostratejik tüm özellikleri ve daha fazlasını kendinde barındırmaktadır. Bölge açık biçimde son 200 yıldır Rusya'nın etkisi veya kontrolü altındadır. Rusya kendi çıkarları doğrultusunda öteden beri bölgede coğrafi, dini, etnik, kültürel, politik ve sosyal bir dizi *düzenlemeler* yapmıştır. Dönemin Rusya yönetimi, SSCB'nin dağılmasından sonra bölgede varlığını devam ettire bilmek adına etnik çatışmaları körüklemiştir. Bu açıdan da Kafkasya, eski SSCB yüzölçümü göz önüne getirildiğinde en sorunlu bölge ve en fazla etnik çatışmaların yaşandığı alandır. Kabataslak düşünüldüğünde bugün bölgede Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Dağıstan, Çeçenistan, İnguşetiya gibi etnik-dini sorunlar hala sıcaklığını korumakta ve bu sorunlar SSCB'nin ortadan kalkmasıyla şiddetlenmektedir. Bunlar arasında Çeçenistan ve Dağıstan'daki olaylarda Rusya direkt taraf olurken, Gürcistan ve Azerbaycan'daki sorunlarda dolaylı taraf konumundadır. Örneğin, Rusya'nın Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın, Gürcistandaki sorunlarda ise Abhazya ve Güney Osetya'nın safında yer alması ile ilgili tezlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Rusya'nın dünyadaki siyâsî ve askerî gücü dolayısıyla bu sorunların çözümü doğrultusunda en ufak bir gelişme yaşanmamaktadır.

Rusya'nın bölgedeki baskın konumu ve etkisine rağmen SSCB sonrasında Kafkasya yeniden dünyanın siyaset ve etki alanına açılmıştır. Bu açılımla birlikte Kafkasya ile dinsel, etniksel, bölgesel, kültürel, ekonomik bağları bulunan yeni güçler devreye girmiş ve bunlar Rusya'nın bölgedeki serbest ve rahat siyasetini belirli ölçekte kısıtlamışlardır. 2008 yılı Gürcistan krizinde Rusya ile birlikte diğer güçlerin de bölgede nedenli etkin olduğu anlaşılmıştır. Fakat tezimizin sınırları çerçevesinde ele alacak olursak, 1993-2003 yılları arasında Kafkasya'da Rusya'nın dışındaki diğer küresel güçlerin etkinliğinin kısıtlı ve sınırlı olduğunu anlaşılmaktadır. Rusya'nın bölgedeki etkin konumu, bir ölçüde Haydar Aliyev və Sakaşvili'nin Batı'ya açılma politikaları ile ufakda olsa

dengelenmiştir. H. Aliyev`in Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunduğu 10 yıllık sürede Kafkasya`da Rusya dışı bölgesel ve küresel güçlerin daha etkin olmaya başladığı gerçektir. Bunda H. Aliyev`in Azerbaycan`ın doğal zenginliklerini siyâsî araç olarak kullanmasının etkisi çok büyüktür.

Kafkasya`daki dengeler çevre ülkeler için büyük önem arz etmektedir. Bunu, Çeçenistan sorununda bölge ve büyük devletlerin, özellikle Türkiye, hatta Avrupa ve ABD`nin yüzleştiği sorunlar da kanıtlamıştır.⁵³⁸ Çevre ülkeler Sovyet sonrası Kafkasya`da yaşanan değişimi gerek kendi ulusal çıkarları, gerekse de bölgesel çıkarları açısından değerlendirmek zorunda kalmışlardır. Kendi içersinde tarihsel kökleri de tazeliğini koruyan ciddi bir “Azerbaycan Problemi” olan İran`ın hemen Kuzey sınırında Azerbaycan Cumhuriyeti`nin ortaya çıkmasının, söz konusu ülkenin çıkarları açısından pek sindirilebilir bir durum olmadığı söylenmektedir. Öte yandan Güney Kafkasya devletleri arasındaki sorunlar gerekçesiyle bölgede kendi etkinliğini yansıtamayan güçler de bulunmaktadır. Örneğin, ülke içerisindeki Ermeni Lobisi`nin siyâsî gücünden dolayı ABD, Kafkasya`da tarafsız siyaset yürütememektedir. Aynı durum Fransa için de geçerlidir. Yine Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunlar, Türkiye`nin de Güney Kafkasya`da sınırlı siyaset yürütmesine yola açmaktadır.

Dolayısıyla, Güney Kafkasya bölgesellik ve dünya siyaseti bakımından berraklıktan uzaktır. Bu da bölge ile ilgili ve irtibatlı güçleri Kafkasya siyasetinde her zaman için dengeli ve öngörülen bir siyaset izlemeye zorlamaktadır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından değerlendirdiğimiz zaman iki ülke arasındaki ilişkileri engelleyen, bazen de bu ilişkilere ivme kazandıran bir dizi bölgesel faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri bölgesel ve jeopolitik faktörler olarak iki grupta değerlendirilmektedir. İlk aşamada bölgesel faktörler derken Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya ve özellikle de Azerbaycan`ın doğal kaynaklarının Batı için öneminin artması ile birlikte Hazar Denizi`nin hukukî statüsü ön plana çıkmaktadır. Jeopolitik faktörlerden söz edildiğinde ise, bölgede tarihsel, kültürel ve siyâsî ağırlığı bulunan güçlerin varlığına dikkat merkezindedir.

⁵³⁸ Özellikle son yıllarda ABD`de gerçekleşen terör olaylarında Çeçen kökenli iki eylemcinin etkin rol oynaması bunu bir kez daha doğrulamıştır.

Bu bölümde tezin sınırlarını dikkate alarak söz konusu faktörlerden Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine direkt etki eden hususlar tartışılacaktır.

7.1.1. Ermenistan Faktörü

Türkiye Cumhuriyeti haritasına bakıldığında, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti dikkate alınmadığı takdirde Azerbaycan ile Türkiye sınırını Ermenistan'ın bir hat gibi Kuzeyden Güneye doğru kesip geçtiği görülmektedir. Bu durum tarihi değil, son yüzyılda siyasetin ortaya çıkarttığı bir durumdur. 1920'lerin başında Sovyet Rusya'sının baskısıyla Nahçıvan ile Azerbaycan arasında yer alan, bugün Ermenistan'a ait Zengezur toprakları Azerbaycan'dan koparılıp Ermenistan'a verilmiştir.

Daha önceleri Ermeni etnisitesi faktörü, ilerleyen zaman kesiminde ise bir *devlet* olarak Ermenistan, Rusya'nın bölgede aktif olarak var olmaya başladığı 1800'lerden itibaren Moskova adına bölgede adeta kontrol noktası hizmeti icra etmektedir. Rusya'nın varlığı Ermenistan için de bir çeşit var olma gerekçesi olduğunu dikkatlerden kaçırmamalıdır.

Ermenistan yapısı gereği ilginç bir ülke ve *devlet* konumundadır. Aslında iki Ermenistan'dan söz edilmektedir: Ermenistan Cumhuriyeti ve yurtdışındaki Ermeni Lobisi. Ermenistan dışındaki Ermeniler'in Ermeni Lobisi'nin yönlendirmesinde olduğu bir gerçektir. Diaspora elinde bulundurduğu bu etkiyi Ermenistan üzerinde de kullanmaktadır. Aşırı Türk düşmanı ve "soykırım" söylemleri ile diaspora, Ermenistan Cumhuriyeti'nin dünya ve bölgesel siyasetinde de söz sahibidir.⁵³⁹

Diaspora aracılığıyla Ermenistan'a yapılan yıllık dış yardım, ekonomik olarak zor durumda olan Erivan yönetimi için hayati önem arz etmektedir. Öte yandan diaspora Ermenistan'ın yurtdışı bağlantılarının ve ilişkiler ağının oluşturulmasında ciddi güce sahiptir. Diaspora bu etkisini Ermenistan içinde de kullanmaktadır. Zamanında Sovyet yönetimi yurtdışındaki Ermeni diasporasını etki altına almayı denemiş, ama pek başarılı olamamıştır. Sovyetler Birliği yönetimi, diasporanın gücünü zayıflatmak için Ermeniler'in "eve dönüşünü" sağlayacak proje hazırlamış, ama bu durum Sovyet Ermenistanı'nın

⁵³⁹ Kuncan H., *Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Türkiye İlişkileri*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2011, s. 31-54

radikalleşmesine neden olmuştur. Ermenistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerinde diaspora ve Ermeni Lobisi çok önemli etkiye sahiptir. Bilindiği üzere Diaspora, Ermenistan'ın Türkiye ile normal ilişkiler kurmasına karşı olmakla birlikte, bu yönde atılacak adımları Türkiye'nin "Ermeni soykırımı"nı tanımaya bağlamıştır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde Dağlık Karabağ sorununun etkisi büyük olduğundan, Ermenistan'la zaten normal olmayan ilişkiler ortamı daha da zorlaştırmıştır. Oysa, Türkiye Cumhuriyeti SSCB'nin dağılmasının ardından Ermenistan'la ilişkilerin normalleştirilmesine çalışmıştır.⁵⁴⁰ İlk dönemlerde Ermenistan tarafında da Türkiye ile ilişkilerin kurulması yönünde yoğun bir eğilim bulunmaktadır. Bu eğilim, özellikle 1993 yılında Rusya'nın Ermenistan'a yaptığı yıllık yardımı kesmesi sonrasında daha da belirginleşir. Ekonomik sıkıntıda bulunan Ermenistan'a soğuk kış aylarında acil yardım için Fransa Taşnak Partisi temsilcisi ve Ermenistan'a yapılan Avrupa yardımlarını koordine eden "Sos-Armenie" adlı bir yardım kuruluşunun başkanı Samson Özararat'ın girişimiyle Türkiye Ermenistan'a 41 bin ton buğday yardımında bulunmuştur. Samson Özararat Türkiye'deki Ermenistan karşıtı keskin algıları yumuşaltmak adına MHP Lideri Alparslan Türkeş ile de bir görüşmede bulunmuştur. Bu görüşmenin önemli etki uyandırdığı A. Türkeş'in konuşmasından da anlaşılmaktadır. A. Türkeş, "1915 yılı 600 yıllık ilişkinin bir kazasıdır. Olaylarda yabancı devletlerin çok dahil vardır. Bizimkilerin de kabahatleri var, ama şimdi yapılması gereken bu kazayı telafi etmektir"⁵⁴¹

S. Özararat çabalarını devam ettirerek Paris'te Türkiye ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan arasında bir görüşme düzenlemiştir. 13 Mart 1993 yılında gerçekleşen görüşmede Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Tanşuğ Bleda, Elçilik Müsteşarı Menter Şahinler ve A. Türkeş'in oğlu Tuğrul Türkeş'de yer almışlardır. Ermenistan adına görüşmelerde L. Ter-Petrosyan'la birlikte Dışişleri Bakanı Vahan Papazyan ve Dışişleri danışmanı Gerard Libaridyan da hazır bulunmuşlardır. Alparslan Türkeş'in Ermenistan yönetimiyle gerçekleştirdiği üst düzey görüşmelerin temelinde onun Azerbaycan

⁵⁴⁰ Bu amaçla Moskova Büyükelçisi Volkan Vural Nisan 1991 yılında temaslarda bulunmak için Ermenistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, ikili ilişkilerin geliştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Bu Türkiye'nin Ermenistan'a üst düzeyde gerçekleştirdiği ilk resmî ziyaretdir. Sonrasında Eylül 1991 yılında Batı Türkistan ülkelerine ikili ilişkileri belirleme amacıyla gönderdiği inceleme heyeti Ermenistan dışlanmamış ve heyetin bulunacağı ülkeler sırasına eklenmiştir. 16 Aralık 1991 yılında ise Türkiye hiçbir önkoşul öne sürmeksizin Ermenistan'ı ilk tanıyan ülkelerden biridir. Bkz. Özbay, 2009, s. 1.

⁵⁴¹ <http://gizlibelge.wordpress.com/2010/03/16>

Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ve Türkiye yönetimine yakın olması durmaktadır. E. Elçibey`in S. Hüseyinov ve diğer isyancılarca yönetimden düşürülmesinden ve akabinde cereyan eden olaylar sonunda Haydar Aliyev`in iktidara gelmesi ve Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra da Türkeş ve Özararat mekik diplomasisini sürdürmüş, Nisan 1994 yılında Özararat, A. Türkeş ile Ermenistan`ın Londra Büyükelçisi Armen Sarkisyan`ı biraraya getirmiştir. Görüşme sırasında A. Sarkisyan Türkeş`in 1915 yılı olaylarıyla ilgili açıklamasını yüksek değerlendirdiğini belirtmiştir.⁵⁴²

A. Türkeş, bu girişimleri taraflar arasında orta yolun bulunması olarak açıklamıştır. Ama bu girişimler sınırlı ve sonuçsuz kalmıştır. Anlaşılan, Levon Ter-Petrosyan da Ermenistan yönetimini daha mantıklı bir siyâsî yaklaşım sergilemesi için zorlamamaktadır. Ama bu Rusya`nın tepkisine neden olmuş ve Petrosyan`a karşı muhalefeti ayağa kaldırmıştır.⁵⁴³

Türkeş`in devredışı kalmasından sonra 2008 yılına kadar Türkiye ile Ermenistan arasında resmî düzeyde herhangi bir görüşme gerçekleşmemiştir. Yapılan küçük çaplı görüşmeler ise sivil kesimlerce yürütülmüştür.⁵⁴⁴

L. Ter-Petrosyan Karabağ savaşının en kanlı döneminde Ermenistan Cumhurbaşkanı olmasına rağmen, kendisinden sonraki iki Cumhurbaşkanı'dan daha fazla çözüm yanlısı olmuştur. Nitekim 7 Ocak 1998 tarihinde istifa vermek zorunda bırakıldığı sırada yaptığı konuşmada bölgedeki duruma dikkat çekmiştir.⁵⁴⁵ Ter-Petrosyan bu

⁵⁴² <http://gizlibelgeler.wordpress.com/2010/03/16/gurbu-capanin-ermenistan-itirafi-turkes-baslatti-abd-istedi/>

⁵⁴³ Ter-Petrosyan Serj Sarkisyan`a karşı cumhurbaşkanı adayı olduğu dönemde kendi döneminde Rusya`nın ilgili tutumunu açıklamış ve Moskova yönetimini kesin biçimde suçlamıştır. Petrosyan`a göre, “Ermeniler`in geçmişteki en önemli hataları ulusal çıkarlarını üçüncü güçler aracılığıyla gerçekleştirmek olmuştur”. Bkz. Laçiner S., *Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, Kaknüs Yay., 2004, s. 205.

⁵⁴⁴ Bu görüşmeler arasında en dikkat çeken 1 Temmuz 1995 tarihinde Esenyurt Belediye başkanı Gürbüz Çapan başkanlığında Oral Çalışlar, Cengiz Çandar ve Zeynep Atikan`ın Erivan`a gidip Levon Ter-Petrosyan ile görüşmesidir. Bkz. Gerni C., *Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Türkiye İlişkileri*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2011, s. 73.

⁵⁴⁵ Söz konusu konuşmasında Ter-Petrosyan şunları söylemiştir: “*Teorik olarak bakıldığında statükonun devam ettirilmesi belki de Ermenistan`ın Karabağ savaşında kazandığı zaferi göstermesi açısından en güzel çözüm olabilir. Ama bu sadece teoride gerçektir. Pratikte (Karabağ savaşının sebep olduğu) ambargolar ve uluslararası baskılardan kaynaklanan zorlukların üstesinden gelmeye çalışan Ermenistan; askerî, ekonomik ve yaşamsal gücünü korumaya çalışırken*

gerçekliği ancak iktidarının sonlarında farketmiş ve Ermenistan'ın bölgesel gerçeklikle bütünleşmesinde Rusya engelini hiç aşmak istememiştir. S. Laçiner'in de belirttiği gibi, "İdeolojik temellerinin dışında Ter-Petrosyan ve Pan Ermeni Ulusal Hareketi'nin (PEUH) yeni bir yaklaşım geliştirilmesinde dönemsel şartların da büyük bir rolü olmuştur. Ermenistan'ın çok zayıf konumda olması onları daha pragmatist bir yola itmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı döneme kadar olabildiğince Moskova ile bağların gerilmemesi gerektiğini savunan Ter-Petrosyan, bağımsızlığın hemen sonrasında da Rusya ile ilişkileri germemeye ve olası bir askerî müdahaleye davetiye çıkartmamaya çalışmıştır. Aynı tespiti Azerbaycan için yapamıyoruz. Aynı çerçevede Ter-Petrosyan yönetimi özellikle Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu sadece, bölgesel istikrar açısından değil, Batı bloğunun Ermenistan'a yapacağı umulan yardımlar ve Batı ile yapılacak olan "karlı" ticaret için de bir ön şart olarak algılanmıştır. Bu dönemde sadece, Ermenistan değil, tüm eski Doğu bloğu ülkeleri Batı'nın kendilerine büyük yardımlar yapacağını düşünmektedirler. Yeni Ermenistan yönetiminin bir diğer tespiti ise Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya gerekli önemi vermemeye başladığı şeklindedir. Bu anlayışa göre, Ermeni dış politikasını sadece Batı ile ilişkilerine öncelik veren Rusya'ya dayandırmak mümkün değildir. Ayrıca bağımsızlığın devam edebilmesi için Rusya'dan olabildiğince uzaklaşmak gerektiği de bilinmektedir. Son olarak Ter-Petrosyan'ın en çok çekindiği noktalardan bir tanesi de radikal Ermeni diasporasının Ermenistan'ın iç işlerine ve politikalarına karışmasıdır. İstikrarlı ve gelişen Ermenistan için diasporanın maddi ve manevi desteğinin şart olduğunun da farkında olan Ter-Petrosyan, bir yandan diasporadan destek almaya çalışırken, diğer taraftan da diasporanın iç ve dış politika konularından uzak tutulmasını hedef edinmiştir".⁵⁴⁶

L. Ter-Petrosyan Türkiye-Ermenistan ilişkilerini işte bu kapsamda değerlendirmekte ve Ermenistan'ın geleceği açısından Türkiye'nin önemini kavramaktadır. Bu aşamada diaspora ile karşı karşıya gelen Petrosyan, "soykırım" iddialarında daha yumuşak bir söylem kullanmağa çalışmıştır. Rafael İshkhanyan'ın da belirttiği gibi, "Genel olarak çeşitli devletlere veya Birleşmiş Milletler'e "Ermeni soykırımı"ni tanınması için

bu statükoyu ne kadar devam ettirebilir? Belki benim bir karamsar olduğumu iddia edebilirsiniz ama ben mucizelere inanmıyorum". Bkz. Gerni, Ermenistan Türkiye İlişkileri, s. 74.

⁵⁴⁶ Laçiner, *Türk-Ermeni*, s. 205-206.

başvurmak, böyle bir talepte bulunmak amaçsızca bir harekettir. Diyelim ki, tüm bu devletler ve Birleşmiş Milletler onların bizi katlettiğini kabul etti, sonra ne olacak?”⁵⁴⁷

L. Ter-Petrosyan dönemi Ermenistan dış siyasetinin ana çizgisini belirleyen isimlerden olan Cumhurbaşkanı danışmanı Gerard Jirair Libaridyan⁵⁴⁸ Türkes`le görüşmelere bu anlamda önem vermiş Ermenistan`ın Türkiye`ye muhtaç olduğunu kendi sözlerinde vurgulamıştır: *“Ermeni soykırımı Türkiye ile ilişkilerin temelinde bir problem olarak ortaya konulmadı. Bu çok önemli, çünkü bilerek ya bilmeyerek soykırımın siyasîleştirilmesi, onun soykırımı sürekli olarak reddetmesiyle birlikte, Türkiye`nin nihai düşman olduğu yönünde bir psikolojik anlayış yarattı. Eğer Türkiye nihai, değişmez bir düşman ise, bu durumda Rusya sonsuza dek ihtiyaç duyulacak bir dost olmaktadır. Ve bu sizin bağımsızlık politikanız üzerinde bir baskı meydana getirmektedir. Ermenistan, hiçbir ön koşul öne sürmeksizin, Türkiye ile normal ilişkiler geliştirmek için yola çıkmıştır. Bu aslında Ermeni siyasî düşüncesinde devrimin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu birçok Ermeni`nin tarih anlayışı ve bu tarihte Türkiye`nin oynadığı ve gelecekte oynayacağı düşünülen rol konusundaki anlayışlarına meydan okumaktadır”*.⁵⁴⁹

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Levon Ter-Petrosyan döneminde akıllarda kalan hiç bir gelişme yaşanmamıştır. Aksine Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini test etmiş ve bu testten her iki devlet daha sık bağlarla birbirlerine bağlanarak çıkmışlardır. Ama Dağlık Karabağ sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde büyük bir yara açmıştır.

Kuşkusuz, Ermenistan`ın Dağlık Karabağ ve Azerbaycan`ın diğer bölgelerinde yürüttüğü işgal politikası Ermenistan`ın da siyasî, jeopolitik, sosyoekonomik durumunu derinden etkilemiştir. Karabağ savaşında Ermenistan Azerbaycan topraklarının yaklaşık

⁵⁴⁷ Aynı eser, s. 206.

⁵⁴⁸ Bağımsızlık sonrası Ermeni siyasî tarihinin dikkat çeken isimlerinden olan G.Liberidyan farklı görüşlerine rağmen Taşnak Partisi üyesi olmuştur. Hatta Taşnakların teröre bulaştığı yıllarda Taşnak arşivleri Boston`da ona havale edilmiştir. 1988 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu`ndan (ARF) istifa etmiştir. Bu tarihe kadar o, ARF`in desteğiyle bir dergi yayınlamış ve bir enstitü kurmuştur. Taşnaklardan ayrılınca Ter-Petrosyan`ın ekibine katılmış ve aktif faaliyetlerini burada da devam ettirmiştir. 1994 yılında cumhurbaşkanlığı danışmanlığı yapmış, Mart 1993 – Eylül 1994 yılları arasında Ermeni dış politikasını belirleyen isim olmuştur. Türkiye ile yapılan görüşmelerde ismi öne çıkan siyasetçidir. Ter-Petrosyan ile Ermeni diasporası arasındaki ilişkileri de düzenleyen o olmuştur. Bkz. Laçiner, *Türk-Ermeni İlişkileri*, 207-208.

⁵⁴⁹ Safarian A., *“The New Thinking Revisited? Gerard Liberdian Speaks at Princeton University”?* Armenian Forum, 9 May 1998.

%20'sini işgal etmiştir. İşgal edilen toprakların sadece %8'i Ermeniler'in çoğunlukta yaşadığı Dağlık Karabağ'ın bir kısmının payına düşerken, %12'lik pay doğrudan Azerbaycanlılar'ın büyük çoğunlukta yaşadığı topraklardır. Bu işgal durumu dünya tarafından asla kabul görmemiş ve Ermenistan uluslararası toplum açısından zor duruma düşmüştür. Ermenistan'ın uluslararası siyasetinde karşılaştığı bu durum onu yalnızlığa iterken Rusya'nın da bölgede etkisini artırmasına neden olmuştur. Zira, Ermenistan'ın herhangi bir koşulla karşılaşmadan açılım yapabildiği tek ülke Rusya'dır.⁵⁵⁰

Karabağ savaşı boyunca dönemin Rusya yönetiminin bazen açık, bazen de dolaylı yolla tehditleri sonucunda Ankara bölgedeki varlığını gerektiği kadar hissettirememiştir. Savaş boyunca Ankara hep Azerbaycan'ın yanında durduğunu sözlü olarak açıklarken, Hocalı, özellikle Kelbecer katliamları ve Kelbecer'in işgali ile birlikte zaten Ermenistan ile sınırlı düzeyde olan ilişkilerini tümenden dondurmıştır. Bu durum L. Ter-Petrosyan'ın da siyâsî durumunu zorlaştırmıştır. L. Ter-Petrosyan'a pek güvenmeyen dönemin Rusya yönetimi ise Ermenistan'da kendisine daha sadık ve güvenilir bir ismin başta olması için çalışmış ve bu amaçla Petrosyan'dan pek memnun olmayan Ermeni diasporasının da desteğini almıştır.

L. Ter-Petrosyan 1996 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasına rağmen Rusya ve diasporanın baskıları sonucundan önce Başbakanı değiştirmek zorunda kalmıştır. 4 Kasım 1996 tarihinde göreve atadığı Başbakan Armen Sarkisyan'ı görevden alarak, 6 Mart 1997 tarihinde Dağlık Karabağ Ermenilerinin lideri Robert Koçaryan'ı onun yerine atamıştır. Rusya Dağlık Karabağ Ermenileri aracılığıyla Ermenistan'ı denetim altına almak stratejisini uygulamaya sokmuştur. L. Ter-Petrosyan bu durumu Türkiye kamuoyunda şu sözlerle açıklamıştır: *“Koçaryan savaştan beslenen ve devamlı savaş propagandası yapan lider olarak Ermenistan'ı denetim altında tutmaktadır. Zira, aynı yıllarda Petrosyan'ın Karabağ çevresinde işgal altında olan topraklardan çekilmesi söz konusuydu ve bu durumun bölgeye olumlu yönde yansımından korkan Moskova, Petrosyan'a karşı Koçaryan kartını oynamaktaydı. Nitekim, devamında Petrosyan istifaya zorlanmış ve yapılan seçimle Koçaryan'ın %59 oyla Cumhurbaşkanı seçildiği ilan edilmiştir.*

⁵⁵⁰ Hatta Rusya Genelkurmay Başkanı Mareşal B. Şapoşnikov Karabağ savaşının şiddetlendiği yıllarda Türkiye'nin uyarılarına Erivan'ın safında yer alarak şu yanıtı vermiştir: “Türkiye'nin müdahalesi üçüncü dünya savaşına yol açacaktır”. Bu Rusya'nın “bölgedeki durumdan memnun olduğunu”, bu yolla iki eski SSCB cumhuriyetini denetim altında tutmak istediğini dile getiren bir açıklamadır. Bkz. Amberian Z., “Azerbaijan Looks to Ankara”, The Middle East, July 1992, No: 213, s. 8.

*Koçaryan`ın Ermenistan`da yönetime gelmesi Karabağ`da yaşanacak olumlu gelişmelerin yolunu tümünden tıkamış ve bu durum bu güne kadar devam eden gerilimin nedeni olmuştur. Bazı siyaset bilimci ve yorumcular Türkiye`nin Ter-Petrosyan`a yeterince destek vermediğini ve bununla da fırsatı kaçırdığını iddia ediyorlar”.*⁵⁵¹ Ama gerçek şu ki, Petrosyan Türkiye ve Azerbaycan yönünden değerlendirildiğinde Koçaryan ve Sarksyan`la kıyasla olumlu lider olsa da, hiç bir zaman Ermenistan`daki siyâsî dengeler üzerinde etkin olmayı başaramamıştır.

Koçaryan döneminde izlenilen radikal ve savaş yanlısı siyaset H. Aliyev`in Ermenistan`dan yapıcı bir adım bekleyemeden siyaset yürütmesine neden olmuştur. Bu bakımdan H. Aliyev Azerbaycan`ın Türkiye ile ilişkilerini sıkılaştırarak uluslararası büyük ekonomik projelerde Ermenistan`a rağmen atılımlar gerçekleştirmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinde uluslararası güçlerin tüm baskı ve engellemelerine rağmen H. Aliyev inisiyatifini Gürcistan güzergahından yana kullanmış ve Ermenistan`ın dışarıda bırakılmasını sağlamıştır. Öte yandan, Koçaryan döneminde izlenilen radikal politikalar Ermenistan`ı ekonomik darboğaza sürüklemiş ve bunu uluslararası arenaya Türkiye ile Azerbaycan`ın Ermenistan`a karşı uyguladıkları "izolasyon" olarak açıklamaya çalışmıştır. Ama Erivan`ın bu söylemi pek yankı bulmamış, zira gerek Ankara, gerekse de Bakü Dağlık Karabağ sorununda herhangi bir gelişme olmadan Erivan`ın bu türden söylemlerinin anlamsız olduklarını açıklamışlardır.

Ne var ki, Ermenistan`ın Kuzeyden-Günye bir şerit gibi Türkiye ile Azerbaycan`ı ortadan yarıp gitmesi iki ülke ilişkilerinde bir çok zorluklar oluşturmaktadır. Özellikle de Azerbaycan`la İran arasında sıkıntılı dönemlerde Nahçıvan ile Azerbaycan arasında bağlantıda yaşanan zorluklar Azerbaycan iç siyasetinde sıkıntı oluşturmaktadır. Bu sorunu Azerbaycan belli ölçüde Türkiye`nin desteğiyle aşmaya çalışmıştır.

Özetle, H. Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Ermenistan faktörü hep olumsuz yönden ilişkileri etkilemiştir. Bu etkenleri sıraladığımızda aşağıdaki gerekçeler dikkati çekmektedir:

- Karabağ savaşı ve Azerbaycan`ın Yukarı Karabağ topraklarının işgali;

⁵⁵¹ Alp A.H., “*Kafkasya Stratejik Coğrafyasında Ermenistan Sorunu*”, Kantarcı S., Kazım K., Laçiner S., *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* içinde, Ankara, Eren yay. 2003, c. II, s. 292.

- Ermenistan`ın Türkiye`ye yönelik toprak talepleri;
- Ermenistan`ın Türkiye`den sözde “1915 soykırımının” tanınması talebi;
- Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin üçüncü taraflarca belirlenmesi ve bunun oluşturduğu sıkıntılar;
- Ermenistan`ı işgal siyasetinden vazgeçirmek amacıyla Azerbaycan`ın Ermenistan`a karşı uyguladığı tecrit stratejisi ve Türkiye`den de bu kapsamda destek ummasıdır.⁵⁵²

7.1.2. Gürcistan Faktörü

Sahip olduğu en önemli ekonomik avantajı coğrafi konumu olan Gürcistan önemli ölçüde Türkiye ile Azerbaycan arasında köprü rolünü oynamaktadır. Ermenistan ve Kuzey Kafkasya hattının Rusya`nın denetimi altında olduğu dikkate alındığında Gürcistan adeta Avrupa ile Orta Asya arasında kapı rolünü icra etmektedir. Öte yandan Azerbaycan`la birlikte Ermenistan için de Gürcistan Karadeniz`e açılan tek yoldur. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaş, Ermenistan ile Türkiye arasındaki soğukluk dikkate alındığında bu anlaşmazlıklar gerek siyâsî, gerekse de ekonomik olarak Gürcistan için adeta yaşam alanı oluşturmaktadır.⁵⁵³

Buna rağmen Gürcistan`ın bu stratejik önemi diplomatik olarak kullanamadığı belirtilmektedir. Bunda Gürcistan`ın kendisinin de sorunlu ülke konumunda olmasının etkisi büyüktür. Bilindiği gibi Gürcistan gerek Abhazya, gerekse de Osteya sorunları yüzünden SSCB`nin dağılmasından itibaren ciddi problemler ve sıkıntılarla yüzleşmiştir. Bu iki sorun Gürcistan siyasetinde de belirleyici olup, sık sık hükümet krizlerine kadar yol açan sorunlar niteliğindedir. Gayet iyi anlaşılacağı gibi Rusya Azerbaycan ve Ermenistan`da Dağlık Karabağ sorunu üzerinden kendi etki alanını oluştururken, Gürcistan`da da Osetya ve Abhazya sorunları ile baskı kurmaktadır.

Diğer yandan Gürcistan`ın kendi etnik sorunları da az değildir. Stalin döneminde beş etnik grupun bir araya getirilmesiyle oluşturulan Gürcistan genel bakışla İmereti, Megreli, Kartli, Kahetiya ve Svan gibi kendi coğrafi sınırları olan topluluklara

⁵⁵² Gerni, *Ermenistan Türkiye İlişkileri*, s. 74 vd.

⁵⁵³ Kaşıkçı N., Yılmaz H., *Aras`tan Volga`ya Kafkaslar*, İstanbul: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu Yayınları, 2000, s. 50.

bölünmektedir. “Gürcü” kavramı bir üst kimlik olarak bu etnik kimlikleri bir araya getirmekte ve bu isim söz konusu topluluklar için zaman zaman sıkıntı oluşturmaktadır.

Gürcü kimliğinin ve coğrafyasının oluşmasında Stalin`in uygulamaları etkin olmuştur. Ama Stalin`in Ruslar başta olmak üzere SSCB genelinde hafızalara kazınmış oldukça olumsuz olan ismi 1953 yılından sonra Sovyetler Birliği genelinde Gürcülere karşı birtakım dışlayıcı etkilere yol açmıştır.⁵⁵⁴

1990`larda SSCB yönetimine karşı ilk başkaldıran Birlik Cumhuriyeti Gürcistan olmuştur. Rusya bu başkaldırımı 9 Nisan 1989 tarihinde Tiflis`e ordu yürüterek kanlı bir biçimde bastırmıştır. Gürcistan bir çok siyâsî olaylarla da Eski SSCB bölgesinde ilkleri gerçekleştirmiştir. İlk defa Gürcistan`da radikal millî yetçi gruplar iktidara gelmiş ve bu Rusya için önemli ölçüde bir sorun olarak algılanmıştır. Gamsahurdia döneminde (Aziz İdia Topluluğu`nun kurucusu) Gürcistan direkt olarak Çeçenistan sorununda Çahar Dudayev`in yanında yer almış ve Rusya`yı epey uğraştırmıştır.

Öte yandan Bağımsız Devletler Topluluğu`na ilk karşı çıkan Gürcistan olmuştur. Ama Rusya`nın yoğun baskılarına direnmek şansı olmayan Gürcistan Ekim 1993 yılında BDT`a katılmış ve bu üyelik 2008 yılında son bulmuştur. Gamsahurdia döneminin bazı sert çıkışları dikkate alınmazsa Gürcistan-Azerbaycan ilişkileri hep olumlu seyretmiştir.⁵⁵⁵ Bunda önemli etken Sovyet sonrası dönemde iki ülkenin benzer siyâsî sorunlarla yüzleşmesi, Moskova`nın direkt baskısına maruz kalmaları ve iki ülkenin de ekonomik bakımdan birbirine belli ölçüde bağlı olmasıdır.

Azerbaycan-Gürcistan ve Türkiye ilişkileri bölgedeki gelişmelerden önemli ölçüde etkilenmektedir. İlişkilerin gelişim hızı oldukça yavaş olmuş, ama son yıllarda yapılan yeni açılımlarla hız kazanmıştır. Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan gibi onu ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Fakat Gamsahurdia yönetiminin Gürcü millî yetçiliğini öne çıkarması Türkiye ile ilişkileri zora sokmuştur. Özellikle de Gamsahurdia döneminde Özbekistan`dan kovulan Ahıska Türkleri`nin

⁵⁵⁴ Hatta 1950`li yılların ortalarında Gürcistan`da yaşanan gelişmeler Sovyet yönetim birimlerinde “Gürcistan`ın Sovyetler Birliğinden ayrılıp Türkiye ile birleşeceği” şeklinde değerlendirilmiştir. Bkz. Heslenli Cemil, *Azerbaycanda millî mesele: siyâsî rehberlik ve ziyalılar, 1954-1959*, Bakı, Adiloğlu, 2008, s. 79.

⁵⁵⁵ Ağacan K., “*Kardeş Devletler Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*”, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayı, İlkbahar 2001, cilt 7, sayı 1, s. 320.

Gürcistan'daki ana yurtlarına kabul edilmemesi, Ahıskalılar'ın Azerbaycan ve Türkiye'de kendilerine sığınabilecekleri yer bulmaları ilişkileri belirli ölçüde germiştir. Stalin döneminde Gürcistan'dan Orta Asya ve Sibiryaya sürülen Ahıskalılar uzun bir süre büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Bu nedenden dolayı kısa süreli Gamsahurdia döneminde Azerbaycan-Gürcistan ve Gürcistan-Türkiye ilişkileri gelişme kaytedememiştir.⁵⁵⁶

Gürcistan ile Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin siyâsî ve ekonomik alanlarda kurulması ve geliştirilmesi 1992 yılının Mart ayında Eduard Şevardnadze'nin iktidara gelmesiyle

başlamıştır. İlişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayan esas gelişme Hazar petrolünün Tiflis üzerinden Türkiye'ye ve oradan da Batıya çıkmasını sağlayacak petrol ve doğalgaz boru hatları projelerinin gerçekleşmesi olmuştur. Öte yandan Rusya'dan istediğini alamayan Gürcistan'ın yüzünü Batıya ve ABD'ye çevirmesi onun, Türkiye ile ilişkilerinde de önemli ilerlemelerin yolunu açmıştır. Gürcistan'ın kendi içerisinde engelleyemediği etnik çatışmaları Rusya ile değil, ABD ile, NATO ve BM gibi uluslararası kuruluşlarla çözüme yoluna gitmesi onun Türkiye'ye daha fazla yaklaşmasına neden olmuştur. ABD ve NATO'nun en iyi müttefiki ve sınır komşusu konumunda olan Türkiye ile ilişkilerinin iyi olması gerekmektedir. Gürcistan'ı NATO yolunda attığı adımlarda en fazla destekleyen ülke Türkiye olmuştur. Bu gelişmelerin akabinde Türkiye askerî ve maddi yardım dışında aynı zamanda Gürcistan'a siyâsî desteğini de sürdürme gelmiştir. Gürcistan içerisinde patlak veren etnik çatışmalarla ilgili olarak Türkiye, Gürcistan'ın sınır dokunulmazlığına her zaman saygı göstermiştir.⁵⁵⁷

Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in iktidarda olduğu dönem aynı zamanda Gürcistan'da E. Şevardnadze'nin yönetiminde bulunduğu dönem ile hemen hemen paralellik teşkil etmiştir. Her iki siyâsî lider eskiden Politbüro üyeleri olmuşlardır. Ama ikilinin Sovyet dönemindeki ilişkileri pek sorunludur. Zira, Şevardnadze Gorbaçov'un ekibinde yer alırken, söz konusu ekip H. Aliyev'i hep dışlamış ve onun Sovyet yönetiminden

⁵⁵⁶ Güneş U., *Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi*, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 46 vd.

⁵⁵⁷ Cemilli E., *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası*, İstanbul 2007, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 116 vd.

uzaklaşmasına neden olmuştur. Ama iki liderin Rusya karşısında aynı zorluklarla karşılaşması onların kolay anlaşmasına neden olmuştur.⁵⁵⁸

Gürcistan Azerbaycan için Türkiye'ye ve Batı'ya açılan kapı rolünü icra etmiştir. Bunun karşılığında Gürcistan için Azerbaycan ekonomik olarak ayakta durmasının birincil nedenidir. Gürcistan'ın neredeyse tüm enerji sıkıntısını gideren Azerbaycan, Tiflis yönetiminin Rusya karşısında soluk almasına olanak sağlamıştır.

Öte yandan Gürcistan'ın önemli bir kısmı sayılan Borçalı bölgesinde kalabalık bir Azerbaycan Türkü topluluğu yaşamaktadır. Borçalı Türkleri adlanan bu topluluk Karapapak Türkleri olup eskiden beri Rusya ile sorunlu, Türkiye ile sıcak ilişkilere sahiplerdir. Borçalılılar Gürcistan nüfusunun %5-ni oluştursalar da, önemli bir coğrafi alana sahiptirler.⁵⁵⁹

Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ilişkileri belirleyen faktörler şu şekilde sıralanabilir: Bağımsızlık ve toprak bütünlüklerine yönelik tehdit, Rusya ve Ermenistan'ın tutum ve davranışları; etnik ilişkiler ve sahip oldukları ekonomik potansiyellerdir. Öte yandan, Azerbaycan ve Gürcistan, Rusya'yı bağımsızlık ve toprak bütünlüklerine yönelik tehdit olarak algılayıp güvenlikleri için Batıyla bütünleşmeye çalışırken Ermenistan, Rusya'nın nüfuzunu bölgede artırma gayreti içerisinde. Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası Azerbaycan, Rusya Silahlı Birliklerini ülkesinden çıkarmayı başarmış ilk eski SSCB Cumhuriyetidir.

İlişkilerin olumlu yönde gelişmesinin ilk adımları, Şubat 1993 yılında E. Şevardnadze'nin Azerbaycan'a resmî ziyaretiyle başlamıştır. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında "Dostluk, İşbirliği ve Savunma Antlaşması" imzalanmıştır. Her iki devletin de bağımsızlıklarına en büyük dış tehditin dönemin Rusya yönetimi olduğu hususunda ortak kanaat oluşmuştur. Rusya'nın bu tip tehditlerini önlemek için iki ülke de birçok konuda birlikte hareket etmektedirler. Bir diğer dış tehdit de Ermenistan'dır. Ermenilerin

⁵⁵⁸ Haydar Aliyev ve E. Şevardnadze de Sovyetler döneminde ilk olarak Azerbaycan ve Gürcistan "KGB"lerine başkan olarak tayin edilmişlerdir. Ardından her ikisi de kendi cumhuriyetlerinde Komünist Parti Birinci Sekreterliğine, oradan da SSCB Politbüro üyeliğine kadar yükselmişlerdir. Aynı zamanda H. Aliyev SSCB Başbakan Yardımcılığını, Şevardnadze ise SSCB Dışişleri Bakanlığı görevlerini yürütmüşlerdir. Bu yüzden her iki liderin iç ve dış politikalarında benzerlikler görülmektedir.

⁵⁵⁹ *Aynı eser*, s. 114.

Azerbaycan'da Dağlık Karabağ, Gürcistan'da da Ahalkala bölgelerindeki haksız toprak iddiaları bu ülkeleri sıkıntıya sokmaktadır. Bu yüzden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Rusya'yı bölgeden çıkarmak yolunda en büyük engelleri olmuştur. Rusya da Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki bu yakınlaşmadan rahatsız olmakta ve sürekli bu iki ülkenin ilişkilerini bozmaya çalışmaktadır.

Öte yandan Gürcistan ve Azerbaycan'da Perestroyka sürecinde şekillenen bağımsızlık talep eden siyâsî akımların hedefi, günümüz evrensel değerlerine bağlı, demokratik, hukuk devleti kurmak olmuştur. Bunun kalıcı varlığa dönüşmesinin yolu ise, Batılı kurumlara entegre olmaktan geçmektedir. Türkiye, bölge devletleri için bu işlevi yerine getirmektedir. Türkiye'nin bölgede varlığı, Rusya'nın bu iki Güney Kafkasya Cumhuriyetine karşı baskılarını sınırlandırmaktadır.⁵⁶⁰

Gürcistan, aynı zamanda Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarında işgalci konumunda olduğunu kabul etmiş ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi konusunda fikir beyan etmiştir. Azerbaycan da, Güney Osetya ve Abhazya'nın Gürcistan topraklarından ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmelerini Gürcistan toprak bütünlüğüne aykırı bir hareket olarak değerlendirmiş ve bu tek taraflı ayrılıkçı oluşumları tanımama kararı almıştır.

7.1.3. Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Gürcistan Faktörü

Kuzey Kafkasya, SSCB'nin dağılmasından sonra tam bir sorunlar yumağına dönüşmüştür. Bölgede çok sayıda etnik topluluğun bulunması ve bunların gerek kendi aralarında, gerekse de komşuları ile ilişkilerinde sorunlarının olması, dönemin Rusya yönetiminin bu sorunlardan yararlanarak kendi etki alanını korumaya çalışması, bölgede onarılması güç siyâsî sıkıntılar yaratmaktadır.

⁵⁶⁰ Ağacan, *Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*, s. 321 ve d.

Çizelge 5.13. Kuzey Kafkasya Toplulukları

Ülke	1926	1959	1979	1989
Migrel	242,900	-	-	-
Svan	12,218	-	-	-
Abhaz	56,957	65,430	83,097	90,713
Abaza	13,825	19,591	25,448	33,801
Çerkes	-	30,453	46,470	52,356
Adige	65,270	79,631	108,711	124,941
Kabardey	139,925	203,620	321,719	394,691
Karaçay	55,123	81,403	131,074	156,140
Balkar	33,307	42,408	66,334	88,771
Oset	272,272	412,592	541,893	597,802
İnguş	74,097	105,980	186,198	237,577
Çeçen	318,522	418,756	785,782	958,309
Avar-Andi-Dido	197,392	270,394	482,844	604,202
Lek	40,380	63,529	188,804	204,370
Dargin	108,963	233,129	382,611	466,833
Lezgi	134,529	233,129	382,611	466,833
Agul	7,563	6,709	246,854	280,431
Rutul	10,495	6,732	71,722	78,196
Sahur	19,085	7,321	11,722	-
Kumuk	94,549	134,967	188,792	282,178-
Nogay	36,274	38,700	51,784	-
Tat	28,705	11,463	22,441	30,817
Dağ Yahudisi	25,974	25,225	9,389	19,516
Udin	2,455	3,678	5,919	6,000

Kaynak: Çelikpala M., “Siyâsî, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya”, Kafkasya Araştırma ve Analiz Dergisi, Kafkasya Vakfı Yay., yıl 1, sayı 1, 2006, s. 52.

Kuzey Kafkasya’da başlıca sorunlar, Acaristan, Abhazya, Osetya, Çeçenistan-İnguşetiya ve Dağistan olarak Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yansımıştır.

Acaristan sorunu. Acara Özerk Cumhuriyeti, Gürcistan’ın Güneybatı kesiminde yer almaktadır. Yönetim merkezi Batum’dur. Türkiye’nin Kuzeydoğusunda Artvin ve Ardahan illeri sınırında yer almaktadır. Artvin’in Hopa ilçesinde bulunan Sarp Sınır Kapısı Batum’a açılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun da denetimi altında bulunan ülke, 1921

yılında Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Gürcistan'ın merkezi yönetimine bağlı Özerk Cumhuriyet olarak varlığını devam ettirmektedir. Acara Özerk Cumhuriyeti, Türkiye ile tarihi, dini ve kültürel yakınlığa sahip olduğu gibi, hukukî olarak da 1921 Kars Antlaşmasının 6. maddesi gereği, Nahçıcan gibi özerkliği Türkiye'nin garantörlüğü altındadır. Fakat antlaşma metninde “garantörlük” teriminin geçmemesine ve zaman zaman Tiflis yönetiminin baskısına maruz kalmasına neden olmaktadır. Acarya'nın nüfusu 376.016'dır. Bölgenin ana nüfusunu Acarlar (Acari/Acareli/Acarlebi) oluşturmaktadır. Büyük oranda Müslüman olan bölge ekonomik olarak Türkiye ile sıkı bağlantı içindedir. Ancak, Rusya bölgede ciddi Hristiyanlaştırma siyaseti yürütmektedir.

Gürcüce'den farklı Kafkas dili (Acarca- Acaruli) konuşan Acarlar iyi düzeyde Türkçe biliyorlar. Yazı ve eğitim dili resmî Gürcüce hesap edilen Kartlicedir.

Bölgenin merkezi olan Batum hayati öneme sahip şehirlerdendir. Burası Gürcistan, Azerbaycan ve kara ile çevrili Ermenistan'ın mal trafiğini yöneten ve bölgenin Türkiye'ye açılan kapısıdır. Ayrıca Batum limanı Hazar denizi ve Azerbaycan üzerinden Kazakistan ve Türkmenistan'dan gelen petrolün Avrupaya çıkması açısından da önemlidir. Zira, Batum, Transkafkasya Demiryolu'nun ve Bakü petrol boru hattının son bulduğu önemli liman ve ticaret merkezidir. Türkiye sınırına 20 kilometre uzaklıkta olan Batum Supsa limanına boru hattıyla ulaşan ve oradan Batum'a demiryolu ile taşınan Azerbaycan'dan gelen Hazar petrolünün Batı'ya taşınmasında tekel konumundadır. Batum gemi yapımı ve üretimi konusunda da Karadeniz'in önemli limanlarındadır.

SSCB'nin dağılmasından sonra Acarya, 1991'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ın sınırları içindedir. Bu tarihte Acarya'nın başına geçen ve bölgede otoriter bir yönetim kuran Aslan Abaşidze, bölgeyi Gürcistan'daki iç savaşın dışında tutmuştur. Ancak Abaşidze, kişisel servet edinmek, insan haklarının ihlali, suç örgütlerine göz yummak gibi konularda suçlanmaktadır. Eduard Şevardnadze'nin devlet başkanlığı boyunca Acarya, Tiflis yönetiminin fiilen denetimi dışında kalmıştır. ABD ve Soros destekli Karanfil veya Gül Devrimi olarak adlandırılan darbeyle 2004 yılında Şevardnadze'yi deviren ve iş başına gelen Mihail Saakaşvili Acarya sorununa el atmıştır. Bu, uzun süreli ve tarafları savaşın eşiğine getiren krize neden olmuştur. Acarya'nın bu dönemde Gürcistan'a karşı en önemli kozu bölgede bulunan 12. Rusya Askerî Üssü olmuştur. Öte yandan Acarya da, Rusya için

Ermenistan`da varlığını koruması açısından hayati önem taşımaktadır. Bu bakımdan Rusya Gürcü-Acar sorununu hep körüklemiş ve bu ihtilafı kendi çıkarları için kullanmıştır. Fakat etnik köken olarak aynı olmaları dini farklılaşmanın önüne geçtiği için Gürcistan merkezi yönetimi bu sorunu çözmeye çok fazla zorlanmamıştır. Keza dine herhangi bir şekilde yaşam alanı tanımayan Sovyet rejimi Acaristan`ın özerk statüsünü, resmî olarak ifade edilmese de, din kıstasını esas alarak belirlemiştir. Bu açıdan bakıldığında Acaralıların Gürcistan devletine bağlılıkları süreklilik arz etmiş, özellikle 1980`li yıllardan itibaren artan Hristiyanlaştırma⁵⁶¹ politikasına rağmen ayrılıkçı bir arayış içinde olmamış ve kendilerinin Gürcülüğünü vurgulamışlardır.⁵⁶²

Abhazy Sorunu. Kafkasya`nın en sancılı bölgesi olan Abhazy Sovyet yönetimi yapısı içinde oluşturulmuş bölgesel yönetimlerden birini teşkil etmektedir. Abhazlar`ın Gürcü tarihinde rolu Gürcüler`den daha fazladır. Bu tarihi gerçeklik Abhazlar`a Gürcüler karşısında hep dik durmayı aşılacaktır. 1921 yılında Gürcistan`a bağlanan Abhazy, ilerleyen yıllarda Özerk Cumhuriyet statüsünü kazanmış, Tiflis yönetiminden daha ziyade SSCB merkezi yönetimi ile ittifak halinde olmuştur.

Günümüzde Abhazy, hukuken Kafkasya`da Karadeniz kıyısında yer alan Gürcistan`a bağlı özerk bir cumhuriyettir. Kafkaslar`ın Karadeniz`e açıldığı kısımda toplam 8600 km² alan üzerinde bulunan Abhazy`nın nüfusunun sadece %18`ini Abhazlar oluşturmaktadır. Bunlar etnik bakımdan Çerkezlerin bir kolu olup Kafkas dil ailesine dahildirler. Antik dönem Yunan kaynaklarında isimleri “Abasgi” olarak geçen Abhazlar, özellikle Kıpçakların XII. Yüzyılda bölgede yerleşmesinden sonra önemli bir güç haline gelmişlerdir. Çağdaş tarihçilerin Gürcü Krallığı olarak tanıttıkları XII. Yüzyıldaki siyâsî oluşum büyük oranda Abhaz-Kıpçak kimliğini taşımaktadır.

Abhazy`nın toplam nüfusu 524.000`dir. Bunun %35`ini Megrel ve Svanlar, %14`ünü Ruslar, %14`ünü Ermeniler, %18`ini Abhazlar, %10`unu Gürcüler ve %7`sini

⁵⁶¹ Acaraların din değiştirme sorunuyla ilgili bkz: Alter Kahraman, Yuriy Katliarou, Özge Anaç, Müslüman Acaralılar: İslam, Din Değişirme ve Dini Haklar, İçinde: **Gürcistan`daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset** (Editörler: Ayşeğül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), Terazi yayıncılık, Ankara 2016 (ss. 159-192).

⁵⁶² Ali Asker, Alter Kahraman, Gürcistan`da Devletleşme: Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar, İçinde: **Gürcistan`daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset** (Editörler: Ayşeğül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), Terazi yayıncılık, Ankara 2016, (s. 23-47), s. 40

diğer Kafkas toplulukları oluşturmaktadır. Abhazya'nın başkenti 121.000 nüfusu olan Suhumi kentidir.

Abhazya özerkliğini 3 Mart 1921 tarihinde kazanmıştır. Abhazya, 21 Aralık 1921 tarihinde Gürcistan ile SSCB arasında imzalanmış “Birlik Anlaşması” sonucunda Gürcistan'a katılmıştır. 1931 yılından itibaren Abhazya Gürcistan içerisinde Özerk Cumhuriyet statüsü taşımaktadır. 1970'li yılların başlarında eski SSCB cumhuriyetlerinde yayılmaya başlayan millî yetçilik düşünceleri Abhazlar üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Abhazya'da bağımsızlık mücadelesi, Abhaz toplumsal ve siyâsî örgütleri ile Abhaz Parlamenterler'in 18 Mart 1989 tarihinde Lihni toplantısını gerçekleştirmeleri ile başlamıştır. Toplantının sonunda ortak bir deklarasyon yayınlanmıştır. Deklarasyonda Stalin zamanından başlayarak bugüne kadar Gürcistan merkezi yönetiminin Abhazlar'a kendi problemlerini çözmekte yardım etmediği ve problemlerin çözümü için artık bağımsız Abhaz Cumhuriyeti'nin kurulmasının şart olduğu ifade edilmiştir. Bu deklarasyon Tiflis yönetimince çok sert bir şekilde eleştirilmiş, 28 Mart 1989 tarihinde Gürcistan Komünist Parti yönetimi toplanarak bu deklarasyonu tartışmış ve reddetmiştir.⁵⁶³

Gürcistan'ın, Abhazya Parlamentosu'nun aldığı bu kararı tanımaması üzerine Abhazya Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu 25 Ağustos 1990 tarihinde yaptığı bir oturumda 72 milletvekilinden 70'inin kabul oyu ile Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrılarak tam bağımsız cumhuriyet olduğunu ve 1921'deki statü içinde SSCB'nin bir üyesi olarak kalacağını ilan etmiştir. 1991 yılında yapılan seçimlerin ardından Abhazya Parlamentosu 1992 yılı başlarında çalışmaya başlamıştır.

23 Temmuz 1992 tarihinde Abhazya Yüksek Sovyeti, Abhazya'nın Gürcistan'ın bir parçası olduğunu kabul eden 1978 Anayasasını yürürlükten kaldırarak Abhazya'nın SSCB'nin ayrı bir Cumhuriyeti olduğunu kabul eden 1925 Anayasasını yürürlüğe koymuştur. Bu Abhazya'da gerginliği iyice tırmandırdı. 14 Ağustos 1992 tarihinde Gürcistan askerî birlikleri Abhazlar'ın iktidarının önüne geçmek için Abhazya'ya askerî müdahalede bulunmuştur. Gürcüler savaşın başlarında Abhazlara karşı üstünlük sağlasalar da Rusya'nın desteğini yanlarına alan Abhazlar, ilerleyen safhalarda çok güçlü bir direniş göstermişlerdir. Gürcistan yönetimi NATO, AGİT ve BM'ye başvurarak ülkesinin toprak bütünlüğünün korunmasını ve barış için çözüm bulunmasını talep etmiştir. Abhazların yanı

⁵⁶³ Cemilli , *age*, s. 127.

sıra bu savaşta Çeçenler ve Kafkasya'nın Müslüman halkları da Gürcülere karşı savaşmışlardır. E. Şevardnadze yönetimi problemi çözmek için girişimlerini özellikle BM nezdinde hızlandırmıştır. Ama Şevardnadze BM'den birkaç gözlemci gönderilmesi dışında istediği desteği alamamıştır. Şevardnadze'nin asıl amacı, Gürcü-Abhaz barış bölgesine BM barış gücünün gelmesini sağlamak olduysa da bunu başaramamış ve BDT barış gücünün bölgeye yerleşmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. BM'nin bu tavrı BDT ve daha ötesinde Rusya için bulunmaz bir fırsat yaratmış, bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmeyi amaçlayan Rusya bölgeye hemen üslerini yerleştirmiştir. BDT barış gücünün bu araziye girmesiyle Rusya'nın Gürcistan'daki üs sayısı artmış ve Gürcistan'a ilave olarak 1800 asker sevk etmiştir. İlerleyen süreçte BM himayesinde 1 Aralık 1993 tarihinde Cenevre'de yapılan Gürcistan ve Abhazya arasındaki görüşmeler olumlu sonuç vermiştir.

Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın da katıldığı görüşmelerde “memorandum” kabul etmişlerdir. Memoranduma göre, bölgede ateşkes sağlanacak, uluslararası barış gücünün varlığı kabul edilecek, esir değişimi yapılacak ve mültecilerin dönüşüne izin verilecektir. Rusya aynı zamanda çözümün anahtarının kendisinde olduğunu ileri sürerek BM ve AGİT'i devre dışı bırakmayı başarmıştır. 4 Nisan 1994 tarihinde Moskova'da Gürcistan ve Abhazya yetkilileri bir araya gelerek “Barış için Öneriler Deklarasyonu”nu yayınlamışlardır. BDT Barış Gücü'nün Gürcistan'a yerleşmesini Şevardnadze ısrarla istese de Parlamento üyeleri bu fikre karşı çıkmışlardır. Moskova yönetimi, Gürcü ve Abhaz yetkilileri kendi himayesinde bir araya getirerek bir anlamda BM ve AGİT'e gövde gösterisi yapmıştır. Rusya'nın bu bölgeyle ilgili hedeflerinden biri bölgedeki barış ve huzur ortamını sağlamaktan öte bu bölgeye dış güçlerin müdahalesini önlemektir.

Gürcistan tarafının durumu pek kabullenmemesi üzerine, Abhazya Parlamentosu 26 Kasım 1994 tarihinde yeni bir Anayasa kabul ederek bağımsızlığını tekrar ilan etmiştir. BM Güvenlik Konseyi, bağımsızlık ilanının, tarafların soruna barış görüşmeleri yoluyla çözüm bulma yükümlülüğüyle çeliştiğini belirtmiş ve bağımsızlık ilanını tanımayarak, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü teyit etmiştir. Böylece, savaşın neden olduğu yıkımın yanı sıra Abhazya sorunu da bir kördüğüm hâlini almıştır. Sorununun çözümü amacıyla Gürcistan ile Abhazya arasında Rusya Federasyonu'nun katkısıyla yürütülen müzakerelerde ve BM çerçevesinde ABD, Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya Federasyonu'ndan oluşan BM Genel Sekreteri'nin Dostları Grubu kapsamında yürütülen görüşmelerde de somut sonuca ulaşılamamıştır. Abhazya yönetimi bağımsızlık konusunda

ısrarcı olduğu için soruna kısa vadede kalıcı bir siyâsî çözüm bulunması olasılığı zayıftır.⁵⁶⁴

Ama Çeçenistan`da yaşanan gelişmeler Abhazya sorununda Gürcistan tarafını bir nebze rahatlatmıştır. Şöyle ki, 21 Aralık 1994 tarihinde Abhazya'nın Rusya sınırı Rus hükümetinin emriyle kapatılmış, Çeçenistan olayları nedeniyle Rusya, Abhazya'nın Kodor vadisinde Çeçen silahlı güçlerinin üsleri olduğunu iddia etmiş ve buna dayanarak da Abhazya'ya ambargo uygulamaya başlamıştır. Rusya'nın uyguladığı ekonomik ambargo başta olmak üzere Abhazya'da seyahat özgürlüğü dâhil bütün hayati konularda ülkenin dış dünyayla bağlantısı kesilmiştir. Rusya'nın baskısı altında olan Abhazya, BM`de 1995 baharında bağımsız egemen olma talebinden vazgeçmiştir. Abhazlar, Abhazya ve Gürcistan'ın eşit statüde olacağı bir konfederasyon için ısrar ederken Gürcüler, Gürcistan'ın federal bir devlet olmasında ısrar ederek bölgeye özerk bir statü verme arzusunda olmuşlardır.

Ülkesinde BDT Barış Gücü'nün varlığını istemeyen Gürcistan yönetimi diplomatik birtakım girişimlerde bulunmuştur. 1997 yılı Temmuz ayında Barış Gücü'nün görev süresinin bitmesini fırsat bilen Gürcistan, bölgeye BM gözlemcilerini getirmek için diplomasi atağına geçmiştir. E. Şevardnadze, ABD Başkanı Bill Clinton ve BM Genel Sekreteri Kofi Annan'la uzun görüşmeler yaptıysa da bir sonuca varamamıştır. Diğer yandan E. Şevardnadze Rusya'nın baskıları sonucunda BDT Barış Gücü'nün görev süresini ikinci kez uzatmak zorunda kalmıştır.

Genel olarak Abhazya sorununun uluslararası örgütler vasıtasıyla çözülmesi için birçok girişimde bulunulmuştur. Değişen bu koşullarda Tiflis, Ocak 1996 tarihinde BDT toplantısında Abhazya'ya ekonomik ambargo kararı aldirtmakta zorlanmamıştır. Ayrıca Abhazlar da tutumlarını yumuşatarak, konfederasyonun yanı sıra federasyon için de Tiflis'e bazı yeni teklifler sunmuşlardır. 1996 yılı sonrası gelişmeler iki tarafın da uzlaşıcı bir yapı içerisine girmeye çalıştığı ve sorunun çözümsüzlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik yapıcı tutumların sergilendiği bir dönem olmaya başlamıştır.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ Kanpolat H., "Abhazya ve Güney Osetya Sorunu Çatışmaya Dönüşebilir mi?", <http://www.asam.org.tr/temp749.pdf>, Haziran 2008., s. 77.

⁵⁶⁵ http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0125_turkiyenin_gurcistan_politikasi.htm, 21 Ekim 2008.

Bu aşamada devreye giren Türkiye, taraflar arasında arabuluculuk yapabileceğini belirtmiştir. Bunun sonucunda A. F. Demir'in de kaydettiği gibi, "1999 yılı Haziran ayı başlarında Abhazya ile Gürcistan arasında kalıcı bir barış umudu doğmuştur. Türkiye'nin arabuluculuk yaptığı İstanbul'daki görüşmelerin ardından taraflar 8-9 Haziran 1999 tarihinde ekonomik ve hukukî işbirliği konusunda hazırlanan protokolleri imzalamışlardır. Abhazya Devlet Başkanı Vladislav Ardzinba, 3 Ekim 1999 tarihinde yapılan seçimler sonucunda %99 gibi son derece yüksek bir oy oranı elde ederek yeniden başkanlığa seçilmiştir. Başkanlık seçimleri ile aynı zamanda bağımsızlık kararı için yapılan oylamada halkın %97'si Abhazya'nın bağımsızlığını desteklemiştir. İşte bu seçim ve referandum, Gürcü ve Abhaz taraflar arasında yeni bir gerilime neden olmuş ve barış süreci sekteye uğramıştır. Bu, başta Gürcistan olmak üzere ABD, Rusya ve Çin'in de içinde yer aldığı birçok devlet tarafından "yasa dışı" olarak nitelendirilmiştir".⁵⁶⁶

Dolayısıyla Abhazya sorunu H. Aliyev döneminde Gürcistan'ın iyileşmeyen yarası olarak kalmıştır. Bu da bölgede oluşturduğu istikrarsızlık açısından Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Bu yansımanın en önemli göstergesi sorundan yararlanan Rusya'nın Gürcistan'a baskı yaparak stratejik nitelikli bölgesel ekonomik projelerin gerçekleştirilmesinin hızını düşürmektir. Nitekim, bunun sonucunda Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesi konusunun tartışmaları uzun bir döneme yayılmıştır.

Güney Osetya Sorunu. Kafkasya'nın en sancılı bölgelerinden olan Güney Osetya sorununun siyâsî olduğu kadar tarihi nedenleri bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki çözümsüzlüğün başlıca kaynağı olan Güney Osetya, büyük Kafkas dağlarının Güney yamaçlarında yer almaktadır. Yüzölçümü 3.900 km²-dir. Toplam nüfusu 100.000 civarındadır. Nüfusun %66'sını Osetler, %29'unu Gürcüler, diğer kısmını (%5) Kafkas toplulukları oluşturmaktadır. Günümüzde, Güney Osetya'da yaşayan nüfusun yaklaşık yüzde 95'i Ortodoks Hristiyan ve yüzde 5'i Müslüman'dır. Osetler Kafkasya'da iki ülkenin arazisinde yaşamaktadırlar. Bunlar Gürcistan arazisinde yaşayan Güney Osetyalılar ve Rusya Federasyonuna bağlı Kuzey Osetya Cumhuriyeti'nde yaşayan Kuzey Osetyalılar'dır. Kuzey Osetya'nın gerek yüzölçümü gerekse de nüfusu neredeyse Güney Osetya'nın iki katıdır.

⁵⁶⁶ Demir A.F., *Türk Dış Politikası Açısından Transkafkasya'nın Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 163 vd.

Bölge aslında demografik ve dini açıdan pek de homojen bir yapıya sahip değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu coğrafyada bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin varlığına bağlı olarak özellikle Güney Kafkasya'nın siyâsî haritasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İstikrarsızlığın hüküm sürdüğü Güney Kafkasya'nın en sorunlu bölgesi olan Güney Osetya, içinde bulunduğu konjonktür gereği uzun yıllar bağımsızlık yolunda hiçbir girişimde bulunmamıştır. Bölgedeki temel sorun, yıllarca Gürcistan idaresinde yaşayan Güney Osetya'nın bağımsızlığını ilan ettikten sonra Gürcistan'dan ayrılarak Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti ile birleşmeyi ve Büyük Oset Birliği'ni kurmayı istemesidir. Osetlerin bu taleplerinin toprak bütünlüğüne ve otoritesine zarar vereceğini düşünen Tiflis yönetimi sık sık Güney Osetya ile çatışmanın eşiğine gelmiştir. Ayrıca Güney Osetya bölgesinde etkinlik kurma düşüncesindeki Rusya ve ABD'nin de soruna taraf olma yönündeki adımları meseleyi içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.⁵⁶⁷

Güney Osetya'nın Gürcistan ile zoraki birliği XIX. Yüzyıl ortalarında bölgenin Rusya tarafından işgal edilmesiyle başlamıştır. Kafkas-Rus savaşlarının başında 10.000 kişilik bir nüfusa sahip bulunan bölgede Çarlık Rusya'sı, Güney Osetya halkının iradesini Gürcü feodallerinin eline bırakmıştır. Osetlerin Gürcülere düşmanlığı 1917 Sovyet İhtilali sonrasındaki siyâsî gelişmelere kadar uzanmaktadır. 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Gürcistan'da iktidarı elinde bulunduran Menşevik Gürcü yönetimi zamanında da, Güney Osetya zorla Gürcistan'a ilhak edilmeye çalışılmış ve ağır baskılara uğratılmıştır. 1917-1920 döneminde Osetler, Sovyet Rusya'yı desteklemişler ve Osetlerin ayaklanmaları Gürcistan Sosyal Demokratik Hükümeti tarafından bastırılmıştır. 26 Mayıs 1918 tarihinde, ülkedeki bütün azınlıklara eşit siyâsî ve sosyal haklar ile kendilerini serbestçe geliştirme imkânı tanımış olan Gürcistan, 1919 yılında yerel meclisleri kapatarak Güney Osetleri kendi kaderlerini tayin hakkından mahrum bırakmıştır. Güney Osetya'daki Gürcü hâkimiyeti ise 25 Şubat 1921 tarihinde Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girmesiyle sona ermiştir. Gürcistan'da Sovyet rejiminin kurulmasından sonra da Oset halkının Çarlık Rusyası dönemindeki ikiye bölünmüş durumu devam ettirilmiş ve Güney Osetya 20 Nisan 1922'de Özerk Bölge statüsüyle Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. SSCB dönemindeki şartlar gereği ayrılıkçı hareketlerin baş göstermesi söz konusu olmadığından durgun bir dönem geçiren bölge, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin ardından pek çok otonomi ve bağımsızlık hareketlerine sahne olmuştur. Rusya

⁵⁶⁷ Cemilli , *age*, s. 133.

Federasyonu'na bağlı Kuzey Osetya ile birleşmeyi isteyen Güney Osetya ve Gürcistan arasındaki gerginlik de 1989 yılı sonlarından itibaren artış kaydetmiştir. Aynı yılın yazında Osetlerle Gürcüler arasında ilk etnik çatışmalar başlamıştır.⁵⁶⁸

Ulusalçılık akımlarının etkisi ile Osetler, Gürcülerle etnik mücadelelere girişmişler ve bu mücadelenin dağınık olarak yapılanmasını istemeyen bazı Osetler de birtakım örgütlerin içine girmişlerdir. Bu dönemde Güney Osetya'da kurulan en önemli örgütlerden biri öğrenciler ve bilim adamlarının oluşturduğu "Adamon Nihas" (Kurultay Örgütü) idi. Örgüt aşırı millî yetçi insanların toplandığı bir kurum haline gelmiştir. 26 Eylül 1989 tarihinde Güney Osetya Özerk Vilayeti Sovyeti Oset dilini geliştirme programını kabul etmiş, Gürcü ve Rus dillerinin yanı sıra Oset dilinin de vilayetin resmî dili olmasını önermiştir.⁵⁶⁹

Osetler bu girişimlerini takiben 1990 yılında yönetim yapılarıyla ilgili Gürcistan üzerinde soğuk duş etkisi yaratan önemli bir karar almışlardır. Güney Osetya'nın 20 Eylül 1990 tarihinde kendisini "Demokratik Güney Osetya Sovyet Cumhuriyeti" olarak ilan etmesine, Gürcistan 1990 yılının Aralık ayında söz konusu bölgenin özerk statüsünü kaldırdığını açıklayarak tepki göstermiştir. Bu gelişmeden sonra Ocak 1991 tarihinde Gürcü birliklerinin başkent Tshinvali'ye girmesiyle çatışmalar başlamış 14 Temmuz 1992 tarihinde Rus, Gürcü, Kuzey ve Güney Osetler'den oluşan 4.000 kişilik Barış Gücü birlikleri bölgeye girerek ateşkes sağlanmıştır. Ateşkesin denetlenmesi için taraflar arasında Rusya Federasyonu'nun da katılımıyla bir Ortak Kontrol Komisyonu oluşturulmuştur. 39.000 Oset, 11.000 Gürcü evlerini terk etmiştir. Bu arada Aralık 1992'de ateşkes durumunu gözetlemek üzere bölgeye AGİT tarafından bir heyet gönderilmiştir. Ancak Güney Osetya, Gürcistan yönetimiyle uzlaşmaya yanaşmamıştır. 1995 yılında değiştirilen Gürcistan Anayasası'na göre Güney Osetya'nın Özerk Bölge statüsü kaldırılmış ve bölge "Tshinvali" ili adıyla doğrudan Tiflis'e bağlanmıştır. 10 Kasım 1996 tarihinde Güney Osetya'da Cumhurbaşkanlığı ve Parlamento seçimleri düzenlenmiş, Cumhurbaşkanlığına Ludvig Cibirov seçilmiştir.

Bu dönem itibariyle, Gürcistan merkezi yönetimi Güney Osetya ile diyalog kanallarını açık tutmaya çalışmış, taraflar arasında oluşturulan ortak komite toplantılarında

⁵⁶⁸ "Güney Osetya'da Neler Oluyor" –

http://www.diplomatikgozlem.com/haber_okur.asp?id+1674, 22.10.2008, s. 1.

⁵⁶⁹ Cemilli, *age*, s. 133.

göçmenlerin evlerine dönebilmeleri ve Güney Osetya'nın ekonomik durumunun iyileştirilmesi konularının yanı sıra, soruna siyâsî bir çözüm bulunması konuları da ele alınmıştır.⁵⁷⁰

Taraflar arasında oluşmaya başlayan bu diyalog süreci sonucunda ortaya her iki tarafı da çok da fazla tatmin edecek bir tablo çıkmamıştır. Nitekim XXI. Yüzyılın başlarında sorun tekrar kabarmağa başlamıştır. 8 Nisan 2001 tarihinde Güney Osetya'da düzenlenen halkoylamasıyla yeni Anayasa kabul edildi ve Anayasada Rusça, Osetçe'nin yanı sıra resmî dil olarak kabul görmüştür. Güney Osetya'da 23 Mayıs 2004 tarihinde yapılan parlamento seçimlerinde 25.000 seçmen toplam 74 sandıkta 30 milletvekilini belirlemek üzere oy kullanmış ancak seçimlerde, kırsal kesimlerde yaşayan Gürcüler için 4 milletvekilliği ayrılmış olmasına rağmen, Gürcüler oy kullanmayarak seçimi boykot etmişlerdir. Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili göreve geldikten sonra ülkenin toprak bütünlüğünün tesisini temel hedeflerinden biri olarak belirlemiştir. Haziran 2004'de "Osetya ile Yeniden Uzlaşma Planı"nı açıklamış ve bölgeye yönelik ekonomik projelere ağırlık verilmesi yolunda bir karar almıştır. Bu gelişmeler ise 2008 yılında Gürcistan-Rusya savaşına kadar devam etmiş, sonuçta Gürcistan Güney Osetya'yı yitirmek zorunda kalmıştır.

Çeçen Sorunu. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasındaki dönemde Kuzey Kafkasya'da yaşanan en büyük sorun kuşkusuz Çeçenistan sorunu olmuştur. İki büyük savaşa neden olan sorun Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde de belirleyici olmuştur. Konumuz açısından dikkati çeken başlıca husus uzun yıllar Çeçen sorunu dolayısıyla Rusya'nın Türkiye ve Azerbaycan'ı suçlamasıdır.

Çeçenistan bir Kuzey Kafkasya ülkesi olup, Rusya Federasyonu'nun Gneybatısında, Büyük Kafkas Dağları'nın Kuzeyinde yer almaktadır. Rusya Federasyonu'nun 2002 tarihli nüfus sayımı verilerine göre Çeçenistan'ın %93'ünü Çeçenler, %4'ünü Ruslar ve %3'ünü diğer halklar oluşturmaktadır.

Çeçenistan sorunu, Rusyanın bölgeyi işgal ettiği XIX. Yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. 1859 yılında bölgeyi zor kullanarak Rus İmparatorluğu bünyesine katmak isteği ve devamında gelen baskı Çeçen sorunlarının temellerini atmıştır.

⁵⁷⁰ http://www.diplomatikgozlem.com/haber_okur.asp?id+1674

1990 yılında bağımsızlık talebiyle ortaya çıkan Çeçenler Moskova'nın kararını dahi beklemeden 1991 yılı içinde yerel Sovyet yönetimini safdışı bırakıp kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler.⁵⁷¹ 27 Ekim 1991 tarihinde ise cumhurbaşkanlığı seçimlerine giderek Cevher Dudayev'i kendi bağımsız ülkelerinin ilk Cumhurbaşkanı olarak seçtiler.⁵⁷² Dönemin Moskova yönetimi, bu durumu ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit olarak algıladığından başından itibaren Çeçenistan'da sorununun ne olduğunu anlamak istememiş ve hep kendi isteklerini dayatmıştır.

Aslında SSCB dağıldığı sırada Çeçen-İnguşetya bölgesi aynı özerk yapının içinde bulunmaktadır. Çeçenlerin tek taraflı çıkışlarına destek vermeyen İnguşlar daha çekimser davranmış ve dengeleri gözetmeyi yeğlemişlerdir. 1992 yılında İnguşlar, Çeçenlerin bağımsızlık hareketine katılmayarak Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nden ayrıldıklarını ve Rusya'ya bağlı İnguşetya Federe Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan etmişlerdir.⁵⁷³

Rusya bünyesindeki 89 federe birim arasında sadece Çeçenistan ayaklanma yoluyla Moskova'nın egemenliğini tanımayıp, bağımsızlık yolunu seçmiştir. Moskova, Çeçenistan'a göz yumulması durumunda Rusya'nın önlenemez bir şekilde parçalanma sürecine gireceğini öngördüğünden sert askerî müdahaleye baş vurmuştur. Ama Rusya'nın içinde bulunduğu siyâsî, ekonomik, idarî ve sosyal bakımdan zor koşullardan dolayı bu müdahale, ancak 3 yıl sonra gerçekleşmiştir.

Birinci Çeçen savaşı olarak tarihe geçen bu savaş Aralık 1994'de başlamış ve 21 ay devam etmiştir.⁵⁷⁴ Aslan Mashadov ve Aleksander Lebed tarafından 31 Ağustos 1996 tarihinde imzalanan Hasavyurt Ateşkes Anlaşması ile Rusya Federasyonu ile Çeçenistan Cumhuriyeti arasındaki meselelerin 31 Aralık 2001 tarihine kadar uluslararası kurallar çerçevesinde karara bağlanması onaylanmıştır.⁵⁷⁵ Rusya bu anlaşma üzerine askerlerini bölgeden çekmiş ve yönetim Çeçenlere bırakılmıştır. Rusya açısından büyük bir prestij

⁵⁷¹ Ormrod J., "The North Caucasus: Confederation in Conflict", Blemmer İ., Taras R., *New States New politics Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1997 kitabı içinde, s. 104

⁵⁷² Tavkul U., *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul 2002, Ötüken Yay., s. 93.

⁵⁷³ Yalçinkaya A., *Kafkasya'da Siyâsî Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğümüne*, Ankara 2006, Lalezar Kitaevi, s. 81.

⁵⁷⁴ Kasım K., "11 Eylül Sürecinde Kafkasya'da Güvenlik Politikaları", Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, Ankara, USAK Yay, 2006, cilt 1, no: 1, s. 28.

⁵⁷⁵ Tavkul, *Kafkasya*, s. 102; Kumuk C., *Kafkasya Aydınlik Günlerini Arıyor. Neredesin Prometheus?*, Alfa Yay., İstanbul 2004, s. 315

kaybı anlamına gelen bu ateşkes hiç kolay olmamıştır. Nitekim, savaşın devam ettiği 1994-1996 yılları arasında toplamda 250 bin kişi yaşamını kaybetmiş, 80 bin kişi hapishanelere atılmış ve 12 bin kişi kaybolmuştur.⁵⁷⁶ Özellikle de sivilerin büyük can ve mal kabına uğradığı savaşta Rus askerlerinin uyguladığı insanlık dışı eylemler hep dünya medyasının gündeminde olmuştur.

Ama anlaşmayı Çeçenistan'ın istikrarsızlaştırılması yönünde kullanan Moskova, Kafkasya'da yeni bir sorunun da belirmesine neden olmuştur. Nitekim, sıkıntı içine soktuğu Çeçenistan ayakta durmak için radikal güçlerle anlaşma yoluna gitmiş ve bunun sonucunda Suudi Arabistan kökenli binlerce "mücahit" bölgeye gelerek radikal-dini söylemler yaymaya başlamışlardır. Aynı yıllarda Çeçenistan'da konuşlanan kökten dinci Vahabi-Arap unsurlar ağırlıklarını arttırarak tüm Kafkasya için tehlike olmaya başladılar. Özellikle Basayev öndeliğindeki radikal gruplar başvurdukları uygulamalarla Çeçen direnişinin dünyadaki imajına gölge düşürmekle Rusya'nın elini güçlendirmişlerdir. Nitekim, bu grupların "baş kesmek" gibi korkunç yöntemlerini internet kanalları aracılığıyla görüntüleyip yaymaları Çeçenlere karşı dünya kamuoyunda olumsuz tepkilerin doğmasına neden olmuştur.⁵⁷⁷

Bu grupların peş peşe (31 Ağustos 1999, 9 Eylül 1999, 13 Eylül 1999 tarihlerinde Moskova'da, 4 Eylül 1999 tarihinde Dağıstan'ın Buynaksk bölgesinde ve 16 Eylül 1999 tarihinde Volgodonsk kentinde) gerçekleştirdikleri terör eylemleri, Çeçenistan'ın dünya kamuoyunca tümünden yalnız bırakılmasına yola açarken, Moskova için de bölgeye müdahale etmek fırsatını doğurmuştur. Nitekim, Rusya bu defa Çeçenistan'a "anti-terör operasyonu" adı altında girmiştir. Daha da önemlisi, 11 Eylül olayları ile dünya kamuoyunun "terör" olaylarına verdiği sert tepkiyi de kullanarak Çeçen sorununu kendi çıkarları doğrultusunda sonuçlandırma yoluna gitmiştir.⁵⁷⁸

V. Putin, televizyonda yaptığı bir konuşmasında "Çeçenistan'daki olayların uluslararası terör ile mücadelenin dışında düşünülemeyeceğini" belirterek kendisine meşru bir zemin hazırlamıştır. Böylece, İkinci Çeçen savaşı başlamıştır.

⁵⁷⁶ Kanbolat H., *Kıskaçtaki Bölge Kafkasya*, IQ Yay., İstanbul 2006, s. 197.

⁵⁷⁷ Gür O.N., *Rusya Federasyonu-İran-Ermenistan Yakınlaşmasının Kafkaslar ve Türkiye'ye Etkileri Nelerdir? Türkiye'nin İzleyeceği Politikalar Neler Olmalıdır?*, Harp Akademileri Yay., İstanbul 2004, s. 3-39.

⁵⁷⁸ Kasım, *11 Eylül Sürecinde Kafkasya*, s. 32.

İlk savaştan farklı olarak Rusya, aşamalı bir şekilde bölgeyi ele geçirmek için planlı hareket etmiş, karşılaştığı tüm Çeçen askerî güçlerini yok etmeye başlamıştır. Rusya Hava Kuvvetleri Çeçenistan'ı havadan yoğun bombalarken, kara kuvvetleri de Çeçenistan etrafında bir güvenlik hattı oluşturarak dışarıdan gelecek tüm yardımları kesmişlerdir. Çeçen direnişçilerinin güçlü oldukları başkent Grozni etrafındaki çemberi yavaş yavaş daraltarak, Çeçenistan'ı adım adım işgal eden Rusya, bu kapsamdaki isteklerine yine de tam ulaşmış değildir. Zira, bölgenin aşılması zor coğrafi yapısı direnişçilerin dağlık alanlara çekilmesine ve gerilla savaşlarını sürdürmesine yol açmıştır. İkinci Çeçen savaşında 130 bin kişi yaşamını kaybetmiş, 16 bin kişi yasadışı tecrit kamplarında tutulmuş ve 10 bin kişi kaybolmuştur.⁵⁷⁹

İkinci Çeçen savaşı sırasında Rus ordusunun her türlü teknolojik-askerî olanakları karşısında Çeçenler sadece yüzeysel, genelde de radikal grupların ani saldırılarıyla karşılık vermişlerdir. Ama Çeçenlerin başvurduğu eylemler uluslararası kamuoyuna “terör” olarak yansıtılmıştır. 3 Eylül 2004 tarihinde Kuzey Osetya'da Çeçen radikal savaşçı grupların gerçekleştirdikleri kanlı Beslan Okul Baskını bunu doğrular niteliktedir. Bunu BM'de Çeçenler ile ilgili herhangi bir karar alınmasını engellemek için kullanan Putin, Beslan Baskını'nda BM'nin de desteğini kendi safına çekmeyi başarmıştır. Böylece, bu yolla Çeçenistan'daki olayların uluslararası terör kapsamında değerlendirilmesi için arkasına BM'nin desteğini almaya çalışmış ve Çeçenistan'a yönelik baskıcı politikalarını daha da arttırmıştır.

Rusya, savaş sonrasında Ahmed Kadirov yönetiminde Çeçenistan'da yeni bir hükümet oluşturmuş, Aslan Mashadov yönetimini ise yasadışı ilan etmiştir.⁵⁸⁰

Çeçenistan olayları bölgeye çok farklı yansımıştır. Rusya, Çeçenistan olaylarında acımasız ve sert yüzünü bir kez daha sergilerken, bu yolla bölgedeki diğer ayrılıkçı güçlere adeta gözdağı vermiştir. Rusya Çeçen olaylarını, Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı da bir tehdit olarak kullanmıştır. Ayrıca Gürcistan'ın Çeçenlerle aynı soydan gelen Kistlerin yaşadıkları Pankissi Vadisi'nde Çeçen mültecilerinin akını vadinin mezhepsel yapısını değiştirmiş, Seleflerin yoğun bir şekilde artmasına yol açmıştır.⁵⁸¹ Rusya zaman zaman

⁵⁷⁹ Kanbolat, *Kıskaçtaki*, s. 197.

⁵⁸⁰ Kumuk, *Kafkasya*, s. 331.

⁵⁸¹ Bu konuda bkz: Ayşegül Aydınğün, Ali Asker, Anıl Üner, Pankisi Vadisi'ndeki Kistler: Selefilik, Gelenekçilik, Kimlik ve Siyaset, İçinde: **Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar:**

Gürcistan'ın Pankisi Vadisi'nde Çeçen teröristleri barındırmakla suçlayarak sert açıklamalarda bulunmuştur.

Rusya'ya göre, Çeçenler başlattıkları direnişte bu iki ülkeden destek bulmuşlardır. Devlet düzeyinde gerek Azerbaycan, gerekse de Türkiye Çeçen sorununa asla müdahil olmasalar da, sorunun barışçıl yollardan çözülmesi gerektiğini tüm platformalarda dile getirmişlerdir. Bu çekimsiz yaklaşım da Rusya'yı hiçbir zaman memnun etmemiştir. Özellikle de, H. Aliyev döneminde bazı Çeçen grupların Rusya'dan kaçıp Azerbaycan'a gelmesi, Türkiye'deki Çeçen derneklerinin faaliyetleri, en önemlisi ise Türkiye'de Çeçen direnişçilerin gerçekleştirdikleri feribot karçırma eylemi ve bu eylemin Rusya'ya göre "Çeçen direnişinin Türkiye tarafından dünya kamuoyuna olumlu bir şekilde sunulması" ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Nitekim, Çeçen sorunu gerek H. Aliyev'le, gerekse de Tansur Çiller'le Rus yetkililerinin görüşmelerinde hep ön sırada yer almakta ve sıkça tartışılan konu olmaktadır.

7.1.4. Hazar Denizi'nin Statüsü Sorunu

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde öne çıkan diğer önemli bir faktör ise Hazar Denizi'nin hukukî statüsü sorunudur. Türkiye'nin Hazar Denizi'yle doğrudan bir ilişkisi olmasa da Hazar enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden dünya pazarlarına çıkarılması Türkiye'yi de doğal olarak bu soruna müdahil kılmıştır.

Hazar Denizi'nin hukukî statüsü tartışmalıdır. Hazar Denizi uluslararası siyasette 1921 yılında Sovyet-İran anlaşmasıyla yerini almıştır. Bu tarihten sonra Rusya ile İran arasında yapılan bir çok anlaşmalara konu olan Hazar Denizi'nin statüsü hiçbir zaman tam olarak netleşmemiştir. Nitekim, 27 Ekim 1931 tarihli SSCB-İran arasında yapılan "Yerleşme, Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması", 25 Mart 1940 tarihli SSCB-İran arasındaki "Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması" ve 1954-1964 tarihleri arasında yapılan anlaşmalarda Hazar'ın statüsü net olarak gösterilmemiştir. Yine bunun gibi 1978 Viyana Sözleşmesi, Minsk Antlaşması, Alma-Ata Deklarasyonlarında da Hazar'ın statüsü net biçimde açıklığa kavuşturulmamıştır.

Buna neden Sovyetlerin Hazar'ı bir iç deniz gibi görmeleri ve İrani büyük ölçüde etkisiz hale getirmeleri gösterilmektedir. Ama SSCB'nin dağılması ve Hazar çevresinde üç yeni bağımsız devletin (Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan) ortaya çıkması Hazar'ın statüsü sorununu daha belirgin bir şekilde gündeme getirmiştir. Sovyet döneminden farklı olarak Hazar konusunda bu defa İran da aktifleşmiş ve Hazar'ın eski statüsü üzerine yapılacak paylaşımı kabul etmeyeceğini duyurmuştur.⁵⁸²

21 Aralık 1991 tarihinde eski SSCB ülkeleri Kazakistan'ın başkentinde bir araya gelerek aynı şehrin de adını taşıyan "Alma-Ata Deklarasyonunu" imzalayarak SSCB'nin ortak mirasçıları olduklarını beyan etmişlerdir.

Hazar'ın yeni statüsünün belirlenmesi doğrultusundaki çalışmalar kapsamında ilk defa 1992 yılında Tahran'da yapılan bir toplantıda mesele ele alınmış, ama herhangi bir uzlaşmaya varılamamıştır. O tarihten itibaren Hazar'ın statüsü denize kıyılı devletler arasında hep tartışmalı sorun olarak kalmıştır. Hazar'la ilgili tartışmalar her şeyden önce Hazar'ın konumu ile ilişkilidir. Bu tartışmalar başlıca üç başlık altında belirlenmektedir:

- Hazar'ın kapalı veya yarı kapalı deniz olması;
- Hazar'ın uluslararası sınır gölü olması;
- Hazar, özel hükümlere tabi su havzası olarak değerlendirilmektedir.

1. *Hazar'ın Kapalı veya Yarı Kapalı Deniz Olması.* 1993 yılında Rusya tarafından gündeme getirilen bu teze göre, 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde Hazar'ın statüsü belirlenmiş ve sınır devletleri tarafından bölünemez niteliği ön plana çıkartılmıştır. Hazar'ın statüsü ve bölünmesi SSCB ile İran arasında varılmış 1921 ve 1940 tarihli Anlaşmalar çerçevesinde belirlenmiştir. Bu konuda İran da Rusya'yı desteklemiştir. Rusya ve İran hukuk uzmanları ve yetkilileri eski anlaşmaları Hazar'ın tek ekosistemli, ülkelerin iç kısmında yer alan kapalı su parçası ve ortak mülk olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Ama Rusya bu tutumuna rağmen Hazar'a kıyısı olan ülkelerin Volga (İdil) nehriyle Karadeniz ve Baltık denizine transit geçiş yapma hakkını da kabul etmemiştir. BTC'nin yapımını öngören "Asrın Anlaşması" imzalandıktan sonra Rusya BM'ye Hazar'da

⁵⁸² Bu konuda tezin 5. Bölümünde geniş bilgi verilmiştir.

uluslararası hukukun uygulanmaması gerektiğini belirten bir nota vermiştir.⁵⁸³ 1995 yılı ile birlikte Rusya'nın tutumunda yumuşama başlamış, Hazar'a kıyısı olan devletler arasında Hazar'ın hukukî statüsü konusunda görüşmeler için kalıcı bir mekanizma oluşturulması hakkında fikir birliğine varılarak Ortak Çalışma Grupları oluşturulmuş ve mesele söz konusu bu gruplara havale edilmiştir.

2. *Hazar Uluslararası Sınır Gölüdür*: Azerbaycan'ın savunduğu bu teze göre, Hazar Denizi dünya okyanuslarına doğal bir bağı olmayan su parçası olarak uluslararası sınır gölü tanımlanmasının kapsamında yer almakta olup, iki veya daha çok devlete ait topraklarla çevrilmiştir. Azerbacyan tarafı, genel olarak uluslararası göllerin paylaşımında uygulanan orta hat ilkesinin Hazar Denizi'nin paylaşımına da uygulanmasından yana olmuştur.⁵⁸⁴ Bu teze göre Hazar Denizi'nin suları Azerbaycan'a %20, Türkmenistan'a %18, Rusya'ya %19, Kazakistan'a %29, İran'a is %12'lik oranında paylaşılmalıdır. Azerbaycan tarafı 1970 yılında yapılan Sovyet-İran anlaşmasını baz alarak bu türden bir paylaşmanın hukukî olduğunu savunmaktadır. Nitekim, yasal çerçeveye dayanarak da, Azerbaycan 18 Ocak 1991 tarihinden itibaren kendi petrol kaynaklarının ekonomiye kazandırılması yönünde görüşmelerini yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda Azeri, Çırac, Güneşli ve Kepez petrol yataklarının keşfi onaylanmıştır.⁵⁸⁵

3. *Hazar, özel hükümlere tabi su havzası olarak değerlendirilmesi*: Bu teze göre, Hazar diğer göllere ve denizlere benzemeyen bir su havzasıdır. Uluslararası hukuk normları ve uygulamalar Hazar Denizi için söz konusu değildir. Hazar'ın hukukî statüsünü düzenlemek için diğer yaklaşımlara başvurulmalıdır. Bu tez, Ağustos 1995'te Rusya ve Türkmenistan ortak deklarasyonu ile ön plana çıkmıştır. Rusya tarafı 1996'da kıyı ülkelere 45 mil sınırına kadar olan mesafedeki kaynaklardan yararlanma hakkı sağlayan yeni bir öneride bulunmuştur. Bu sınırın ötesindeki kaynakların geliştirilmesi projelerinde Hazar'a kıyısı olan ülkelerin öncelik sahibi olacaklarını da içeren öneri Azerbaycan ve Kazakistan tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim, Hazar petrolünün %80,7'si söz konusu bu iki

⁵⁸³ Talıbov R., "Azerbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.42.

⁵⁸⁴ Örneğin, Kanada ile ABD arasında yer alan Büyük göller, Fransa ile İsviçre arasındaki Cenevre gölü, Nijerya, Çad, Kamerun, Nijer arasındaki Çad ve Tanganika gölleri bu yasa uyarınca paylaşılmaktadır. Ortak mülkiyet dünyada sadece Fonseca körfezinde uygulanmıştır ki, İspanya sömürgesinin kalkmasıyla, bir devlet tarafından kullanılan sistemin, yeni devletler tarafından bozulması istenmemiştir. Bkz. Seyidov, *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı*, 2006, s. 44-45

⁵⁸⁵ Çaylı B., *Hazar Petrolleri Petrol Boru Hattı Projeleri ve Türkiye*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s.30.

ülkeye ait olan alanlarda bulunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın petrol yataklarının büyük bölümünün kıyıda 45 mil ile 167 mil kadar uzaklıkta bulunduğunu dikkate alarak, Bakü yönetimi bu tezi tümünden reddetmektedir.⁵⁸⁶

Hazar Bölgesi'ndeki yeni uluslararası hukukî durum üzerindeki belirleyici en önemli faktör, yabancı ülkeler ve onların petrol şirketlerinin anlaşmalardaki büyük payları ve dolayısıyla bölgedeki mevcudiyetleridir. Hazar Denizi'nde varolan mevcut durum, Rusya'nın kendine ait alanda bulunan Khvalinskaya yatağındaki büyük miktarda petrolün keşfi ve Azerbaycan erken üretim petrolünün Rusya üzerinden taşınmasını öngören 18 Ocak 1996 tarihinde imzalanan anlaşmanın ikinci maddesindeki "Azerbaycan petrolünün üreticisine ait olduğu" ibaresi Rusya'nın yeni statü arayışına girmesine neden olmuştur. Sonuç olarak H. Aliyev'in iktidarı döneminde Hazar'ın hukukî statüsü meselesi çözümsüz kalmakta ve bu sorun güncelliğini korumaktadır.

7.1.5. İran İslam Cumhuriyeti Faktörü

Haydar Aliyev yönetime geldiğinde İran-Azerbaycan ilişkileri gergindi ve çok sayıda sorunu kendinde barındırmaktaydı. Bu durum genel hatları itibariyle E. Elçibey yönetiminin İran'a karşı olumsuz yaklaşımlarıyla ilişkilendirilse de bu, tam açıklayıcı yanıt değildir. İran'ın Azerbaycan'la ilişkilerini belirleyen bir sıra temel faktörler bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanmaktadır:

- Güney Azerbaycan konusu
- Dağlık Karabağ sorunu ve İran-Ermenistan ilişkileri
- Hazar Denizi'nin hukukî statüsü
- Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve Türkiye'nin bölgedeki varlığı
- Azerbaycan'ın Avrupa, özellikle de ABD ve İsrail ile ilişkileri

İran İslam Cumhuriyeti dış politikasında Kafkasya çok önemli bir yer tutmaktadır. Her şeyden önce, jeopolitik konum ve güvenlik ilk sırada yer alır. SSCB'nin dağılması sonrasında İran bir anda beşi Türk olmak üzere sekiz yeni devlet ile komşu olmuş ve bu

⁵⁸⁶ Aslan Y., *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*, Ankara, ASAM, Ankara 1997, s. 82; *Türkiye'nin Enerji İhtiyacı Açısından Hazar Bölgesi Petrol ve Doğalgaz Kaynaklarının Değerlendirilmesi*, SİSAV, İstanbul 1998, s. 22; Duran M., *Azerbaycan Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2002, s.37.

devletlerden iki tanesi Güney Kafkasya'da bulunmaktadır.⁵⁸⁷ İkinci önemli unsur ekonomik etkenlerdir. Bunun dışında bölge sahip olduğu ve elde ettiği ekonomik zenginlikleri açısından da İran'ın dikkatini çekmektedir. En önemli neden kuşkusuz Azerbacyan'ın bağımsızlığına kavuşmasıdır. Bu durum İran için sıkıntı oluşturmuyordu. Azerbacyan bir çok açıdan İran'la ortak değerleri paylaşmaktadır. Nüfusunun önemli bir kısmı İran gibi Şii mezhepli olan Azerbacyan, tarihen İran ile yakın toplumsal, kültürel, geleneksel ilişkilere sahip olmuştur. İran ve Rusya arasında imzalanmış 1828 tarihli Türkmençay anlaşması sonucunda Kuzey Azerbacyan'dan çok daha büyük coğrafi yapıya sahip olan Güney Azerbacyan İran'a bırakılmıştır. Azerbacyan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasının hemen sonrasında Türkiye, Batı ve İsrail ile kurduğu ilişkiler ise İran için önemli rahatsızlık kaynaklarıdır.⁵⁸⁸

SSCB'nin dağılmasının ardından İran için beliren bir diğer sorun Hazar Denizi'nin hukukî statüsü sorunu olmuştur. Özellikle, de Hazar petrolünün dünya ticaretine açılması ve bundan dolayı İran'ın hemen yanı başında yeni siyâsî güçlerin ortaya çıkması İran'ı Hazar konusunda kendi koşullarını öne sürmesine neden olmuştur. Azerbacyan petrolünün uluslararası güçlerin kontrolüne geçmesi ve büyük güçlerin garantörlüğü İran için Azerbacyan'ı güçlü konuma getirmiştir. Dolayısıyla, İran istediğinde Azerbacyan'a kendi koşullarını dayatmakta zorlanmıştır. Bu kapsamda İran, Ermenistan ile ilişkilerini Azerbacyan'a karşı stratejik-diplomatik bir baskı aracı olarak da görmüştür. Öte yandan İran, Rusya ile ilişkilerini Batı, Türkiye ve İsrail'in bölgedeki varlığını göz önünde bulundurarak kurmuş ve geliştirmiştir.

İran'ın bölgedeki gelişmelerden rahatsızlığının olduğunu göstermesi açısından en önemli gerçek söz konusu cumhuriyetlerin bağımsızlığını en geç tanınmasıdır.⁵⁸⁹

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte İran, Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerini ancak 25 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır.⁵⁹⁰ Ama Orta Asya ülkelerinden farklı olarak Azerbacyan İran açısından en "avantajlı" ülkedir. Zira, Orta Asya ülkeleri sünni mezhebine

⁵⁸⁷ Demir A.F., *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Bağlam Yay., İstanbul 2003, s. 131.

⁵⁸⁸ Yunusov A., "Azerbaijan security problems and policies" *The South Caucasus: a Challenge for the EU*, Chaillot Papers, No: 55, December 2003, s. 146.

⁵⁸⁹ Demir, *Türk Dış Politikası*, s. 133

⁵⁹⁰ Aras O.N., "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, ASAM, Ankara 1996, cilt 3, sayı 3, s. 171

bağlı iken, Azerbaycan İran'la ortak mezhebi kimliğe sahiptir. İran bu kapsamda politikalar oluşturmuş ve Azerbaycan dahilindeki Şii faktörünü önemli ölçüde kullanma yoluna gitmiştir. İran özellikle de Rusya'da çalışmak için bulunan ve sayıları 2000'li yılların başlarında 2 milyona ulaşan Azerbaycanlılar üzerine *mollalar* atayarak onlar üzerinde daha etkili biçimde şii propaganda uygulamıştır. Bu uygulamalara Rusya'nın göz yumması İran'ın elini daha da güçlendirmiştir.

Öte yandan İran, Türkiye'nin bölgedeki etkisini azaltmak için Rusya ile çıkar ortaklığı yaparak, gerektiğinde Rusya'nın bölgedeki siyasetini de desteklemekten kaçınmamıştır. Örneğin, Çeçenistan olaylarında İran bölgedeki Vahhabi olgusunu dikkate alarak Rusya'nın yaptıklarını meşru bulmuştur. Bunun gibi, İran yönetimi 1915 yılı sözde "soykırımı"nın İran Ermenileri tarafından Tahran'da kalabalık gösterilerle düzenlenmesine göz yumarak, Karabağ konusunda Ermenistan'ı asla uyarmak gereği duymamıştır. Azerbaycan'ın NATO ile ilişkilerini geliştirmesi de İran'ın dikkatinden yayınmamış ve İran'da açılan ve Azerbaycan'a yönelik yayım yapan "Seher TV" aracılığıyla açık biçimde Azerbaycan yönetimi "Amerika ve Siyonist İsrail rejimiyle işbirliğindedir" demiştir. Öyle anlaşılıyor ki, İran'ın bölgeye bakışı uzun vadede ABD'nin bölgeyle ilişkilerini göz önüne alarak şekillenecektir.⁵⁹¹

7.2. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Küresel Faktörler

Türkiye ve ABD müttefik ilişkilerini Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Havzası'ndaki yeni stratejik ortamın gerekleri doğrultusunda 1991 yılında ilan ettikleri "Geliştirilmiş Ortaklık" ile daha da pekiştirmiştiler. İki ülke 1997 yılında "Beş Bölümlü Gündem" ve 1999 yılında "Stratejik Ortaklık" ile bu ilişkilerini derinleştirmiştiler. Bu, Sovyet sonrası dönemde Türkiye'nin bölgeyle temaslarında ABD gücünü ve desteğini de arkasına aldığı anlamına gelmektedir. Türkiye'nin bölgedeki Rusya faktörünü görmezden gelerek tek başına bu sorumluluğu kendi üzerine almak istemediğini belli etmektedir. Buna rağmen Türkiye bölge ülkelerine karşı "Ağabey" dilini kullanmanın yanlışlıklarını anlamıştır. XXI. Yüzyılın başlarında Türkiye bu üslubunu hafifletmiş ve Rusya'yı hesaba alan, özellikle Rusya'daki ekonomik ve ticarî beklentilerini daha fazla önemseyen

⁵⁹¹ Çetinsaya G., *Güvenlik Boyutunda RF'nin Geleceği ve Türkiye Semineri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM) Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 31.

diplomatik dil geliştirmiştir.⁵⁹² Türkiye Azerbaycan`ın yaşadığı savaş dolayısıyla bölgeyle temaslarını önce insani temelde şekillendirmiş, ardından bölgenin zengin doğal kaynaklarına duyduğu ihtiyaç yüzünden enerji alanına çekmiştir.⁵⁹³ Türkiye`nin Kafkasya ve Orta Asya politikaları, boru hatları ve enerji ihtiyaçı esasında yürütölmekte ve böylece bölge ile ilgili Türk politikalarının diğer önemli unsurları hep ikinci planda tutulmaktadır.⁵⁹⁴

Türkiye`nin Kafkasya`ya yaklaşımı, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin katılımlarıyla kapsamlı işbirliğinin kurulması arzusu doğrultusunda şekillenmektedir. Bu çerçevede Türkiye, söz konusu ölkelerin bağımsızlıklarının pekişmesi, toprak bütönlüklerinin korunması ve ekonomik potansiyellerinin hayata geçirilmesi ve Batı ile her alanda entegrasyonlarının sağlanması için işbirliği ve güvenlik algılamalarına önem vermektedir.⁵⁹⁵ Kafkasya`da özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Çeçenistan ile ilişkilerine önem veren Türkiye bu bölgedeki etnik, dinsel ve sosyo-költürel temelli çatışmalarda arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Tarihsel ve költürel bağları nedeniyle bu çatışmalardan kendini soyutlayamayan Türkiye, çatışmalarda BM ve AĞİT`in aldığı kararları desteklemekten öteye gitmemiştir. Azerbaycan, ortak etnisite, dil, költürel ve dini özellikleri itibariyle Türkiye`nin Kafkasya politikasının merkezinde yer almıştır. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, tarafların birbirlerinden aşırı beklentiler içinde olması sebebiyle ancak Haydar Aliyev`in dengeleri gözeten rasyonel politikaları sonucu gerçekei bir zemine oturmuştur.⁵⁹⁶

Fakat Türkiye bölgeyle ilişkisinde – ki bu Azerbaycan için de geçerlidir – Rusya`yı karşısına almak istemeyen bir politika takip etmiştir. Öte yandan Türkiye kendi müttefiklerinin de dikkatini bölgeye çevirmelerinde pek istekli davranmıştır. H. Aliyev`in Rusya baskısı karşısında ölkesinin ekonomik gücünü kullanarak ABD`yi bölgeye çekmek isteği Türkiye tarafından desteklenmiş ve Türkiye bu konuda arabuluculuk yapmıştır.

⁵⁹² Acar D.ř., “Soğuk Savaş Sonrası Kafkaslar`da Güvenlik Sorunları”, Kafkasya Araştırmaları ve Analiz Dergisi, İstanbul, 2006, sayı 1, yıl, 1, s. 65.

⁵⁹³ Mert O., *Türkiye`nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İQ Yay., İstanbul 2004, s. 277.

⁵⁹⁴ *Aynı eser*, s. 275

⁵⁹⁵ Yanar S., *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, İQ Yay., İstanbul 2002, s. 205; Kantarcı H., *Kıskaçtaki*, s. 173.

⁵⁹⁶ *Aynı eser*, s. 205.

Nitekim bunun sonucunda Hazar petrol projesinin başarı kazanması bir anlamda ABD'nin siyâsî desteği sonucu mümkün olmuştur.⁵⁹⁷

Küresel güçler için Kafkasya politikası bölgeyle sınırlı olarak düşünülmemelidir. Kafkasya bölgesi, Karadeniz, Orta Asya ve İran politikasının sadece bir parçası niteliğindedir. Bunu dikkate alan, örneğin ABD gibi devletlerin, Kafkasya'ya oldukça geç müdahil olmasının başlıca nedeni de tüm bu ülkelerle olan ilişkilerini dikkate alarak politika izlemesidir. ABD'nin bölgedeki varlığı bir çok defa belirttiğimiz gibi Haydar Aliyev'in daveti ve yoğun çabaları sonucu gerçekleşmiştir. Ama Azerbaycan'ın ABD için önemi ancak 11 Eylül olaylarından sonra anlaşılmıştır. Zira, 11 Eylül sonrasında Bakü'deki Uluslararası Haydar Aliyev Hava Limanı ABD için Afganistan'a ulaşmakta hayati önem taşımıştır. 11 Eylül sonrası "terör ülkeleri"ne müdahale kapsamında gerçekleştirilen Afganistan ve Irak müdahalelerinden sonra sıra Suriye ve İran'a geldiğinde Türkiye ve Azerbaycan ortak tutum sergileyerek ABD'ye karşı çıkmışlardır. Özellikle de Azerbaycan ABD'nin İran'a müdahalesini bizzat kendi varlığını tehdit eden bir girişim olarak değerlendirmiştir. Zira İran'a müdahale sonrasında yaşanacak gelişmeleri öngören Azerbaycan, İranda bulunan Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere yaşanacağı kesin olan devasa göç dalgası ve akabindeki derin sosyal problemlerden dolayı bu politikayı benimsemiştir. Bu da zaman zaman büyük güçler ile bölge devletleri arasında sıkıntılar oluşturmaktadır. Azerbaycan, ABD'den işgalci Ermenistan'a en ufak baskı gelmemesini hep kırınglıkla ifade etmiştir. Türkiye ise Kafkasya politikalarında istikrar ve iyi komşuluk ilişkilerini korumaya çalışırken, bunu kendi müttefiklerinden de beklemektedir.⁵⁹⁸

Türkiye ve Azerbaycan tarafından taleplerinin büyük bir çoğunluğunun karşılanmaması ABD'nin yüzünü Gürcistan'a çevirmesinin başlıca nedenlerinden biri olmuş ve Tiflis'i önemli bir müttefik olarak kabul etmiştir. Gürcistan'da "Kadife Devrim" sonucunda Saakaşvili'nin yönetime gelmesinden sonra Gürcistan'ın konumu ABD nezdinde önemli ölçüde yükselmişse de, Gürcistan bu ilişkilerden beklediğini tam olarak alamamıştır.

⁵⁹⁷ Heslin N.Sh., "Key Constraints to Caspian Pipeline Development: Status, Significance and Outlook", Central Asian Survey, 1999, volume 18, issue 4, s. 22.

⁵⁹⁸ Yalçınkaya A., *Kafkasya'da Siyâsî Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğümüne*, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006, s. 314.

7.2.1. Rusya Federasyonu

Kafkasya Bölgesi, Rusya'nın diğer küresel güçlerin kendi etkinliğine zarar vermeyecek derecede bölgeye girişine müsaade etmeyi arzuladığı bir bölgedir. Nitekim Rusya, kendisini bölgenin tek etkin gücü olarak görme eğilimlerinden hiçbir zaman geri adım atmamıştır. Bölgedeki tüm siyâsî, sosyal, ekonomik ve kültürel girişimlerde de bölge ülkeleri Rusya'yı hesaba katan siyaset izlemek zorunda kalmışlardır.

Rusya'nın bölgedeki tarihi konumu gerektiği kadar irdelendiğinden bu hususlara tekrar değinmek gerği duymadan SSCB sonrası Rusya'nın varlığının Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine nasıl yansıdığı gözden geçirilecektir.

S. Yanar'ın da belirttiği gibi, Rusya Federasyonu'nun Kafkasya'ya önem vermesinin çeşitli sebepleri olmasına rağmen belki de en önemli sebep Kafkasya'nın jeostratejik önemidir.⁵⁹⁹

Ne var ki, Rusya SSCB'den sonraki son 20 yıllık süreçte Kafkasya'daki siyasetini dengesizliklerin, sorunların, çatışmaların devamlılığı üzerine kurmuştur. Kafkasya'nın geneline bakıldığında tüm sorunların perde arkasında Moskova yönetiminin izlerini görmek pek zor değildir. Dönemin Rusya yönetimi, Ermenistan-Azerbaycan arasında savaşı ve ateşkesten sonra çözümsüzlüğü destekleyen ve Ermenistan'ın safında yer alan taraf olduğu gibi, Abhazya-Gürcistan çatışmasında Abhazya'nın yanında yer almıştır. Aynı gerekçelerle Osetya sorununda da Rusya benzer yaklaşım sergilemiş, Çeçenistan sorununda ise Çeçenlerden yana benzer yaklaşımı gösteren ülkeleri açık biçimde tehdit etmiştir. Rusya'nın bu çift yönlü ve büyük ölçüde çözümsüzlüğü çözüm olarak görme yaklaşımı, güvenlik kapsamında Rusya kimliğinin de darbe almasına neden olmuştur.

Rusya kendi çıkarları doğrultusunda Kafkasya bölgesinde kendisine müttefikler edinmeye büyük önem vermiştir. Rusya'nın İran'la geliştirdiği diyalog bu açıdan dikkat çekicidir. Zira Rusya, Türkiye ve ABD faktörüne karşı İran'ın bölgede belli mesafeye kadar varlığına hep sıcak bakmış ve gerektiğinde desteklemiştir.

⁵⁹⁹ Yanar S., *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, İQ Yay., İstanbul 2002, s. 55

Bütün küresel güçlerin ve diğer devletlerin dünyadaki sorunlara kendi çıkarları doğrultusunda yön vermesi, onların çözümüne çalışması veya onların çözümsüzlüğü doğrultusunda çaba sarf etmesi uluslararası ilişkilerin realist doğasının bir gereğidir. Rusya'nın son 200 yılda Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'da izlediği siyaset de bu yöndedir. Ama Rusya'nın dengeleri doğru ayarlayamaması ve koruyamaması Rusya adına da ciddi problemler doğurmuştur. Çeçenistan sorununda Rus sivillerinin maruz kaldıkları terör eylemlerinin bir gerekçesi de burada aranmalıdır. Aslında Rusya bu bölgelere zor kullanarak girdiği dönemden beri hep aynı yöntemler üzerinden hareket etmiştir. H. Kanbolat'ın da belirttiği gibi, Rusya'da hangi idare ve rejim iktidarda olursa olsun bu bölgelere yönelik dış politika değişmemiş, sadece ilgili dönemin koşullarına uygun biçimde kılıf değiştirilerek sürdürülmüştür.⁶⁰⁰

Boris Yeltsin dönemi Rusya'nın bir çok anlamda gerileme dönemi olduğundan Moskova dış siyasetinde 10 yıllık bir boşluk yaşamıştır. Her şeyden önce B. Yeltsin diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi Rusya'nın da SSCB tarafından sömürülen bir ülke olduğunu dile getirmiş ve "bağımsızlığını" ilan etmiştir. Rusya'nın bu yanlısını anlaması ve SSCB mirasına geri dönüşü gerçek anlamda ancak V. Putin döneminde gerçekleşmiştir. 23 Nisan 1993 tarihinde "Rus Dış Politikası'nın Esasları" adlı belgeyle Sovyet sonrası kendi dış siyasetinin hedeflerini açıklayan Rusya'nın Bağımsız Devletler Topluluğu'na öncelik tanıdığı anlaşılmaktadır. Rus siyaset bilimcilerinin bir kısmı BDT'nin zorunluluğunu seki Sovyetler Birliği ülkelerinin birbirine olan ekonomik bağılıklarıyla açıklamıştır. Ama şu gerçek ki, Rusya Baltık ülkeleri dışında BDT çatısı altında eski Sovyet alanlarında güç dengesinin kendinden yana olmasını istemiştir. Rusya'nın 1993 yılında ilan edilen "Yakın Çevre Doktrini" ile Rusya Kafkasya, Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerini "Yakın Çevre" olarak görmüş ve bu bölgelerin stratejik önemini bir kez daha resmî olarak belirtilmiştir. Doktrinde, Rusya'nın Yakın Çevre ülkeleri ile ilişkilerinde ekonomik kapsamlı ön koşullar ile birlikte bir de "güvenlik" meseleleri başlığı da ön plana çekilmiştir. Güvenliğin belirleyici bir husus olarak öne çekilmesi Rusya'nın askerî çıkarlarının büyük önem arzettiğini söylememize dayanak teşkil etmektedir. Bu belge her ne kadar Rusya'nın geleneksel siyasetine çağdaş bir kılıf giydirse de uygulama pek değişmemiştir. H. Kanbolat'a göre, bu doktrin, açık biçimde yeni dünya koşullarına ve düzenlemelerine

⁶⁰⁰ Kanbolat H., "RF'nin Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı", Avrasya Dosyası, ASAM Yay, Ankara 2001, cilt 6, sayı 4, s. 166-167.

rağmen Rusya'nın yayılcı üslubunu kendinde barındırmıştır.⁶⁰¹ Nitekim, Rusya'nın Kafkasya politikasında bu durum tüm çıplaklığıyla kendisini açığa vurmaktadır.

Öte yandan doktrinde yer alan ekonomi başlığının da güvenlik kadar önemli olduğu görülmektedir. Zira, Rusya Sovyet sonrası dönemde küreselleşmenin zorunluluklarının arttığı dünyada doğal kaynaklarının ne denli büyük önem arz ettiğini anlamıştır. Yakın Çevre Ülkeleri Doktrini'nde ekonominin öncelikli olarak vurgulanması ile Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'nın doğal kaynakları üzerindeki belirleyici gücünün arttırılmasının altı çizilmektedir. Bunu dönemin Rusya yönetimi Azerbaycan'la ilişkileri kapsamında açık bir biçimde dile getirmiştir. Rusya Azerbaycan'ın, Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarını egemen bir şekilde kendi inisiyatifini kullanarak Batı'ya taşımaya göz yumulmayacağını belirtmiş, Bakü-Tiflis-Ceyhan projesine her anlamda karşı çıkarak ve alternatif projeler öne sürerek engellemeye çalışmıştır. Ama burada istediği sonucu elde edemeyince projenin en azından Orta Asya'ya uzanmasının önünü kesmek için her türlü baskı yoluna gitmiştir.

Söz konusu Doktrin'de gerek ekonomik, gerekse de güvenlik başlıklarının ön planda tutulması Rusya'nın bölgede askerî anlamda varlığının korunmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim, Rusya daha Haziran 1995'de Kuzey Kafkasya'da AKKA sınırlarını çiğneyerek 58. Ordu'yu kurmuş ve bölgedeki askerî varlığını arttırmıştır.⁶⁰²

Rusya'nın açıkladığı Yakın Çevre Ülkeleri Doktrini'nin Moskova'nın stratejik çıkarları doğrultusunda hazırladığına kuşku yoktur. Zira, Rusya'nın ekonomik ve güvenlik kapsamında işbirliği önerdiği "Yakın Çevre Ülkeler"inden ikisinde mevcut olan beş çatışma alanında çözümsüzlük sürmektedir. Bu beş çatışma odaklarının hepsi de Kafkasya'da bulunmaktadır. Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Acaristan ve Çeçenistan sorunları aslında Rusya'nın Yakın Çevre Ülkeleri Doktrini'nin Rusya açısından büyük önemini göstermektedir.

Rusya'nın temel amacı eski SSCB sınırları dahilindeki bölgenin güvenliğini kendi denetiminde tutmaktır. Bunda, SSCB sonrasında AB'nin genişlemesi anlayışının giderek yaygınlık kazanması ve NATO'nun hedeflerini genişletmesinin büyük etkisi olmuştur. 26 Mayıs 1995 tarihinde Minsk'de toplanan BDT'nin 16. Zirvesi'nde "Sınır Güvenliği"

⁶⁰¹ *Agm*, s. 167; Öztürk, 2001.

⁶⁰² Kanbolat, *RF'nin Kafkasya Politikası*, s. 167.

konusu Rusya'nın yoğun baskılarıyla karara bağlanmıştır. B. Yeltsin'in girişimleri sonucunda 3 Haziran 1996 tarihinde ise Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan liderleri ile Kuzey Kafkasya'lı liderler arasında bir dizi görüşmeler yapılmış ve bu süreçte Moskova istikrar, güvenlik ve işbirliği vurgusu yapmıştır. Bu baskıların sonucunda 3 Temmuz 1997 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasında "Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Antlaşması" imzalanmıştır.⁶⁰³

A. F. Demir'e göre, Rusya'nın "Yakın Çevre" anlayışı çerçevesinde Güney Kafkasya'ya yönelik dış politikası başlıca iki temele dayanmaktadır:

1. Bölgede etkin güç olmak ve çatışmaların çözümünde ağırlıklı rol oynamak,
2. Yakın çevresi ile ekonomik, politik ve askerî olarak bir entegrasyon gerçekleştirmek ve bölgesel bir "birlik" oluşturmaktır.⁶⁰⁴

Haydar Aliyev'in iktidarı döneminin sonlarına yakın bir tarihte Rusya'da yönetime gelen V. Putin, Azerbaycan özelinde B. Yeltsin'e kıyasla daha pragmatik ve egemen devlet ilkesine daha saygılı bir politika izleyerek Kafkasya ülkelerinin Rusya'ya bağımlılığını ve işbirliğini arttırmayı hedefleyen "diplomasi-güvenlik-ekonomi" dengeli siyasete öncelik vermiştir.⁶⁰⁵

Moskova, 10 Ocak 2000 tarihli Rusya Federasyonu'nun Ulusal Güvenlik Doktrini belgesi ile kararlı ve kesin bir şekilde ulusal güvenliğini sağlamaya niyetli olduğunu beyan etmiştir. "Putin Doktrini" adlandırılan belgenin kabul edilmesinden sonra 20 Nisan 2000 tarihinde yayımlanan Rusya Federasyonu'nun Yeni Askerî Doktrini'nde Rusya'nın NATO tarafından çevrelenme endişesi önemli bir şekilde vurgulanmıştır. Bu husus doktrinde "üstü kapalı" ifadelerle ve kavramlarla belirtilse de NATO bir tehdit, Rusya'ya karşı çalışan uluslararası STK'lar ise düşman olarak betimlenmiş ve buna karşı müttefik kavramı ortaya konulmuştur. 30 Haziran 2000 tarihinde onaylanan Rusya Federasyonu'nun Yeni Dış Politika Doktrini belgesi ise diğer ülkelerde, özellikle de eski Sovyetler Birliği

⁶⁰³ Demir, *Türk Dış Politikası*, s. 142.

⁶⁰⁴ Age., s. 143

⁶⁰⁵ Kanbolat, *RF'nin Kafkasya Politikası*, s. 35

Cumhuriyetlerinde Rusya'nın ekonomik çıkarları ve söz konusu ülkelerdeki Rusların durum ve statüleri üzerine odaklanmıştır.⁶⁰⁶

11 Eylül olayları sonrası ABD operasyonlarının coğrafi olarak Kafkasya ve Orta Asya'ya yaklaşması ile birlikte Yakın Çevre Doktrini önemini korumanın yanısıra bir nebze arka planda kalmıştır. ABD'nin saldırıları sırasında Rusya her ne kadar ABD'yi desteklediğini beyan etse de sonraki yıllarda Rusya ile Batı arasında gerilimler yavaş yavaş su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Rusya, ABD'nin 11 Eylül sonrası uluslararası teröre karşı açtığı savaştan politik çıkar elde etmeye çalışmış ve bu yolla Çeçenistan'da yarım kalmış işini tamamlamıştır.⁶⁰⁷

Özellikle, ABD'nin teröre karşı mücadelede Avrupa'nın güvenlik koşulunu kabartarak NATO'yu kendi politikalarının bir aracı olarak kullanması, Rusya'nın BDT üzerinde kendi nüfuzunu koruma "zorunluluğunu" ona bir kez daha hissettirmiştir. Nitekim, V. Putin'in 16 Mayıs 2003 tarihinde Duma'da yaptığı yıllık değerlendirme toplantısı konuşmasında "BDT ülkeleri ile ilişkilerin Rusya Federasyonu'nun dış politikasında öncelikli yere sahip olduğunu, bu ülkelerle tarihi, kültürel ve ekonomik bağları bulunduğunu, BDT bölgesini Rusya'nın çıkar alanı olarak gördüklerini ve BDT ülkeleri için de Rusya'nın çıkar alanı olduğunu" açıklamıştır. Bu açıklama Rusya için BDT bölgesinin ne denli önemli olduğunu, özellikle de Kafkasya'da Rusya'nın belirleyici güç olması gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Nitekim, Putin 2001 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'a birer resmî ziyaretlerde bulunarak bunu göstermiştir.⁶⁰⁸

Rusya, Güney Kafkasya politikalarını Kuzey Kafkasya'nın denetimine hakim olma kapsamında değerlendirmekte ve bu doğrultuda oluşturmaktadır. B. Yeltsin döneminden farklı olarak, V. Putin bölgede çatışmalardan değil, dondurulmuş sorunların çözümü sürecinde aktif rol alarak çıkarlarının sağlanmasına öncelik vermiştir. Ama Gürcistan özelinde durumun farklılık arzettiğini görmekteyiz. Nitekim V. Putin'in, ABD'nin M. Saakaşvili yönetimi ile birlikte bölgede etkisini artırması üzerine sıcak savaş da dahil

⁶⁰⁶ Agm, s. 167; Öztürk, 2001

⁶⁰⁷ Baev P., Coppieters B., Cornell S.E., Darchiashvili D., Grigorian A., Lynch D., Roberts J., Sagramoso D., Shaffer B., Yunusov A., *The South Caucasus: a Challenge for the EU*, Challot Papers, No:65, December 2003, s. 43.

⁶⁰⁸ Gür O.N., *Rusya Federasyonu-İran-Ermenistan*, s. 4-3.

olmak üzere kendi çıkarları doğrultusunda barışçıl olmayan yolları da seçtiği gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, Azerbaycan yönetiminin V. Putin'in bölge barışının tesisi doğrultusundaki politikalarından umduğu sonucu elde edebildiğini söylemek oldukça zordur. Buna rağmen H. Aliyev'in Rusya stratejisinde dengeleri gözeten akılcı politikaları, iki bağımsız ve egemen devlet anlayışının konsolide olmasını mümkün kılmıştır. Şüphesiz Azerbaycan'ın Rusya ile ilişkileri kapsamında egemen devlet anlayışını oturtabilmesi Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde de çok önemli ölçüde etkili olmuştur.

7.2.2. Avrupa Birliği

Kafkasya Avrupa'nın en geç ilgisini çeken bölgeler arasında yer almıştır. Bugün için de Avrupa'nın bölgede etkin bir güç olduğunu söylemek mümkün deyildir. Bunun bir çok nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle, Sovyet Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettikleri dönemde ve sonraki on yılda Avrupa kendi içinde ciddi sorunlarla birlikte kurumsallaşma süreci yaşamaktadır. SSCB ile aynı tarihlerde Yugoslavya'nın çöküşü ve peşinden bölgede başlayan çatışmalar Avrupa'yı uzun bir süre meşgul etmiştir.

İkinci neden olarak, AB'nin dış politikasının oluşturulmasında etkin bir merkezi karar organının bulunmaması ve dolayısıyla da Birliği oluşturan önemli devletlerin her birinin ayrı dış politika çıkarları doğrultusunda adım atması gösterilebilir.

Üçüncü gerekçe Avrupa'nın kendi önceliklerini ödevler dizisi halinde bölge ülkelerinden, dayatma denilebilecek düzeyde ısrarla talep etmesidir. Bu "ödevler" demokrasi, insan hakları, şeffaf piyasa ekonomisi, özgür basın vs. gibi konuları ihtiva etmiştir. Sosyalist ekonomi ve totaliter Sovyet düzeninden yeni kurtulmuş ülke ve toplumlardan talep edilen bu "ödevlerin" gerçeklikle ilişkisi Avrupa'nın bölgeye olan ilgisinden önemli ölçüde haber vermektedir. Her ne kadar bölge, özellikle de Azerbaycan ve Gürcistan ekonomik anlamda Avrupa Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesi hususunda ilgili olsalar da, Avrupa'dan gerek iç sorunları gerekse de güvenlikleri ile ilgili meselelerde yeterli desteği görememişlerdir. Bu ülkeler Avrupa'nın talepler dizisi çerçevesinde olan yasal düzenlemeleri hayata geçirmelerine rağmen Avrupa Birliği ile ilişkilerde Avrupa'ya güvenilememesi sorunsalı hep güncelliğini korumuştur. Zira, Avrupa'nın Karabağ,

Abhazya ve Osetya sorunları ile ilgili önemli kurum, kuruluş ve platformlarında kabul edilen kararlar doğrultusunda kararlılık göstermemesi söz konusu bu güven sorununun başlıca sebebi olmuştur.

H. Yıldırım'a göre AB, son zamanlarda güvenli bir Avrupa ve alternatif enerji alanları yaratma politikaları gereği Kafkasya'ya ilgi duymaktadır. Barış ve huzur içinde yaşayan güvenli bir Avrupa yaratma politikalarının bir gereği olarak, SSCB'den ayrılan Doğu Avrupa ülkelerini NATO'ya dahil ederek Rusya ile arasında tampon bölge oluştururken, enerji kaynakları bakımından zengin olan Kafkasya'nın kontrol altında bulundurulması, ekonomik yönden güçlü bir Avrupa'nın devamlılığı açısından AB politikalarının doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Almanya, Fransa ve İngiltere özellikle bölge ile ilgilenmektedir. Bunda ekonomik gerekçeler ile jeopolitik gerekçeler ön plana çıkmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması Avrupa'nın güvenlik sorunlarını büyük ölçüde çözmüştür. AB, Kafkasya'yı Avrupa'nın bir parçası olarak görmekte ve Avrupa güvenliği açısından bu bölgenin önem taşıdığını ileri sürmektedir. AB'nin bölgeye yönelik politikasının temelini ekonomik çıkarlar oluşturmaktadır. Bu çıkarlara uygun olarak 1990 yılında BDT üyelerine yönelik ekonomik reform ve kalkınma ile, dünya ekonomisi ile bu ülkelerin bütünleşmesini hedefleyen bir program geliştirmiştir. BDT, eski SSCB'yi oluşturan Cumhuriyetlerin on biri tarafından 21 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Almatı'da yapılan toplantı sonucunda kurulmuştur. AB'nin geliştirdiği TACIS (Technical Assistance to CIS) programı çerçevesinde bölge ülkeleri ile ilişkilerini canlı tutmaya çalışan Avrupa başta eğitim, enerji, taşımacılık ve mali hizmet alanlarına olmak üzere genelde sosyal ve ekonomik yönlü ilişkilere öncelik vermiştir. AB komisyonu, ilk defa Aralık 1995'de Brüksel'de, Güney Kafkasya ülkelerine yönelik yaklaşımını net biçimde dile getirmiş ve bu yönde kendi stratejisini açıklamıştır. Politik ilişkilerin güçlendirilmesi, ticaret ve yatırımların teşvik edilmesi, tarafların birbirlerine "en çok kayırılan ülke" rejimi uygulaması, miktar kısıtlamalarının kaldırılması, düzenli bir politik diyalog mekanizmasının kurulması gibi hedefleri öngören çerçeve anlaşmalarının AB ve birçok eski SSCB ülkesi tarafından oluşturulması, bu ülkeler ile yapılan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmasına (OIA) göre belirlenmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ Yıldırım H., *Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 88 vd.

H. Yıldırım'a göre, "bölgedeki potansiyelin bilincinde olan Avrupa Birliği, Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Koridorunda ("TRACECA") antik "İpek Yolu"nun canlandırılması için başlatılan girişimin sponsorluğunu yapmaktadır. Avrupa ve Uzak Doğu arasında en kısa ve en ucuz yol olan bu koridor sadece Güney Kafkasya ülkeleri için değil, Orta Asya ve Karadeniz bölgesi için de çok önemlidir. TRACECA projesinin bölgedeki işbirliğini artırması beklenmektedir. Bu maksatla Almanya ilgisini Gürcistan üzerine yoğunlaştırırken, Fransa ise ülkesinde yaşayan Ermeni diasporasının da baskıları sonucu daha çok Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmektedir. İngiltere 1918-1920 yıllarındaki Bakü petroleri üzerindeki konumu dolayısıyla Azerbaycan'a daha sıcak ilgi duymaktadır".⁶¹⁰

Gürcistan askerlerinin Almanya'da, Azerbaycan askerî lise öğrencilerinin de Türkiye'de ve Azerbaycan'da Türk subaylarca eğitilmesi AB'nin bölgedeki güvenlik konularına verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Hazar kaynaklarının Orta Doğu petrolerine alternatif olarak AB için yeni bir pazar oluşturması bölgeye ilgiyi doğal olarak arttırmıştır. Zira, Kafkasya'nın sorunları kısa sürede enerji kaynaklarının gerisine geçmiş ve AB daha ziyade bölgenin ekonomik potansiyeli ile ilgilenir olmuştur. Nitekim, AB'nin BTC petrol boru hattını yapılmasında sergilediği kararlı tutum Azerbaycan'ın ekonomik olarak Avrupa pazarlarına açılmasını olanaklı kılmıştır. Her ne kadar söz konusu boru hattı projesinin tüm çalışmaları H. Aliyev döneminde yapılsa da, açılışı 2005 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde gerçekleşmiştir.⁶¹¹

AB ile ilişkiler sürecine dikkat ettiğimiz zaman AB'nin bölgeyle ilişkisinin bazen duraksadığını, bazen de hız kazandığı görmekteyiz. Örneğin 1990'lardaki durgunluğun yerini XXI. Yüzyılın başlarında hızlı gelişmeler almıştır. Özellikle, Kafkasya'daki renkli devrimlerin arkasında AB'nin yoğun bir desteğinin olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa Gürcistan'da gerçekleştirdiği bu devrimi diğer bölge ülkelerine de yaymak istemiş ve bunun için Azerbaycan ve Ermenistan muhalefeti ile sıcak temasa geçmiştir. 2003 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Azerbaycan'da yaşanan bir dizi kargaşada Avrupa'nın, özellikle de sivil toplum örgütlerinin etkisi bilinmektedir. Bu durum bölge ülkelerinin hükümetlerini kaygılandırmış ve Avrupa'ya bakışlarının önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur. AB ile ilişkilerde güven sorununun pekişmesine neden olan bu durum,

⁶¹⁰ Aynı eser, s. 89.

⁶¹¹ Cornell S.F., Starr S.F., *The Caucasus: A Challenge for Europe*, Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, June, Sweden 2006, s. 14

Rusya'nın bölgedeki aktifliğine önemli ölçüde olumlu yansımıştır. Bu kapsamda AB'nin güvenilmezliğinin Rusya'nın bölgesel çıkarlarına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

AB'nin en önemli sorunu bölgedeki yerel dengeleri ve değerleri gözetmemesi ve tek taraflı olarak kendi isteklerini dayatmasıdır. Tepeden inme direktifleri özellikle siyâsî iktidar bazında bölge ülkelerinin Avrupa'ya duydukları güveni ciddi biçimde sarsmaktadır.

11 Eylül olaylarından sonra, özellikle de Batı medyasında gündeme getirilen “İslami terör” ve “İslamofobi” söylemlerinin artmasıyla birlikte AB'nin bölgeyle ilgili politik algısında bazı değişimler kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle de İran konusunun AB gündeminde yoğunluk kazanması Azerbaycan'ın önemini daha da arttırmıştır. Bu açıdan AB, Kafasya'nın sorunlardan arındırılması için bir dizi söylemler geliştirse de, bu söylemlerinde çifte standartlar ve adaletsiz yaklaşımlar ile Ermenistan yanlısı tutumu Azerbaycan'ı hep kaygılandırmıştır.

7.2.3. ABD

R. Oktar'ın da belirttiği gibi ABD, Kafasya ve Orta Asya siyasetini genelde iki temel üzerine inşa etmiştir. Bunlar ABD'nin uluslararası ekonomik, politik ve jeostratejik çıkarlarının maksimize edilmesi ve ikincisi, oluşan stratejik boşluğun uluslararası sistemin istikrarı açısından yol açabileceği risklerin giderilmesidir.⁶¹²

ABD'nin Sovyet sonrasında hazırlanan stratejik değerlendirme raporlarında, ulusal çıkarları açısından Körfez Bölgesi ile birlikte Hazar Bölgesi'nin adı da ön plana çıkartılmaya başlanmıştır. Buna göre, ABD söz konusu bölgelerde kendi dışında diğer bir gücün etkin olmasını kendi ulusal güvenliği açısından olumlu görmemekte ve bunu bizzat kendi çıkarlarına darbe vurulması olarak algılıyordu.⁶¹³ Bu yaklaşım, ABD için Hazar Bölgesi'nin ne denli önemli olduğunun vurgulanması açısından dikkat çekmektedir. Ama Vaşington Hazar, özellikle de Kafasya'da etkinliğini epey geç hissettirmiştir. Özellikle de, H. Aliyev'in bölgede Rusya karşısında dengeyi sağlamak için ABD'yi ısrarlı bir

⁶¹² Oktar R., *ABD'nin Orta Asya Stratejik Kaynaklarına Yönelik Politikaları ve Bu Politikaların Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri*, Harp Akademisi Yayınlanmamış Akademik Tez, İstanbul 2006, s. 2-7.

⁶¹³ Üren M., *RF'nin Güneyi de Dahil Olmak Üzere Kafkaslar'da Yeni Yapılanma İhtimalleri, Etnik ve Dini Karmaşalar da Dikkate Alındığında Türkiye'nin Kafkaslara Yönelik Politikasının Neler Olacağı?*, Harp Akademileri Yayınlanmamış Tez, İstanbul 2001, s. 4-78.

biçimde bölgeye davet ederek bu küresel gücün bölgede varlığını hissettirmesini istemesi, belirtilmesi gereken bir husustur. Kuşkusuz bunda H. Aliyev kadar S. Demirel'in de önemli rolü olmuştur.

ABD'nin Güney Kafkasya politikası belirli bir dönemde iç siyasetteki Ermeni diasporasının baskılarından dolayı Ermenistan yanlısı bir çizgide ilerlemiştir. Ama Azerbaycan'ın ekonomik gücü bu politikanın belli oranda düzeltilmesine yol açmışsa da, ABD yönetimlerinin iç siyasete yönelik politikalarının oluşturulması kapsamında Ermeni diasporasının baskı prangalarından kurtulamadığı gözlemlenmiştir.

ABD'nin Kafkasya bölgesine yönelik politikalarını yeniden gözden geçirmesi "İslami Terör" söylemlerinin arttığı 11 Eylül olayları sonrasına rastlamaktadır. Özellikle Geroge W. Bush'un İran'ı "şer üçgeni" devletlerinden biri olarak nitelendirmesi sonrasında ABD-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi bir gelişme yaşanmıştır. Ama bu gelişme Azerbaycan dış politikası açısından çok sıkıntılı bir içeriğe sahip olduğundan H. Aliyev ABD'nin isteklerini tam karşılamaktan kaçınmıştır. Zira H. Aliyev, ABD ve İsrail'in İran'a yönelik baskılarını geri çevirmiş, ama gerektiğinde de bunu İran'a karşı diplomatik anlamda kullanmıştır. Öte yandan ABD bölgedeki hassasiyetleri bildiği için yürüttüğü siyasette Rusya'yı rahatsız etmemeye çalışmıştır.⁶¹⁴ Anlaşılan 1990 yıllarında ABD Kafkasya'da BTC gibi büyük enerji projelerini destekleyen bir politika izlerken, 11 Eylül olaylarından sonra politikasında güvenlik konularını ilk sıraya çıkartmıştır.⁶¹⁵

1991-1994 yılları arasında ABD, Kafkasya'yı Rusya'nın arka bahçesi kabul etmiş ve bölgeye fazla önem vermemiştir. Bağımsızlıklarının güçlendirilmesi dışında bu bölgelerin ABD'nin ulusal çıkarları için önemli olmadığı düşünülmekte, enerji zengini Azerbaycan'ın ise bölge ülkelerinin ekonomilerinin desteklenmesi bakımından iyi bir araç olabileceği fakat bunun küresel enerji konsepti açısından çok önemli bir değerinin olmadığı değerlendirilmektedir.⁶¹⁶

⁶¹⁴ Bal İ., "Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi", Avrasya Etütleri, Yaz 2001, sayı 20, s. 33.

⁶¹⁵ Berman İ., "The New Battleground: Central Asia and the Caucasus", The Washington Quartely, by The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology, 2004, s. 60/

⁶¹⁶ Shaffer B., "Us Policy", The South Caucasus: a Challenge for the EU, Chaillot Papers, No: 65, December 2003, s. 54.

Ermeni lobisinin etkisiyle ABD, 1992-2002 yılları arasında Azerbaycan'a 907 no'lu yasa ile ambargo kararını almış ve bunu uygulamıştır. Bu durum doğal olarak ABD'nin bölgeye olan politikalarına kısıtlama getirmiştir. 24 Ekim 1992 tarihinde kabul edilen 907 no'lu yasaya Ek maddeye göre Azerbaycan, ABD tarafından tüm eski SSCB ülkelerine yapılacak olan Özgürlüğü Destekleme Yasası (Freedom Support ACT) çerçevesindeki mali yardımlardan mahrum bırakılmıştır. Ermeni lobisinin baskısı ile ABD Kongresinin bu tür bir karar alması Dağlık Karabağ savaşında ABD'nin girişimlerini sıfıra indirmiş ve Hazar Petrollerinin işletilmesi için 1992 yılında oluşturulmuş konsorsiyumun başkanlığını İngiltere şirketi olan BP'ye bırakmak zorunda kalmıştır.⁶¹⁷

ABD, bölgede 1993-1995 yılları arasında Moskova merkezli bir dış politika izlerken, 1996 yılı ve sonrasında bağımsız cumhuriyetler ile yakın ilişkiler içerisine girmiş, özellikle Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Batı ile bütünleşme isteklerine sıcak bakmıştır. Ama bu dönemlerde izlenen Amerikan politikaları koordinesiz ve çelişkili olmuştur. Bunda Ermeni lobisi etkisindeki senatörlerin Kafkasya ile ilgili bilgilerinin yetersizliği de etkili olmuştur.⁶¹⁸

XX. Yüzyılın sonlarında ABD, Almanya ve Rusya arasında özellikle Hazar Denizi petrollerinin dünya pazarlarına açılması konusunda ciddi bir rekabet yaşanmıştır. Bu bölgedeki etkinlik, daha önce belirtildiği gibi Orta Doğu'yu da etkilemektedir. Dünya petrol rezervlerinin %16'ya yakını bu bölgededir ve ABD bu petrol kaynaklarının tekrar Rusya Federasyonu kontrolüne geçmesine karşıdır.⁶¹⁹

Amerika'nın Hazar Bölgesi'ne ilişkin yürüttüğü politikaları 11 Eylül olaylarından sonra dramatik bir biçimde değiştirmiştir. Nitekim ABD, gelecekte ekonomik büyümesinin doğuracağı enerji gereksinimi artışını göz önünde bulundurarak, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip Hazar Havzası'nın kaynaklarının işletilmesi ve dünya pazarlarına aktarılmasını bir anda kendi politikalarında öncelikli bir yere taşımıştır. Bu politika revizyonunun Orta Doğu petrolüne yeni bir alternatif kazandıracığı ve aynı zamanda ABD'nin enerji fiyatları istikrarı üzerindeki hakim konumunu konsolide edeceği düşünülmüştür. Bu amaçla ABD, Hazar Denizi çevresindeki devletlerin bağımsızlıklarını

⁶¹⁷ Hasanoğlu M., Cemilli E., *Güney Kafkasya'da ABD Politikası*, İQ Yay., İstanbul 2006, s. 17-18.

⁶¹⁸ Shaffer, *US policy*, s. 53

⁶¹⁹ Gür, *Rusya Federasyonu-İran-Ermenistan*, s. 21.

ve yönetim haklarını desteklemekte, bölge petrolünün çıkarılması ve ihracı hususunda Amerikan şirketlerini teşvik etmiştir.⁶²⁰ Bunun da, Türkiye'nin etkinliğini sadece Kafkasya bölgesinde değil, Orta Asya bölgesinde de hissettirmesine olanak tanıdığı gözlemlenmiştir.

Kısaca, ABD'nin Haydar Aliyev dönemindeki Kafkasya, özellikle de Azerbaycan siyaseti iki aşamalı politik süreç geçirdiği dikkat çekmektedir.

1. ABD ilk aşamada Kafkasya'yı Rusya'nın arka bahçesi olarak görerek isteksiz ve etkisiz politikalar izlemiştir.⁶²¹ Bu da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bu dönemde Rusya'nın baskı ve etkisi altında kalmasına sebep olmuştur. Devam eden dönemde Azerbaycan ve Gürcistan söz konusu bu etkiyi değişik diplomatik manevralar ile bir nebze indirgemeyi başaramışlardır. Bu kapsamda özellikle Haydar Aliyev'in denge politikaları zikredilebilir. Lakin Azerbaycan ve Gürcistan'ın ABD başta olmak üzere Batı'dan gereken desteği bulamadıkları da bir gerçektir.

2. 11 Eylül olayları sonrasında Kafkasya bölgesine yönelik politikasını yeniden gözden geçiren ABD, Hazar Bölgesi'ni dış politikasında daha ön plana çıkaran girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu politika revizyonunda yükselen Çin faktörünün de payının olduğu gözlemlenmiştir. Fakat bölgedeki renkli devrimlerin desteklenmesi kapsamında kendi güvenilirliğine önemli ölçüde zarar vererek alanda Rusya'nın aktifleşmesine olanak tanımıştır.

⁶²⁰ Aynı eser, s. 22.

⁶²¹ Hasanoğlu ve Cemilli, *Güney Kafkasya'da ABD Politikaları*, s. 18.

SONUÇ

“Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Haydar Aliyev - 1993-2003” konulu doktora tezi çalışması, başlıca olarak bağımsızlık sonrası 10 senelik döneme odaklansa da tarihsel olarak Haydar Aliyev’in Sovyet Azerbaycanı’nda yönetime geldiği 1969 yılından itibaren 2003 yılına kadar yaklaşık otuz beş yıllık tarihi süreci kapsamaktadır.

Tarihsel, kültürel, toplumsal, coğrafi ve dinsel olarak birbirine bağlanmış Azerbaycan ve Türkiye, son birkaç yüzyılda ciddi değişim geçirmişlerdir. Tarihi ve medeni mirasa ortaklık eden bu iki coğrafya, Selçuklular’dan XIX. yüzyılın başlarına kadar bazı politik etkenler dikkate alınmazsa karşılıklı etkileşim halinde olmuşlardır. Lakin XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Rusya’nın işgaline uğramış ve coğrafi olarak Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan şeklinde ikiye ayrılmıştır. Rusya’nın işgali altına giren Kuzey Azerbaycan’da yaşanan değişiklik, iki ülke arasında bir dizi farklılıkları beraberinde getirmiştir. Lakin bu farklılıkların iki ülke arasında kültürel ahengi, dil bütünlüğünü, etnik bağları ve dinî inanç birliğini değiştirecek kadar baskın olmadığı aşîkârdır. İşgale rağmen kültürel, fikrî ve düşünsel olduğu kadar siyasî ve askerî bakımdan birbirlerini devamlı destekleyen bu iki ülke, son iki asırlık dönemde iki defa bir araya gelerek bağımsız biçimde ilişkilerini geliştirmişlerdir. İlki 1918-1920 yıllarını kapsayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemini içermekte olup, bu dönem aynı zamanda Anadolu topraklarında bir dönemin sonu ve yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde ve ondan aldığı siyasî-askerî destekle kendi devletini kuran ve Cumhuriyet olarak ilan eden Azerbaycan’ın bağımsızlığı pek uzun sürmemiş, 1920 yılında Bolşevik Rusya’nın işgaline uğrayarak Sovyet egemenliği altına girmiştir. İkinci dönem ise 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile başlayan ve günümüze kadar devam eden süreci içine almaktadır.

Bu çalışma ağırlıklı olarak söz konusu ikinci sürecin ilk on üç yıllık dönemini kapsamaktadır. Söz konusu bu dönemde, iki ülke arasında oluşturulan ve günümüzde de sürdürülen politik, ekonomik, kültürel ve toplumsal ilişkiler büyük ölçüde Haydar Aliyev’in izini taşımaktadır. Kuşkusuz, bu ilişkiler H. Aliyev iktidarından iki yıl önce başlamışsa da, önemli sayılabilecek kayda değer bir gelişme gözlemlenememiştir.

1990'lı yılların Azerbaycan'ının gerek bölgesel, gerekse de konjonktürel açıdan sıkıntılı bir süreç geçirdiği açıktır. Aynı koşullar, aynı biçimde olmasa da Türkiye için de aktüeldir. Turgut Özal ve onun liberalleşme politikası ile uluslararası arenada kendi kimliğini aramaya çalışan Türkiye'nin, SSCB sonrası oluşan boşlukta etkin taraf olması mümkün değildir. Bunlar ikili ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi önünde ciddi engellere neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son birkaç asırlık tarihi, adeta Türk-Rus ilişkilerinin gölgesinde tamamlanmıştır. Her iki imparatorluk da Birinci Dünya Savaşı sonrasında tarihteki rollerini noktalamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde tarih bu iki gücü birbirine yaklaştırsa da, bu süreç pek kısa sürmüştü, her iki ülkenin seçmiş olduğu ideolojik yol onları 1930'lu yıllarda yeniden karşı karşıya getirmiştir. Stalin döneminin problemlerle dolu Türk-Sovyet ilişkileri, Türkiye'nin Doğu Bloku ülkelerine bakışında derin etkilere neden olmuş, bu yaklaşım Sovyetleri Birliği'nin içinde yer alan Türk Cumhuriyetleri'ni de kapsamıştır. Genelde Türkiye'deki siyasî çevrelerde ve kamuoyunda, Türk Cumhuriyetleri'nin konumu Sovyetlerin sömürge ülkeleri olarak değerlendirilmiştir.

Öte yandan dönemin Türkiye'sinin dış siyaseti bir dizi bağlayıcı etkenlere uyum göstermek zorunda kalmıştır. Bu etkenlerin başında 2. Dünya Savaşı'nın tamamlanmasından itibaren Türkiye'nin güçlü Sovyet baskısı karşısında Batı Avrupa ve ABD ile ortak dış siyaset yürütmesi ve bu siyasete bağlılığı gelmektedir. Türkiye, bu siyasî anlayışını Sovyet sonrası dönemde de korumuştur. Bunda yeni Moskova yönetiminin belirsiz siyaset anlayışı ve özellikle de Kafkasya bölgesinde ciddi etnik ve politik krizlerin cereyan etmesi belirleyici olmuştur. Bu krizlerin gidişatının öngörülememesi, yeni Moskova yönetiminin de söz konusu olaylara kendi "dahili" sorunları olarak yaklaşımı, Ankara'nın ortaya çıkan "Yeni Türk Dünyası"na bakışında etkileyici rol olmuştur.

Çağdaş Azerbaycan ile Türkiye ilişkilerinin yeniden canlılık kazandığı 1991 yılı, dünya siyasî tarihi açısından yeni bir dönemin başlangıcı idi. Bu tarihten başlayarak SSCB'nin dağılması sonrasında sosyalist ve komünist söylemlerin etkisini kaybetmesiyle, dünyada liberal söylemler daha etkin bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Liberal piyasa ekonomisinin gerekliliklerinin giderek yaygınlaştığı dünya, daha önceki iki kutuplu dönemden farklı olarak ekonominin ve ekonomik faktörlerin daha da ön planda olduğu bir ekseninde yol almıştır. Dünyanın karşılaştığı bu yeni gerçeklik, Türkiye kadar SSCB'den

kopan eski Sosyalist Cumhuriyetleri de etkilemiştir. Artık ülkeler için politik istekleri ve çıkarları kadar küresel aktörlerin, şirketlerin ve güçlerin istek ve çıkarları da belirleyici rol oynamaya başlamıştır. Bu küresel güçleri dikkate almadan yapılacak girişimlerin ne denli başarısız olduğu Azerbaycan'da Ebulfez Elçibey hükümetinin yüzleştiği sorunlardan anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Haydar Aliyev'in ikili ilişkilerde küresel aktörlerin çıkarlarını gözetleyen siyaseti ve özellikle de ekonomik ilişkilerde liberal söylemleri ön plana taşıması dikkat çekicidir.

Bu bakımdan Haydar Aliyev'in yönetime gelmesiyle birlikte Azerbaycan'ın genel dış siyasetinde liberal söylemlere öncelik tanınmaya başlanmış, bu anlamda dünyanın yeni ekonomik düzeninde Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının önemine sıkça vurgu yapılmıştır. Azerbaycan'ın dünya, özellikle de Avrupa'nın ekonomik gelişiminde oynayacağı role dikkatleri çeken H. Aliyev, kendi siyasî bakışını hep dünyanın yeni ekonomik düzenine uygun olarak açıklama gereksinimi duymuştur. H. Aliyev'in bu politik söylemi siyasî bakımdan ona Batı'nın desteğini kazandırır da, doğal olarak Moskova'yı memnun etmemiş ve Rusya, Kafkasya'da Batılı güçlerle ilişkileri geliştiren bir ülkenin yönetiminden rahatsız olmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak dönemin Moskova yönetimi, Dağlık Karabağ sorunu üzerinden Ermenistan aracılığıyla Azerbaycan üzerinde baskı oluşturmaya çalışmıştır. Bu yüzden siyasî ilişkilerinde Rusya ile Batı'nın isteklerini ve çıkarlarını dengeleme yoluna giden H. Aliyev, Türkiye ile ilişkilerinde de bu dengeyi gözetmiştir.

Ne denli yakın ve bağlayıcı olmasına bakılmaksızın 1990'lı yıllardan sonra her türlü kimlik değerleri, oluşan küresel ve ekonomik değerler karşısında ciddi sınav vermiştir. Bu bağlamda küresel sahneye yeni çıkan ve yeni dünya düzeni hakkında tam anlayışı olmayan Azerbaycan intelegensiyası, ciddi sorunlarla karşılaşmış, kendi politik kimliğini oluşturması için uzun bir zaman harcamak zorunda kalmıştır. Bu sürecin, üst düzey SSCB yönetiminde bulunmuş ve dünya politikası hakkında deneyimi olan bir siyasetçi tarafından geçilmesi, 1990'lı yılların Azerbaycanı kadar Türkiye'si için de önemli olmuştur. Haydar Aliyev'in yönetime gelmesinde ve birçok siyasî türbülans denilebilecek durumda Türkiye tarafından desteklenmesi, bu kapsamda zikredilebilir.

H. Aliyev'in izlediği denge politikasında Türkiye çok önemli bir yere sahip olmuştur. Zira, Azerbaycan'ın Avrupa başta olmak üzere Batı ülkeleri ile kuracağı

ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin getirisi olarak H. Aliyev'in Azerbaycan'da kendi politik ağırlığını hissettirmesi Türkiye ile oluşturulacak ilişkilerle mümkündür. Lakin Türkiye'nin, Azerbaycan'ın dış politikasında ve siyasî gündeminde öncelikli bir konum kazanması, Moskova'yı rahatsız ettiğinden, H. Aliyev iki ülke arasındaki ilişkileri hassas dengeler üzerinde kurmaya çalışmıştır. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in dünyada sahip olduğu ilişki imkânlarından da faydalanan H. Aliyev, büyük oranda ekonomik temeller üzerinde inşa edilecek bir Azerbaycan-Türkiye dostluğuna öncelik tanımış ve bu ilişkileri kültürel, teknolojik, eğitim ve insanî bağlarla desteklemeye çalışmıştır. H. Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde siyasî-askerî ilişkilerden daha ziyade ekonomik, kültürel, ticarî, teknolojik ilişkilerin ön plana çıkması bununla bağlantılıdır.

Siyasî ve askerî ilişkilerin geri planda tutulmasının başlıca nedeni, her iki ülkenin taşıdıkları endişelerdir. Bu endişeler, küresel güçlerin bölgeye ilişkin öngörülerinin netleşmemesinden kaynaklanmaktadır. Gerek ABD, gerekse de Avrupa ülkeleri, Türkiye'nin Kafkasya'da etkin rol oynamasından rahatsızlık duymuşlardır. Öte yandan Türkiye'siz bu güçlerin bölgeye etki etmesinin imkânsızlığı da bir gerçektir. O halde, Ankara'nın bölgede yürüteceği kontrollü siyaset, H. Aliyev'in politikasıyla da uygundur. Aynı endişeleri H. Aliyev de taşımaktadır. İktidara geldikten kısa bir süre sonra askerî darbelerle tehdit edilmesi, daha önceden ülkenin Ermenistan'la savaşta büyük toprak kaybına uğraması, ülke genelinde ekonomik krizle birlikte yaşanan güvensizlik sorunları H. Aliyev'e Türkiye ile ilişkilerinde çok hassas olması gerektiğini öğretmiştir. E. Elçibey'le aynı siyasî kaderi yaşamamak adına, bölgede etkin bütün güçleri hesaba katan, rasyonel diplomasi ihtiva eden bir siyaset yürütmenin zorunluluğunu H. Aliyev iyice kavramıştır.

H. Aliyev döneminde kurulan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, ilgili dönemin dünyadaki ve bölgedeki politik şartlarına ve ekonomik koşullarına uyum içinde olduğunu göstermiştir. Öte yandan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, tüm Kafkasya bölgesini içine alan siyasî, askerî ve etnik krizlerle de ciddi sınava çekilmiştir.

Gerek Türkiye, gerekse de Azerbaycan 1990'lı yıllardan sonra bölgede oluşan ve zaman zaman aktifleşen etnik, askerî ve siyasî çatışmalar yüzünden önemli sıkıntılar yaşamışlardır. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini olumsuz etkileyen bu kapsamdaki

sorunların başında Dağlık Karabağ Sorunu gelmektedir. Her şeyden önce Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olması, Türkiye için de politik olduğu kadar, taşıdığı tarihi-kültürel anlamı bu sorunun ikili ilişkilerde hep gündemde kalmasına neden olmuştur. Öte yandan, uzun bir sessizlikten sonra Türkiye toplumu ve dış siyaseti Karabağ'la birlikte "Ermeni sorunu" ile tekrar yüzleşmek zorunda kalmıştır. Daha da önemlisi 1990 yılına kadar genelde farklı güçler tarafından dile getirilen "Ermeni Sorunu", 1990'dan sonra bu defa gerçek bir taraf olarak bizzat aynı kimliği taşıyan ülke sıfatıyla Ermenistan tarafından savunulmaya başlanmıştır. Karabağ sorunu dışında Gürcistan'da patlak veren Osetya, Acaristan sorunları, Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan Çeçenistan ve İnguşetya olayları ikili ilişkileri derinden etkilemiştir. Özellikle Çeçenistan sorununda Türkiye'nin Rusya tarafından uyarıldığı ve Azerbaycan'ın ise açık bir şekilde tehdit edildiği hatırlanabilir. Rusya, yaşanan bu sorunların bir şekilde iki ülke tarafından desteklendiğine inanmıştır.

Bu ve diğer sorunları aşmak için H. Aliyev'in elinde bulundurduğu tek silahı Azerbaycan'ın sahip olduğu doğal kaynaklar ve ülkenin bulunduğu stratejik açıdan önemli coğrafi konum olmuştur. Sovyetler Birliği sonrasında oluşturulmak istenilen yeni dünya düzeninde enerji kaynaklarına duyulan büyük gereksinim, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya ölçeğinde ilgi odağı haline gelmesine neden olmuştur. Enerji kaynakları faktörünü iyi değerlendiren H. Aliyev, 20 Eylül 1994 tarihinde Bakü'de dünyanın enerji alanındaki en büyük 11 şirketi ile Asrın Anlaşması'nın imzalanmasını başarmıştır. Daha sonra Kasım 1999 tarihinde BTC anlaşmasını İstanbul'da imzalayarak, Türkiye üzerinden Batı ile bağlarını pekiştirmekte ilgili olduğunu gösterirken, E. Elçibey döneminde Türkiye'nin elde ettiği petrol payını küçülterek de Avrupa'ya, Türkiye ile ilişkilerin hangi düzeyde olduğu yönünde bir mesaj vermeye çalışmıştır.

2001 yılında ABD'nin uğradığı terör saldırıları ise Azerbaycan'ın dış politikasında tam bir Batı açılımına neden olmuştur. 11 Eylül olayları, H. Aliyev'in siyasetinde ABD ile ilişkiler kapsamında çok önemli bir fırsat niteliği taşımıştır. Zira bu olaylar sonrasında Bakü yönetimi, uluslararası teröre karşı savaşta ABD'ye destek verirken, Vaşington yönetiminin ilgisini Azerbaycan'ın stratejik değerine ve önemine çekme fırsatı yakalamıştır. Bunun sonucunda Ermeni lobisinin de etkisi ile ABD'nin Azerbaycan karşı uyguladığı ambargoyu kaldırmayı başaran H. Aliyev, aynı zamanda ABD'ye Afganistan'daki askerî faaliyetlerinde Azerbaycan askerî üstlerinden yararlanmak hakkı tanımıştır. Böylece Azerbaycan, NATO ile askerî ilişkileri geliştirme yoluna girmiş,

Türkiye'nin de bir NATO ülkesi olması gerçeği, ikili ilişkilerin askerî ve siyasî boyut kazanmasının önünü açmıştır.

Özetle, bu tez çalışması yeterince karmaşık bir dönemin tarihini aydınlatmak amacıyla. Bu süreci karmaşık hale getiren bölgesel, küresel ve uluslararası güçlerin amaçları, hedefleri ve çıkarlarıdır. Çalışmada, bu farklı çıkar merkezlerinin amaçları kapsamlı bir şekilde aydınlatılmaya ve bu amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş stratejiler kapsamında yürütülen ilişkiler irdelenmeye çalışılırken, bu çerçevede Haydar Aliyev şahsiyetinin oynadığı tarihî rol bilimsel açıdan incelenmiştir. Haydar Aliyev kimliğinin ön plana çıkmasında ve bu sürecin değerlendirilmesinde onun gösterdiği siyasî becerinin kapsam alanının ne denli geniş olduğunu göz önüne almak gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- 1979-cu ilde Azərbaycan SSR-in iqtisadi və sosial inkişafına dair Dövlət planı və 1978-ci ilde Azərbaycan SSR-in iqtisadi və sosial inkişafına dair Dövlət planının yerinə yetirilməsi gedişi haqqında. (16 Dekabr (Aralık) 1978). *Gazete Kommunist*, No: 267 (17027).
- Abbasbeyli A – Gasanov A, (1997). *Gaydar Aliev i mirovaya politika*, Baku s. 159.
- Acar, D.Ş. (2006). “Soğuk Savaş Sonrası Kafkaslar`da Güvenlik Sorunları”, *Kafkasya Araştırmaları ve Analiz Dergisi*, 1, ss. 63-82
- Adams, T. (1995). “Will Azerbaijan Really Benefit From the Consortium Contract”, *Azerbaijan International Magazine*.
- Adres – kalendar Azerbaydjanskoe Respubliki, (1920). Baku, *Tipografiya* gazetı Azerbaydjana.
- Adres – kalendar Azerbaydjanskoe Respubliki, (1920). Baku, *Tipografiya* gazetı Azerbaydjan.
- Adres-kalendar Azerbaydjanskoy respibliki na 1920 g. na tyurkskom i russkom yazıkah (1-i god izdaniya), (1920). pod redaktsiey A. İ. Stavrovskogo, Baku.
- Ağacan K. (2001). “Kardeş Devletler Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayı, 7(1), ss. 317-331.
- Ağacan K. (2004). “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, (Derl. İdris Bal), Ankara: Nobel Yayım.
- Agamaliev N – Hudiev R., (1994). *Azerbaydjanskaya Respublika. Stranitsı političeskoj istorii 1918-1920 gg.*, Baku.
- Ahundov A. (1980). “Esrin yaşadı”, *Gazete Kommunist*, 26 Mart, No: 72 (17408).
- Akçora E. (1996). *Geçmişten Günümüze Çeçenler*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- Akdoğan S. (2007). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*. Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Akman A. (2005). *Azerbaycan: Kadim Coğrafya'nın Genç Ülkesi*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Akyıldız, F. (2008). *SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetleri'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması: Neoliberal Politikalara Eleştirel Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Malatya.
- Akyol, T. (26 Mayıs 1994). “Kafkas Denklemi”, *Gazete Milliyet*,
- Akyol, T. (30 Ocak 1993). “Ermeni ve Elektrik”, *Gazete Milliyet*,

- Aliyeva L. (9 October 1996). “*The Foreign Policy of Azerbaijan*”, Central Asian and Caucasian Prospects Briefing Paper, No: 9.
- Aliyarov S. (1989). “*Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ*”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 60, ss. 102-112
- Aliyev A. (2000). “*Hazar denizinde hidrometeoroloji koşulları ve petrol üretimi*”, *BTC Petrol Boru Hattının Çevre Yönleri*, Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayını.
- Aliyev A. (2008). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış Politikasının Oluşturulması ve Azerbaycan-İran İlişkilerinin Siyâsî ve Askerî Boyutu*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Aliyev E. (2012). *Azerbaijan-Turkish Relations (1992-2012): A Foreign Policy Account*, A Thesis Submitted to the Graduate Social Sciences of Middle East Technical University.
- Aliyev Türkiye`de. (2 Ekim 1993). *Gazete Zaman*.
- Aliyev, A. (2003). *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye`nin Rolü (1828-1994)*. Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alp A.H. (2003). *Kafkasya Stratejik Coğrafyasında Ermenistan Sorunu*. Kantarcı Ş., Kazım K., Laçiner S., Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresinde sunuldu, Ankara.
- Amanov Ş. (2006). *ABD`nin Orta Asya Politikaları*, İstanbul: Gökkuşbu Yay.
- Amberin Z. (1992). “*Azerbaijan Looks to Ankara*”, *The Middle East*, July No: 213
- AMBA (Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi) Tarih Enstitüsü İlmi Arşivi
- Anadolu Ajans*, 17 Temmuz 2000.
- Analytis M. (1996). “*Le projet d`ole`oduc Bourgas-Alexandroipolis: un enjeu ge`ostrategique*”, *Le courrier des pays de l`Est*, La documentation, Francaise, Mensue, No:411, Aout.
- AC EYEDA: Azerbaycan Cumhuriyeti El Yazmaları Enstitüsü Devlet Arşivi
- AC MDYTA : Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Yeni Tarih Arşivi
- AC MTA : Azerbaycan Millî Tehlükesizlik Arşivi
- AC SPSHDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Siyâsî Partiler ve Sosyal Hareketler Devlet Arşivi
- Aras, B. (1996). İran`ın değişen güvenlik dengesi çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile ilişkileri. *Avrasya Dosyası*, 3(3), 167-180.
- Aras, O.N. (2005). *Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları*, Bakü: TÜSİAB Yay.

Aras, O.N. (2008). “*Karabağ Savaşı Siyâsî-Hukukî-Ekonomik Analiz*”, Karabağ Savaşı ve Karabağ Savaşının Ekonomik Etkileri, Hazırlayan Aras O.N., Bakı, Gafgaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları İnstitutu Nəşriyyatı.

Aras, O.N. 2003 *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Bakü: Qafqaz Araştırmaları Merkezi.

Aras, O.N., Dedeyev, B., Yılmaz, R. İbayev, V. (2008). *Karabağ Savaşı: Siyâsî-Hukukî-Ekonomik Analiz.*, Gafgaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakı.

ACDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi

ACDKKA: Azerbaycan Respublikası Dini Gurumlarla İş Üzre Dövlet Komitesinin Arşivi

ACDBA: Azerbaycan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı Arşivi (Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliyinin Arhivi)

ACMMA: Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Arşivi

Arzuman V. – Mustafa N., *Tarihin qara sehifeleri: Deportasiya – soygırım - qaçgınlıg*, Bakı: Genclik neşriyyatı 1992

ASAM. (2001). *Enerji-Çevre-Teknoloji Masası “Bakü-Ceyhan Bitmeyen Senfoni”*, *Strateji Analiz*, 1(11), 66.

Aslan Y. (1997). *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*. Ankara: ASAM.

Aslan Y. (t.y.), *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Ankara.

Aslan, Y. (2001). “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)”. *Yeni Türkiye*, (38), 28.

Aslanlı A. ve Hasanov İ. (2005). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*. Ankara: Platin Yayınları.

Aslanlı A. ve Hesenov İ. (2005). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara: Platin Yayınları

Aslanlı A. ve Hesenov İ. (2005). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)*. Ankara: Platin Yayınları.

Atmaca T. (2000). *Yirminci Yüzyılın sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999)*. Ankara.

Azerbaycan Dövlet Statistik Göstercileri: 2002, Bakı 2002.

Azerbaycan mektebi yubiley ilinde. Azerbaycan SSR maarif naziri M. M. Mehdizade ile müsahibe. (22 Avqust (Ağustos), 1969). *Gazete Kommunist*, No: 196 (14192).

Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası kitabhanasının harici edebiyatın komplektleşdirilmesi ve beynelhalk kitab mübadilesi şöbesinin materialları

Azərbaycan Respublikası Ali Sovyetinin Melumatı, AR Ali Sovyetinin Burahılışı, 1991, No: 15-16.

Azərbaycan Respublikası Dövlər Statistika İnstitutu 1999 ili hesbatı, Bakı 2000.

Azərbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Arşivi

Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, Haz. T. Gafarov, Bakı Dövlət Universiteti, 2001.

Azərbaycan SSR-in 1977-ci il Dövlət büdcəsi və Azərbaycan SSR-in 1975-ci il Dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında. (26 Noyabr (Kasım), 1976). *Qəzetə Kommunist*, No:276 (16405)

Azərbaycan SSR-in 1981-ci il Dövlət büdcəsi və Azərbaycan SSR-in 1979-cu il Dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında. (13 Noyabr (Kasım), 1980). *Gəzetə Kommunist*, No: 261 (17579).

Azərbaycan Tarixi, red. Elövset G, Azizov T., Bakü, Maarif neşriyyatı, 1990.

Azərbaycan tarixi, Yeddinci cild (iyun 1941 – 2002-ci il), red. T. B. Gafarov, A. A. Nadirov, M. H. Abasov, N. G. Gedirova, C. E. Behramov, T. E. Novruzov, Ş. H. Alışanlı, Bakı: Elm, 2003

Azərbaycan Türkiyə elageleri son 20 yılda: uğurlar və imkânlar (makaleler toplusu), Bakü, Dövlət neşriyyatı 2011.

Azərbaycan Harici İşleri Nazirliyi Resmî Web Sayfası,

Azərbaycanlılar, Hüğug Ensiklopediyası lüğeti, ed. F. Süleymanov və d., Bakı: Dövlət Neşriyyatı 1991.

Azərbaycanın Ümidi Türkiyə. (4 Nisan 1993). *Gəzetə Zaman*.

Babayeva, V. (2013). *Haydar Aliyev Dönemi Türkiyə-Azərbaycan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Baev P., Coppieters B., Cornell S.E., Darchiashvili D., Grigorian A., Lynch D., Roberts J., Sagramoso D., Shaffer B., Yunusov A. (2003). *The South Caucasus: a Challenge for the EU*, Challot Papers, No:65.

Baithaunova, S. (2000). “Kazakistan’da Kazak Unsurunun Etnik Yeri ve Etnik Sorunlar”, *Stratejik Analiz*. Ankara: ASAM Yayınları.

Bal, İ. (2001). “Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İş ve Dış Politikaya Etkisi”, *Avrasya Etütleri*, 20.

Bal, İ. (2004). “Türkiyə-Ermenistan İlişkileri”, 21. *Yüzyılda Türk Dış Politikası*. Derleyen İdris Bal, Ankara: Nobel Yayın.

Bastırmacı, A., “Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci”, URL: <http://www.foreigntrade.gov.tr/anl/raporlar>, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

Batur, N. (6 Şubat 1993). “Diplomasi Koridoru”, *Gəzetə Milliyet*.

- Baycaun, S. (2001). “Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler”, *Avrasya Dosyası*, 7(4), 2001-2002.
- Berman, I. (2004). “The new battleground: Central Asia and the Caucasus”. *The Washington Quarterly*, 28(1), 59-69.
- Birinci kurs telebelerinin respublika partiya ve sovet fealları ile görüşünde H. E. Eliyevin nitgi. (30 Avgust (Ağustos), 1979). *Gazete Kommunist*, No: 198 (17237).
- Birsel H. (2010). *Dengesiz güçler merkezi Avrasya imparatorluklarından ittifaklara, ittifaklardan kaoslara*. İstanbul: İQ Yayınları.
- BOTAŞ. (1998). *Hazar-Akdeniz Ham Petrol Boru Hattı Projesi Ön Fizibilite Raporu*, Ankara.
- Bünyadov, Z. (1993). *Gırmızı terror*. Bakı: Genclik nşriyyatı.
- Büyükakıncı, E. (2003). “Sovyet Sonrası Türkiye`nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile İlişkiler”. Türk Dış Politikası Analizi, derleyen F. Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları.
- Cafersoy, N. (2000). “Tarihten Günümüze Kafkas Evi Girişimleri ve Türkiye”, *Strateji Analiz*, 1(7), ss. 20-28.
- Cafersoy, N. (2000). *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan – Rusya İlişkileri (1991-2000)*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Cafersoy, N. (2001). “Bağımsızlığın 10. Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)”. *ASAM Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, 7(1), ss. 305-318
- Cafersoy, N. (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-1993)*, Ankara: ASAM Yayınları.
- Çaşın, M. H. (2006). *Rus İmparatorluk Stratejisi*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Çaylı, B. (2002). *Hazar Petrolleri Petrol Boru Hattı Projeleri ve Türkiye*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Celilov, F. “Ermenilerde şovinizm hissi uşag dünyaya göz açandan tebliğ olunur”, *Gazete Yeni Azerbaycan*, 29.09.2001, No: 186 (1165).
- Cemilli, E. (2007). *ABD`nin Güney Kafkasya Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çerniy Yanvar. *Baku 1990*, Bakı: Elm neşriyatı, 1990.
- Çetinsaya, G. (2003). *Güvenlik Boyutunda RF`nin Geleceği ve Türkiye Semineri*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM) Başkanlığı Yayınları.
- Cornell, S.F., and Starr S.F. (2006). *The Caucasus: A Challenge for Europe*, Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, June, Sweden.

D'Agustino A., (1998). *Gorbachev's Revolution*, New York: New York University Press.

Daha çoh mekteb tikek. (8 İyul (Haziran), 1975). *Gazete Kommunist*, No: 157 (15983).

Danielyan E. (25 January 2001). "Iran, Armenia Seeking Closer Relations", RFE/RL.

Dedeyev, B. (2004). *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti – Azerbaycan İlişkileri*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Demir, A. F. (2003). *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Demir, A.F. (2000). *Türk Dış Politikası Açısından Transkafkasya'nın Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

Demir, A.F. (2003). "Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası", *Türk Dış Politika Analizi*, derleyen F.Sönmezoglu, İstanbul: Der Yayınları.

Demirağ, Y. (2003). "Kafkasya'da Türk ve Rus Politikası", *Stratejik Analiz*, Ankara.

Demirci, O. (2011). *Güney Kafkasya Ülkelerinin Dönüşüm Süreci İktisat Politikaları ve Türkiye'nin Bölgesel İktisadi ve Politik Çıkarları*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Devlet Bakanı Çay, Bakü Temaslarını Tamamladı. (27 Şubat 2011). *Gazete Zaman*,

Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK Yayınları.

Dikbaş, K., "Türkmenistan'in Bağımsızlık Mücadelesi", *Avrasya Dosyası*, ASAM, Yaz 2001, cilt 7, sayı 2

Dikkaya, M. (2009). *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, İstanbul: Beta Yayınları.

Dikkaya, M. Bakır M., (2010). "Türkiye Ermenistan Sınır Kapısının Aşılmasının Olası Etkileri", *Yeni Dönem Türk Dış Politikası*, ed. O. Bahadır Dinçer, H. Özdal, H. Necefoğlu, Ankara: USAK Yayınları,

Dinçer, O.B., Özdal, H., Necefoğlu, H., (Haz.). (2010). *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası*, Uluslararası IV Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, Uşak, Ankara.

Doğan, K. (2001). *Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinde Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, Tiflis 1919

Dural, B.Y. (2007). *Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinin Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçişleri ve bu Sürece Avrupa Birliğinin Katkıları*. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Duran M. (2002). *Azerbaycan Ülke Etüdü*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul

- Efgan E. (1977). “*Dede Gorgud ekranda*”, *Gazete Kommunist*, 15 Yanvar (Ocak), No: 12 (16447).
- Eliyev, H. E. (1981). *Sovet Azerbaycanı*, Bakı: Azərneşr nəşriyyatı.
- Emecen, F.M. (2010). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, İstanbul: Kitabevi.
- Erdoğan, N. (2004). *BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan) Ham Petrol Boru Hattı'nın Siyâsî Boyutu*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erivan`a Muhtıra*. (26 Ağustos 1993). *Gazete Hürriyet*.
- Ermenistan Respublikası: Terrorizm dövlət siyasetinin terki b hissəsi kimi. Faktlar ve regemler*, Bakı 2000.
- Ersoy H., Ersoy L. (2002). *Küreselleşen Dünya`da bölgesel oluşumlar ve Türkiye*. Ankara: Siyâsî Ktapevi.
- Eski tüfek komünistler Glasnost`u tanklarla ezdi geçti. (20 Ağustos). *Gazete Hürriyet*, s. 12 (Dış Haberler).
- Fragner, B. G. (2004). “*Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras*”, *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, der. Willem Van Schendel, Erik J. Zürcher, çev. Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Freedman, R.O. (2001). “1990`larda Rusya-İran İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, 6(4), ss. 365-375.
- Gazanferoğlu, (Mustafa) F. (1998). *Tarihten Geleceğe Ebulfez Elçibey*. Bakı: Prestij Nəşriyyatı,
- Gaziyev, Y. (2009). *Ermeni meselesi, Yalanlar ve gerçekler*. Bakı: Gafgaz Universiteti, Gafgaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı.
- Gerni, C. (2011). *Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Türkiye İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- Glinka, S. (1931). *Opisaniye pereseleniya Armyan Adderbidjanski v peredeli Rossii*, Moskva: Nauka.
- Gönlübol, M. (2000). *Uluslararası Politika İlkeler, Kavramlar, Kurumlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Guehenno, J. M. (1994). *Demokrasinin Sonu*. Ankara: Dost Yayınları.
- Guliyev, S. (2005). “*Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-ABD İlişkileri*”, Azerbaycanlı Genç Bilimadamları Birinci Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.

- Güneş, U. (2009). *Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi*, Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gür, O.N. (2004). *Rusya Federasyonu-İran-Ermenistan Yakınlaşmasının Kafkaslar ve Türkiye'ye Etkileri Nelerdir? Türkiye'nin İzleyeceği Politikalar Neler Olmalıdır?*, İstanbul: Harp Akademileri Yay.
- Gürses, E. (2001). "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Avrasya Dosyası – Azerbaycan Özel, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 7(1), ss. 255-273.
- H. E. Eliyevin Moskvada tehsil alan Azerbaycanlı telebeler ve aspirantlar ile görüşünde nitgi. (5 Dekabr (Aralık), 1979). *Gazete Kommunist*, No: 277 (17316).
- Hacıyev H., (1979). "Türkiye lövheleri", *Gazete Kommunist*, 28 Fevral (Şubat), No: 49 (17088).
- Harp Akademileri Komutanlığı. (1992). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Hasanlı, C. (2005). *Soğuk Savaşın İlk Çatışması: İran Azerbaycanı*, Çeviren: E. N. Necef, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Hasanoğlu M., Cemilli E. (2006). *Güney Kafkasya'da ABD Politikası*. İstanbul: İQ Yayınları.
- Haydar Aliyev Müzesi Kayıtları.
- Haydar Aliyev. (1997). *Müstegilliyimiz ebedidir*, Birinci kitab, Bakı.
- Hekimoğlu A.N. (2007). *Rusya'nın Dış Politikası I*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Hesen Bey Zerdabi, Ferhad Ağazade, *Ekinçi*, Bakı 1925, Bakı 2008 (2-ci neşr).
- Hesenli C. (2008). *Azerbaycanda millî mesele: siyâsî rehberlik ve ziyalılar, 1954-1959*, Bakı, Adiloğlu.
- Hesenli, C. (2008). *Azerbaycanda Millî Mesele: Siyâsî Rehberlik ve Ziyalılar (1954-1959)*. Bakı: Adiloğlu neşriyyatı.
- Heslin N.Sh. (1999). "Key Constraints to Caspian Pipeline Development: Status, Significance and Outlook", *Central Asian Survey*, 18(4), ss. 21-32.
- Heyder Eliyev. (2003). *Bibliografik melumat kitabı*, red. A.M.Meherremov, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti neşriyyatı.
- Heyder Eliyevin Azerbaycan yazıçılarının VII gurultayında nitgi. *Gazete Kommunist*, (14 İyun (Haziran), 1981). No: 139 (17773).
- Hodjalı, Hronika genotsida*, Bakı: Elm, 1993.

Hüseynova F. (2007). *Müstegillik dövründe Azərbaycan-Türkiye elagelerinin kulturoloji aspektleri (elm, tehsi, medeniyyet)*, Bakı (yayınevi yok).

Hüseynova F. (2007). *Müstegillik dövründe Azərbaycan-Türkiye elagelerinin kulturoloji aspektleri (elm, tehsil, medeniyyet)*, Bakı, Tehsil.

İbadov, A., (2007). *Azərbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi (Basılmamış), İzmir.

International Energy Agency. (1998). *“Caspian Oil and Gas – The Supply Potential of Central Asia and Transcaucasia”*, Paris.

İnternet: “Güney Osetya`da Neler Oluyor” – http://www.diplomatikgozlem.com/haber_okur.asp?id+1674 , Son Erişim Tarihi: 22.10.2008

İnternet: Abdollah Ramazan-zadeh, *“Iran`s Role as Mediator the Nagorna-Karabakh Crisis”*, Contested Bordes in the Caucasus,– www.poli.vub.ac.be, Son Erişim Tarihi: 15.10.2007

İnternet: <http://gizlibelge.wordpress.com/2010/03/16/> , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://gizlibelgeler.wordpress.com/2010/03/16/gurbu-capanin-ermenistan-itirafi-turkes-baslatti-abd-istedi/> , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://gizlibelgeler.wordpress.com/2010/03/16/gurbu-capanin-ermenistan-itirafi-turkes-baslatti-abd-istedi/> , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://mfa.gov.az/images/stories/Ikiterefli%20munasibetler/Avropa/Turkiye.pdf>, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://www.525.az.view.php?lang=az&menu=7&id=5076>, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0125_turkiyenin_gurcistan_politikasi.htm, Son Erişim Tarihi: 21.10.2008.

İnternet: http://www.diplomatikgozlem.com/haber_okur.asp?id+1674, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://www.eia.org> 18.06.2004, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: http://www.millî_yet.com.tr/1998.02.19/siyaset/html, Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=AZER> , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: Kanbolat H., “*Abhazya ve Güney Osetya Sorunu Çatışmaya Dönüşebilir mi?*”, <http://www.asam.org.tr/temp749.pdf>, , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: Kurubas E., “*SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının Sovyetler Sonrası Sosyoekonomik Degisme ve Gelismeleri Sempozyumu, Celal Abad/Kırgızistan: Kommersiyalik Enstitüsü Türk Dünyası İşletme Fakültesi, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=134> , Son Erişim Tarihi: 07.01.2008

İnternet: Merdanov M., “*Azerbaycan tehsili: yahın keçmişe, bu güne ve geleceye bir bahış*”, Gazete 525-ci gezet, 5 dekabr (Aralık) 2009 – www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/dogu.doc, Son Erişim Tarihi: 05.04.2011

İnternet: Özgöker U., “*Yeni Soğuk Savaş ve CENTO`nun Yeniden Kurulması*”, 21 Ağustos 2008, <http://virahaber.com/?c=7689>, , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: www.iqtisad.net/kitابخana/kitابخana0001-3.htm, , Son Erişim Tarihi: 10 Nisan 2006.

İnternet: www.millîyet.com.tr/2000/01/07/yazar/elektag.htm, , Son Erişim Tarihi: 18.12.2018

İnternet: www.strategyturkey.org

İnternet:<http://www.socar.gov.az/index.php?explorer=ie&action=main>, Son Erişim Tarihi: 16.01. 2006.

İpekçi, A. (30 Ekim 1964). *Türk-Sovyet Münasebetleri ve Erkin'in Moskova Ziyareti*. Gazete Milliyet.

İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam, pod redaktsiey akademika Z. M. Bunyatova, Baku: Elm, 1990.

Kafkasya`da Rus Damgası. (9 Ekim 1993). Gazete Milliyet.

Kalafat Y., Aslanlı A. (2004). “*Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*”, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Derleyen İdris Bal. Ankara: Nobel Yayım.

Kalyuzhnov A., Nonay J., “*Caspian Sea Activity: Caspian area refineries Struggle to Overcome Soviet Legacy*”, Oil & Gas Journal: Tulsa, Aug 2000

Kanbolat H., (2001). “*RF`nin Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı*”, *Avrasya Dosyası*, 6(4), ss. 166-177.

Kanbolat, H. (2006). *Kıskaçtakı Bölge Kafkasya*, İstanbul: IQ Yay.

Kanlı, A.E. (2009). *SSCB`nin Dağılmasından Sonra Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Karabağ Bosna Oldu. (3 Nisan 1993). *Gazete Milliyet*.
- Kaşıkçı N., Yılmaz H. (2000). *Aras`tan Volga`ya Kafkaslar*, İstanbul, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu.
- Kasım, K. (2003). “*Türkiye`nin Kafkasya Politikası*”, Türkiye`nin Dış Ekommik Sosyal ve İdari Politikaları, Turkut Göksu – Hasan Hüseyin Çevik – Abdülkadir Baharççek – Ali Şen. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Kasım, K. (2006). “*11 Eylül Sürecinde Kafkasya`da Güvenlik Politikaları*”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Ankara: USAK Yay.
- Kasım, K. (2009). “*Türkiye`nin Kafkasya Politikası: Fırsatlar ve Güvenlik Problemleri*”, Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri, Ankara: USAK Yayınları.
- Kavkazskogo Kalendarya za 1917 g.*, Tiflis 1918.
- Kelbecer Katliamı. (2 Nisan 1993). *Gazete Zaman*.
- Kelbecer`de Büyük Katliam. (4 Nisan 1993). *Gazete Milliyet*.
- Kohen, S. (30 Ocak 1993). “*Günlük Politika Yetmez*”, *Gazete Milliyet*,
- Köprülü M.F., (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi*, (5.bsk.)Yayına Hazırlayan O.F.Köprülü, Ankara, Akçağ Yay.
- Kozlov B. A., (2006). *Neizvestny SSRİ. Protivosoyanie naroda i vlasti 1953-1985 qq*, Moskva: Akvarium.
- Kuliyev, H. (1996). “*Rusya`nın Azerbaycan Stratejisi*”, ASAM Avrasya Dosyası, cilt 3, sayı 4, Ankara
- Kumuk, C.. (2004). *Kafkasya Aydınlik Günlerini Arıyor. Neredesin Prometheus?*, İstanbul, Alfa Yay.
- Kuncan, H., (2011). *Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Türkiye İlişkileri*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Gebze
- Kurbanov, E. (1996-1997). “*Azerbaycan`ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan`la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar*”, *Avrasya Etütleri*, 3(4), ss. 4-18
- Kut, Ş. (1994). *Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara 1994, s. 250; Akyol T., *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*, İstanbul.
- Laçiner, S. (2004). *Türk – Ermeni İlişkileri: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*. İstanbul: Kaknüs.
- Laçiner, S. (2004). *Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Larrabee, F.S., Lesser, İ.O. (2004). *Türk Dış Politikası (Belirsizlik Döneminde)*, çeviren M.Yıldırım, İstanbul: Ötüken Yay.

- Latifaci, N. (2011). *Dağlık Karabağ Sorunu Bağlamında Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sakarya.
- Lütem, Ö. (2001). “*Olaylar ve Yorumlar*”, *Ermeni Araştırmaları*, 1.
- Mamedov, R. (1998). “*Mejdunarodno pravavoy status Kaspiyskogo morya, kak pograniçnogo ozero*”, *Beynelhalg Hüguç*, 1.
- Mammadov, İ. (2017). *Azerbaycan`a Karşı Sumgayıt Tezgahı (Grigoryan`ın Dosyası)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Mehdizade M. Halç maarifinin yeni tereggisi uğrunda. (2974, 1 Sentyabr (Eylül). No *Gazete Kommunist*;: 205 (15725)
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası`nda Siyâsî ve Etnik Yapı (Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar E.N.Necef – Ş. Necefov, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mert, O. (2004). *Türkiye`nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul, İQ Yay.
- Mesimov, A. (2000). “*Bağımsızlık Yıllarında Azerbacyan-Türkiye İlişkileri*”, *Avrasya Dosyası*, 7(1), ss. 271-283.
- Mugisiddin O. A., (1994). “*Rusya Federasyonu`nun Dış Politika Hedefleri ve Bunlar Üstündeki etken Faktörler*”, *Avrasya Dosyası*, 1, ss. 14-28.
- Müstegil Azerbaycan. 10 İl*, Bakı 2002, s. 48, 52, 71.
- Nağı, A., Novruzbeyli, N., Memmedli, T., Esgerova, F., Gasımov A. ve d., red. (2009). *Ermeni iddialarının “Sovet dövrü”*, (“*Soviet Period*” of Claims of Armenians), Bakı: Biznesmen Namıç Hebibov metbeesi.
- Nazarbayev, N. (2000). *Tarihin Akışında*, çev. Fatma Arıkan ve Serdar Arıkan, İstanbul: Om Yayınevi.
- Nesibli, N. (2000). *Azerbaycanın geopolitikası ve neft*, Bakı, Hezer Üniversitesi neşriyyatı.
- Nesibli, N. (2000). “*Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahrân İttifakının Jeopolitik Kuşatması*”, *Stratejik Analiz*, 1(4), ss. 61-74.
- Nesibli, N. (2000). *Azerbaycan-İrân Münasibetleri: Keçmişde ve indi*, Bakı: Hazar Üniversitesi Neşriyyatı.
- Nesibov, E. (2006). *ABD ve Türkiye`nin Kafkas Geosiyâsî Regionunda Strateji maraqları ve Azerbaycan Respublikası*, Bakü: Çıracık yayınları.
- Nogee, J. L. (Ed.) (1985). *Soviet politics, Russia after Brezhnev*. New York: Proeger Publishers,
- Oduncu, F. (2011). *S.S.C.B.`nin Dağılmasından Günümüze Türkiye`nin Ermenistan ve Azerbaycan ile Olan İlişkilerinin Türk Dış Politikasındaki Kafkasya Yaklaşımlarına*

- Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Oğan S., Kanpolat H. (2001). “*Kafkasya Terazisinde Yeni Dengeler: Putin`in Azerbaycan Ziyareti*”. *Stratejik Analiz*, cilt 1, sayı 10, Ankara
- Oğan, S. (2000). “*Azerbaycan`ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri*”, *Avrasya Dosyası*, 7(1), ss. 73-87
- Oktar R. (2006). *ABD`nin Orta Asya Stratejik Kaynaklarına Yönelik Politikaları ve Bu Politikaların Türkiye`nin Güvenliğine Etkileri*. Yayınlanmamış Akademik Tez, Harp Akademisi, İstanbul.
- Ormrod, J. (1997). “*The North Caucasus: Confederation in Conflict*”, Blemmer İ., Taras R., *New States New politics Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Orucova, E., Qurbanlı, J., Ismayılov A. (terc.). (2005). *Ermeni Terroru (Armenian Terror, Armyanskiy terror)*, Haz. E. Samedov, E. Ağayev, A. Hesenoğlu, Bakı: Veten neşriyyatı.
- Özdoğan, G. G. (1993). “Türk ulusculuğu ve Türki cumhuriyetler: Kuramsal ve tarihsel bir yaklaşım,”. *Toplum ve Bilim*, 62, 57-75.
- Özkan, İ.R. (1996). *Dış Politika*, İstanbul: Çınar Yay.
- Öztürk, M. (1999). “*Orta Asya Cumhuriyetleri`nin Ekonomik Durumlarına Bakış*”, Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri kitabı içinde, İstanbul: Alfa Yay.
- Pamir, A.N. (1999). *Bakü-Ceyhan Boru Hattı*, Ankara: ASAM Yay.
- Paşayev, A. (1995). *Köçürülme*, Bakı: Elm.
- Popov, V. P., (1992). “*Gosudarstvenniy terror v sovetskoy Rosii. 1923-1953 gg: istoçniki i hx interpretasiya*”. Oteçestvennie arhivı, No: 2.
- Qasımlı, M. (1998). *Azerbaycan beynelhalq münasibetler sisteminde*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Universitet neşriyyatı.
- Qasımlı, M. (2006). *Heyder Eliyev – istiqlala geden yol (1969-1987-ci iller)*, Bakı: Bakı Universiteti Neşriyyatı.
- Qasımlı, M. (2007). *SSRİ-Türkiye Münasibetleri (Türkiyede 1960-cı il çevrilişinden SSRİ-nin dağılmasına), I. cild: 1960-1979*. Bakı: TÜSİAB (Azerbaycan Türk Senayeçi ve İş Adamları Beynelhalk Cemiyeti) Yayınları, Adiloğlu neşriyyatı,
- Qasımlı, M. (2009). *SSRİ-Türkiye Münasibetleri (Türkiyede 1960 çevrilişinden SSRİ-nin dağılmasınadək), II cild: 1979-1991*, Bakı: Adiloğlu neşriyyatı.
- Qayıdış. 1990-1993. Senedler toplusu*, Bakı: Poliografya, 1996
- Qedim Nahçıvanda bayram*, Bakı: Dövlət Neşriyyatı 1999

Qeydiyyatın tentenesi. Sendeli Hronika, Bakı: Bakı 1995

Refili, M. (1990). *Mirze Fetheli Ahundov*, Bakü, Maarif.

Resul-zade, M. E., (1930). “*Vedibasari ve Nahçıvan İsyanı Devam Ediyor*”, *Odlu Yurt Dergisi*, 17(5), 18(6).

RDÇTA: Rusya Devlet Çağdaş Tarih Arşivi

RFDA: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

Rizvangızı, H., Hasanov, M., “*Neft Hakkında 100 Sual, 100 Cevap*”,

Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya: Ya da Uluslararası İmal Edilişi*, çeviren M.Moralı, İstanbul: Metis Yay.

Rustamov, R. (2008). *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Doktora Tezi (Basılmamış), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Safarian, A. (9 May 1998). “*The New Thinking Revisited? Gerard Liberdian Speks at Princeton University*”, Armenian Forum.

Şal, B. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Süreçte Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politika Açılımları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları.

Seferov, Ş. (1999). *90-cı illerde Azerbaycanın beynelhalg veziyyeti ve xarici siyaseti*, Bakı: Ay-Ulduz neşriyyatı.

Selçuk, K. (2009). *Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Karabağ Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Semenderov, F. (1999). *Cinayet hüğugu. Ümumi Hisse*, (Ali mektebler için ders vesaiti) Bakı: Azerbaycan Dövlet Universiteti Neşriyyatı.

Serdarov, Z. (2008). *Heyder Eliyev ve Millî Mübarize Tarihimiz*, Bakı: Çınar-Çap.

Seyidov, K. (2006). *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan ve Türkiye Ekonomilerine Muhtemel Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Shaffer, B. (2003). “*US Policy*”, *The South Caucasus: a Challenge for the EU*, Chaillot Papers, No: 65.

Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Çevirenler A. Gara – V. Kerimov, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Shahabi, S. (2007). *Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)*, Editör: İsmâ A., İstanbul: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma, Tasarım Yayınları.

- Şimşir, B. (1993). *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar*, Ankara c. I
- SİSAV. (1998). *Türkiye'nin Enerji İhtiyacı Açısından Hazar Bölgesi Petrol ve Doğalgaz Kaynaklarının Değerlendirilmesi*, İstanbul: SİSAV yayınları.
- Siyâsî tarih*, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti neşriyyatı, 1998, kısım II
- Solovyov, V., Klepikova E., (1986). *Behind the high Kremlin Walls*, Translated by Guy Daniels in Collaboration with the Authors, New York: Dodd, Mead and Company.
- Somuncuoğlu, A. (2001). *Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri*, Ankara: ASAM yay.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Davaşından Günümüze Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Süleymanov, E. (2010). *Türkiye Üniversitelerinin Azerbaycanlı mezunlarının karyera seçimlerinin elmi-sosioloji tedqiqi*, Bakı, "MBM" neşriyyatı.
- Süleymanov, M. (1994). *Azerbaycan ordusu. 1991-1993.*, Bakı: Karabağ neşriyyatı,
- Sultanov, O., (1995). *XX esrin 80-ci illerinin sonu, 90-cı illerinin evvellerinde Azerbaycan`da siyâsî mübarize*, Bakı: Elm.
- Suny, R. G. (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revulation and the Collapse of the Soviet Union*. Standford, CA: Stanford University Press.,
- Svyatovskiy, T. (2000). *Rusiya ve Azerbaycan. Serhedyanı bölge keçid dövründe*, Bakı: Hazar Universiteti neşriyyatı.
- TC Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticarî İlişkiler*, Yıllık Raporlar (2009)
- Tağıyeva, Ş., Rehimli, E., Bayramzade, S., (2000). *Güney Azerbaycan*, Bakı: Orhan neşriyyatı.
- Talıbov, R. (2005). "Azerbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,
- Taşagıl, A. (2005). "Hammadde Kaynaklarının Türk Dünyasındaki Çözümüne Etkisi", Türk Dünyası Problemleri ve Çözüm Önerileri, editörler: Öztürk N., Satan A., İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Taşkıran, C. (1995)..*Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları
- Taştekin, F. (28 Mart 2005). "En Kültürlü Devrim!", Gazete Radikal.
- Tavkul, U. (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Teber, Ö.F. (2007). "Haydariyye Taifesine Yönelik Eleştiriler: Ürisale fi Hakki`'t-Tadeti`'l-Haydariyye" Ekseninde", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), ss. 157-173

- Turan Ş., (2009). *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu`dan Batı Anadolu`ya Göçler*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Turan, A. (2008). *Ali Bey Hüseyinzade*, Moskva, "Salam press".
- Turan, G., Turan, İ., (2003). *Türkiye`nin Diğer Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri*, derleyen F. Sönmezoğlu, Türk Dış Politika Analizi, İstanbul: Der Yayınları.
- Türkiye prezidenti Süleyman Demirel Azerbaycan gälib. (8 dekabr (Aralık) 1995). *Gazete Azerbaycan gazetesi*, No: 256.
- Üren, M. (2001). *RF`nun Güneyi de Dahil Olmak Üzere Kafkaslar`da Yeni Yapılanma İhtimalleri, Etnik ve Dini Karmaşalar da Dikkate Alındığında Türkiye`nin Kafkaslara Yönelik Politikasının Neler Olacağı?*, Yayınlanmamış Tez, Harp Akademileri, İstanbul.
- Veliyev, E. (2007). *Soğuk Savaş Sonrası İran`ın Güney Kafkasya Politikası*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yalçın, N. (11 Şubat 1993). Demirel`in Yanlışı. Bakü Mektubu. *Gazete Zaman*,
- Yalçın, N. (29 Nisan 1995). Kafkaslar`da Hareketlilik ve Petrol (Bakü Mektubu), *Gazete Zaman*.
- Yalçın, N. (5 Nisan 1993). Karabağ Ermenistan Oldu, *Gazete Zaman*.
- Yalçınkaya, A. (2000). *Kafkasya`da Siyâsî Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme*. Ankara: Lalezar Kitaevi.
- Yanar, S. (2002). *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, İstanbul: İQ Yay.
- Yeltsin Kafkasları Zorluyor. (17 Nisan 1994). *Gazete Zaman*,
- Yıldırım, H. (2007). *Kafkasya`da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yılmaz, E. (2007). *Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Yınanç, M.H. (2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Yayına hazırlayan R.Yınanç, Ankara: TTK Yayınları.
- Yunusov, A. (2003). "Azerbaijan security problems and policies" The South Caucasus: a Challenge for the EU, Chaillot Papers, No: 55.
- Zubov, A. (2012). "Böyük terrorun 75 ili", *Gazete SalamPress*, 14-20 İyul (Temmuz) Şenbe (Cumartesi), No: 25 (115).

EKLER

EK-1. Resimler

EK-1. (devam) Resimler

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyevin «Oraq və çəkiç» Qızıl medalı ilə təltif olunduğu gün, 6 sentyabr 1979-cu il

L.İ. Brejnev Heydər Əliyevə «Oraq və çəkiç» Qızıl medalını təqdim edir, 6 sentyabr 1979-cu il

EK-1. (devam) Resimler

H.Əliyev Lənkəran rayonunda, 2 iyul 1982-ci il

Heydər Əliyev ailə üzvləri ilə Moskvanın Qızıl meydanında, fevral 1976-cı il

EK-1. (devam) Resimler

Moskva şəhəri, Kreml, 1983-cü il

EK-1. (devam) Resimler

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyev Milli Məclisdə, 1992-ci il

Heydər Əliyevin İtaliyaya rəsmi səfəri, sentyabr 1997-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Süleyman Dəmirəlin Naxçıvana rəsmi səfəri

MDB ölkələri başçıların görüşü, Soçi, avqust 2002-ci il

EK-1. (devam) Resimler

MDB ölkələri başçılarının toplantısı, Moskva, may 1996-cı il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyev ABŞ-a rəsmi səfəri, aprel 2001-ci il

Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illiyi tədbirlərində, Türkiyə, 1998-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyev «Xəzərneftqaz» sərgisində, 2002-ci il

Heydər Əliyev MDB ölkələri başçılarının görüşündə, 2000-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyev Türkdilli Ölkələrin başçılarınin görüşündə, İstanbul, 2001-ci il

Heydər Əliyev və Boris Yeltsin, Minsk şəhəri, ma1 1995-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri, 2001-ci il

Heydər Əliyev Türkiyədə Atatürkün məqbərəsini ziyarət edərkən, may 1997-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri, 2001-ci il

Heydər Əliyev və Vladimir Putin Kırım görüşlərində, 2001-ci il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri, fevral 1994-cü il

Heydər Əliyev NATO blokunun üzvləri ilə görüşdə, Brussel, 1996-cı il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyev Moskvada MDB ölkələri başçılarının görüşündə, 2000-ci il

Heydər Əliyev Türkiyədə, 1999-cu il

EK-1. (devam) Resimler

Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasına rəsmi səfəri, iyul 1994-cü il

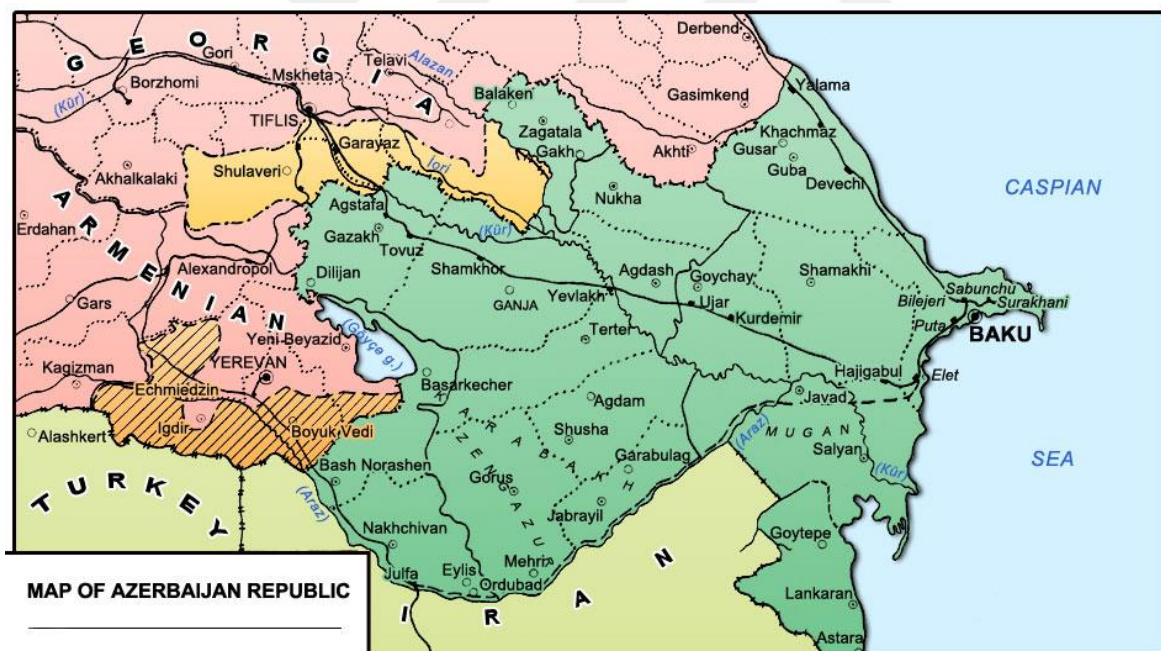
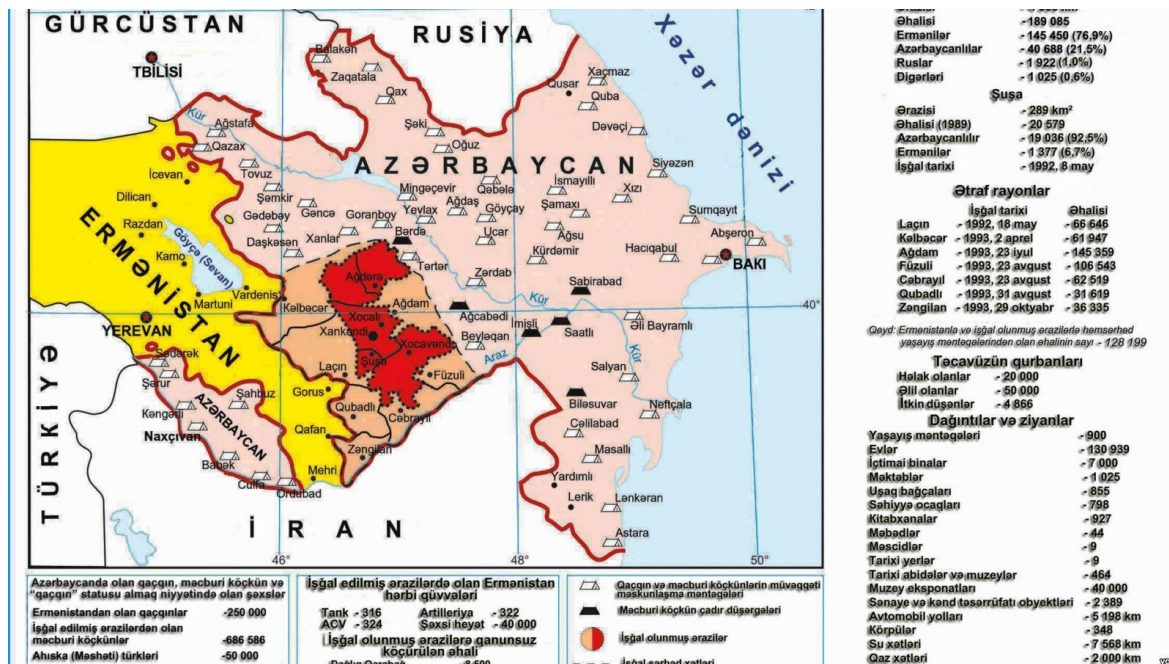
Heydər Əliyev Məkkədə ziyarət edərkən, iyul 1994-cü il

EK-1. (devam) Resimler

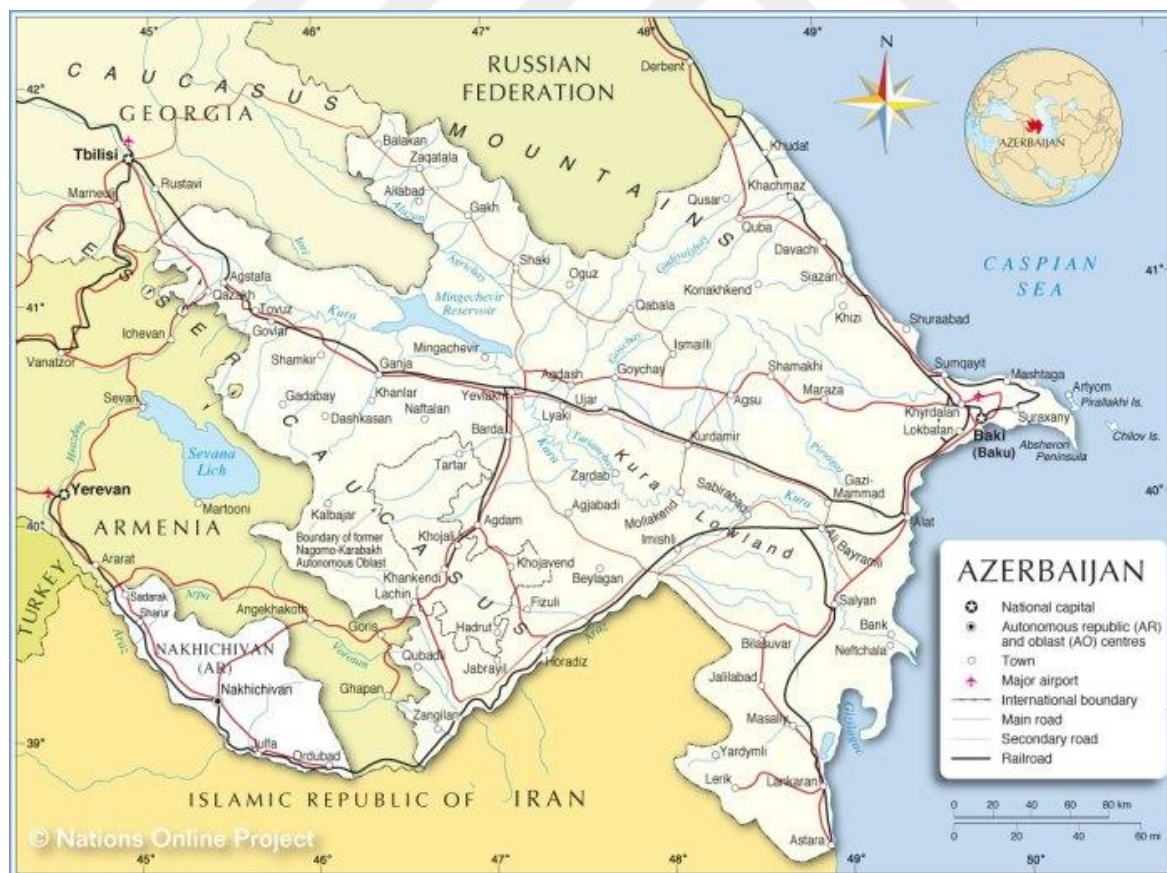
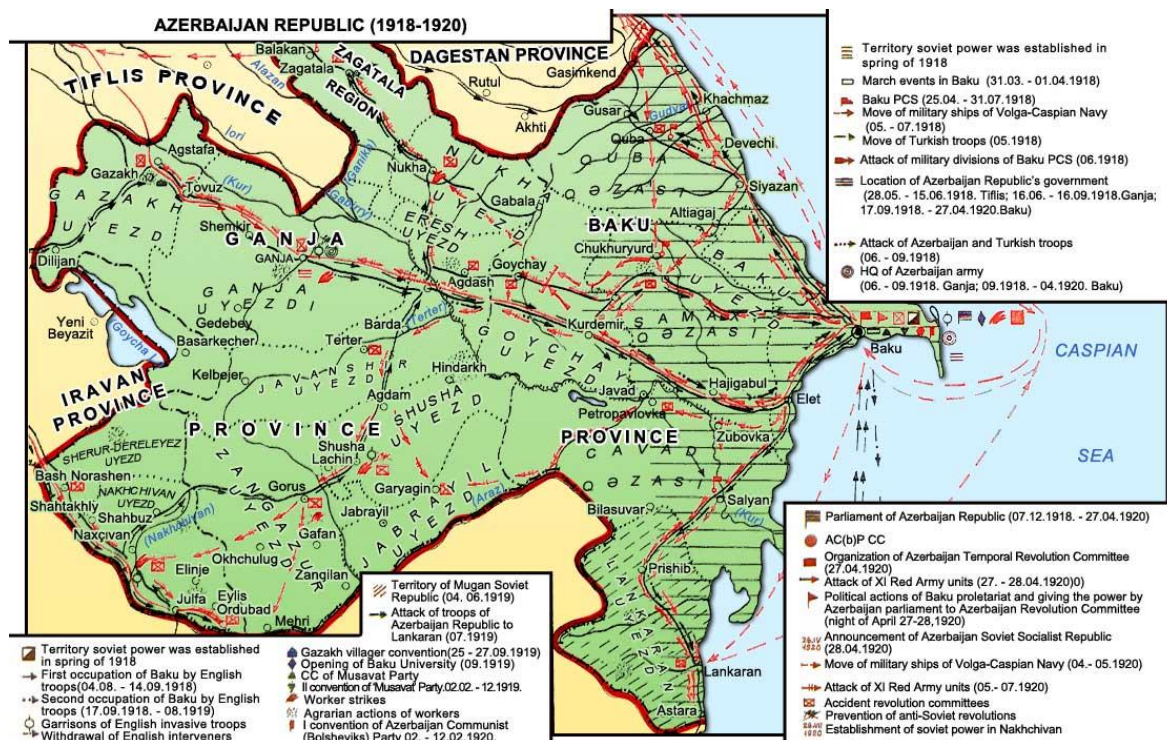

Heydər Əliyev Kivestdə, ABŞ aprel 2001-ci il

EK-2. Haritalar

EK-2. (devam) Haritalar

EK-2. (devam) Haritalar

AZERBAIJAN REPUBLIC
 EKOLOGIYA VA TORIY SÜRÜYÜTLÖR NAZIRLIYI
 BAKI 2015

ЕК-2. (devam) Haritalar

EK-2. (devam) Haritalar

Persian Territorial Losses after the Turkmanchai Treaty of 1828

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : SALMANOV Elsevar
Uyruğu : Azerbaycan
Doğum tarihi ve yeri : 10.03.1981-Azerbaycan
Medeni hali : Evli
Telefon : +994505823500
e-mail : elsalmanov@yahoo.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	İ. Ü. S.B.E. UI	2008
Lisans	İ. Ü. S.B.F. UI	2005
Lise	Nağçıvan Lisesi	1999

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2007	Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı	Baş Katip

Yabancı Dil

Almanca, Fransızca, İngilizce, Türkiye Türkçesi.

Hobiler

Satranç

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR...

